МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ВІСНИК Харківського національного університету внутрішніх справ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ
Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 1995 р.

№ 2 (109) 2025

Харків 2025

Збірник належить до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України (наказ Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409) *і є фаховим з юридичних наук* (наказ МОН України від 06.03.2015 № 261) *та з психологічних наук* (наказ МОН України від 27.04.2023 № 491)

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ, протокол № 14 від 25.06.2025

Редакційна колегія:

Музичук О. М. – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ) – головний редактор; **О. В. Джафарова** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заступник головного редактора; **Л. С. Надопта** – канд. юрид. наук (ХНУВС) – відповідальний секретар; **О. С. Бакумов** – д-р юрид. наук, проф. (Верховна Рада України); **І. О. Бандурка** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. І. Барко** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. Ю. Бойко-Бузиль** – д-р психол. наук, проф. (Національна академія внутрішніх справ); **С. М. Бортник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Бригадир** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. В. Брусакова** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Л. Бугайчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ю. Бурдін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **А. В. Войціховський** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. О. Гладкова** – д-р юрид. наук, старш. дослідник (ХНУВС); **Г. І. Глобенко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Головко** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **Т. І. Гудзь** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **П. ван Дайне** – д-р філософії, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **А. І. Денисов** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. О. Євдокімова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **В. Г. Жорнокуй** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Ю. М. Жорнокуй** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. Л. Зайцев** – канд. юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Кікінчук** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Д. Ю. Кондратов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Лазарєв** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, канд. філософ. наук, проф. (Кабінет Міністрів України); **І. А. Логвиненко** – канд. істор. наук, доц. (ХНУВС); **С. С. Лукаш** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **М. І. Марчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. С. Медведєв** – д-р психол. наук, проф. (Національна академія внутрішніх справ); **К. Ю. Мельник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Н. Е. Мілорадова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **І. С. Нечітайло** – д-р соц. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Панова** – канд. юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Є. Ю. Подорожній** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Я. С. Пономаренко** – канд. психол. наук, доц. (ХНУВС); **В. Б. Пчелін** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. В. Пчеліна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Романюк** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. Ю. Салманова** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **Д. Сігель** – д-р кримінології, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **С. О. Сліпченко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Сокуренко** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **Т. Спапенс** – проф., д-р кримінології (Тільбургський університет, Нідерланди); **Р. Л. Степанюк** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. С. Устименко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Т. Г. Фоміна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **С. О. Шатрава** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. В. Швець** – д-р юрид. наук, доц., засл. працівник освіти України (Львівський державний університет внутрішніх справ); **В. В. Шендрик** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого); **О. Р. Шишка** – канд. юрид. наук, проф. (ХНУВС); **А. М. Шульга** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Шуміло** – канд. юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Юхно** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ягер** – д-р філософії, проф. кримінології (Інститут кримінології Люблянського університету, Словенія); **А. М. Ященко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС).

© Харківський національний університет внутрішніх справ, 2025

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

BULLETIN
of Kharkiv National University of Internal Affairs

Collection of scientific papers

Founder and publisher –
Kharkiv National University of Internal Affairs
The frequency: 4 issues per year
Founded in December, 1995

No. 2 (Vol. 109) 2025

Kharkiv 2025

The collection belongs to the category "B" of the List of scientific professional editions of Ukraine (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) *and is a professional edition in the field of juridical science and psychological sciences*

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 14 dated from June 25, 2025

Editorial Board:

Muzychuk O. M. – Doctor of Juridical Sciences (J.S.D.), Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs) – Chief Editor; **O. V. Dzhafarova** – J.S.D., Prof. – Deputy Editor; **L. S. Nadopta** – Ph.D. (KhNUIA) – Executive Secretary; **O. S. Bakumov** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **I. O. Bandurka** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. I. Barko** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **Yu. Yu. Boiko-Buzyl** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (National Academy of Internal Affairs); **S. M. Bortnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. V. Brusakova** – J.S.D., Associate Prof. KhNUIA); **I. V. Bryhadyr** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **K. L. Buhaichuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **M. Yu. Burdin** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **A. I. Denysov** – Ph.D. (KhNUIA); **P. C. van Duyne** – Doctor of Philosophy, Prof. (Utrecht University, Netherlands); **T. H. Fomina** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **T. I. Gudz** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Ye. O. Hladkova** – J.S.D., Senior Researcher (KhNUIA); **H. I. Hlobenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. M. Holovko** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University); **S. M. Husarov** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **M. Jager** – Doctor of Philosophy, Prof. (Institute of Criminology of Ljubljana University, Slovenia); **V. V. Kikinchuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **D. Yu. Kondratov** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. V. Lazariev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **K. B. Levchenko** – J.S.D., PhD in Philosophy, Prof. (Cabinet of Ministers of Ukraine); **I. A. Lohvynenko** – Ph.D. of Historical Science, Associate Prof. (KhNUIA); **S. S. Lukash** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **M. I. Marchuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. S. Medvediev** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (National Academy of Internal Affairs); **K. Yu. Melnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **N. E. Miloradova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **I. S. Nechitailo** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (KhNUIA); **Yu. V. Orlov** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **I. V. Panova** – Ph.D., Prof. (KhNUIA); **Ye. Yu. Podorozhnii** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **Ya. S. Ponomarenko** – Candidate of Psychological Sciences, Associate Prof. (KhNUIA); **V. B. Pchelin** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. V. Pchelina** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. D. Pcholkin** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Romaniuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. Yu. Salmanova** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUIA); **S. O. Shatrava** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Shendryk** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University); **D. V. Shvets** – J.S.D., Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Lviv State University of Internal Affairs); **A. M. Shulha** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. M. Shumilo** – Ph.D., Prof. (KhNUIA); **O. R. Shyshka** – Ph.D., Prof. (KhNUIA); **D. Siegel** – Doctor of Criminology, Prof. (Utrecht University, Netherlands); **S. O. Slipchenko** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. V. Sokurenko** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **T. Spapens** – Prof., Doctor of Criminology (Tilburg University, Netherlands); **R. L. Stepaniuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. S. Ustymenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **A. V. Voitsikhovskyi** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **A. M. Yashchenko** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. O. Yevdokimova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **O. O. Yukhno** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. L. Zaitsev** – Ph.D., Prof. (KhNUIA); **Yu. M. Zhornokui** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. H. Zhornokui** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. O. Zhytnyi** – J.S.D., Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University).

Kharkiv National University of Internal Affairs, 2025

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

Головко Б. Г.
Нормативна основа правового статусу військовослужбовця на землях України у XIX ст. 13

Кириченко В. Є.
Правотворчість в Україні унормована законом 24

Слинько Д. В.
Процесуальне право України козацької доби (XVI–XVIII ст.)..... 36

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Васильєв С. В.
Права здобувачів вищої освіти в умовах воєнного стану 48

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Гайдар М. В., Шуміло О. М.
Судові витрати як складова принципу доступу до правосуддя в цивільному судочинстві європейських країн..... 59

Савченко В. О.
«Дві концепції свободи» Ісаї Берліна та свобода волі в цивільному праві..... 66

Чалий Ю. І.
Заохочувальні норми як інститут цивільного права України..... 80

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Жеребцов Д. Є.
Галузева належність відносин із проходження служби працівниками Державного бюро розслідувань 93

Іванов Ю. Ф., Іванова М. В.
Моніторинг Омбудсмана України за додержанням конституційного права на відпустку в умовах воєнного стану..... 105

Мельник К. Ю., Татарінов Р. В.
Служба супроводу військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їхніх сімей як суб'єкт забезпечення соціального захисту 122

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Бугайчук К. Л.
Адміністративно-правове регулювання впровадження ризик-орієнтованого підходу в діяльність суб'єктів сектору безпеки та оборони України....131

Гром Н. О.
Ефективність термінового заборонного припису як інструмента запобігання та протидії домашньому насильству 145

Івахненко О. А.
Правові засади взаємодії суб'єктів владних повноважень щодо забезпечення реабілітаційної допомоги військовослужбовцям в Україні....156

Колеснікова М. В., Вавіло Д. О.
Діяльність адміністративного судочинства під час воєнного стану в Україні 167

Константінов С. Ф.
Напрями вдосконалення адміністративного законодавства у сфері безпеки держави....178

Попович І. М.
Аналіз досвіду Великої Британії та США щодо забезпечення законності під час здійснення правосуддя 190

Теремецький В. І., Марченко М. Ю.
Протимінна діяльність в Україні як адміністративно-правова категорія....198

Яковенко Ю. В.
Зарубіжний досвід правового регулювання корпоративної етики: новели для України (на прикладі Федерального бюро розслідувань США) 210

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Король Н. П., Король О. В.
Недопущення вторинної віктимізації в межах української моделі Барнахус у контексті європейських стандартів здійснення правосуддя....217

Мельник Д. С.
Актуальні проблеми нормативно-правового регулювання запобігання правопорушенням в Україні: потреби вдосконалення 229

Орлов Ю. В., Щебетун С. В.
Проблеми формування та реалізації кримінально-правової політики протидії тероризму і збройній агресії 241

Сербенюк С. О.
Кримінально-правова характеристика складів кримінальних правопорушень, передбачених статтею 190 Кримінального кодексу України 257

Тернавська А. А.
Захоплення Чорнобильської атомної електростанції як воєнний злочин проти радіоекологічної безпеки: кримінологічний аналіз механізму вчинення 270

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Андрущенко Є. М.
Проблемні питання під час проведення експертних досліджень щодо розрахунку основних фінансових показників діяльності суб'єктів господарювання 286

Данило С. М.
Система міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини на стадії досудового розслідування 299

Дрозд В. Г., Абламська В. В.
Дотримання принципу non bis in idem у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства 315

Ковальов Ю. Ю.
Поняття і сутність спеціальних знань, що використовуються під час розслідування контрабанди 328

Педос Ю. В.
Процесуальний статус експерта у кримінальному провадженні 339

Попов В. Ю.
Особливості початкового етапу розслідування втручання в діяльність представників органів державної влади 348

Родюк О. В.
Особливості залучення спеціаліста до підготовки та проведення допиту на етапі досудового розслідування 359

Сердега О. М.
Фармакологічні властивості синтетичних канабіноїдів, особливості їх виявлення та експертного дослідження 368

Церкуник Л. В.
Окремі аспекти зупинення досудового розслідування кримінального провадження в умовах воєнного стану 379

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО; ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Василенко В. М.
Національна кібербезпека в умовах диджиталізації суспільства: роль поліції в захисті критичної інфраструктури.....392

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Барко В. І., Євдокімова О. О., Смірнова О. М., Барко В. В.
Психодіагностичний потенціал опитувальника загального стану здоров'я та його україномовна адаптація.....406

Кущенко І. В., Мацюк О. Л.
Адаптація навчальних дисциплін «Загальна психологія» та «Практикум з психології» для студентів з інвалідністю на прикладі Університету «Україна».....422

Мілорадова Н. Е., Доценко В. В.
Оцінка ефективності програми реабілітації психологів сектору безпеки та оборони України.....432

НАШІ АВТОРИ.....444

ДО УВАГИ АВТОРІВ.....448

Періодичні наукові видання Харківського національного університету внутрішніх справ.....448

CONTENT

THEORY AND PHILOSOPHY OF LAW; COMPARATIVE LAW; HISTORY OF LAW AND STATE

Holovko B. H.
The Normative Basis of the Legal Status of a Military Serviceman on the Lands of Ukraine in the 19th Century *(Ukr)* 13

Kyrychenko V. Ye.
Law-Making Regulated by Law in Ukraine *(Ukr)* 24

Slynko D. V.
Procedural Law of Ukraine in the Cossack Era (16th – 18th Centuries) *(Ukr)* 36

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Vasyliev S. V.
The Higher Education Students' Rights under Martial Law *(Ukr)* 48

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL AND LEGAL DIRECTION IN THE SPHERE OF PRIVATE LAW

Haidar M. V., Shumilo O. M.
Experience of European Countries in Ensuring Access to Justice Through Legal Costs *(Ukr)* 59

Savchenko V. O.
"Two Concepts of Liberty" by Isaiah Berlin and the Freedom of Will in Civil Law *(Ukr)* 66

Chalyi Yu. I.
Incentive Rules as an Institution of Civil Law of Ukraine *(Ukr)* 80

LABOR LAW; SOCIAL GUARANTEEING LAW

Zherebtsov D. Ye.
Legal Classification of Employment Relations of State Bureau of Investigation Personnel *(Ukr)* 93

Ivanov Yu. F., Ivanova M. V.
Monitoring of the Constitutional Right to Leave under Martial Law by the Ukrainian Ombudsman *(Ukr)* 105

Melnyk K. Yu., Tatarinov R. V.
Support Service for Military Personnel, Privates and Commanders of the Civil Defense Service, Police Officers and Members of Their Families as a Subject of Social Protection *(Ukr)* 122

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW

Buhaichuk K. L.
Administrative-Legal Regulation of the Implementation of Risk-Oriented Access in the Security Sector of Ukraine *(Ukr)*.....131

Hrom N. O.
The Effectiveness of Restraining Orders as a Tool for Preventing and Countering Domestic Violence *(Ukr)*.....145

Ivakhnenko O. A.
Legal Basis for Interaction between Authorities in Providing Rehabilitation Assistance to Military Personnel in Ukraine *(Ukr)*.....156

Kolesnikova M. V., Vavilo D. O.
Activities of Administrative Judiciary During Marital State in Ukraine *(Ukr)* 167

Konstantinov S. F.
Directions for Improving Administrative Legislation in the Sphere of State Security *(Ukr)*.....178

Popovych I. M.
Analysis of the United Kingdom and the United States' Experience in Ensuring Legality in the Administration of Justice *(Ukr)*.....190

Teremetskyi V. I., Marchenko M. Yu.
Mine Action in Ukraine as an Administrative and Legal Category *(Ukr)*.....198

Yakovenko Yu. V.
Foreign Experience in the Legal Regulation of Corporate Ethics: Lessons for Ukraine (Using the Example of the U.S. Federal Bureau of Investigation) *(Ukr)* 210

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Korol N. P., Korol O. V.
Prevention of Secondary Victimisation within the Ukrainian Barnahus Model in the Context of European Standards of Justice *(Ukr)*.....217

Melnyk D. S.
Current Issues in Normative and Legal Regulation of Crime Prevention in Ukraine: Necessity for Improvement *(Ukr)* 229

Orlov Yu. V., Shchebetun S. V.
Problems of Formation and Implementation of the Criminal Law Policy of Counteraction to Terrorism and Armed Aggression *(Ukr)*.....241

Serbenyuk S. O.
Criminal Law Characteristics of Criminal Offences Under Article 190 of the Criminal Code of Ukraine *(Ukr)*.....257

Ternavska A. A.
The Seizure of the Chornobyl Nuclear Power Plant as a War Crime Against Radioecological Security: Criminological Analysis of the Mechanism of Commission *(Ukr)* 270

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITY

Andrushchenko Ye. M.
Problematic Issues in Conducting Expert Examinations for the Calculation of Key Financial Indicators of Business Entities *(Ukr)* ... 286

Danylo S. M.
System of International Legal Standards for Ensuring Human Rights and Freedoms at the Pre-trial Investigation Stage *(Ukr)* 299

Drozd V. H., Ablamska V. V.
Compliance with the Principle of Non Bis in Idem in Criminal Proceedings Regarding Domestic Violence *(Ukr)* 315

Kovalov Yu. Yu.
The Concept and Essence of Specialised Knowledge Used in Smuggling Investigation *(Ukr)* 328

Pedos Yu. V.
Procedural Status of an Expert in Criminal Proceedings *(Ukr)* 339

Popov V. Yu.
Peculiarities of the Initial Stage of Investigation of Interference with the Activities of Public Authorities *(Ukr)* 348

Rodiuk O. V.
Peculiarities of Involving a Specialist in the Preparation and Conduct of Interrogation at the Stage of Pre-Trial Investigation *(Ukr)* 359

Serdega O. M.
Pharmacological Properties of Synthetic Cannabinoids, Specifics of Their Detection and Forensic Examination *(Ukr)* 368

Tserkunyk L. V.
Certain Aspects of Suspending Pre-Trial Investigations in Criminal Proceedings Under Martial Law *(Ukr)* 379

INFORMATIONAL LAW; INTELLECTUAL PROPERTY LAW

Vasylenko V. M.
National Cybersecurity in the Context of Society Digitalization: the Role of Police in Protecting Critical Infrastructure *(Ukr)* 392

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Barko V. I., Yevdokimova O. O., Smirnova O. M., Barko V. V.
The Psychodiagnostic Potential of the General Health Questionnaire and its Ukrainian-Language Adaptation *(Ukr)* 406

Kushchenko I. V., Matsiuk O. L.
Adaptation of the Academic Disciplines "General Psychology" and "Psychology Workshop" for Students with Disabilities: A Case Study of the "Ukraine" University *(Ukr)*.....422

Miloradova N. E., Dotsenko V. V.
Evaluation of the Effectiveness of the Rehabilitation Programme for Psychologists in the Security and Defence Sector of Ukraine *(Ukr)* 432

OUR AUTHORS *(UKR)* 444

TO AUTHORS' ATTENTION *(UKR)* 448

of Kharkiv National University of Internal Affairs *(Ukr)* 448

ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

УДК 340.15-057.36(477)«18» **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.01

Борис Георгійович Головко,
кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави та права (професор);
https://orcid.org/0000-0002-8815-5722,
e-mail: bggolovko@ukr.net

НОРМАТИВНА ОСНОВА ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ У XIX СТ.

У дослідженні проаналізовано джерела й пам'ятки права в Україні XIX ст., що регламентували правовий статус військовослужбовців. Зазначено, що характерною рисою визначення прав і обов'язків військових була значна строкатість нормативного матеріалу, що зумовлювалось перебуванням українських земель у складі різних держав, кожна з яких мала власну правову систему. Встановлено, що зміст правового статусу військовослужбовців на українських територіях прямо залежав від рівня централізації державної влади та її ставлення до регламентації військової служби. Наголошено, що включення українських земель до складу кількох імперій і підпорядкування праву метрополій означало ігнорування української правової традиції та культури, а також призводило до поступового забуття досягнень національної правової думки у сфері військового права.

Ключові слова: Україна, українські землі, джерела права, пам'ятки права, військове право, військовий статут, військовослужбовець, зібрання законів, правовий статус.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В умовах збройної агресії російської федерації проти України закономірно зростає інтерес до проблем військової історії та військового права. Науковці перебувають у пошуку відповідей на питання щодо неминучості російського нападу на Україну, обумовленості цієї агресії перебігом історичних подій, роллю визначних історичних постатей з обох сторін, а також недоліками правового регулювання та механізмів правозастосування. За таких обставин особливо важливим є дослідження динаміки розвитку військового права України на різних етапах державотворення.

© Головко Б. Г., 2025

Період другої половини XVIII – XIX ст. у вітчизняній історії права відзначається стрімкою втратою здобутків національного права та його поглинанням правом держав, до складу яких були інкорпоровані українські землі. Природно, що в умовах перебування українських територій у складі держав з активною наступальною зовнішньою політикою однією з перших галузей, що зазнала радикальних трансформацій, стало військове право та його інститути. Встановлено, що під час видання джерел права, які з часом сформували військове право як у росії, так і в Австрії та Австро-Угорщині, було втрачено низку позитивних рис українського військового права, таких як демократизм, колегіальність, повага до особистості військовослужбовця тощо. Вважаємо, що в сучасних умовах, коли об'єктивно постає необхідність удосконалення правової системи України, вивчення правової спадщини, зокрема досягнень і прорахунків у сфері військового права, здатне надати відчутну допомогу, озброїти українське суспільство дієвим інструментарієм у справі розбудови власних збройних сил.

Стан дослідження проблеми

Аналізу правового статусу військовослужбовців у сучасних умовах присвячено розвідку І. Бородіна та С. Пасіки. Дослідники, спираючись на дуже змістовну нормативну базу, до якої належать Конституція України, закони України «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про оборону України», «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України», «Про Стройовий статут Збройних Сил України» тощо, доводять особливий характер правового статусу військовослужбовця України. Серед його помітних рис науковці відзначають, що це міра поведінки, регламентована правом, пов'язана з проходженням військової служби, спрямована на задоволення публічних інтересів, визначається й гарантується державою [1, p. 167]. Дуже докладно теоретико-правову природу правового статусу військовослужбовців досліджували В. Й Пашинський, Л. П Медвідь і Б. М. Шамрай. Їхня робота розкриває не лише складові та види правового статусу військовослужбовців, а й фокусується на визначенні його правового регулювання. Учені визначають місце і роль підзаконних нормативно-правових актів, таких як укази Президента України, акти Кабінету Міністрів України, нормативні акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, нормативні акти місцевих органів виконавчої влади і місцевого самоврядування [2, pp. 656–657]. Зі свого боку О. М. Царенко наголошує, що в сучасній юриспруденції розрізняють загальний, спеціальний та індивідуальний види правового статусу особи. На думку дослідниці, специфіка правового статусу військовослужбовця полягає в тому, що він виступає суб'єктом військово-адміністративних правовідносин, які виникають у зв'язку із

проходженням військової служби [3, с. 10]. Історичний характер формування основ правового статусу військовослужбовця в Україні обґрунтовує М. І. Карпенко, справедливо пов'язуючи його легітимізацію із прийняттям Першого Литовського статуту (1529). Саме цей документ уперше регламентував порядок виконання військової повинності та передбачав санкції за її порушення [4, с. 13].

Історичний аспект виникнення та становлення правового статусу військовослужбовця розкрито в дослідженні В. В. Шульгіна. Науковець пов'язує його зародження з початком формування окремих положень військового права у Київській Русі та аналізує основні етапи його розвитку аж до створення суверенної України [5].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є історико-правовий аналіз джерел військового права, які діяли на українських територіях у складі інших держав у XIX ст.

Основні *завдання* дослідження:

– з'ясувати, у яких нормативно-правових актах містилися положення, що визначали окремі елементи правового статусу військовослужбовців на українських землях;

– проаналізувати особливості правового статусу військовослужбовців;

– звернути увагу на те, що перевага адміністрування в застосуванні військово-правових норм супроводжувалась скасуванням українських демократичних військових звичаїв.

Наукова новизна дослідження

Проведено історико-правовий аналіз провідних правових збірок, які визначали особливості правового статусу військовослужбовця. Досліджено основні вимоги держави, які висувалися до кандидатів на військову службу і, власне, військовослужбовців, а також певні гарантії з боку держави щодо захисту життя, здоров'я, честі та гідності військових. Вважаємо, що результати дослідження можуть бути використані у процесі подальшого вдосконалення військового права в умовах сучасної України.

Виклад основного матеріалу

Глибока політична, економічна, культурна криза другої половини XVIII ст. у Речі Посполитій, до складу якої належала основна частина українських земель, зумовила поступову втрату її державності. Сусідні держави – Російська і Австрійська імперії, а також Пруссія – у лютому 1772 р. здійснили перший поділ її території. Внаслідок цього Російська імперія анексувала Прибалтику та Білорусь, Пруссія – воєводства, прилеглі до Балтійського моря (за винятком Ґданська), Австрія – частину Сандомирського, Краківського та Бєльського воєводств, усю

Галичину (Червону Русь), а також частину Волинського воєводства та Поділля. Указом Катерини ІІ від 8 грудня 1792 р. «О распоряжениях в польских областях, занятых российскими войсками» на територіях Литви і Білорусі було створене Мінське намісництво, на більшій частині Волині – Ізяславське, на частині Поділля – Брацлавське[1].

Згідно з другим поділом Речі Посполитої від 12 січня 1793 р. до Російської імперії відійшли території Брацлавського, Ізяславського, Мінського та Подільського намісництв. У результаті третього поділу, здійсненого 3 січня 1795 р., українські землі, що опинилися під владою австрійської корони, отримали назву Королівства Галичини і Лодомерії, на яке було поширене австрійське право.

Таким чином, на початку XIX ст. українські землі були поділені між кількома сусідніми державами та перейняли особливості їхньої правової політики. Правове регулювання у сфері військової справи, з огляду на її державну вагу, одним із перших зазнало цих змін. На території Російської імперії майже протягом усієї першої половини XIX ст. залишався чинним Військовий статут 1715 р. [6]. Дослідники розглядають цей документ переважно як джерело військово-кримінального права, однак, на нашу думку, ця збірка містить і норми, що регулюють правовий статус військовослужбовця.

В умовах, коли основним принципом комплектування збройних сил була рекрутська повинність, Військовий статут зобов'язував губернаторів особисто контролювати набір осіб, придатних до військової служби як за фізичним розвитком, так і моральними якостями. Важко сказати, як це реалізовувалось на практиці, але в разі виявлення відхилень від цих вимог, губернатор ніс персональну відповідальність.

Суттєвою вимогою для військовослужбовця була належність до християнського віросповідання. Так, Статут встановлював, що військовий має сповідувати християнську віру, і в разі виявлення порушення цього припису передбачалося покарання аж до смертної кари. За недотримання встановленої процедури відправлення християнського культу солдата заковували в кайдани, а офіцера розжалували в рядові. Військовослужбовцям, яких викривали в чаклунстві, ідолопоклонстві чи подібних діях, призначалося кваліфіковане покарання у формі смертної кари через спалення [6, с. 329].

Процедурно військова служба починалася з прийняття присяги, текст якої був однаковим для всіх, різниця полягала лише в обставинах проголошення. Призначенням військовослужбовця проголошувалась віддана служба особисто імператору і захист його земель від ворога.

---

[1] Поділ Речі Посполитої // Український інститут національної пам'яті : сайт. URL: https://old.uinp.gov.ua/publication/podil-rechi-pospolitoi (дата звернення: 15.04.2025).

Головним функціональним обов'язком військовослужбовця Військовий статут називав непохитне дотримання службової дисципліни, а також безумовне виконання розпоряджень начальства. За відхилення від цієї норми, за замах на життя, честь, гідність офіцерів, за неповажні висловлювання на адресу вищих офіцерів Статут передбачав тілесні покарання, а іноді навіть смертну кару – незалежно від суті справи. Статут наголошував: «Начальнику надлежит повелевать, а подчиненному послушну быть» [6, с. 333]. Одночасно, маючи на меті захист честі і гідності рядових військових, Статут забороняв залучати солдат до виконання робіт, які не стосувалися військової служби, а також карати їх на власний розсуд. Офіцери, яких викривали в таких порушеннях, могли бути позбавлені честі, чина і маєтку.

Дуже ретельно Військовий статут визначав правила поведінки військових у таборах і гарнізонах. Старші офіцери забезпечувались квартирмейстером житлом, але вимагати поліпшення умов проживання їм було заборонено [6, с. 343]. Для унормування правил поводження військовослужбовців із цивільним населенням Статут використовує поняття «салвогвардія», тобто охоронна грамота, яку видавали або вищі цивільні чиновники, або вищі офіцери цивільним особам за певні заслуги. Порушення такої салвогвардії кваліфікувалось як серйозне порушення дисципліни, за яке було передбачено покарання аж до смертної кари. Командування військових підрозділів зобов'язувалось ретельно контролювати та всіляко забороняти можливість незаконного збагачення за рахунок позастатутних відносин із підлеглими, не допускати, розкривати й запобігати випадкам розкрадання казенних коштів як офіцерами, так і цивільними особами, пов'язаними з армією [6, с. 345].

Серед обов'язків безумовним було сумлінне й беззавітне служіння державі та імператору, тому Статут дуже ретельно визначає протиправність дезертирства як злочину, що передбачає судове слідство, а після затримання військовослужбовця – суд і винесення смертного вироку для рядових та позбавлення чинів і маєтків для офіцерів-дворян. Примітно, що дезертирові надавалася можливість упродовж року добровільно повернутися до свого підрозділу, щиро розкаятися, і тоді військовий суд призначав лише тілесне покарання [6, с. 346].

Дуже показовою для розуміння правового статусу військовослужбовців є та обставина, що права й обов'язки встановлювали не для військового загалом, а для кожної конкретної особи, залежно від посади й звання – від генералісимуса до рядового. Така своєрідна стратифікація вважалася цілком справедливою, якщо зважити на те, що йдеться про класове суспільство Російської імперії зразка XVIII–XIX ст.

Статут передбачав чітко виписану процедуру захисту честі й гідності військового в разі, якщо на ці чесноти зазіхав інший військовий. У

такому разі Статут допускав, щоб винуватець і потерпілий могли дійти мирової угоди й не доводити справу до судового розгляду. Якщо угоди не досягали, розпочинався суд, який виносив вирок. У разі, якщо позивачем і відповідачем були офіцери-дворяни, додатковими покараннями для сторони, що програла справу, могли бути: утримання заробітної плати, звільнення або навіть конфіскація частини маєтку [6, с. 353].

Для розгляду справ, пов'язаних із правопорушеннями військових, а також для захисту прав військовослужбовців передбачалося створення та функціонування військових судів, або крігсрехтів. Такі суди поділялися на Генеральний і полкові. Генеральний військовий суд розглядав справи щодо посягань на імператора, скарги на діяльність вищих офіцерів, а також правопорушення окремих підрозділів – батальйону, роти (ймовірно, йшлося про випадки непокори, коли ініціаторів не було виявлено). Розгляд усіх інших правопорушень належав до компетенції полкових судів. Особливістю військового судочинства було те, що його здійснювали кадрові офіцери, для яких юридична освіта не була обов'язковою. З метою підвищення фаховості військових судів передбачалося запровадження посади аудитора – особи з юридичною освітою, певним досвідом судової діяльності та знанням законів[1]. У зв'язку із запровадженням нового Військово-судового статуту 1867 р. у Харківському воєнному окрузі посаду аудитора було скасовано. Для розуміння особливостей виконання покарань щодо військовослужбовців показовою була процедура смертної кари: злочинця виводили перед підрозділом, публічно позбавляли зброї, мундира й нагород, після чого передавали кату, який виконував вирок[2].

Провідним джерелом військового права на українських землях у складі Російської імперії у XIX ст. став Звід військових постанов (далі – Звід), який видавався у 1839, 1859 та 1869 рр. і охоплював період із 1649 р. Найдосконалішою вважалася редакція 1859 р., до складу якої увійшли норми військово-кримінального і військово-судового законодавства. Структурно збірка складалася з 6 частин і 24 книг та регулювала найважливіші інститути військового права: акти щодо функціонування Військового міністерства, військових округів, системи управління у Військовому міністерстві, військових округах, місцевих органах військового управління, польових управліннях у військовий час; устрій, склад, комплектування регулярних військ, порядок проходження служби у військовому відомстві, нагородження військовослужбовців, їхнє соціальне забезпечення, організацію військових

[1] Полное собрание законов Российской империи. Т. 44. СПб, 1873. С. 354.
[2] Там само. С. 244.

закладів – навчальних, лікувальних, тюремних тощо. Звід також містив Військово-кримінальний, Військово-судовий і Дисциплінарний статути[1].

Згідно зі Зводом основою збройних сил були особи, мобілізовані в порядку рекрутської повинності. Водночас передбачалася можливість добровільного вступу на службу – поза мобілізацією. Такі особи називалися однорічниками (вольноопределяющимися), а їхні права й обов'язки регламентувалися в особливому порядку. Вік вступу на військову службу становив 16 років, станове походження не мало значення, а зарахування здійснювалося до піхотних, кавалерійських дивізій, а також артилерійських і саперних бригад. Першочерговими правами користувалися випускники військово-навчальних закладів, якщо вони не отримали своєчасного призначення за станом здоров'я, сімейними обставинами тощо. Подальша кар'єра таких однорічників і присвоєння їм військового звання залежали від рівня освіти або походження. Так, привілеями користувалися особи, які закінчили вищі або середні навчальні заклади. Такі випускники приймалися на службу на посади унтер-офіцерів. Привілеї за походженням мали потомствені дворяни Російської імперії та Царства Польського. Примітно, що для звільнення зі служби уродженці Царства Польського повинні були відслужити щонайменше 10 років на офіцерських посадах і 15 – на інших. Водночас особи, не пов'язані з Польщею, могли залишити службу за власним бажанням у будь-який момент[2]. Також для уродженців Польщі передбачалася наявність особливого свідоцтва про неналежність до таємних товариств або інших обставин, що могли перешкоджати прийняттю на військову службу. Для остаточного зарахування на офіцерські посади однорічники з унтер-офіцерів мали прослужити два місяці та скласти іспити з дисциплін, які викладалися у вищих військових училищах. Окрім політичної благонадійності, при прийнятті на службу значну увагу приділяли медичному огляду майбутніх військових. Так, при Головному військово-медичному управлінні створювали комісію, яка проводила діагностику здоров'я. Показово, що з часом – із другої половини XIX ст. – вимоги до фізичного стану кандидатів стали більш ліберальними, що можна пояснити необхідністю збільшення чисельності збройних сил у зв'язку з агресивною зовнішньою політикою Російської імперії. Строк вислуги, тобто тривалість військової служби, визначався досить нечітко – від моменту вступу на службу до отримання

[1] Свод военных постановлений // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона : сайт. URL: https://rus-brokgauz-efron.slovaronline.com/111227 (дата звернення: 15.04.2025).

[2] Полное собрание законов Российской империи. Т. 44. СПб, 1873. С. 201.

наказу про звільнення. Дуже ретельно визначалися умови нарахування пенсій у разі звільнення військовослужбовця. Так, до уваги брали строк вислуги, умови проходження військової служби, участь у бойових діях, поранення, нагороди тощо[1]. Звільненим військовослужбовцям надавалися певні пільги, зокрема їхні діти звільнялися на 2–3 роки від сплати податків, а також користувалися привілеями при вступі до військових училищ[2]. Зрозуміло, що така увага пояснювалася особливим правовим статусом військовослужбовця та його місцем у тодішньому суспільстві. Подальші зміни, що відбулися на українських землях у складі Російської імперії внаслідок військової реформи 1874 р., стануть предметом майбутньої розвідки.

На землях України, що увійшли до складу Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперії, правовий статус військовослужбовців регламентувався військовими законами 1781, 1858 та 1868 рр. [7, с. 68]. Як і на території Російської імперії, комплектування збройних сил, а отже, становлення вимог щодо прав і обов'язків військових відбувалося у два етапи – рекрутська повинність і загальний військовий обов'язок. Рекрутчині підлягали чоловіки віком від 17 до 50 років, але загальна чисельність призовників визначалася конкретними обставинами – мирний час або участь держави у бойових діях. На відміну від Російської імперії, рекрути в Австрії, згідно із Законом 1858 р., отримали право відкупитися від військової служби. Закон встановлював плату в розмірі 1 500 гульденів, однак було необхідно знайти заміну – зазвичай серед солдатів, які відслужили 6–8 років. Також закон дозволяв проходити службу за рідного брата, причому для таких заступників передбачалося довічне грошове утримання [7, с. 69]. Згідно із Законом 1868 р. призову підлягали громадяни віком від 21 року, а за умов війни – з 18 років, які мали зріст не менше 155 см та не знайшли заміну. Загальний строк служби становив 12 років. Для осіб, які не проходили військової служби (священники, учителі народних шкіл), запроваджувався спеціальний податок. Добровольців приймали на службу з 17 років[3]. Певні привілеї передбачалися для осіб із повною середньою освітою: вони, як і в російській армії, отримували звання однорічників і після проходження певного періоду служби (2–3 місяці) могли складати іспити на присвоєння офіцерського звання. На відміну від російських законів, Закон 1868 р. визначав відповідальність за ухилення від мобілізації й наводив

1 Полное собрание законов Российской империи. Т. 44. СПб, 1873. С. 109–110.

2 Там само. С. 335.

3 Вооруженные силы Австро-Венгрии. Ч. I: Организация, мобилизация и состав вооруженных сил. Главное Управление Генерального Штаба (издание отдела генерал-квартирмейстера). СПб : Военная Тип., 1912. С. 145.

конкретні обставини: одруження до відбуття військового обов'язку, дезертирство, імітація хвороби тощо [8, с. 53].

Дослідники зазначають значну питому вагу українських підрозділів у складі австро-угорської армії. Так, у середині XIX ст. з 33 піхотних полків українськими були 10; для порівняння: угорськими – 9, польськими – 5. Із 40 стрілецьких – українськими були 7, угорськими – 5 [9, с. 26]. С. В. Чолій наводить дані, що Галичина та Буковина у складі Австро-Угорщини у 1879 р. мали на своїй території 16 піхотних полків, 9 полків уланів і 2 полки драгунів [8, с. 44]. На думку А. Лозинського, українці у складі австро-угорської армії становили 9 % [10, с. 21]. Можна припустити, що така значна чисельність мала б зобов'язати як цивільну, так і військову владу враховувати національний чинник, однак жодних кроків у цьому напрямі зроблено не було. Крім того, під час формування офіцерського складу національність узагалі не бралася до уваги.

У 1882 та 1889 рр. були ухвалені доповнення до Закону про військовий обов'язок, згідно з якими вік призову на службу підвищувався до 20–23 років, дозволялося укладати шлюб до виконання військового обов'язку, а також запроваджувався військовий податок у розмірі від 1 до 100 гульденів, який сплачували особи, що не були призвані до війська. Розмір податку визначався майновим станом осіб. Таким чином, законодавство передбачало альтернативу: або виконати особисто військовий обов'язок, або сплатити податок, якщо за певних обставин особа не підлягала призову на військову службу [8, с. 75].

Висновки

Друга половина XVIII – XIX ст. в українській історії є періодом стрімкої втрати здобутків у створенні власної державності та права. На українських територіях, що увійшли до складу іноземних держав, поширювалася державно-правова практика метрополій. У певному сенсі це мало позитивний аспект – відбувалася своєрідна правова акультурація, однак негативним наслідком цих процесів стала втрата Україною власних надбань у галузі права. Позитивним моментом можна вважати більш регламентовану можливість кар'єрного зростання військовослужбовця, проте дослідження засвідчило, що російське, австрійське й австро-угорське військове законодавство цілковито ігнорувало українську правову традицію. Для українських військових, які проходили службу в іноземному війську, це означало певне погіршення їхнього правового статусу, втрату демократичних надбань і принципів побудови збройних сил, ставлення до прав та можливостей військовослужбовця. Дослідження довело, що військові статути іноземних держав, передусім Російської імперії, значно обмежували можливість українських військових відстоювати

свої права в судовому порядку. Не випадково в 1867 р. було скасовано посаду судового аудитора – особи з досвідом у судовій діяльності, а функції судочинства перейшли до військових, для яких навіть юридична освіта не була обов'язковою. Доведено, що, на відміну від попередніх військових законів, які діяли на території України, законодавство XIX ст. регламентувало статус військовослужбовця залежно від його посади, звання, а в окремих випадках – національної належності, що кардинально суперечило українській військово-правовій традиції.

Список бібліографічних посилань: 1. Бородін І., Пасіка С. Правовий статус військовослужбовців в Україні. *European Political and Law Discourse.* 2017. Vol. 4, Iss. 1. Pp. 164–171. **2.** Пашинський В. Й., Медвідь Л. П., Шамрай Б. М. Правовий статус та соціальний захист військовослужбовців: поняття і правове регулювання // Human rights and public governance in modern conditions : monograph / I. M. Almashi, M. M. Almashi, O. V. Artemenko et al. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2023. Pp. 651–674. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-320-0-33. **3.** Царенко О. М. Адміністративно-правовий статус військовослужбовців Державної прикордонної служби України : монографія. Хмельницький : Вид-во Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Богдана Хмельницького, 2013. 190 с. **4.** Карпенко М. І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : наук.-метод. посіб. Харків : Право, 2016. 316 с. **5.** Шульгін В. В. Систематизація військового законодавства України: історико-правові аспекти. *Адміністративне право і процес.* 2020. № 4 (31). С. 27–43. DOI: https://doi.org/10.17721/2227-796X.2020.4.03. **6.** Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. М. : Юрид. лит., 1986. Т. 4. 858 с. **7.** Чолій С. В. Особливості еволюції системи військового обов'язку в Боснії та Герцеговині під владою Габсбургів (1878–1914 рр.). *Сторінки історії.* 2016. Вип. 41. С. 66–80. **8.** Чолій С. В. Формування австро-угорських збройних сил у внутрішній політиці Габсбурзької Монархії (1868–1914 рр.) : дис. … канд. істор. наук : 07.00.02. Київ, 2012. 224 с. **9.** Риттихъ А. Ф. Австро-Венгрия. Отделъ II: Вооруженныя силы. СПб, 1876. 386 с. **10.** Лозинський А. Українці на службі в Австро-Угорській армії. *Мандрівець.* 2016. № 2 (122). С. 20–24.

Надійшла до редколегії 18.04.2025

Прийнята до опублікування 21.05.2025

Holovko B. H. The Normative Basis of the Legal Status of a Military Serviceman on the Lands of Ukraine in the 19th Century

In search of an answer to the question of the reasons for the unprovoked aggression of the Russian Federation against Ukraine, researchers turn to the first steps in the common history

of the two states, including in the field of military law. One of the key problems in this direction is the clarification of the legal status of a serviceman on the territory of Ukraine during the period of Modern History. The issue is complicated by the fact that as a result of the partitions of Poland in the late 18th century and early 19th century, Ukrainian lands were annexed to foreign states, which initiated the absorption of Ukrainian law by the legal systems of the metropolitan states. It has been proven that the state's attitude towards the military, the system of mutual rights and obligations was determined depending on the territory of which state the Ukrainian military was located. It can be assumed that the legal status of a military serviceman was more democratic if we are talking about his definition by the law of the Austrian or, over time, the Austro-Hungarian Empire. At the same time, the rights of the military under the law of the 19th century Russian state were subject to excessive administration. It is determined that the accession of the legal system of the Ukrainian territories had certain positive consequences as a manifestation of legal acculturation. At the same time, it is quite obvious that the spread of foreign legal systems on the lands of Ukraine had the negative consequence of forgetting the very original and attractive local features of law that had developed in previous times and provided for much more significant protection of the rights of the military, his participation in democratization of the armed forces through participation in leadership elections, accountability, a system of incentives, a fair system of punishments, etc. It has been established that the law, primarily of the Russian Empire, in attempts to determine the legal status of the military, first of all, turned to the class and social origin of the person, accordingly increasing the scope of rights of officers, senior and higher and limiting the rights of ordinary servicemen. Moreover, the military laws of the Russian Empire contained certain oppressions regarding the recruitment and career growth of residents of Ukrainian lands. It has been proven that, at least until the military reform of 1874, the possibility of protecting the rights by the military in court, was severely limited due to the imperfect organization of military courts. In our opinion, considering the above circumstances may be useful in the process of improving the military law of Ukraine.

Keywords: Ukraine, Ukrainian lands, sources of law, codex, military, serviceman, legal status, 19 century, military law.

УДК 340.13«19-20» **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.02

Володимир Євгенійович Кириченко,
доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави та права (професор);
https://orcid.org/0000-0002-5497-907X,
e-mail: xramovnik6999@gmail.com

Правотворчість в Україні унормована законом

У статті проаналізовано основні напрями транзиції уявлень теоретичного дискурсу щодо правотворчості – від радянської доби до сьогодення, а також висвітлено історичні й методологічні засади її розвитку. Показано, що як явище соціальної дійсності правотворчість відіграє основоположну роль у розвитку суспільства, оскільки вона спрямована на формування та вдосконалення загальної, узгодженої системи правових норм, які регулюють суспільні відносини та мають загальнообов'язковий характер. Розглянуто динаміку поглядів на теоретичні проблеми правотворчості та наявність політичного впливу на їх формування. Окреслено методологічні підходи до розвитку ідей правотворчості. Звернено увагу на проблему тяглости наукового знання у дослідженнях правотворчості. Проаналізовано появу законодавчого визначення правотворчої діяльності та його вплив на подальше осмислення й розбудову сучасної моделі цієї діяльності.

Ключові слова: правотворчість, правотворча діяльність, держава, громадянське суспільство, етатизм, метамодерн, легіспруденція.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Правотворчість виступає провідним видом правової діяльності, яку здійснюють суб'єкти права з використанням правових засобів із метою досягнення правового результату, внаслідок чого в процесі функціонування суспільних відносин відбувається створення права, його розвиток і матеріалізація. Важливість цього виду правової діяльності зумовлює неабияку увагу як з боку юридичної науки, так і з боку представників філософської думки. Такий стан речей певною мірою пояснюється тим, що сучасний період вирізняється суттєвим зростанням обсягів правотворчої роботи, розширенням кола її суб'єктів, застосуванням різноманітних способів та видів правотворчості. За роки незалежності України так і не вдалося сформувати злагоджений державний механізм правотворчої діяльності, наслідком чого стало зростання кількості нормативно-правових актів, яка нині значно перевищує мільйонну позначку. Проте проблемою є не

© Кириченко В. Є., 2025

лише надмірна кількість таких актів, а й їхня якість, яка викликає суттєві нарікання як у самих суб'єктів правотворчої діяльності та правозастосовчих органів, так і у громадян. У чинному законодавстві наявні системні вади, юридичні хиби, численні колізії, а також нерівномірність правового регулювання.

Стан дослідження проблеми

Зацікавлення феноменом правотворчості виникло ще в дореволюційних правознавців, які почали розвивати окремі ідеї правотворчості, напрацьовувати відповідні наукові категорії, пропонувати нові способи аргументації, рухаючись у фарватері послідовних змін концептів праворозуміння – історичної школи права, шкіл позитивізму та соціологічної юриспруденції, відновлення природного права, психологічної теорії права тощо. У цьому розмаїтті методологій, логік, модальностей та смислових підходів відбувалось становлення основ теорії правотворчості, різновидів її загальнотеоретичних схем, з'ясування ролі держави у правотворчій діяльності. Утім, сучасне розуміння правотворчості почало викристалізовуватися лише у другій половині XX ст. в межах дискусії, що точилася між представниками західної юриспруденції та апологетами марксистської філософії права [1; 2; 3]. Саме тоді формується окремий напрям у правознавстві – легіспруденція (теорія законотворчості). І хоча вважається, що термін для позначення цієї теорії запропонував Л. Вінтгенс [4, s. 91], насправді його було вжито ще в 1768 р. у «Філософських пропозиціях», написаних секретарем Урядуючого Сенату Я. Козельським. Щодо вітчизняних студій, то свого часу до розв'язання цієї проблематики долучались О. Богачова, Ю. Глущенко, Т. Дідич, В. Копейчиков, В. Косович, Н. Лата, І. Лозинська, Р. Луцький, А. Нечипоренко, М. Петришина, З. Погорєлова, П. Рабінович, А. Рибалкін, О. Скакун, М. Теплюк, О. Ющик, Р. Ященко та інші дослідники, присвятивши тематиці правотворчості ґрунтовні наукові розвідки.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є простеження основних напрямів транзиції уявлень теоретичного дискурсу щодо правотворчості від радянської доби до сьогодення та висвітлення історичних і методологічних засад її розвитку. Задекларована мета конкретизується в таких *завданнях*: розглянути динаміку поглядів на теоретичні проблеми правотворчості та наявність політичного впливу на їх формування; охарактеризувати методологічні підходи до розвитку ідей правотворчості; виявити проблему тяглости наукового знання в дослідженнях правотворчості; проаналізувати появу законодавчого визначення правотворчої діяльності та його вплив на подальше осмислення й розбудову сучасної моделі цієї діяльності.

Наукова новизна дослідження

Здійснено комплексний аналіз мети, завдань і основних напрямів еволюції уявлень теоретико-правового дискурсу щодо правотворчості від радянської доби до сьогодення. Подано ретроспективу методологічних і історичних засад її розвитку. Зазначено, що правотворчість, перебуваючи в актуальному колі наукових досліджень правової системи суспільства, розглядається як юридична діяльність, що уособлює специфічний спосіб теоретичного осмислення правової реальності. Акцентовано на необхідності критичного переосмислення позитивістського підходу до пізнання правотворчості, який ґрунтується виключно на формально-догматичному методі та схоластичному сприйнятті права й залишається далеким навіть від природно-правової методології, яка наближала праворозуміння до європейської ліберально-демократичної моделі. Обґрунтовано, що саме метамодерна парадигма відкриває можливості для подолання штучних обмежень і лінійності методологій модернізму та постмодернізму через об'єктивний синтез різних типів праворозуміння й осмислення правотворчості як цілісного явища, що охоплює філософські, юридичні, соціологічні, політичні та психологічні чинники.

Виклад основного матеріалу

Сучасний стан теоретичного опрацювання феномена правотворчості все ще можна охарактеризувати як такий, що ґрунтується на догматично-схоластичному підході. Українська юриспруденція здебільшого залишається непохитною у своїй прихильності до юридичного етатизму радянської доби, який, своєю чергою, був успадкований від нормативізму (позитивізму) імперської юридичної науки. Згадаймо, що вже з другої чверті XIX ст. позитивізм став провідною методологією на європейському просторі, витіснивши метафізику, яка не змогла дати відповіді на більшість світоглядних і загальнонаукових питань. Водночас поява капіталізму, формування ринкових відносин і ліберальних доктрин потребували сильної державної влади, верховенства закону, безумовного ототожнення правових приписів держави із правом. Саме на цьому методологічному підґрунті відбулися наполеонівська кодифікація в Імперії французів, кодифікаційні зусилля М. Сперанського в Російській імперії, систематизація права в Німеччині та Австрії. У подібному напрямі пішла і радянська юридична наука, яка повною мірою запозичила ідеї позитивізму для побудови власної теорії права, ототожнивши право з державою, яка, застосовуючи примус, тим самим формує правопорядок. Таким чином авторитарна держава забезпечувала собі статус правової.

Цікаво, що радянська апологетика правотворчості не була догматично усталеною, а змінювалася відповідно до «лінії партії». Загалом

під правотворчістю пропонувалося розуміти діяльність компетентних державних органів та громадських організацій, спрямовану на створення, зміну або скасування норм права. Проте це визначення, запропоноване авторитетним авторським колективом у період хрущовської «відлиги», доповнювалося характеристикою, що передбачала існування щонайменше трьох видів правотворчості: санкціонування норм права, сформованих у суспільстві (правовий звичай), державою; безпосереднє встановлення норм державою; установлення норм через адміністративний або судовий прецедент [5, с. 627–628]. Однак уже в період «застою» ті самі автори, готуючи друге видання свого словника, відмовилися від наведеної класифікації правотворчості, зосередивши увагу виключно на її класовій природі та керівній ролі комуністичної партії [6]. Така зміна поглядів провідних науковців – авторів юридичного словника, що за своєю суттю є програмним і взірцевим виданням, – яскраво ілюструє вплив політичного чинника на тогочасний науковий дискурс.

Із набуттям Україною незалежності тяглість консервативної парадигми та інерція юридичного мислення не зникають: правотворчість і надалі сприймається і трактується як один із напрямів діяльності саме держави [7], тоді як участь у цьому процесі суб'єктів громадянського суспільства майже ігнорується. Пострадянське сприйняття правотворчості залишається пронизаним суто позитивістським типом праворозуміння, для якого, як уже зазначалося, не є характерним розмежування права і закону. У підходах до осмислення правотворчості досі переважає нормативізм, що усуває з поля дослідження сам процес правотворення, зводячи правотворчість винятково до діяльності компетентних органів держави з видання нормативно-правових актів.

Звісно, формально-догматичного підходу до права юриспруденції не уникнути. Проте, коли таке сприйняття стає самоціллю, ми позбавляємо себе можливості прогресивного розвитку, консервуючи те, що вже вичерпало себе. Власне, перевага західної правової думки полягає саме в багатоаспектному сприйнятті як права, так і правотворчості, з урахуванням філософських, економічних, історичних, теоретичних, методологічних та інших вимірів цього феномена. Використання системного бачення – це спроба усунути крайнощі модернізму та постмодернізму, запропонувавши метамодерністський підхід[1] з його

[1] Цей термін було запроваджено голландським філософом Робіном Ван ден Аккером та норвезьким теоретиком медіа Тімотеусом Вермюленом у своєму есе (див.: Vermeulen T., Van den Akker R. Notes on Metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture*. 2010. Vol. 2, Iss. 1. Pp. 56–77. DOI: https://doi.org/10.3402/jac.v2i0.5677).

ідеєю синтезу різних типів праворозуміння, відмовою від спрощеного сприйняття складних соціальних явищ і дослідження їх у системній єдності. Здається, що саме парадигма метамодерну дає змогу подолати штучні обмеження лінійних підходів минулого, замінюючи їх об'єктивним синтезом праворозуміння та формуванням цілісної системи національного й міжнародного права в єдності його різноманіття. Саме такий філософський підхід руйнує вузькість формально-догматичного сприйняття права, зокрема і правотворчості, виключно як діяльності держави, ігноруючи водночас громадянське суспільство, яке є дотичним до процесу правотворення хоча б на рівні суспільної свідомості.

Утім, поступові соціальні, політичні та правові зміни в країні, а також орієнтація еліти на європейську інтеграцію почали змінювати й вітчизняну юридичну парадигму. До її теоретико-догматичних аспектів, що відображають реальний стан справ у державі, поступово почали додавати філософську складову. Це надало сприйняттю інституту правотворчості виразно ідеалістичного характеру, спрямованого на створення ліберально-демократичного концепту [8]. Підтвердженням цього тренду є формулювання завдань, які, на думку Голови Верховної Ради України Р. Стефанчука, постають перед правотворчою діяльністю – «формування сучасного українського законодавства з дотриманням стандартів, закладених у міжнародно-правових документах: універсальних міжнародних конвенціях, міжнародних договорах, актах міжнародно-правової гармонізації, які формуються впливовими міжнародними організаціями (ООН, ЮНЕСКО, ЮНСІТРАЛ та іншими), а також у принципах *acquis communautaire*. Підписання Україною Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом та надання Україні на підставі рішення Європейської Ради від 23 червня 2022 року статусу кандидата в члени Європейського Союзу, покладає на нас важливий обов'язок привести національне законодавство у відповідність до загальних стандартів Євросоюзу у визначених галузях» [9, с. 4].

Наведену позицію Р. Стефанчука можна вважати настановною. Приблизно так само пропонує сприймати правотворчість і С. Гусаров, підкреслюючи її державний характер, але водночас звертаючи увагу на наявність такого багатоаспектного поняття, як «правоутворення» (формування права) [10].

Утім, попри задекларовані орієнтири, розуміння правотворчості в очільника законодавчого органу не надто наближене до європейського. На його думку, правотворчість належить до основних напрямів діяльності сучасної правової держави та здійснюється в межах реалізації як законодавчої, так і виконавчої влади [9, с. 4]. Водночас у європейському вимірі право – це не лише закони, видані державою.

Джерелами права є традиції, звичаї, судові прецеденти, міжнародно-правові акти, рішення Європейського суду з прав людини, правові доктрини, угоди тощо – майже так, як це свого часу визначали Б. Бабій зі співавторами під час хрущовської «відлиги» [5].

На жаль, у сучасних студіях, хоча й наголошується, що правотворчий процес – це завжди двоєдина цілеспрямована діяльність громадянського суспільства та відповідних правотворчих органів, подальша увага при розкритті змісту правотворчості зосереджується лише на діяльності останніх. Зокрема, правотворчість трактується як «встановлена законом процедурна діяльність державних органів по створенню нових правових норм… це напрям діяльності держави, пов'язаний з офіційним закріпленням норм права шляхом формування приписів, їх зміни, доповнення та скасування» [11, с. 320].

А втім, дедалі більше сучасних дослідників загальнотеоретичного спрямування наголошують, що існування (буття) права має ментально-діяльнісний характер: право передусім існує як уявлення про належну, бажану поведінку, що реалізується в масовій поведінці широких верств населення. Ці уявлення (ментальні образи) закріплюються в нормах права, які виступають знаково-символічними формами відповідних ментальних образів [12, с. 387]. Такий підхід до розуміння буття права дає підстави для інакшого сприйняття ролі держави у правотворчій діяльності.

Нагадаємо, що В. Нерсесянц пропонував узагалі замінити термін «правотворчість» на «правовстановлення» та визначати його як форму (напрям) державної діяльності, пов'язаної з офіційним вираженням і закріпленням норм права, які становлять нормативно-правовий зміст усіх чинних джерел позитивного права [13, с. 310]. Такий підхід покликаний запобігти хибному враженню, нібито держава не закріплює або не оформлює право в законі, а безпосередньо його створює.

Українська держава й досі перебуває у стані транзиту від радянського тоталітаризму. Сподіваємося, що цей перехід веде до формування демократичної, соціальної та правової держави – принаймні про це йдеться в Конституції України. Водночас подолати правовий нігілізм, нехтування принципом верховенства права та прагнення застосовувати принцип революційної доцільності, які були набуті в процесі цього переходу, – справа непроста. Війна, зі свого боку, також стала тим чинником, який істотно посилив монопольну роль держави. Саме тому, на нашу думку, сьогодні у вітчизняній правотворчості спостерігається виразний акцент на законодавчому врегулюванні суспільних відносин та провідній ролі держави в цьому процесі. Очевидно, що ще тривалий час у правовому регулюванні головну роль відіграватиме саме закон, а отже, і держава, попри наявність ліберально-

демократичного дискурсу та устремління. Ба більше, ключовою інтенцією сучасної законотворчості постає прагнення якнайшвидше зрегулювати всі нові феномени, що виникають у суспільних відносинах чи груповій поведінці: зробити їх максимально видимими для держави, унормувати, оздобити їх певними правилами, щоб надати їм визначеності та встановити ті або інші алгоритми поведінки.

Звідси формуються й настанови, як їх бачить, наприклад, очільник органу законодавчої влади – «формування сучасного українського законодавства з дотриманням стандартів, закладених у міжнародно-правових документах» [9, с. 4]. Уже тривалий час чимало провідних науковців порушують питання про те, що надзвичайно важливою передумовою формування якісного вітчизняного законодавства є закріплення на нормативному рівні основних стандартів побудови системи законодавства. Йдеться про визначення її ключових складових, місця кожного нормативного елемента в цілісній, логічно структурованій системі, а також його функціонального та регулятивного навантаження [14]. Утім, реалізація цієї передумови – унормування процесу розроблення та ухвалення нормативно-правових актів на законодавчому рівні – має непросту й затяжну історію, яка яскраво ілюструє складність транзитивного переходу в нашій державі. Варто зазначити, що вперше ідея ухвалення закону про закони з'явилася у правовій доктрині Радянського Союзу ще у 80-ті роки минулого століття [15; 16].

Уже в незалежній Україні цей задум почали реалізовувати за ініціативою голови парламенту: Інститут законодавства Верховної Ради України отримав доручення розробити проєкт закону про закони і законодавчу діяльність. Цю роботу виконав колектив учених під керівництвом професора В. Копейчикова [17]. Альтернативний законопроєкт, вже за дорученням Президії Верховної Ради України, було розроблено правознавцями Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого під керівництвом професора М. Панова з робочою назвою «Про нормативні правові акти» [18].

Саме останній законопроєкт Верховна Рада України ухвалила в 1999 р.[1], проте його було заветовано Президентом України Л. Кучмою. Згодом український парламент ухвалює Закон України «Про закони та законодавчу діяльність», але він також отримав вето Президента як такий, що не запроваджував єдиного концептуального

[1] Пропозиції Президента до Закону «Про нормативно-правові акти» : від 14.02.2000 № 0923 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=0923&skl=4 (дата звернення: 28.03.2025).

підходу[1]. Причому сумніви щодо цих законопроєктів висловлював не лише Президент, а й наукове середовище [19]. Крім того, деякі фахівці взагалі вважали подібний закон недоречним [20; 21], адже, на їхню думку, його положення неминуче «зведуться до кількох банальних загальних формул, які нічого не дадуть для практичної нормотворчості. А кожна спроба сформулювати конкретніше ці положення обернеться помилками й суперечностями в правовому регулюванні однієї з цих сфер» [22]. Утім, суть цього протистояння та наукових дискусій полягала не стільки у прагненні унормувати важливий вид правової діяльності, скільки в політичній боротьбі за владу між двома її гілками – виконавчою та законодавчою.

Повернення до цієї ідеї відбулося лише в червні 2021 року, коли ініціативна група з понад 190 народних депутатів – зненацька для стороннього спостерігача – запропонувала Проєкт закону про правотворчу діяльність[2]. Ініціатива справді була несподіваною, адже на той час відповідний законопроєкт, розроблений робочою групою Міністерства юстиції України, вже перебував на стадії міжвідомчого узгодження. Натомість поданий депутатами законопроєкт навіть не пройшов попередніх публічних консультацій. Не вдаючись до процедурних нюансів його проходження, зазначимо лише, що подальші події розгорталися вже в нових політичних умовах: законопроєкт було ухвалено й підписано Президентом України 24 серпня 2023 р.[3] Отже, Закон відбувся – хай навіть він набере чинності лише через рік після припинення воєнного стану.

Маючи таку нагоду, звернімо увагу лише на те, що безпосередньо стосується розуміння законодавцем феномена правотворчості, який, завдяки зусиллям парламентарів, отримав законодавче визначення та, сподіваємося, став правом. Отже, у ст. 2 Закону України «Про правотворчу діяльність» закріплено дефініцію правотворчої діяльності, якою визнається діяльність визначених законом суб'єктів з метою: 1) планування розроблення та прийняття (видання) нормативно-правових актів; 2) розроблення проєктів нормативно-правових

[1] Пропозиції Президента до Закону «Про закони і законодавчу діяльність» : від 10.01.2006 № 0894 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=12103 (дата звернення: 28.03.2025).

[2] Проект Закону про правотворчу діяльність : від 25.06.2021 № 5707 / ініціатори Р. О. Стефанчук, Д. О. Разумков, О. К. Кондратюк та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72355 (дата звернення: 28.03.2025).

[3] Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-IX (дата звернення: 28.03.2025).

актів; 3) прийняття (видання) нормативно-правових актів; 4) ведення обліку нормативно-правових актів; 5) здійснення правового моніторингу. Таким чином, законодавець розширив поняття правотворчості та, на нашу думку, дещо вийшов за межи нормотворення, додавши до нього таку складову, як планування. Ця частина дефініції «правотворча діяльність» вступає в певний дисонанс із регламентаційними положеннями ч. 2 тієї самої статті Закону, відповідно до яких правотворча діяльність в Україні регламентується Конституцією України, цим Законом, іншими законами України та підзаконними нормативно-правовими актами, прийнятими на їх підставі. Утім, практика свідчить, що планування правотворчої діяльності здебільшого здійснюється через політичні документи – плани, концепції, стратегії, програми, які аж ніяк не є нормативно-правовими актами. Але, як слушно зазначає Н. Пархоменко, одним із недоліків правового розвитку в будь-який історичний період є недостатня прогнозованість законодавчого процесу, що негативно впливає на ефективність правового регулювання суспільних відносин, тож вона цілком підтримує ідею плановості у правотворчості [23, с. 62].

Отже, у формулюванні, наведеному в Законі України «Про правотворчу діяльність», законодавець фактично вийшов за межі змісту власне правотворчості, представивши цю діяльність уже на рівні правотворення – природно-історичного процесу формування права, що охоплює не лише власне правотворчу, а й підготовчу фазу. Хоча й тут це явище знову подано винятково в державній площині.

Звичайно, можна згадати той скептицизм, який свого часу висловлювали окремі фахівці щодо взагалі доцільності такого нормативно-правового акта, тим більше, що з його ухваленням деякі з їхніх застережень знайшли підтвердження. У цьому контексті викликає занепокоєння те, що навіть законодавча регламентація правотворчої діяльності, у тому її вигляді як її розуміє сам законодавець, навряд чи позитивно вплине на практику «визначених законом суб'єктів» правотворчої діяльності. Адже навіть зараз існує нормативно-правова база законотворчої діяльності, але її суб'єкти часто не дотримуються встановлених процедур, ніби перебувають поза межами правової держави.

Висновки

Поступитися монопольною роллю держави в суспільному управлінні – спадком радянської доби – на користь громадянського суспільства є вимогою часу. Це завдання потребує насамперед науково-теоретичного осмислення, а згодом і практичного втілення. Сучасний стан теоретичного опрацювання феномена правотворчості можна охарактеризувати як такий, що базується на догматично-схоластичному підході. Українська юриспруденція й досі тяжіє до юридичного

етатизму, успадкованого від минулої доби. Правотворчість здебільшого розглядається лише як юридична діяльність, що уособлює специфічний спосіб теоретичного осмислення правової реальності, зосереджений виключно на формально-догматичному методі. Такий підхід далекий навіть від природно-правової методології, яка наближає праворозуміння до європейської ліберально-демократичної моделі. Натомість сьогодні саме метамодерна парадигма відкриває можливість подолати штучні обмеження й лінійність методологій модерну та постмодерну. Йдеться про спробу об'єктивного синтезу різних форм праворозуміння й осмислення правотворчості як цілісного явища, що охоплює філософські, юридичні, соціологічні, політичні та психологічні чинники.

Поза тим, суспільство отримало фундаментальний закон, який установлює єдині правила для всіх учасників правотворчої діяльності, закладає систему законодавства й навіть намагається запровадити планування цієї діяльності. Залишається лише чекати й сподіватися, що новий Закон України «Про правотворчу діяльність» досягне поставлених перед ним цілей, зробить законодавчий процес зрозумілим і ефективним, а зазначений у ньому принцип верховенства права стане керівним для всіх учасників правотворчої діяльності.

Список бібліографічних посилань: 1. Sinzheimer H. Theorie der Gesetzgebung. Die Idee der Evolution in Recht. H. D. Willink. New York, 1948. 96 s. **2.** Naschitz A. M. Teorie şi tehnică în procesul de creare a dreptului în lumina filozofiei marxiste a dreptului şi a practicii legislative a statului. Editura Bucuresti : Academiei republicii socialiste românia, 1969. 347 p. **3.** Noll P. Gesetzgebungslehre. Reinbek bei Hamburg : Rowohlt, 1973. 131 s. **4.** Wintgens L. J. Creation d'une banque de donnees en "legisprudence". *Gesetzgebung heute: Mitteilungsblatt der Schweizerischen Gesellschaft für Gesetzgebung.* 1992. Bd. 3. S. 91–96. **5.** Юридичний словник / за ред. Б. М. Бабія, В. М. Корецького, В. В. Цвєткова. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1974. 846 с. **6.** Юридичний словник / за ред. Б. М. Бабія, Ф. Г. Бурчака, В. М. Корецького, В. В. Цвєткова. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1983. 872 с. **7.** Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. ; Нац. акад. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5: П–С. 736 с. **8.** Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Філософські проблеми правотворчості. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2024. № 1 (27). С. 7–15. DOI: https://doi.org/10.33270/01242702.7. **9.** Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого врегулювання : зб. наук. пр. / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Одеса : Гельветика, 2022. 226 с. **10.** Гусаров С. М. Поняття та сутність правотворчості в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2015. № 3. С. 38–46.

11. Оніщенко Н. М. Правотворчість: від методологічних засад до практичного призначення. *InterConf*. 2023. No. 150. Pp. 318–325. URL: https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/2992 (дата звернення: 28.03.2025). **12.** Теорія держави та права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 685 с. **13.** Проблемы общей теории права и государства : учебник / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. М. : Норма, 2004. 832 с. **14.** Кузнєцова Н. С. Забезпечення якісної систематизації законодавства як важлива складова правотворчої діяльності. *Право України*. 2021. № 12. С. 42–53. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2021-12-042. **15.** Поленина С. В. К разработке концепции закона о нормативных актах. *Советское государство и право*. 1985. № 5. С. 43–50. **16.** Казьмин И. Ф., Поленина С. В. Закон о законах: проблемы издания и содержания. *Советское государство и право*. 1989. № 12. С. 3–9. **17.** Опришко В. Законотворчість сьогодні і завтра. *Вісник*. 1996. № 7. С. 3–16. **18.** Панов М. І., Воронов М. П. До проекту Закону України «Про нормативні правові акти». *Вісник Академії правових наук України*. 1995. № 4. С. 139–163. **19.** Ткачук А., Науменко С. Законотворчий процес та якість закону: як досягти гармонії? Київ : Ін-т громад. сусп-ва, 2005. 44 с. **20.** Мірошниченко А., Попов Ю. Чи потрібний Закон України «Про нормативно-правові акти». *Форум права*. 2009. № 1. С. 362–372. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2009_1_51.pdf (дата звернення: 28.03.2025). **21.** Ющик О. Закон про закони: необхідність і концепція. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3. С. 43–48. **22.** Ющик О. Створімо систему координат, щоб позбутися суперечностей. До проблеми правового регулювання законодавчої діяльності. *Вісник*. 2006. № 5. С. 21–23. **23.** Пархоменко Н. М. Стратегічне планування правотворчої діяльності як чинник повоєнного відновлення України. Стенограма виступу на сесії Загальних зборів НАН України 24 квітня 2024 р. *Вісник Національної академії наук України*. 2024. № 5. С. 62–65. DOI: https://doi.org/10.15407/visn2024.05.062.

Надійшла до редколегії 03.04.2025

Прийнята до опублікування 22.05.2025

Kyrychenko V. Ye. Law-Making Regulated by Law in Ukraine

The article traces the main directions of the transition in theoretical discourse on law-making from the Soviet era to the present day, highlighting the historical and methodological foundations of its development. It demonstrates that as a phenomenon of social reality, law-making plays a fundamental role in the development of society, as it is aimed at the creation and improvement of a general, coherent system of legal norms that regulate social relations and have a binding character.

Given its historical determinism, the article examines the dynamics of perspectives on the theoretical issues of law-making and the presence of political influence in their formation. Attention is drawn to the issue of continuity in scientific knowledge within law-making research.

The statist approach to understanding law-making as an exclusively state-driven activity continues to dominate contemporary Ukrainian legal thought and is even more apparent in everyday legal practice. Although current studies emphasize that the law-making process represents a dual, purposeful activity of civil society and authorized law-making bodies, further analysis of the content of law-making focuses solely on the activity of the latter. The article characterizes methodological approaches to the development of law-making ideas.

Attention is also given to the need for a critical rethinking of the positivist approach to the understanding of law-making, which relies solely on formal-dogmatic methods and a scholastic perception of law. It emphasizes the need for an effective, rather than populist, shift toward a natural law methodology and a legal understanding that aligns with the European liberal-democratic model.

The legislative regulation of the process of drafting and adopting normative legal acts in Ukraine has a complex and challenging history, which clearly illustrates the difficulties of the country's transitional transformation. Accordingly, the study analyzes the emergence of legislative definitions of law-making activity and their impact on the further conceptualization and development of the modern model of this activity.

Keywords: law-making, law-making activity, state, civil society, statism, metamodernism, legisprudence.

УДК 340.15(477)«16/17» **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.03

Дмитро Вікторович Слинько,
доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного
права та прав людини (професор);
https://orcid.org/0000-0001-7960-615X,
e-mail: dimasdv1974@gmail.com

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (XVI–XVIII ст.)

Наукове дослідження присвячено аналізу процесуального права України козацької доби. Встановлено, що процес правотворення на теренах України відбувався безперервно, тож має багатовікові традиції. Розвиток правових норм, зокрема процесуальних, на українських землях не припинявся навіть у періоди відсутності національної державності. З'ясовано, що козацьке право, зокрема його процесуальна складова, становило систему звичаєво-правових норм, виникнення яких зумовлене суспільним феноменом козацтва. Відмічено, що відродження української державності сприяло подальшому розвитку процесуального права, оскільки його подальша генеза грунтувалася на універсалах гетьманів та полковників. Проаналізовано особливості новел у сфері судочинства, закріплених у Конституції Пилипа Орлика 1710 р. Хоча ці положення не були реалізовані на практиці, вони засвідчують високий рівень розвитку процесуального права України в означений період. Наголошено, що проявами процесуального права на українських землях можна вважати норми, що діяли під впливом правової системи Речі Посполитої, московської держави, а також процесуальні положення церковного та магдебурзького права.

Ключові слова: козацьке право, процесуальне право, судочинство, звичаєво-правові норми, магдебурзьке право, церковне право, Гетьманщина, юридисдикція, процесуальні норми, процесуальний порядок.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Процес правотворення на теренах України відбувався безперервно, а тому має тисячолітні традиції. Важливе місце в цьому процесі посідає козацтво. Постійні наукові розвідки свідчать про дієвість системи козацького права загалом та його процесуальної складової зокрема. Сучасні дослідження підтверджують, що розвиток правових норм, зокрема процесуальних, на українських землях не припинявся навіть у періоди відсутності української національної державності. Це зумовлено збереженням у народній свідомості звичаїв і традицій народоправства та самоврядування. Устрій козацької держави

© Слинько Д. В., 2025

визначався традиціями народоправства в організації та здійсненні влади. Перетворення козацтва на значну суспільну верству сприяло рецепції звичаєво-правових норм і поширенню їх на велику територію. Певною мірою цьому сприяла й генеза козацького права у процесуальній сфері. Яскравими прикладами процесуального права козацької доби є процесуальні норми козацького права Запорозької Січі та процесуальне право Гетьманщини. Водночас необхідно враховувати й інші прояви процесуального права на українських землях – маються на увазі норми, що діяли під впливом правової системи Речі Посполитої, московської держави, а також процесуальні аспекти церковного та магдебурзького права. Всебічне наукове осмислення процесуального права козацької доби в контексті формування права на українських землях сприятиме розв'язанню низки наукових проблем, пов'язаних із дослідженням правотворення та державотворення в Україні.

Стан дослідження проблеми

Вітчизняна правнича література питання, пов'язані з історичним дослідженням ролі, яку відіграють норми, спрямовані на впорядкування відносин у процесуальній сфері, на сучасному етапі досліджує частково або фрагметарно. Зазвичай наукові розвідки присвячені насамперед проблемам права матеріального, зокрема таким його галузям, як цивільне та сімейне. Козацьке право в контексті українського правотворення досліджувалося О. Бирковичем, П. Захарченком, М. Рязановим, Н. Сизою, Ю. Сокуром, В. Щербатюком. Розвиток процесуального права та його інститутів у козацьку добу розглядалися вченими-юристами значно меншою мірою. В історичному аспекті процесуальне право на українських землях розглядалося І. Атаманчук, О. Беліченко, Р. Калюжним, А. Пащуком, С. Сокальською, М. Слабченком, Б. Стецюком. Вивчення цієї проблематики і сьогодні залишається актуальним, оскільки сприятиме обґрунтуванню взаємозв'язку українського правотворення і державотворення та засвідчить цінність процесуального козацького права в тисячолітній правовій традиції українського народу.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в подальшому історико-правовому вивченні процесуального права України козацької доби. Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких *завдань*: охарактеризувати процесуальну складову козацького права Запорозької Січі; дослідити норми процесуального права Українсько-гетьманської козацької держави; вивчити вплив нормативно-правових актів Речі Посполитої та московського царства на процесуальне право зазначеного періоду; розглянути тогочасні процесуальні прояви церковного та

магдебурзького права; проаналізувати процесуальну своєрідність Конституції Пилипа Орлика 1710 р.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу зібраних бібліографічних джерел систематизовано уявлення щодо особливостей процесуального права козацької доби. Проаналізовано процесуальний порядок здійснення судочинства та охарактеризовано його особливості, розглянуто розвиток процесуального права досліджуваного історичного періоду.

Виклад основного матеріалу

Козацтво як суспільний стан повністю утвердилося в XVI ст. і значною мірою відрізнялося від інших соціальних груп. Цей новий суспільний стан мав незвичний світогляд, не був схожий зовнішнім виглядом, способом життя, особистою волею. Досліджуючи історико-правову спадщину України козацької доби, слід звернути увагу на унікальний, суто автентичний досвід українського правотворення, свідченням якого є козацьке право взагалі та його процесуальна складова зокрема. Попри те, що на козацтво у формальному розумінні поширювалося законодавство держави, обставини життя диктували для них нові й актуальніші правила співжиття. Із плином часу авторитет, територія використання та застосування цих правил поширювалися. Таким чином, козацькі правила та норми поведінки набували визнання в суспільстві, отримавши можливість реальної юридичної дії як правові звичаї. Отже, козацьке право являло собою систему звичаєво-правових норм, зобов'язаних своїм виникненням суспільному феномену козацтва. Своєю чергою, ці норми об'єднувалися у звичаєво-правові інститути [1]. О. Нелін відмічає не лише суто звичаєвий, а ще й щиро національний характер козацького права, яке було наслідком взаємовідносин козацького суспільства, у нормах-правилах якого відображались уявлення козаків щодо права, справедливості, свободи, рівності [2]. За слушним зауваженням М. Рязанова, ідеї природного права відіграли системостворюючу роль і надали змогу козацтву виробити свій особливий кодекс прав та вольностей [3, с. 43]. Ці неписані правила етики, правові норми, природні права визначили соціальне становище козацької спільноти в суспільстві. Норми козацького права слугували захистом від феодальних повинностей та податків і забезпечували можливість володіння земельними наділами. Крім того, вони захищали можливість мати власні органи управління і здійснювати власне судочинство, що свідчить про формування певних процесуальних норм, а отже – процесуального права. Оскільки козацтво набуває високого соціального статусу, належність до нього стає ідеалом для селян і міщан.

Водночас слід зауважити, що козацьке право створювалося не лише внаслідок правовідносин нового козацького стану. Козацьке

право відрізняється глибоким історичним корінням, воно було певною рецепцією звичаєво-правових норм [4, с. 54]. Так, М. Бедрій звертає увагу, що в історіографії цієї проблематики вирізняють такі визначальні чинники формування козацького права, які стосуються його змісту та змісту його процесуальної складової: 1) наслідування правових норм попереднього періоду (йдеться про чинні під час формування козацтва правові звичаї українського народу, наприклад копне право, оскільки значна частина козаків була колишніми селянами); 2) створення нових норм на основі суспільної, адміністративної, судової та військової практики (ці норми були відображенням свободи, демократії, що поєднувалися із суворою військовою дисципліною); 3) запозичення й використання (рецепція) звичаєво-правових норм інших народів [1, с. 79].

На думку О. Лазаревського, який був чи не першим дослідником адміністративно-правового устрою Гетьманської держави, козацьке право було створене самим життям унаслідок природних потреб народу і не залежало від зовнішньої регламентації [5, с. 79]. Це право (і матеріальна, і процесуальна його складові) почало чітко оформлюватися в Запорозькій Січі. Побудоване на принципах козацької демократії право забезпечувало юридичну рівність козацького товариства, оскільки майнова нерівність хоча й мала місце, проте була суто економічною. Дуки (козацька аристократія) і голота (плебс) у правовому аспекті були рівними, привілеїв ніхто не мав. Повага до традицій та заборон, що мали силу закону, забезпечувала правосвідомість козацького братерства.

Оскільки Запорозьку Січ можна вважати в сучасному розумінні лише державницьким утворенням, а не державою, судочинство в ній було перехідним етапом від самосуду до судочинства від імені держави. Це самобутнє судочинство мало національний характер і відрізнялося елементами демократичного правосуддя. Юрисдикція козацького суду була становою і базувалася на козацькому присуді. Цей соціально-правовий інститут об'єктивно сформувався в козацькій спільноті і був затверджений державою (Річчю Посполитою, а згодом московським царством) як становий козацький привілей. Становий привілей охоплював судову самоорганізацію та здійснення судочинства на підставі норм-правил козацького звичаєвого права, редакцій Литовського статуту, магдебурзького права. Функціонування судової системи гарантувало дію норм козацького права. Відправлення правосуддя в Запорозькій Січі мало характер усвідомленого вираження цінностей соціокультурного буття української нації, а норми права та правові приписи обумовлювалися історичним рівнем правосвідомості січового козацтва, яке відчуло правову інтенціональність і вплив концептів правової системи Речі Посполитої та католицької церкви, а згодом і московського царства [6, с. 6].

Носіями судової влади, звісно формально, визнавалися всі члени січового товариства. Ця влада здійснювалася як безпосередньо на загальній (січовій або кошовій) раді і козацьких сходках, так і через козацьку старшину. Судочинство не було відокремленим від військово-адміністративної влади. Так, у військового судді були окремі функції, що зовсім не стосувалися здійснення правосуддя (наприклад, він головував «при скарбі й арматі») [7, с. 129–130]. Окремі судові функції виконувалися також іншими представниками козацької старшини. Наприклад, військовий писар оголошував присуд кошового отамана або старшини на раді та сповіщав засуджених. Здійснення оперативно-розшукових заходів із затримання злочинців, проведення дізнання, попереднього слідства та організація виконання судових вироків належали до обов'язків військового осавула. Військовий довбиш мав доставляти до Запорозької Січі затриманих злочинців, приковувати засуджених до ганебного стовпа, бути присутнім під час виконання судових вироків. Особи, які чекали суду, перебували під наглядом військового пушкаря, бо їх тимчасово утримували у військовій пушкарні [8, с. 225]. Зауважимо, що саме процесуальна практика Запорозької Січі є виразною ілюстрацією сприйняття судової влади козацтвом як влади публічної, носієм якої є все військове товариство. Тобто, на відміну від шляхти, яка, ототожнюючи себе з народом, у литовському та польському судочинствах лише змагалася за контроль над здійсненням судової влади, січове братство справді цю владу здійснювало.

Отже, маємо право констатувати, що вже на початок Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького процесуальна складова козацького права вже існувала. Вона мала внутрішню систему та регулятивні властивості. Виникнення козацької держави під час цієї війни є почасти закономірним результатом розвитку українського права, його еволюції та перетворення на право національне, право незалежної держави. Козацьке право, зокрема його процесуальні норми, на той час уже перестало буди корпоративним і набуло чинності за межами Війська Запорозького низового.

Сформована під час Національно-визвольної війни українського народу у 1648–1654 рр. держава також здійснила значний вплив на подальший розвиток норм процесуального права. У зв'язку із цим слід зазначити, що звичаєво-правова система керування в Запорозькій Січі передбачала систему, яка мала три рівні: 1) Кіш і загальна військова рада (вищий рівень); 2) паланкове управління (середній рівень); 3) курінне управління (низовий рівень) [9, с. 11]. Ця модель сприяла не лише побудові адміністративного апарату Запорозької Січі, а й визначенню статусу її посадовців – від кошового отамана до канцеляриста. За цим взірцем згодом було організовано Українську

гетьманську козацьку державу. Її механізм передбачав поділ влади на загальнодержавний, полковий і сотенний щаблі. Такий поділ визначав відповідну градацію правових норм і у процесуальній сфері. Із формуванням української державності в цей період значною мірою зросло застосування неписаних норм звичаєвого права – козацького права, а також гетьманських і полковницьких універсалів як нових джерел процесуального права. На початку функціонування козацької держави в Україні судовий процес мав обвинувальний характер [10, с. 140]. Попри те, що на території тогочасної України судочинство певною мірою розвивалося під впливом західноєвропейських держав, інквізиційна форма процесу проникала на українські землі доволі повільно. Це пояснювалося: 1) збереженням традицій «Руської правди», яка передбачала здійснення судочинства у формі обвинувально-змагального процесу; 2) відсутністю чіткого відокремлення цивільного та кримінального процесу. Водночас за наявності відповідних умов застосовувався інквізиційний процес. Це стосувалося справ, пов'язаних із вищими посадовими особами, які перебували під протекцією гетьмана або мали стосунок до державної таємниці тощо [11, с. 21]. Позови й інші заяви подавались зазвичай усно. Позивач з допомогою родичів і громадськості здійснював дізнання та попереднє слідство. Наприкінці XVII ст. слідчі дії почали проводитись уповноваженими особами у справах особливої важливості та про тяжкі злочини. У судових документах ці дії згадуються як розшук та інквізиція [12, с. 48]. Залишаються чинними в цей період на українських землях також положення Литовських статутів із деякими змінами та інші правові норми польсько-литовського періоду. Так, норми магдебурзького права застосовувалися в судочинстві не лише магістратськими судами, а й полковими козацькими судами. Норми магдебурзького права, які діяли на землях України в другій половині XVII ст., мали розбіжності з тією магдебурзькою системою, що набула поширення у країнах Центральної і Західної Європи. В України застосовували переважно переробки, а не оригінальні тексти німецьких збірників законів. До найпоширеніших на теренах України переробок можна віднести «Саксонське зерцало», «Право Магдебурзьке» П. Щербича, «Право цивільне Хелмінське» П. Кушевича, «Порядок прав цивільних магдебурзьких» Б. Троїцького [11, с. 20]. Слід звернути увагу, що застосування польсько-литовських нормативно-правових актів в адміністративній і судовій практиці, з одного боку, гарантувало самостійне функціонування та розвиток української правової системи, а з іншого – мало характер пережитку колишнього правового укладу. Це пояснювалося невідповідністю цих актів соціально-економічним умовам та їх частковими суперечностями між собою [13, с. 63].

О. Сокальська до характерних рис тогочасного українського процесу судочинства відносить: 1) змагальність; 2) приватно-позовну спрямованість, яка обмежувалася у справах щодо тяжких злочинів; 3) тотожність у загальних рисах проваджень у справах різних категорій; 4) обсяг процесуальних прав і обов'язків учасників процесу, який залежить від їхнього майнового стану, статі, національної належності, осілості; 5) станову підсудність; 6) формалізм; 7) певний дуалізм (застосовуються норми звичаєвого і загального процесу). До загальних засад судочинства належали: 1) диспозитивність; 2) гласність і участь громадськості; 3) безпосередність і усність судового розгляду; 4) персоніфікованість відповідальності за злочин. Вчена наголошує, що судовий процес того часу у справах шляхти та міщан передбачав, що покарання призначається тільки за вироком суду за наявності достатніх доказів вини. За заочним обвинуваченням покарання не допускалося. Крім того, процес судочинства щодо вказаних верств відзначався рівністю сторін перед судом, недоторканністю особи, захистом інтересів у суді за допомогою адвоката, наданням безкоштовної правничої допомоги та можливістю оскарження рішення суду [14].

Невдовзі після того, як частина українських земель у 1654 р увійшла до складу московського царства, на окремих їхніх територіях, зокрема на Слобожанщині, було впроваджено «Соборне уложення» 1649 р. Цей кодифікований нормативно-правовий акт визначав тогочасну правову систему московського царства. Водночас він затверджував норми кримінального, кримінального процесуального та цивільного процесуального права й остаточно закріплював феодальне право, згідно з яким народ піддавався суду за порушення закону та царської волі [15, с. 561]. Унаслідок запровадження «Соборного уложення» суди наділялися правом розглядати як кримінальні, так і цивільні справи щодо всіх верств населення без винятків. Із правової точки зору ставав неможливим розгляд справ суддями, які мали зацікавленість у певному результаті. Закриття справ зазвичай передбачало відшкодування винуватцем заподіяної шкоди та задоволення майнових претензій. Обов'язковою умовою була особиста поява сторін у судовому засіданні. Ведення протоколу письмово фіксувало перебіг засідання в суді. У разі розгляду справи по суті заявлені збитки стягувалися обов'язково [13, с. 64]. Водночас слід зазначити, що загальні правові норми московського царства до кінця XVII ст. на українських землях не застосовувалися. Юридичну силу мали лише спеціально видані нормативно-правові акти для впровадження на території Гетьманщини. Проте на Слобожанщині московське законодавство запроваджувалося активно і поступово витісняло норми звичаєвого права [11, с. 21].

У досліджуваний період на українських теренах зберігали свій вплив і норми церковного звичаєвого права. Це пояснювалося тим,

що поряд з іншими чинниками дієвість процесуальної складової козацького права значною мірою залежала від православ'я, оскільки воно слугувало ціннісно-нормативним мірилом козацьких звичаїв і їх застосування [4, с. 55]. Проте насильницьке підпорядкування Української православної церкви московському патріархату спричинило поширення дії нормативних актів, ухвалених ієрархами російської православної церкви, на підконтрольні москві українські землі. Незважаючи на це, норми церковного права зробили значний внесок у розвиток процесуальної техніки. Зокрема, правосуддя набуло писаного характеру: свідченням передувало складання присяги та попередження про відповідальність за неправдиві відомості, з'явився інститут представництва, а обов'язок відшкодування судових витрат покладався на винну сторону [11, с. 19].

Черговим етапом у розвитку процесуального права України козацької доби можна вважати «Пакти та Конституції законів і вольностей Війська Запорозького», або Конституцію Пилипа Орлика 1710 р. Цей нормативно-правовий акт став першим у світовій історії правовим документом, який чітко розмежовував і визначав незалежність трьох гілок влади. Слід зазначити, що розділ VII, який безпосередньо регулював судову владу, за своїм змістом був доволі коротким і малоінформативним. Конституція Пилипа Орлика визначала, що Генеральний військовий суд, якому належить судова влада, гетьману не підпорядковується. Це було новелою, адже дотепер гетьман безпосередньо очолював судову владу. Крім того, гетьман, як і члени генеральної козацької старшини та урядовці, у разі потреби сам підлягав суду [16, с. 4]. Отже, по факту всі судові повноваження, що раніше належали гетьманові, перебрав на себе Генеральний військовий суд. До особливостей Конституції 1710 р. можна віднести й те, що, закріпивши компетенцію Генерального військового суду, вона залишила поза увагою власне систему судочинства: не було розглянуто питання місцевих судів, невідомо, чи були посади суддів виборними, а також не визначено засади формування Генерального військового суду.

Конституція 1710 р. не була практично реалізована, оскільки плани Пилипа Орлика з відновлення влади гетьману на Правобережній Україні зазнали невдачі. Незважаючи на це, «Пакти та Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» продемонстрували світові зрілість українських державних ідей, відповідно до яких система судочинства розглядалася як незалежна, окрема гілка влади в державі. Це також свідчило про досить високий рівень розвитку процесуального права України в козацьку добу.

Подальший розвиток права та його процесуальної складової в козацьку добу відзначається остаточним формуванням національної правової системи на українських землях та першими намаганнями

провести кодифікацію права. Процесуальні норми містилися в актах, які мали законодавчу силу, а саме: 1) гетьманських універсалах; 2) універсалах, виданих генеральною військовою канцелярією; 3) інструкціях і ордерах гетьмана та Генеральної військової канцелярії; 4) приписах Генерального військового суду [17, с. 74]. Так, П. Полуботок, гетьман Лівобережної України, протягом 1722–1723 рр. видав три універсали, у яких наголошувалося про необхідність усунення недоліків у діяльності судів та обов'язкового додержання інстанційного порядку щодо подання апеляцій. Гетьман Д. Апостол своєю Інструкцією судам від 13 липня 1730 р. встановив порядок розгляду справ у полкових, сотенних і сільських судах та визначив види допустимих доказів тощо [18, с. 13]. Оскільки частина українських земель перебувала під владою російської імперії, з початку XVIII ст. на їхніх теренах під час здійснення судочинства започатковується застосування російських правових актів. Значну вагу серед них мав іменний указ Петра I «Про форму суду» від 5 листопада 1723 р. Цим указом скасовувалася розшукова форма процесу, а єдиною можливою формою процесу визнавався суд. Кодифікований збірник правових норм, який отримав назву «Права, за якими судиться малоросійський народ», було видано в 1743 р. [13, с. 65–66]. Норми адміністративного і цивільного процесуального права в цьому нормативно-правовому акті поділялися за відособленими артикулами [19, с. 165, 200]. Процесуальне право України того часу відрізнялося прилюдністю, гласністю судочинства, тобто мало відкритий характер. На відміну від західноєвропейських держав, прилюдність судочинства в тогочасній Україні не мала такого обмеження.

Звичаєве право цього періоду, попри суттєві зміни за формою і змістом, залишалося важливим джерелом права. Певні зміни норм звичаєвого права стосувалися його широти та порядку застосування. Правила звичаєвого права, які не суперечили законодавчим актам московського царства, а згодом російської імперії, затверджувалися санкцією з боку державної влади.

Необхідно звернути увагу, що характер процесуальних дій у козацьку добу, зокрема у XVIII ст., починає суттєво змінюватися під впливом російських правових джерел та форм судочинства. Українські правові джерела визначали, що суд відбувається у змагальній формі, при цьому обидві сторони відіграють активну роль. Таким чином сторони здійснювали захист своїх прав, мали змогу довести свою правоту, самостійно подавали докази та очевидців із метою підтвердження своїх інтересів. Перебіг процесуальних стадій мав відкритий і публічний характер, що давало змогу надавати свідчення і заяви, а також порушувати клопотання щодо ухвалення судовою інстанцією бажаного рішення [17, с. 105]. Це свідчить про демократичність

тогочасного українського процесуального права. Однак під впливом російських правових джерел і судочинства під час проведення слідчих дій починає застосовуватися інквізиційно-розшуковий процес. Цей тип процесу почав використовуватися у московському царстві на основі «Судебника» Івана III 1497 р. ще наприкінці XV ст. «Судебник» передбачав закритість процесу на всіх стадіях і ретельну фіксацію всіх процесуальних дій, а також усього судочинства загалом. Інквізиційно-розшуковий процес, запроваджений у судочинство Гетьманщини, спричинив, наприклад, заміну публічного виїзду на місце скоєння злочину на виклик на слідство для участі в допиті [20, с. 26]. Обвинувально-змагальна форма процесу застосовувалася щодо цивільних справ, а кримінальні справи розглядалися за допомогою інквізиційного процесу. Рішення з певних питань судочинства спочатку ухвалювалися членами судової колегії шляхом голосування усно, а згодом почали оформлюватися письмово і для пам'яті заносилися до судових книг [17, с. 107].

Принагідно зауважимо, що до приєднання до складу російської імперії територій Правобережної України (1793) та Західної Волині (1795) найважливішими правовими джерелами були акти Речі Посполитої, ухвалені центральною владою, переробки магдебурзького права, Третій Литовський статут і норми звичаєвого права. Крім того, у 1768–1775 рр. польський сейм затвердив так звані Кардинальні права, які обстоювали панування польської шляхти та католицької церкви в усіх сферах життя.

Висновки

Отже, є підстави зробити висновок, що формування процесуального права України у XVII–XVIII ст. відбувалося навіть за відсутності української національної держави. Це зумовлювалося тим, що у свідомості українського народу зберігалися звичаї і традиції народоправства та самоуправління. У зв'язку з тим, що українське козацтво стало значною суспільною верствою, відбулася рецепція звичаєвоправових норм та їх поширення на значній території. Вагомий внесок у це зробив розвиток козацького права у процесуальному аспекті. Судова влада сприймалася запорізькими козаками як влада публічна, котра здійснювалася всім військовим товариством. Це яскраво ілюструє процесуальна практика Війська Запорозького. Відродження української державності сприяло подальшому розвитку процесуальних норм, оскільки подальша генеза процесуального права базувалася на універсалах гетьманів і полковників. За часів Гетьманщини в козацьких судах України застосовувалися обвинувально-змагальна та інквізиційна форми процесу. Перша форма використовувалася переважно під час розгляду цивільних справ, а друга – під час розгляду кримінальних справ. Одним з етапів розвитку

українського процесуального права козацької доби можна вважати «Пакти та Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» в частині судочинства, які, хоча й не були практично реалізовані, засвідчили достатньо високий рівень розвитку процесуального права України у зазначений період. Іншими проявами процесуального права на українських теренах можна вважати процесуальні норми, що діяли на території України внаслідок впливу Речі Посполитої, московської держави та процесуальні складові церковного і магдебурзького права.

Список бібліографічних посилань: 1. Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2015. Вип. 61. С. 78–86. **2.** Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект) : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 41 с. **3.** Рязанов М. Особливості права Запорізької Січі у правовій спадщині України. *Часопис Київського університету права.* 2021. № 2. С. 43–47. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2021.07. **4.** Щербатюк В. М., Сокур Ю. В., Орищенко Ю. В. Козацьке право Запорозької Січі в контексті українського правотворення. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2020. № 1 (114). С. 53–61. DOI: https://doi.org/10.33270/01201141.53. **5.** Лазаревский А. М. Суды в старой Малороссии. *Киевская старина.* 1898. № 7–8. С. 75–115. **6.** Андреєв Д. В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорозької Січі XVII–XVIII століть) : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2003. 23 с. **7.** Судова влада в Україні: витоки, закономірності, особливості розвитку : монографія / за ред. І. Б. Усенко. Київ : Наук. думка, 2014. 505 с. **8.** Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ, 2013. 892 с. **9.** Атаманова Н. В. Правовий порядок Запорізької Січі: історико-теоретичне дослідження : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2013. 19 с. **10.** Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.) : монографія. Харків : Диса плюс, 2013. 560 с. **11.** Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2014. 196 с. **12.** Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України : у 3 т. Київ : Генеза, 1993. Т. 1: А–Й. 239 с. **13.** Слинько Д. В. Юридичний процес: історія, теорія, практика : монографія. Харків : НТМТ, 2017. 415 с. **14.** Сокальська О. В. Судоустрій та судочинство в Україні (XVI − початок XVII ст.) : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 20 с. **15.** Курило М. П. Історичні передумови та особливості становлення цивільного процесуального права в Україні та світі. *Форум права.* 2013. № 1. С. 557–566. URL: https://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_1_94.pdf. **16.** Бедрій Р. Б. Розподіл влад за Конституцією Пилипа Орлика. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2008. Вип. 3. С. 3–6. **17.** Пащук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в

XVII–XVIII ст. (1648–1782). Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1967. 178 с. **18.** Сиза Н. П. Суд і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. 19 с. **19.** Історія держави і права України : підручник / за ред. А. С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 495 с. **20.** Слабченко М. Судівництво на Україні XVII–XVIII ст. Харків : Союз, 1919. 39 с.

Надійшла до редколегії 24.02.2025

Прийнята до опублікування 02.04.2025

Slynko D. V. Procedural Law of Ukraine in the Cossack Era (16th – 18th Centuries)

The research is devoted to the study of the procedural law of Ukraine in the Cossack era. It is established that the process of law-making on the territory of Ukraine has been ongoing and has a thousand-year tradition. The development of legal norms, including procedural ones, in the Ukrainian lands did not stop even in the periods of absence of the Ukrainian nation-state. This is due to the preservation of customs and traditions of people's government and self-government in the popular consciousness. It is determined that the Cossack law and its procedural component were a system of customary legal norms which owed their origin to the social phenomenon of the Cossacks. It is noted that the revival of Ukrainian statehood, in turn, contributed to the further development of procedural rules, since the further genesis of procedural law was based on the universals of hetmans and colonels. The structure of the Cossack State was determined by the traditions of people's rule in the organisation and exercise of power. The unique legal innovations in the area of judicial proceedings enshrined in the 1710 Constitution of Pylyp Orlyk are examined. Although these provisions were not practically implemented, they demonstrated a fairly high level of development of Ukraine's procedural law during this period and revealed to the world the maturity of Ukrainian statehood ideas, according to which the judicial system was viewed as an independent, separate branch of government. Attention is drawn to the continued influence of ecclesiastical customary law on Ukrainian lands during this time. This is due to the fact that, among other factors, the effectiveness of the procedural component of Cossack law largely depended on Orthodoxy, as it served as a normative and value-based measure for Cossack customs and their application. It is noted that the manifestations of procedural law in the Ukrainian lands can be considered the procedural rules which were in force on the territory of Ukraine as a result of the influence of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Moscow State and the procedural component of Magdeburg law.

Keywords: Cossack law, procedural law, legal proceedings, customary law, Magdeburg law, church law, Hetmanate, jurisdiction, procedural rules, procedural order.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.733 **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.04

Станіслав Валерійович Васильєв,
кандидат юридичних наук, доцент,
Комунальний заклад «Харківська
гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради,
кафедра історії, археології та
гуманітарних дисциплін (доцент);
https://orcid.org/0000-0002-1470-4426,
e-mail: Stas.vasilev.83@ukr.net

ПРАВА ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Наукову статтю присвячено проблемам правового регулювання та особливостям реалізації прав студентів в умовах воєнного стану. Досліджено законодавчі та підзаконні акти, а також праці окремих науковців. Наукова новизна дослідження полягає у виявленні особливостей реалізації прав здобувачів вищої освіти в умовах воєнного стану та розробленні пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства. Особливі права студентів в умовах воєнного стану включають доступ до дистанційного навчання, право на відстрочку від мобілізації, а також розширення переліку осіб, які мають право на соціальну стипендію.

Ключові слова: вища освіта, здобувач, права студента, правове регулювання, воєнний стан.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Оголошення воєнного стану та збройна агресія рф проти України стали підставою для внесення численних змін у правове регулювання організації освітнього процесу. Права студентів, визначені законодавством, зазнали певних трансформацій. Виникли окремі особливості реалізації прав здобувачів вищої освіти, які є невід'ємною складовою прав людини. Зазначені обставини зумовлюють актуальність обраної теми дослідження.

Стан дослідження проблеми

Особливості правового регулювання освітнього процесу висвітлені у працях багатьох науковців у галузі права та державного управління. Серед дослідників, які вивчали проблеми правового регулювання

© Васильєв С. В., 2025

освітнього процесу, можна назвати Ю. А. Безкровного [1], А. С. Романову [2], Ю. О. Костюніну [3], І. С. Щебетун [4], В. П. Погребняка, О. В. Дашковську, О. М. Мельник [5] та ін. Водночас у працях зазначених науковців висвітлено правові засади організації освітнього процесу, однак не розкрито особливості здійснення прав здобувачів вищої освіти. Отже, питання реалізації цих прав в умовах воєнного стану залишається недостатньо дослідженим.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є встановлення особливостей реалізації прав та обов'язків здобувачів вищої освіти в умовах воєнного стану.

Завдання дослідження полягають у:

– встановленні переліку прав здобувачів освіти, закріплених у чинному законодавстві;

– визначенні змін у законодавстві щодо прав студентів, які відбулися під час воєнного стану;

– розробленні рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства про освіту.

Наукова новизна дослідження

Встановлено особливості реалізації прав здобувачів вищої освіти в умовах воєнного стану та розроблено пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу

Права здобувачів вищої освіти закріплені у ст. 62 Закону України «Про вищу освіту» (далі – Закон № 1556-VII) та деяких інших законодавчих актах. Вони зазнали несуттєвих змін в умовах запровадження воєнного стану. Водночас реалізація прав студента характеризується низкою особливостей.

Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 62 Закону № 1556-VII здобувачі вищої освіти мають право на вибір форми здобуття вищої освіти, а відповідно до ч. 1 ст. 49 основними формами здобуття вищої освіти є очна, заочна, дистанційна, мережева та дуальна[1]. Як передбачено ч. 1 ст. 57-1 Закону України «Про освіту», студенти, які були змушені залишити своє звичне місце проживання внаслідок воєнного стану та бойових дій, мають право на організацію освітнього процесу в дистанційній або в іншій безпечній формі[2]. Наведена норма кореспондується з п. 2

[1] Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 07.05.2025).

[2] Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (дата звернення: 07.05.2025).

ч. 1 ст. 62 Закону № 1556-VII, який надає право студентам на безпечні та нешкідливі умови навчання[1]. Отже, в умовах воєнного стану здобувачі вищої освіти мають право на організацію освітнього процесу в дистанційній формі, оскільки такий спосіб проведення навчальних занять є найбільш безпечним.

Правовою основою для здійснення навчання у дистанційній формі було Положення про дистанційне навчання, затверджене наказом Міністерства освіти і науки України (далі – МОН України) від 25 квітня 2013 року[2]. Цей нормативно-правовий акт регулював особливості такої форми навчання в закладах професійно-технічної, вищої та післядипломної освіти. Підзаконний акт встановлював поняття «вебресурси» та «вебсередовище», «синхронний та асинхронний режим навчання», «система управління дистанційного навчання» та «суб'єкти дистанційного навчання». Згодом він був скасований наказом МОН України від 18 березня 2024 року[3]. Однак на теперішній час чинним залишається наказ МОН України, що регулює вимоги до закладів вищої освіти, які надають освітні послуги за дистанційною формою навчання, затверджений 30 жовтня 2013 року. Цей підзаконний акт встановлює вимоги до організаційного, кадрового, науково-методичного, матеріально-технічного, програмного та інформаційного забезпечення закладів вищої освіти, які здійснюють дистанційне навчання. Зокрема, передбачено наявність підрозділу, що забезпечує організаційну та технологічну підтримку дистанційної форми навчання, функціонування вебресурсів, на які завантажено матеріали дистанційних курсів[4]. Водночас залишається потреба в

---

1 Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 07.05.2025).

2 Положення про дистанційне навчання : затв. наказом МОН України від 25.04.2013 № 466 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13 (дата звернення: 07.05.2025). Втратило чинність.

3 Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 25 квітня 2013 року № 466 : наказ МОН України від 18.03.2024 № 345 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0480-24 (дата звернення: 07.05.2025).

4 Про затвердження Вимог до вищих навчальних закладів та закладів післядипломної освіти, наукових, освітньо-наукових установ, що надають освітні послуги за дистанційною формою навчання з підготовки та підвищення кваліфікації фахівців за акредитованими напрямами і спеціальностями : наказ МОН України від 30.10.2013 № 1518 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1857-13 (дата звернення: 07.05.2025).

розробленні та затвердженні положення про дистанційне навчання в закладах вищої освіти.

Науковці відмічають низку проблем в організації дистанційного навчання здобувачів вищої освіти. Зокрема, Ю. А. Безкровний стверджує, що в умовах воєнного стану можливі періодичні перебої зі зв'язком під час організації дистанційного освітнього процесу. Багато студентів і викладачів змушені залишити постійне місце проживання і певний час не мають змоги вийти на зв'язок, іноді залишають територію України [1, с. 106]. А. С. Романова наголошує, що українські заклади вищої освіти мають значний і тривалий досвід організації дистанційного навчання під час пандемії коронавірусу [2, с. 115]. Досліджуючи проблеми управління освітою в умовах воєнного стану, Ю. О. Костюніна зауважує, що специфіка війни ставить питання про гарантії безпечного освітнього середовища та можливість організації навчання в різних формах [3, с. 43]. Таким чином, науковці висловлюють різні думки щодо особливостей організації дистанційного навчання в умовах воєнного стану.

Важливо звернути увагу на особливості реалізації права здобувачів вищої освіти на трудову діяльність у позанавчальний час, передбаченого п. 3 ч. 1 ст. 62 Закону № 1556-VII. При цьому ні в Законі України «Про освіту», ні в Законі № 1556-VII не міститься визначень понять «навчальний час» і «позанавчальний час». Логічно припустити, що навчальним часом є період проведення навчальних занять, а позанавчальним – час після їх завершення. В умовах дистанційного навчання цілком імовірною є ситуація, коли студент працевлаштований на роботу з повним робочим днем. Перебуваючи на робочому місці, він може формально бути присутнім на заняттях через засоби дистанційного зв'язку, не демонструючи обличчя, а отже, фактично не слухаючи лекцію. Подібна практика може суттєво позначитися на якості знань здобувачів вищої освіти.

Слід звернути увагу на норму п. 4 ч. 1 ст. 62 Закону № 1556-VII, яка надає право на додаткову оплачувану відпустку у зв'язку з навчанням за основним місцем роботи для студентів заочної форми навчання. Тривалість таких відпусток установлена у ст. 216 Кодексу законів про працю України. Водночас відповідно до ч. 1 ст. 12 Закону України «Про організацію трудових відносин під час воєнного стану» зазначені відпустки можуть надаватися без збереження заробітної плати[1]. Отже, студенти заочної форми навчання мають право

[1] Про організацію трудових відносин під час воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX // БД «Законодавство України» / ВР України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20 (дата звернення: 07.05.2025).

на відпустку для складання сесії в закладах вищої освіти, однак така відпустка може бути надана без збереження заробітної плати.

Низка норм, передбачених у пунктах 5, 7, 8 ч. 1 ст. 62 Закону № 1556-VII, встановлює права студентів щодо користування фондами закладу вищої освіти, зокрема щодо безоплатного доступу до бібліотеки, музеїв, навчальної, наукової, спортивної, виробничої, культурно-освітньої, побутової, оздоровчої інфраструктури, інформаційних фондів та гуртожитків[1]. Проте в умовах дистанційного навчання потреба в забезпеченні студентів гуртожитками зменшується, а більшість навчальних аудиторій, лабораторій і спортивних зал не використовуються. Водночас студенти можуть отримати доступ до репозитарію бібліотеки, тобто до наукових праць викладачів у дистанційному форматі. Цілком ймовірним є пошкодження або руйнування приміщень закладів освіти внаслідок обстрілів. Хоча такі пошкодження майже не впливають на можливість проведення занять у дистанційній формі, вони можуть призвести до втрати лабораторій із цінним обладнанням.

Для студентів з особливими освітніми потребами передбачено безоплатне забезпечення навчальною інформацією в доступних форматах із використанням технологій, що враховують обмеження життєдіяльності, зумовлені станом здоров'я, відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 62 Закону № 1556-VII[2]. Типовий перелік допоміжних засобів для навчання (спеціальних засобів корекції психофізичного розвитку) осіб з особливими освітніми потребами, які навчаються в закладах освіти, затверджено наказом МОН України від 23 квітня 2018 року[3]. Обладнання, зазначене в цьому переліку, може бути встановлене в окремих спеціально обладнаних кабінетах закладу вищої освіти. Водночас за умов дистанційного навчання важко забезпечити студентам з особливими освітніми потребами доступ до таких допоміжних засобів у приміщеннях закладу.

В умовах воєнного стану і дистанційного навчання цілком можливо реалізувати такі права студентів, як право на участь у громадських

[1] Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 07.05.2025).

[2] Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 07.05.2025).

[3] Про затвердження Типового переліку допоміжних засобів для навчання (спеціальних засобів корекції психофізичного розвитку) осіб з особливими освітніми потребами, які навчаються в закладах освіти : наказ МОН України від 23.04.2018 № 414 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0582-18 (дата звернення: 07.05.2025).

об'єднаннях та органах студентського самоврядування, обрання вибіркових освітніх компонентів та навчання за декількома освітніми програмами[1]. Адже і зібрання учасників громадських об'єднань, і зібрання представницьких органів студентського самоврядування можна провести в дистанційному форматі.

В умовах воєнного стану виникає низка особливостей, пов'язаних із реалізацією права студентів на міжнародну академічну мобільність, тобто права учасників освітнього процесу навчатися і проходити стажування в іноземних закладах вищої освіти, що регулюється пунктами 2 та 17 ч. 1 ст. 62 Закону № 1556-VII[2]. Відповідно до п. 9 Порядку реалізації права на академічну мобільність її формами можуть бути мовне або навчально-наукове стажування, практика, а також участь у міжнародних семінарах і конференціях в іноземних закладах освіти[3]. У мирний час здобувачі вищої освіти можуть безперешкодно брати участь у стажуваннях та міжнародних конференціях за кордоном. Натомість у період воєнного стану порядок перетину державного кордону чоловіками віком від 18 до 22 років, які беруть участь у програмах міжнародної академічної мобільності, має певні особливості. Згідно з п. 2-19 Правил перетинання державного кордону громадянами України для виїзду за межі держави в такому випадку необхідно надати довідку закладу вищої освіти встановленої форми, копію договору про академічну мобільність, студентський квиток і військово-облікові документи[4]. Студент, який бере участь у програмі міжнародної академічної мобільності, має право перебувати за кордоном не більше ніж протягом одного навчального семестру. Таким чином, у період воєнного стану запроваджено особливий порядок перетину державного кордону для студентів чоловічої статі, які беруть участь у програмах міжнародної академічної мобільності. Причому виїзд за межі України можливий лише для студентів чоловічої статі віком від 18 до 22 років.

---

1 Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 07.05.2025).

2 Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 07.05.2025).

3 Про затвердження Порядку реалізації права на академічну мобільність : постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.2015 № 579 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2015-п (дата звернення: 07.05.2025).

4 Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України : постанова Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-п (дата звернення: 07.05.2025).

Певні особливості в реалізації прав здобувачів вищої освіти пов'язані з участю студентів у бойових діях під час воєнного стану. Відповідно до п. 1 ч. 3 ст. 23 Закону України «Про мобілізацію та мобілізаційну підготовку» здобувачі вищої освіти не підлягають призову за мобілізацією на військову службу. Але це право стосується лише тих студентів, які навчаються за денною або дуальною формою здобуття освіти. Причому студент повинен здобувати той рівень освіти, який є вищим за раніше здобутий[1]. Зауважимо, що до весни 2024 року право на відстрочку від призову за мобілізацією мали всі студенти незалежно від кількості вищих освіт, які вони мають.

Водночас здобувач вищої освіти може добровільно піти на військову службу в умовах воєнного стану. У цьому разі він має право на академічну відпустку відповідно до п. 20 ч. 1 ст. 62 Закону № 1556-VII[2] та п. 2 розділу V Положення про порядок надання студентам академічної відпустки[3]. Слід звернути увагу, що у розділі V Положення про порядок надання студентам академічної відпустки встановлено перелік підтверджуючих документів, які вони повинні надати в разі одержання академічної відпустки за медичними показаннями, сімейними обставинами, у зв'язку з вагітністю і пологами, відрядженням, участю у програмі академічної мобільності. Однак не встановлено, які самі документи повинен надати здобувач вищої освіти в разі добровільного вступу на військову службу за мобілізацією. Така прогалина потребує нормативного врегулювання.

Таким чином, в умовах воєнного стану студент може або скористатися правом на відстрочку від військової служби, або оформити академічну відпустку у зв'язку з добровільною мобілізацією.

Варто звернути увагу на те, що в умовах воєнного стану додалися нові категорії осіб, які мають право на отримання соціальної стипендії під час навчання в закладах вищої освіти відповідно до п. 18 ч. 1 і ч. 4 ст. 62 Закону № 1556-VII[4]. І. С. Щебетун наголошує, що внутрішньо

---

1 Про мобілізацію та мобілізаційну підготовку : Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12 (дата звернення: 07.05.2025).

2 Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 07.05.2025).

3 Про затвердження Положення про порядок відрахування, переривання навчання, поновлення і переведення осіб, які навчаються у закладах вищої освіти, та надання їм академічної відпустки : наказ МОН України від 07.02.2024 № 134 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0509-24 (дата звернення: 07.05.2025).

4 Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 07.05.2025).

переміщені особи, діти учасників бойових дій та військовополонених отримали додаткові пільги під час воєнного стану [4, с. 393]. У постанові Кабінету Міністрів України «Деякі питання виплати соціальних стипендій студентам (курсантам) закладів фахової передвищої та вищої освіти» від 28 грудня 2016 року закріплені ці нові категорії здобувачів вищої освіти, що мають право на соціальні стипендії. Зокрема, це особи, яких було позбавлено волі внаслідок збройної агресії проти України та їхні діти, студенти, зареєстровані як внутрішньо переміщені особи, діти, які проживають у населених пунктах на лінії зіткнення[1]. Зазначені зміни пов'язані з необхідністю додаткової соціальної підтримки окремих категорій осіб, які зазнали суттєвих збитків або стресу внаслідок бойових дій.

Слід звернути увагу на те, що здобувачі вищої освіти відповідно до пунктів 23 і 27 ч. 1 ст. 62 Закону № 1556-VII мають право на захист від всіх форм фізичного і психічного насильства та всіх форм експлуатації, оскарження дій педагогічних і науково-педагогічних працівників[2]. Вказані права не зазнали жодних обмежень під час воєнного стану. Адміністративна відповідальність за булінг, тобто фізичне, психологічне, економічне або сексуальне насильство щодо учасників освітнього процесу, встановлена у ст. 173-4 Кодексу України про адміністративні правопорушення[3]. Напевно, кількість випадків булінгу значно зменшилася в умовах дистанційного навчання, оскільки тривалість спілкування між учасниками освітнього процесу значно зменшилася. Відповідальність науково-педагогічних працівників за вимагання неправомірної вигоди встановлена у ст. 354 Кримінального кодексу України[4]. Здобувач вищої освіти має законне право звертатися до поліції в разі незаконних вимог з боку науково-педагогічних працівників.

Згідно з п. 24 ч. 1 ст. 62 Закону № 1556-VII здобувачі вищої освіти мають право на безоплатне проходження практики на підприємствах,

---

1 Деякі питання виплати соціальних стипендій студентам (курсантам) закладів фахової передвищої та вищої освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2016 № 1045 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-2016-п (дата звернення: 07.05.2025).

2 Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 07.05.2025).

3 Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (дата звернення: 07.05.2025).

4 Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 07.05.2025).

в установах і організаціях[1]. Порядок і умови проходження практики студентами регулюються Положенням про проведення практики студентів вищих навчальних закладів, затвердженим наказом МОН України від 8 квітня 1993 року[2]. Але після запровадження воєнного стану в указане Положення не було внесено жодних змін із метою забезпечення безпеки студентів під час проходження практики. Зазначену прогалину необхідно усунути на нормативному рівні.

Варто зазначити, що канікулярна відпустка тривалістю вісім тижнів, встановлена п. 25 ч. 1 ст. 62 Закону № 1556-VII[3], не зазнала жодних скорочень в умовах воєнного стану. Право студентів на відпочинок під час освітнього процесу жодним чином не обмежено.

Низка дослідників наголошують на проблемах забезпечення прав здобувачів вищої освіти під час реорганізації мережі закладів вищої освіти. Зокрема, студенти повинні продовжувати навчання за тими самими освітніми програмами навіть в умовах об'єднання закладів вищої освіти [5, с. 225]. Дійсно, процес реорганізації закладів вищої освіти триває, тому ухвалення відповідних рішень не повинно викликати погіршення умов здобуття освіти студентами.

Висновки

Організація освітнього процесу в умовах воєнного стану впливає на реалізацію прав здобувачів освіти. Особливості реалізації прав здобувачів вищої освіти в умовах воєнного стану полягають у такому:

1) здобувачі вищої освіти мають право на доступ до освітнього процесу у найбільш безпечній формі, тобто формі дистанційного навчання;

2) відпустка для складання сесії студентами заочної форми навчання може не оплачуватися роботодавцем;

3) для здобувачів вищої освіти, які беруть участь у програмах міжнародної академічної мобільності, існують особливі правила виїзду за межі території України;

4) до категорій студентів, які мають право на соціальні стипендії, додалися внутрішньо переміщені особи, діти учасників бойових дій та військовополонених;

---

1 Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 07.05.2025).

2 Про затвердження Положення про проведення практики студентів вищих навчальних закладів України : наказ МОН України від 08.04.1993 № 93 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0035-93 (дата звернення: 07.05.2025).

3 Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 07.05.2025).

5) здобувачі вищої освіти можуть або оформити право на відстрочку від мобілізації, або академічну відпустку в разі добровільної мобілізації до Збройних Сил України;

6) студенти зберігають право на канікулярну відпустку, виплату стипендії, захист від психічного і фізичного насильства, а також інші права, передбачені законодавством про освіту.

Для вдосконалення правового регулювання реалізації прав здобувачів вищої освіти під час воєнного стану пропонуємо:

1) ухвалити окреме положення про особливості дистанційного навчання у закладах вищої освіти;

2) внести зміни до Положення про проведення практики студентів вищих навчальних закладів, затверджене наказом МОН України від 8 квітня 1993 року, для забезпечення безпеки студентів під час проходження практики.

Перспективи подальших наукових досліджень можуть бути пов'язані з розробленням пропозицій для вдосконалення правового регулювання освітнього процесу.

Список бібліографічних посилань: 1. Безкровний Ю. А. Забезпечення права на освіту в умовах воєнного стану як основа освітньої діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82, ч. 2. С. 103–107. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.2.15. **2.** Романова А. С. Право на освіту: особливості реалізації під час війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2023. № 1 (37). С. 113–117. DOI: http://doi.org/10.23939/law2023.37.113. **3.** Костюніна Ю. О. Особливості управління освітою в умовах воєнного стану. *Ефективність державного управління*. 2023. № 1/2 (73/74). С. 42–46. DOI: https://doi.org/10.36930/507407. **4.** Щебетун І. С. Реалізація конституційного права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 80, ч. 2. С. 389–394. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.62. **5.** Погребняк В. П., Дашковська О. В., Мельник О. М. Трансформація системи вищої освіти України в умовах воєнного стану. *Інноваційна педагогіка*. 2024. Вип. 68, т. 1. С. 223–228. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/68.1.44.

Надійшла до редколегії 10.05.2025

Прийнята до опублікування 15.06.2025

Vasyliev S. V. The Higher Education Students' Rights under Martial Law

The article is devoted to the problems of legal regulation and peculiarities of exercising students' rights under martial law. The legislative and bylaw acts, works of individual scholars who

have studied the problems of legal regulation of the educational process under martial law are studied. The scientific novelty of the study is to identify the peculiarities of exercising the rights of higher education students under martial law and to develop proposals for improving current legislation.

It is noted that the organisation of the educational process under martial law affects the exercise of the rights of students. It is emphasised that higher education students have the right to access the educational process in the safest form, i.e. in the form of distance learning. It is concluded that there are special rules for higher education students participating in international academic mobility programmes to travel outside the territory of Ukraine. It is emphasised that the categories of students entitled to social scholarships have been expanded to include internally displaced persons, children of combatants and prisoners of war. It is noted that higher education students can either apply for a deferment from mobilisation or an academic leave in case of voluntary mobilisation to the Armed Forces of Ukraine. It is specified that students retain the right to vacation leave, scholarships, protection from mental and physical violence, as well as other rights provided for by the legislation on education

Proposals for improving the current legislation have been developed. It is emphasised that it is necessary to adopt a separate regulation on the specifics of distance learning in higher education institutions. It is proposed to amend the Regulations on the Practice of Students of Higher Education Institutions, approved by the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 8 April 1993, to ensure the safety of students during their practice.

Keywords: higher education, student, student's rights, legal regulation, martial law.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347.921.6(4) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.05

Марина Вікторівна Гайдар,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра юридичних дисциплін (викладач);
https://orcid.org/0009-0007-7081-9512,
e-mail: haidar.m.v@univd.edu.ua;

Олексій Михайлович Шуміло,
кандидат юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра юридичних дисциплін (завідувач);
https://orcid.org/0000-0002-0506-4631,
e-mail: a.m.shumilo@univd.edu.ua

СУДОВІ ВИТРАТИ ЯК СКЛАДОВА ПРИНЦИПУ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

У статті досліджено досвід іноземних держав у забезпеченні доступу до правосуддя через регулювання судових витрат. Проаналізовано підходи до оптимізації фінансових бар'єрів, зокрема впровадження цифровізації, механізмів державної правової допомоги, групових позовів і медіації. Розглянуто вплив судового збору на доступність судочинства та заходи з його врегулювання. Зроблено висновки про необхідність комплексного підходу до регулювання судових витрат для забезпечення справедливого й доступного правосуддя.

Ключові слова: цифровізація, судові витрати, доступність правосуддя, групові позови, судовий збір, медіація.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затвердженій Указом Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/2021, визначено, що незалежне й неупереджене правосуддя є запорукою сталого розвитку суспільства і

© Гайдар М. В.,
Шуміло О. М., 2025

держави, гарантією дотримання прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави, зростання добробуту та якості життя, створення привабливого інвестиційного клімату, а також своєчасного, ефективного і справедливого вирішення правових спорів на засадах верховенства права.

Однією з основних проблем, що зумовлюють необхідність подальшого вдосконалення організації функціонування судової влади та здійснення правосуддя, визначено перешкоди в доступі до правосуддя. Серед завдань, спрямованих на досягнення однієї з ключових цілей Стратегії, визначено оптимізацію судових витрат і процедур їх адміністрування з метою заохочення до використання позасудових способів урегулювання спорів.

Стан дослідження проблеми

У міжнародній практиці застосовують різні механізми зменшення фінансового навантаження на позивачів, зокрема диференційовані судові збори, систему правової допомоги *pro bono* та державне субсидування процесуальних витрат. Питаннями досліджуваної тематики цікавилися такі вітчизняні науковці, як О. Свірін, В. Заборовський, А. Стойка, Р. Ханик-Посполітак, О. Овчаренко, С. Крушинський та ін.

Загалом комплексні правові дослідження інструментів, що сприяють доступності правосуддя в європейських державах, відсутні; переважно вони стосуються застосування і тлумачення ст. 6 Європейської конвенції з прав людини. Водночас порівняльний аналіз виявляє значні відмінності в обсязі державної підтримки та рівні доступності правової допомоги залежно від соціально-економічного контексту країни. Вивчення зарубіжного досвіду в цій сфері дає змогу розробити рекомендації щодо вдосконалення національного механізму фінансового забезпечення доступу до правосуддя.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз досвіду іноземних держав щодо забезпечення доступу до правосуддя через механізми регулювання судових витрат, а також визначення можливостей його адаптації до національної правової системи й упровадження окремих досліджуваних інститутів із метою підвищення ефективності судочинства в Україні.

Задля досягнення цієї мети поставлено такі *завдання*: 1) дослідити підходи різних іноземних держав до правового регулювання судових витрат; 2) проаналізувати механізми дії широко поширених зарубіжних інститутів, які не мають широкого застосування в національній правовій системі, а також виявити переваги й недоліки зарубіжного досвіду у сфері судових витрат.

Наукова новизна дослідження

Комплексно проаналізовано підходи іноземних держав до забезпечення доступу до правосуддя через механізми регулювання судових витрат. Здійснено порівняльно-правовий аналіз моделей фінансування судових витрат у різних правових системах, що надає змогу визначити їхню ефективність і доступність для населення. Вперше систематизовано інструменти державної підтримки малозабезпечених осіб у контексті подолання фінансових бар'єрів у судочинстві.

Виклад основного матеріалу

Насамперед слід звернутися до короткого викладення історії становлення стандарту доступності правосуддя у світі. Увагу варто приділити роботі одного з відомих дослідників – М. Каппеллетті. У своєму дослідженні щодо доступу до правосуддя він описує еволюцію руху за доступ до правосуддя [1, p. 282–283]. Першою хвилею, що виникла у 60-х роках ХХ ст., було створення систем правничої допомоги з метою забезпечення учасників судового процесу з обмеженими фінансовими можливостями доступом до юридичних послуг. В Австралії лише в середині 70-х років ХХ ст. уряд Е. Г. Вітлама заснував Австралійське бюро правничої допомоги та визначив правничу допомогу як сферу державної опіки, хоча згодом її взяли на себе уряди штатів [2, p. 85, 91]. Однак обмеження доступу до безоплатної правничої допомоги також існувало.

Друга хвиля, за М. Каппеллетті, відображає парадокс багатьох юридичних прав: вони мають відносно низьку цінність, тому індивідуальний захист таких прав є малоймовірним через неефективне використання ресурсів. Доступне правосуддя має створити таку систему органів або уповноважених осіб, а також процедури, які були б простими й недорогими у використанні.

У межах цієї хвилі основною відповіддю системи юстиції стало встановлення процесуальних правил, які допомагають усунути процесуальні перешкоди для представництва розрізнених інтересів і сприяють реалізації прав, що належать групі, а не окремій особі. З цим пов'язане виникнення та поширення інституту групових позовів.

Третя хвиля асоціюється з новими способами пристосування цивільного процесу до типу спору та визнанням того, що традиційні спірні процедури або позовне провадження в суді не завжди є найкращими способами забезпечення ефективного захисту прав [3]. Таким чином, ця третя хвиля відзначилася не лише розширенням судових процедур і різних проваджень, спрямованих на спрощення процесів для зменшення витрат і потреби в юридичному представництві, а й підтримкою посередництва чи примирення як передумови для вирішення питань зменшення витрат.

Огляд хвиль доступності правосуддя загалом дає підстави для висновку, що незалежно від того, яких процедур чи аспектів судового процесу стосувалися зміни в напрямі забезпечення їх доступності, у будь-якому разі основою таких змін була необхідність здешевлення судового процесу.

Сьогодні спостерігається четверта хвиля, пов'язана із цифровізацією. Щодо досвіду й активності в цьому напрямі варто вказати на низку програм фінансування нових рішень та ініціатив у сфері забезпечення доступності правосуддя через його цифровізацію. На початку 2019 р. уряд Нового Південного Уельсу заснував Інноваційний фонд доступу до правосуддя, шукаючи інноваційні рішення не лише від юридичних фахівців, а й від «груп громад, креативних і цифрових агентств, а також соціальних підприємців» для вирішення проблем доступу до правосуддя. Аналогічно Вікторіанська програма грантів на юридичні послуги, яка традиційно підтримувала низку програм, спрямованих на розширення доступу до правосуддя, зосередила свій раунд 2019 р. на інноваціях і технологіях, фінансуванні технологічних рішень [4, с. 39].

Ця хвиля також не відірвана від концептуальної основи попередніх трьох. Економіст В. Дж. Баумол запропонував поняття «хвороба витрат» [5] і, як зазначають інші дослідники, будь-яке обговорення судових витрат має брати до уваги як цю роботу, так і сам феномен «хвороби витрат» [6]. Суть цього явища полягає в тому, що різні темпи зростання продуктивності призводять до зростання реальних витрат в одних галузях і відносного зниження в інших. Інакше кажучи, у виробничій сфері: якщо заробітна плата в галузі зросте на 2 %, то вартість виробленої продукції не обов'язково зростатиме, адже збільшення обсягів виробництва на одного працівника компенсує вищу оплату праці. Натомість характер багатьох персональних послуг значною мірою ускладнює впровадження працезберігаючих засобів. Підвищення заробітної плати вчителів чи поліцейських на 2 % не компенсується підвищенням їхньої продуктивності, а отже, має призводити до еквівалентного зростання витрат з бюджетів.

Для підвищення продуктивності системи правосуддя та зменшення витрат споживачів її послуг варто здійснити цифровізацію тих її підсистем, які дають змогу це зробити.

Отже, зосередимо увагу на інститутах, які вже широко використовуються в зарубіжних державах, однак не набули значного поширення в національній правовій системі.

Групові позови є важливим елементом системи захисту прав у багатьох державах, проте не в Україні. Хоча прогнозується, що їх упровадження – лише питання часу. Водночас звертається увага на недоліки таких позовів або ризики для бізнесу: сума можливих заявлених вимог у групових позовах зазвичай є значною і здатна, якщо не

розорити бізнес, то серйозно його «підкосити» (наприклад, у справі Mastercard фігурувала сума позову в розмірі 18,5 млрд дол. США в інтересах 46 млн споживачів Об'єднаного Королівства) [7].

Щодо практики подання групових позовів в ЄС, то це можливо здійснити двома шляхами: шляхом самопредставництва (коли одна з постраждалих осіб бере на себе обов'язок представляти всіх інших) або через представницьку організацію, яка подає позов від свого імені в інтересах постраждалих (наприклад, асоціації, як у згаданій раніше справі). Представницька організація має бути неприбутковою, а мета її діяльності – відповідати предмету позову. Крім того, така організація повинна мати достатні ресурси (фінансові, людські, юридичну експертизу) для належного представлення інтересів інших осіб у суді. Такі організації або органи державної влади (якщо в державі відсутні організації, що відповідають вищезазначеним критеріям) дозволяють заявникам уникати необхідності самостійного ведення справи [8]. Очевидно, що система *opt-out* (принцип неучасті, відмови від позову одним із групи позивачів) дозволяє заощаджувати ресурси, а отже, і витрати.

Судові витрати можуть стимулювати вибір альтернативних способів вирішення спорів. У низці держав медіаційні процедури та процедури розгляду спорів у третейських судах отримали схвальну оцінку з боку осіб, зацікавлених у вирішенні правового конфлікту. В окремих країнах світу звернення до медіації є обов'язковим етапом перед зверненням до суду (наприклад, у Казахстані).

Деякі країни, зокрема Польща та Чехія, намагаються заохочувати застосування судової медіації, пропонуючи сторонам стимули у вигляді зменшення або повного відшкодування судових витрат. Наприклад, відповідно до ст. 79 п. 2-а Закону Республіки Польща «Про судові витрати в цивільних справах» у разі досягнення угоди за результатами медіації суд ухвалює повернути стороні три чверті судового збору, сплаченого під час подання позову. Чеське законодавство передбачає повне або часткове покладення судових витрат на сторону, яка ухиляється від участі в першій зустрічі з медіатором, ініційованій судом [9, с. 134].

Як показав порівняльний аналіз визначення «ціни правосуддя», станом на 2024 р. у світі не існує єдиного підходу до встановлення ставки судового збору. Наприклад, у Польщі ставки збору диференціюються залежно від предмета спору: у немайнових спорах, справах про розлучення чи сепарацію з партнером судовий збір становить від 30 до 5 000 злотих; у майнових – від 30 до 100 000 злотих. У Німеччині розмір судового збору залежить від ціни позову, інстанції і типу провадження: базовий збір множиться на спеціальний коефіцієнт, передбачений для кожного виду провадження. В Італії

розмір збору також залежить від ціни позову: мінімальна сума становить 30 євро, а максимальна – не перевищує 1 100 євро.

На тлі цих країн вирізняються Франція, Данія та Фінляндія. У Франції позивачі звільнені від сплати судового збору, адже з 2014 р. правосуддя стало безкоштовним і загальнодоступним. У Данії судовий збір справляється при поданні позовної заяви, а в разі відкриття провадження – сплачується повторно. У Фінляндії збір стягується після вирішення спору та залежить від стадії, на якій завершено розгляд. Для цивільних справ він становить: 72 євро – до підготовчого засідання, 102 євро – після підготовчого засідання, 133 євро – після розгляду справи суддею одноособово, 164 євро – після розгляду у складі судової колегії [10].

Висновки

Розглядаючи судові витрати крізь призму доступу до правосуддя, можна визначити два підходи до цього питання. У вузькому розумінні йдеться виключно про судовий збір і механізми його адміністрування як елемент ефективного доступу до органу вирішення спорів. У широкому розумінні предметом дослідження є вся сукупність судових витрат у цивільному процесі, механізми їх сплати, розподілу та впливу на всі стадії провадження. У цьому ж широкому підході підлягають дослідженню й інші складові доступності правосуддя: право на справедливий розгляд і своєчасне вирішення спорів, загальне застосування принципів дієвості й ефективності під час здійснення правосуддя.

Упровадження стандарту доступності правосуддя відбувалося поетапно (хвилями). Кожна з них мала на меті зменшення витрат на доступ до правосуддя. Нині спостерігається четверта хвиля, пов'язана із цифровізацією правосуддя, що забезпечує додаткові переваги для споживачів судових послуг, зокрема їх здешевлення.

Список бібліографічних посилань: 1. Cappelletti M. Alternative Dispute Resolution Processes within the Framework of the World-Wide Access-to-Justice Movement. *Modern Law Review.* 1993. Vol. 56, Iss. 3. Pp. 282–296. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1468-2230.1993.tb02673.x. **2.** Sackville J. R. Some Thoughts on Access to Justice. *New Zealand Journal of Public and International Law.* 2004. Vol. 2, No. 1. Pp. 85–111. **3.** Cappelletti M., Garth B. Access to Justice: The Newest Wave in the Worldwide Movement to Make Rights Effective. *Buffalo Law Review.* 1978. Vol. 27, No. 2. Pp. 181–292. **4.** Москаль Р. М. Вимоги верховенства права стосовно доступу до правосуддя. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2020. № 2 (115). С. 36–49. DOI: https://doi.org/10.33270/01201152.36. **5.** Baumol W. J. The Cost Disease: Why Computers Get Cheaper and Health Care Doesn't. New Haven ; London : Yale University Press, 2012. 271 p. **6.** Lee III E. G. Law Without Lawyers: Access to Civil Justice and the Cost of Legal Services. *University of Miami Law Review.*

2015. Vol. 69, No. 2. Pp. 499–518. **7.** Дядюк Є. Групові позови: бізнесу приготуватися // LIGA360 : сайт. 29.04.2021. URL: https://biz.ligazakon.net/analitycs/203274_grupov-pozovi-bznesu-prigotuvatisya (дата звернення: 02.04.2025). **8.** Шкляр С. Колективні позови: чи є перспективи у антимонопольних справах? // Економічна правда : сайт. 16.04.2021. URL: https://epravda.com.ua/columns/2021/04/16/673060/ (дата звернення: 02.04.2025). **9.** Степаненко Т. В. Європейські стандарти медіації в цивільно-правових спорах та їх упровадження в Польщі та Чехії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 131–135. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-3/32. **10.** Сверба Ю., Навроцька Ю., Гавриленко С. Ціна правосуддя: access denied? // Юридична Газета online : сайт. 17.07.2019. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/cina-pravosuddya-access-denied.html (дата звернення: 02.04.2025).

Надійшла до редколегії 04.04.2025

Прийнята до опублікування 15.05.2025

Haidar M. V., Shumilo O. M. Experience of European Countries in Ensuring Access to Justice Through Legal Costs

Access to justice is a fundamental principle in legal systems worldwide, ensuring that individuals can effectively exercise their rights and seek redress through the judiciary. This paper examines the experience of foreign states in facilitating access to justice through judicial expenses, particularly in the context of digitalization, group lawsuits, court fees, and mediation. The study is based on a comparative legal analysis of different judicial systems and their approaches to reducing financial barriers for litigants.

The research explores how various countries have implemented measures to enhance judicial accessibility, including fee waivers, state-funded legal aid programs, and alternative dispute resolution mechanisms. Particular attention is given to the role of digitalization in streamlining court procedures, reducing costs, and improving efficiency in case management. The paper highlights the significance of online dispute resolution platforms and electronic filing systems in promoting greater access to justice.

Additionally, the article delves into the impact of court fees on litigants and assesses the effectiveness of policies aimed at balancing the financial sustainability of judicial institutions with the need for equitable access. The study also discusses the role of class actions in providing an avenue for collective redress, particularly in cases where individual litigation would be prohibitively expensive.

The findings underscore the necessity of a balanced approach to judicial expenses, ensuring that cost structures do not deter individuals from pursuing legitimate claims. Recommendations are provided for policymakers to adopt best practices from international experiences, fostering a more accessible, efficient, and fair legal system.

Keywords: digitalization, court costs, access to justice, class action lawsuits, court fee, mediation.

УДК 347:(321.01+141.8) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.06

Віктор Олександрович Савченко,
кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
кафедра цивільно-правових дисциплін (доцент);
https://orcid.org/0000-0001-7104-3559,
e-mail: savchenko.viktor@gmail.com

«ДВІ КОНЦЕПЦІЇ СВОБОДИ» ІСАЇ БЕРЛІНА ТА СВОБОДА ВОЛІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

У статті проведено порівняльний аналіз концепцій свободи, сформульованих Ісаєю Берліном у праці «Дві концепції свободи» (негативної та позитивної), та концепції свободи волі в цивільному праві. Виявлено їхній взаємозв'язок, критику, актуальність і значення для цивільного права. Зроблено висновок, що реалізація свободи волі в цивільному праві потребує як негативної, так і позитивної свободи. Наголошено, що правові доктрини відображають суперечність між цими типами свободи. Підтверджено тезу про те, що концепція І. Берліна, попри критику, пропонує важливі інструменти для осмислення індивідуальної автономії. Перспективи подальших досліджень охоплюють глибший доктринальний аналіз у межах окремих галузей приватного права, а також міжюрисдикційні порівняння впливу концепцій свободи на правове розуміння свободи волі. Отримані результати збагачують правову теорію та спрямовують розвиток більш справедливого приватного права.

Ключові слова: дві концепції свободи, позитивна свобода, негативна свобода, свобода волі, автономія волі, дієздатність і правоздатність, цивільне право, теорія приватного права, філософія права, волевиявлення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Хоча свобода (у широкому розумінні) та свобода волі є ключовими елементами політичної філософії і правової теорії, їхні поняття й зміст і досі складно чітко визначити та узгодити, особливо у сфері цивільного права. Розуміння свободи, запропоноване І. Берліном через дихотомію негативної та позитивної свободи, попри суперечливість, слугує міцною основою для наукової дискусії. Водночас цивільне право інтегрує ідею свободи волі як фундаментальний елемент правоздатності, дійсності правочинів, виникнення цивільно-правової відповідальності тощо. Завдання цього дослідження пов'язане з відсутністю вичерпного порівняльного аналізу, що поєднує філософські ідеї І. Берліна зі специфічними правовими інтерпретаціями свободи волі. Його мета – виявити різні, але взаємопов'язані концепти,

© Савченко В. О., 2025

що дозволяють глибше осмислити питання індивідуальної автономії, вільного волевиявлення та відповідальності в цивільному праві. Це передбачає вивчення взаємодії між практичними потребами правової доктрини та структурними суперечностями, які постають із концепцій І. Берліна та свободи волі в цивільному праві.

Стан дослідження проблеми

В основі цього дослідження лежить порівняльно-правовий аналіз двох наукових праць – І. Берліна «Свобода: чотири есе про свободу» та В. О. Савченка «Свобода волі в цивільному праві»[1].

Науковий ландшафт охоплює аналіз книги І. Берліна «Дві концепції свободи» та критичних поглядів на його концепцію. Д. Мак-Каллум-молодший запропонував альтернативну тріадичну модель свободи, тоді як Ч. Тейлор критикував логіку негативної свободи, наголошуючи на важливості мети та самореалізації. К. Скіннер висунув іншу концепцію – республіканська свобода як недомінування. Феміністські науковці також критично взаємодіяли з ідеями І. Берліна, оцінюючи їхню корисність та обмеження для розуміння свободи жінок в умовах системних утисків. Дебати про свободу волі проти детермінізму з його різними філософськими позиціями (лібертаріанство, жорсткий детермінізм, компатибілізм) та вплив нейронауки на правові концепції відповідальності формують ширший інтелектуальний контекст. Хоча окремі сучасні дослідження стосуються правового розуміння свободи та свободи волі, прямий і детальний порівняльний аналіз, який систематично поєднує впливову філософську парадигму І. Берліна зі специфічною, операціоналізованою правовою концепцією свободи волі в цивільному праві, досі не здійснювався.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є всебічний аналіз діалектичного взаємозв'язку між «Двома концепціями свободи» І. Берліна та правовою концепцією свободи волі в цивільному праві, що включає виявлення їхніх спільних аспектів, суперечностей, а також ключових точок конвергенції та дивергенції з подальшим розкриттям евристичного потенціалу отриманих результатів для глибшого їх розуміння. *Завданнями* дослідження є: 1) детальний виклад концепцій негативної та позитивної свободи І. Берліна; 2) виклад концепції свободи волі в цивільному праві; 3) порівняльний аналіз для виявлення концептуальних збігів, відмінності і взаємодії двох концепцій; 4) перевірка актуальності цієї взаємодії для окремих доктрин приватного права; 5) розгляд контраргументів та

[1] Berlin I. Liberty: Incorporating Four Essays on Liberty. Oxford, USA : Oxford University Press, 2002. 416 p.; Савченко В. О. Свобода волі в цивільному праві : монографія. Вінниця : ТОВ «Укрлогос Груп», 2024. 466 с.

альтернативних перспектив; б) узагальнення результатів і формулювання висновків щодо незмінної цінності та складності цих концепцій для правової теорії, практики та потенційних напрямів для подальших досліджень.

Наукова новизна дослідження

Здійснено порівняльний аналіз, який безпосередньо пов'язує філософську концепцію негативної та позитивної свободи з теоретико-правовою концепцією свободи волі в цивільному праві. Дослідження становить новий внесок завдяки зіставленню глобальної філософської концепції зі специфічною правовою, системному дослідженню їхньої взаємодії в доктринах цивільного права, акцентуванню на їхньому взаємному доповненні, а також інтеграції сучасної критики в порівняльну базу. Окрім проголошення важливості понять свободи та свободи волі, дослідження заглиблюється в аналіз того, як ці концепції взаємодіють, впливають на правове мислення й формують конкретні виклики та можливості для досягнення справжньої автономії та справедливості в межах приватних правовідносин.

Виклад основного матеріалу

У 1958 році Ісаая Берлін – професор Оксфордського університету, посвячений у лицарі, який згодом очолив Британську академію (1974–1978) та увійшов до списку ста видатних іммігрантів, що зробили внесок у велич Британії, – виголосив інавгураційну лекцію, яка сформулювала фундаментальні ідеї для осмислення концепції свободи. Згодом ця лекція була опублікована як есе «Дві концепції свободи» (*Two Concepts of Liberty*). У 2002 році есе було перевидано як частина збірки, що об'єднала ключові ідеї Берліна в цьому напрямі[1].

Його розмежування негативної та позитивної свободи створило потужну аналітичну основу, що й надалі впливає на сучасні академічні дискусії. Натомість концепція свободи волі в цивільному праві пропонує специфічну теоретико-правову перспективу, зосереджену на значенні та операціоналізації свободи волі як базового, конститутивного елемента у сфері цивільного права.

Починаючи це дослідження, передусім варто зазначити, що в англійській мові існують два близьких за значенням терміни – «*liberty*» та «*freedom*», які в українській мові однаково перекладаються як «свобода». Попри наявність певних семантичних відмінностей між ними, І. Берлін не проводив чіткого розмежування цих понять. Отже, у цій статті ми не будемо приділяти увагу лінгвістичній діалектиці.

«Дві концепції свободи» І. Берліна

[1] Isaiah B. Liberty: Incorporating Four Essays on Liberty. Oxford University Press, USA, 2002. 416 p.

Запропонована І. Берліном концепція ґрунтується на дихотомії свободи на позитивну та негативну.

Негативна свобода полягає у відсутності перешкод, бар'єрів чи обмежень, нав'язаних іншими людьми; невтручання є її головною характеристикою [1]. Вона протистоїть штучним зовнішнім обмеженням, що залежать від волі інших осіб. Наприклад, якщо особа не може придбати хліб через брак коштів, це не порушення її негативної свободи. Водночас, якщо така неможливість зумовлена правовими нормами, які встановлюють відповідні обмеження, йдеться саме про обмеження негативної свободи.

Негативну свободу слід відмежовувати від недієздатності та неможливості щось зробити через власні обмеження. Якщо людина не може зробити щось через власні фізичні обмеження (наприклад, не може затримати подих на 20 хв.) або обставини, які не пов'язані безпосередньо із втручанням інших осіб, то це не слід визнавати відсутністю негативної свободи. Однак ця відмінність не є абсолютною. К. Хірута наводить приклад: якщо бідність є результатом правової системи та державного устрою, то вона може являти собою обмеження негативної свободи [2]. Це уточнення є важливим, оскільки воно запобігає розумінню негативної свободи як суто формальної концепції. Соціальні, економічні та правові структури, які спричиняють нерівність та обмежують права людини, можна виправдано критикувати як джерела негативної несвободи, оскільки такі системи створені людиною та можуть бути змінені нею. Це допомагає пов'язати негативну свободу із загальними поняттями соціальної справедливості або критикою глибокої системної несправедливості, яка може обмежувати можливості людей навіть без прямого примусу. Проте негативна свобода має обмеження, адже абсолютна свобода індивіда буде впливати на свободу іншої людини та становити загрозу для ідей справедливості, рівності тощо [1]. Межа між індивідуальною автономією та легітимною сферою державного контролю є динамічною і змінюється відповідно до трансформацій норм етики, моралі та права.

Історично негативна свобода була гаслом класичних ліберальних мислителів, таких як Дж. Локк, Дж. С. Мілл, Б. Констан та А. де Токвіль [3, p. 1287]. Дж. С. Мілл відстоював негативну свободу не лише як відсутність обмежень, а й як необхідну умову людського процвітання, індивідуальної спонтанності, оригінальності та загального прогресу цивілізації, стверджуючи, що вільний ринок ідей є важливим для відкриття істини [1]. В узагальненому вигляді негативна свобода – це свобода від зовнішнього впливу, примусу й обмежень.

Позитивна свобода – це можливість самостійно ухвалювати рішення, прагнення до того, щоб життя і вибір людини залежали від

неї самої, а не від зовнішніх сил; це здатність бути суб'єктом правовідносин, а не об'єктом зовнішнього впливу. Вона випливає з фундаментального людського бажання бути господарем власного життя, щоб рішення та дії людини визначалися нею самою, а не зовнішніми (природними чи соціальними) чинниками.

І. Берлін висловлював занепокоєння щодо можливого політичного зловживання позитивною свободою, особливо у випадках, коли вона використовується для обмеження негативної свободи. Небезпека, пов'язана з позитивною свободою, – це не лише історичне застереження стосовно тоталітарних режимів ХХ століття, а й актуальна проблема для сучасних демократичних суспільств. Позитивна свобода порушує низку критичних питань щодо виправданості та меж патерналістських законів і політик, навіть у межах приватного права. Наприклад, коли держава або право втручається через доктрини недобросовісності в договірному праві, норми, що регулюють правоздатність і дієздатність, істотні умови договору тощо. Таке втручання можна розглядати як спроби просування форми позитивної свободи шляхом забезпечення того, щоб особи діяли у своїх істинних або раціональних інтересах, визначених державою [4]. Це породжує суперечність із принципом невтручання, притаманним негативній свободі, та потребує ретельного обґрунтування, щоб уникнути патерналістського примусу, навіть якщо наміри такого втручання є доброзичливими. Саме на цій ідеї ґрунтується питання про доцільність переваги публічної волі (держави, суспільства) над індивідуальною свободою волі.

Концепція свободи волі в цивільному праві

Свобода волі – не просто філософське поняття, а сутнісна правова ідея, що визначає природу цивільних правовідносин. Вона впливає на внутрішню логіку цивільного права та вирішення конкретних правових питань, підносячи свободу волі від простої характеристики суб'єктів права до фундаментального елемента для розуміння самого права.

Свобода волі в цивільному праві – це здатність свідомо, вільно та самостійно приймати та реалізовувати рішення щодо участі в цивільних правовідносинах шляхом учинення дій чи бездіяльності, розпорядження суб'єктивними правами та виконання обов'язків, а також здатність нести за них юридичну відповідальність [5]. Інакше кажучи, це можливість вільно ухвалювати рішення з вирішальним застереженням, що межі цієї можливості визначаються правовими нормами.

Таке правове розуміння породжує суперечність: якщо межі та умови вільного ухвалення рішень визначаються законом, то чи можна вважати такі рішення справді самостійними (вільними)? Концепція свободи волі в цивільному праві безпосередньо відповідає на це

питання, аналізуючи взаємозв'язок між свободою волі, особистою автономію та необхідністю дотримання нормативних вимог. Ключове питання полягає в тому, чи є здійснення свободи волі справжнім, автономним рішенням особи, чи воно є лише умовною реакцією на державний примус або страх перед санкціями за невиконання зобов'язань. Це питання глибоко резонує із застереженнями І. Берліна щодо того, як державна влада може визначати межі свободи (негативна свобода) та маніпулювати процесом ухвалення рішень (спотворення позитивної свободи).

Концепція свободи волі в цивільному праві пропонує поділ свободи волі на внутрішній та зовнішній прояви.

Внутрішній прояв свободи волі є насамперед психічним і внутрішнім процесом. Він не передбачає активних дій у зовнішньому світі, а відбувається як психічний процес, коли людина мислить, розмірковує, аналізує тощо. Прикладами є здійснення права на свободу думки або внутрішній процес ухвалення рішень, що передує таким діям, як укладення договору чи створення об'єкта інтелектуальної власності. Цей внутрішній вимір відображає когнітивну та вольову здатність формувати наміри та робити вибір.

Зовнішній прояв свободи волі передбачає волевиявлення, через яке особа активно бере участь у правовідносинах та здійснює свої права. Це перетворення внутрішньо сформованих рішень на юридично значущі дії. Хоча особа є суб'єктом права навіть без зовнішнього прояву своєї волі, саме через нього вона активно бере участь у правовідносинах та формує їх[1].

Відокремлення внутрішньої та зовнішньої форми свободи волі демонструє зв'язок із концепцією І. Берліна. Внутрішня здатність до мислення, роздумів та ухвалення рішень кореспондує позитивній свободі. Зовнішній прояв – дії на основі внутрішніх рішень – потребує середовища невтручання, щоб бути змістовним та ефективним. Для цього негативна свобода має принципове значення, адже, щоб людина могла перетворити свою внутрішню волю на зовнішні правові дії (укладення договору, розпорядження майном тощо), має існувати захищений простір, вільний від свавільного примусу, втручання чи перешкод з боку інших суб'єктів. Таким чином, повна реалізація свободи волі залежить як від умов позитивної свободи, так і від гарантій негативної.

Концепція свободи волі в цивільному праві має більш практичне значення, яке можна побачити на прикладі інституту дієздатності.

---

[1] Детальніше див.: Savchenko V. Legal understanding of the emergence and termination of freedom of will. *Studia Prawnoustrojowe*. 2024. No 63. Pp. 389–398. DOI: https://doi.org/10.31648/sp.9660.

Обсяг свободи волі не є статичним, він може збільшуватися або зменшуватися протягом життя людини. Передусім він корелює з двома критеріями: рівнем інтелекту людини та рівнем її цивільної дієздатності. Особи з обмеженою та неповною цивільною дієздатністю мають нижчий обсяг свободи волі, що відображає ідею про те, що певний поріг раціональної спроможності та самоконтролю (елементи, що є центральними для позитивної свободи) є необхідним для того, щоб особа вважалася здатною здійснювати юридично визнану свободу та нести відповідальність за свої дії. Зв'язок між свободою волі та дієздатністю слугує формалізацією в межах правової системи тієї вимоги, яка часто є неявним припущенням у філософських дискусіях про позитивну свободу. Хоча позитивна свобода часто апелює до так званого раціонального «Я», цивільне право перетворює його на конкретні, хоча іноді недосконалі, правові категорії дієздатності. Ці категорії (повна, часткова, неповна та обмежена дієздатність) визначають ступінь правової можливості діяти вільно та нести відповідальність. На цьому прикладі ми бачимо, як абстрактний філософський ідеал перетворюється на практичні правові норми, які надають, обмежують або нівелюють право особи брати участь у правовідносинах.

Порівняльний аналіз позитивної та негативної свободи і свободи волі

Дві концепції свободи І. Берліна та свобода волі в цивільному праві ґрунтуються на різних дисциплінарних традиціях – політичній філософії та теорії цивільного права. Водночас порівняльний аналіз демонструє як концептуальні збіги, так і відмінності. Як позитивна й негативна свобода, так і свобода волі в цивільному праві стосуються людської автономії та здатності самостійно ухвалювати рішення.

Свобода волі як здатність свідомо й вільно ухвалювати та реалізовувати рішення резонує з основними ідеями негативної свободи (акцент на непримусовому виборі) та позитивної свободи (акцент на самостійному виборі). Поняття суб'єкта, який діє за власним бажанням і в інтересах самого себе, а не є пасивним інструментом зовнішніх сил чи внутрішнього примусу, є центральним для обох концепцій.

Однак ключова відмінність між двома концепціями полягає у сфері застосування та меті. Концепція І. Берліна є аналітичним інструментом політичної та соціальної філософії, призначеним для аналізу сутності політичної свободи, її зв'язку з політичною владою, правами людини та суспільними цінностями. Натомість концепція свободи волі в цивільному праві є суто юридичною, адаптованою та основоположною для практичного функціонування цивільного права в межах конкретної правової системи. Це зумовлює ще одну відмінність – абстракція проти операціоналізації**.** Дві концепції свободи І. Берліна у своєму філософському викладі є абстрактними ідеалами.

Концепція свободи волі в цивільному праві, хоча й має філософське підґрунтя, однак операціоналізується через конкретні правові норми та доктрини, які стосуються, зокрема, питання дієздатності, вимог до дійсності правочину, вад волі тощо.

Якщо розглядати концепцію свободи волі крізь призму ідей І. Берліна, стає очевидною її складна природа. Внутрішній прояв свободи волі тісно пов'язаний з ідеєю позитивної свободи. Позитивна свобода, за своєю суттю як самовладання або самокерування, підкреслює здатність особи бути автономним джерелом власних дій, керувати власним розумом та ухвалювати обдумані рішення. Внутрішня свобода волі відображає саме ці внутрішні передумови для автономного ухвалення рішень. Це свобода *формулювати* власні наміри та здійснювати вибір. Зовнішній прояв свободи волі обов'язково потребує сфери невтручання. Саме тут негативна свобода в інтерпретації І. Берліна відіграє вирішальну роль. Щоб людина могла перетворити свої внутрішні рішення на зовнішні юридичні дії (наприклад, укладення договору, розпорядження майном, складання заповіту), правова система повинна надійно захищати її від примусу, неправомірних перешкод або свавільного втручання з боку інших осіб чи самої держави. Це свобода *від* обмежень, яка дозволяє внутрішньо сформованій волі трансформуватися у вільне волевиявлення.

Філософські ідеали І. Берліна та правова концепція свободи волі в цивільному праві є взаємопов'язаними. Ідеї І. Берліна забезпечують критичний понятійний апарат і підґрунтя для оцінки того, як цивільне право захищає, обмежує або переосмислює свободу на практиці. Вони дозволяють визначити, чи справді правові норми сприяють автономії, чи лише декларують її. І навпаки, правова концепція свободи волі в цивільному праві демонструє, як абстрактні ідеали свободи реалізуються на практиці, трансформуючись у правові норми та принципи.

Ключовим аспектом цієї взаємодії є те, що свободу волі можна розглядати як юридично визнану *невід'ємну умову* для участі в цивільних правовідносинах, тоді як концепції І. Берліна надають філософські інструменти для оцінювання *якості* та *меж* цієї свободи. Наприклад, можна нормативно закріпити наявність свободи волі, необхідної для укладення договору. Однак негативна свобода в розумінні І. Берліна ставить запитання: чи справді особа вільна від зовнішнього примусу, тиску чи маніпуляцій з боку іншої особи під час укладення договору? Натомість позитивна свобода І. Берліна породжує подальші запитання: чи справді ця особа самовизначається в цих договірних зобов'язаннях? Чи володіє вона необхідним розумінням та здатністю до раціонального мислення? Чи існують внутрішні перешкоди (наприклад, когнітивні обмеження) або зовнішні маніпуляції

(наприклад, експлуатація вразливості), які підривають справжнє самовладання?

Таким чином, концепція свободи волі в цивільному праві виступає як юридичний шлях до свободи волі, тоді як концепція І. Берліна пропонує основу для ретельного вивчення умов, за яких ця свобода реалізується, досліджуючи її справжність і реальність.

Значення позитивної та негативної свободи і концепції свободи волі для цивільного права

Філософське розуміння свободи та правова концептуалізація свободи волі – це не просто академічні абстракції, вони мають глибоке та незмінне значення для доктрин і повсякденного функціонування цивільного права. М. Вайр і В. Нджойя наголошують, що приватне право ґрунтується на передумові, що особи є автономними агентами, здатними робити свідомий вибір і, відповідно, нести відповідальність за його наслідки [5].

Принцип свободи договору є яскравим проявом ідей свободи волі в цивільному праві. Він ґрунтується на тезі, що сторони вільні визначати власні зобов'язання та умови своїх угод, що відображає концепцію негативної свободи – свободи від втручання держави чи диктату договірних умов[1]. Свобода волі є невід'ємною умовою для укладення договору, дійсність якого залежить від добровільної згоди та автономії, усвідомленості, що передбачає як наявність свободи волі, так і відсутність факторів, які перешкоджають вільному укладенню договору (примус, шахрайство тощо).

Однак необмежене застосування негативної свободи в договірному праві може викликати занепокоєння щодо справедливості, особливо в ситуаціях істотного дисбалансу сил. Як наслідок, у договірному праві сформувалися доктрини безсовісності, примусу та неправомірного впливу [6]. Ці доктрини стосуються випадків, коли формальна згода начебто існує, проте справжня автономія скомпрометована через відсутність реального вибору, експлуатацію вразливості чи неприйнятні умови. Такі правові механізми можна інтерпретувати крізь призму ідей І. Берліна кількома способами. З одного боку, їх можна розглядати як захист негативної свободи шляхом забезпечення свободи від певних форм примусу чи несправедливих переговорних практик. З іншого боку, їх можна трактувати як засіб підтримки позитивної свободи, оскільки вони спрямовані на створення умов, за яких особа має можливість здійснювати вибір, що відображає її справжнє, раціональне «Я» [7].

[1] Детальніше див.: Oman N. B. Essay: reconsidering contractual consent: why we shouldn't worry too much about boilerplate and other puzzles. *Brooklyn Law Review.* 2017. Vol. 83, No. 1. Pp. 215–248.

Деліктне право також значною мірою спирається на поняття «свобода волі». Відповідальність за делікт зазвичай передбачає наявність дії або бездіяльності (*actus reus*) та певного психічного стану (*mens rea)* або його еквівалента в цивільному праві, такого як вина чи умисел. Це означає, що суб'єкт мав свободу волі діяти інакше або вжити належних заходів обережності [8]. Деліктне право передбачає балансування свобод різних осіб. Свобода дій однієї особи (наприклад, вести бізнес, керувати автомобілем) може створювати ризики для безпеки, тілесної недоторканності або майнових прав іншої особи, які також є складовими її свободи. Як зазначає К. Робінетт, застосування концепції ціннісного плюралізму І. Берліна може слугувати теоретичним підґрунтям для розуміння суперечливих підходів, які лежать в основі деліктного права, таких як стримування, виправне правосуддя та компенсація [9].

Майнові права також часто описуються як наріжний камінь індивідуальної свободи, що забезпечує відчутну сферу автономії, безпеки та незалежності [10]. Недоторканність приватної власності, право вільно володіти, користуватись і розпоряджатися майном є квінтесенцією негативної свободи – свободи від втручання інших суб'єктів у майнові права.

Можна навести й інші приклади, проте навіть наведені вище демонструють, як концепція свободи пронизує цивільне право.

Контраргументи та критика

Помітну критику висловив Д. МакКаллум-молодший, який запропонував тріадичну концепцію свободи. На його думку, негативна та позитивна свобода – це не два принципово різні *види* свободи, а радше різні способи акцентування або визначення змінних у єдиній, базовій структурі. Суперечки щодо свободи стосуються не вибору між негативною чи позитивною свободою, а розбіжностей у поглядах на те, що саме є відповідними обмеженнями для агента [11].

С. Дойл звертає увагу на позицію Ч. Тейлора, який ставить під сумнів адекватність концепції негативної свободи та стверджує, що негативна свобода, як просто «концепція можливості» (що зосереджується на відсутності зовнішніх перешкод), не враховує різного значення, яке ми надаємо різним свободам: наприклад, ми інтуїтивно більше дбаємо про свободу віросповідання, ніж про свободу від незначних незручностей світлофора. Ця різниця випливає з різного значення цілей, які ці свободи дозволяють нам досягати [12, p. 318]. Наведена критика ставить під сумнів нейтральність негативної свободи. Якщо мета або важливість діяльності має значення для її статусу як захищеної свободи, тоді закон може бути виправданим у просуванні певних свобод (тих, що мають публічний інтерес). Зазначене резонує з галузями приватного права, де закон явно не є нейтральним

щодо змісту угод тощо. Наприклад, контракти, укладені з незаконною метою, є недійсними незалежно від невтручання в їх укладення, що має перевагу над суто консенсусними домовленостями.

Поширеною критикою негативної свободи є те, що у своєму класичному формулюванні вона може ігнорувати або неадекватно враховувати системні, структурні та інтерналізовані обмеження, які непропорційно впливають на свободу жінок. Патріархат, дискримінаційні соціальні норми, економічна залежність і соціальне конструювання гендерних ролей можуть суттєво обмежувати вибір та можливості жінок навіть за відсутності явних актів втручання з боку конкретних осіб [13]. Однак деякі науковці також бачать користь у позитивній свободі, зокрема в її акценті на автономії, який може бути цінним для розуміння та оскарження внутрішніх обмежень, що накладаються патріархальною соціальною конструкцією, такою як інтерналізований сексизм, який здатен обмежувати прагнення жінок і формувати їхнє занижене самосприйняття [13].

К. Скіннер відстоював іншу концепцію свободи, яку часто називають республіканською або неоримською. Вона постулює, що справжня свобода полягає не лише у невтручанні (негативна свобода) чи самовладанні (позитивна свобода), а й у відсутності залежності від свавільної влади або волі іншого [14]. Основна ідея республіканської свободи полягає в тому, що життя у стані залежності від волі іншої людини, навіть якщо вона зараз не втручається у ваші дії, саме по собі обмежує свободу. Концепція недомінування К. Скіннера відкриває перспективу для аналізу ситуацій у цивільному праві, де формальне невтручання (негативна свобода) співіснує з суттєвою відсутністю свободи через нерівні владні відносини. Вона підкреслює форму несвободи, яка виходить за межі первинного визначення негативної свободи І. Берліна як прямого втручання, і є особливо актуальною для забезпечення справжньої автономії та змістовної свободи волі у цивільних правовідносинах.

Концепція свободи волі також стикається з філософськими та науковими викликами. Лібертаріанство стверджує про наявність стійкої, контрпричинної свободи волі, визнаючи здатність вибору між альтернативними варіантами та несумісність цієї свободи з причинним детермінізмом. Такий підхід найбільше узгоджується із традиційними правовими та моральними нормами про відповідальність, які ґрунтуються на ідеї, що винна особа могла би вчинити інакше [15]. Жорсткий детермінізм займає протилежну позицію: якщо детермінізм є істинним, то свобода волі є ілюзією, а отже, моральна відповідальність у традиційному розумінні є неспроможною. Прийняття такої ідеї унеможливило б притягнення до правової відповідальності. Натомість компатибілізм намагається поєднати свободу волі та детермінізм, стверджуючи, що вони не є взаємовиключними.

Нейронаука також створює нові виклики для розуміння свободи волі. Хоча значна частина сучасних дискусій у нейроправі зосереджена на кримінальній відповідальності, його значення для цивільного права також є суттєвим. Питання щодо дієздатності при вчиненні правочинів, надання згоди та оцінки психічних станів у деліктних справах – усе це потенційно може формуватися або оскаржуватися на основі нейронаукових доказів [16].

Висновки

Аналіз показує, що хоча дві концепції свободи І. Берліна та концепція свободи волі в цивільному праві походять із різних наукових дисциплін, вони глибоко взаємопов'язані. Свобода волі постає як юридично визначена та визнана здатність вчиняти дії, що формує основу участі в цивільних правовідносинах. Ця внутрішня здатність до свідомого й незалежного ухвалення рішень узгоджується із самовладанням та автономним самокеруванням, які є центральними елементами концепції позитивної свободи. Зовнішній прояв свободи волі (здатність діяти відповідно до власних рішень) потребує захищеної сфери невтручання, що становить ядро концепції негативної свободи. Правова конструкція свободи волі передбачає умови, подібні до обох форм свободи І. Берліна, для її повної та змістовної реалізації: внутрішню здатність формувати власну волю (аспект позитивної свободи) й зовнішній простір для її вираження та втілення без надмірного обмеження (аспект негативної свободи). Філософська концепція І. Берліна забезпечує критичну оптику для оцінювання якості, обсягу та потенційних обмежень свободи, яку прагне забезпечити та захистити правова система. Концептуальні межі свободи та свободи волі – це не лише абстрактні академічні побудови. Вони мають тривале й практичне значення для архітектури цивільного права. Фундаментальні доктрини договірного, деліктного та речового права глибоко пронизані припущеннями про індивідуальну автономію, здатність до осмисленого вибору та обґрунтування відповідальності. Те, як правова система визначає та пріоритизує різні аспекти свободи та свободи волі, безпосередньо впливає на зміст правових норм, вирішення спорів і, зрештою, на справедливість, яку вона покликана забезпечувати.

Справедлива система цивільного права потребує багатовимірного й витонченого розуміння свободи. Вона має починатися з визнання юридично визначеної свободи волі та гарантування надійного захисту негативної свободи, убезпечуючи учасників правовідносин від примусу та неправомірного втручання в реалізацію їхньої волі. Водночас важливо бути уважними до цілей позитивної свободи, яка прагне створити умови для справжнього, обґрунтованого та автономного ухвалення рішень, не потрапляючи під загрозу надмірного

патерналізму або небезпеки «жахливої імперсонації», від яких застерігав І. Берлін.

Список бібліографічних посилань: 1. Berlin I. Two concepts of liberty // Liberty / ed. by H. Hardy. Oxford, USA : Oxford University Press, 2002. Pp. 166–217. DOI: https://doi.org/10.1093/019924989x.003.0004. **2.** Hiruta K. The meaning and value of freedom: Berlin contra Arendt. *The European Legacy*. 2014. Vol. 19, No. 7. Pp. 854–868. DOI: https://doi.org/10.1080/10848770.2014.965520. **3.** Garvey J. H. Two aspects of liberty. *Notre Dame Law Review*. 2016. Vol. 91, No. 4. Pp. 1287–1300. **4.** Савченко В. О. Свобода волі в цивільному праві : монографія. Вінниця : ТОВ «Укрлогос Груп», 2024. 466 с. DOI: https://doi.org/10.36074/Savchenko-monograph.2024. **5.** Wire M., Njoya W. Freedom of contract and property rights // Mises Institute : сайт. 27.04.2024. URL: https://mises.org/mises-wire/freedom-contract-and-property-rights (дата звернення: 15.05.2025). **6.** Zamir E., Ayres I. A Theory of Mandatory Rules: Typology, Policy, and Design. *Texas Law Review*. 2019. No. 19 (12). DOI: https://doi.org/10.2139/ssrn.3420179. **7.** Bridwell P. The philosophical dimensions of the doctrine of unconscionability. *The University of Chicago Law Review*. 2003. Vol. 70, No. 4. Pp. 1513–1531. DOI: https://doi.org/10.2307/1600579. **8.** Meixner J. B. Applications of neuroscience in criminal law: legal and methodological issues. *Current Neurology and Neuroscience Reports*. 2014. Vol. 15, No. 2. URL: https://doi.org/10.1007/s11910-014-0513-1. **9.** Robinette C. J. Torts rationales, pluralism, and Isaiah Berlin. *George Mason Law Review*. 2006. Vol. 14. Pp. 329–362. **10.** Pilon R. Property Rights and the Constitution // Cato Handbook for Policymakers. 8th ed. Massachusetts : Cato Institute, 2017. Pp. 173–191. URL: https://www.cato.org/cato-handbook-policymakers/cato-handbook-policy-makers-8th-edition-2017/property-rights-constitution (дата звернення: 15.05.2025). **11.** MacCallum G. C. Negative and positive freedom. *The Philosophical Review*. 1967. Vol. 76, No. 3. Pp. 312–334. DOI: https://doi.org/10.2307/2183622. **12.** Doyle S. T. A defence against attacks on negative liberty. *Journal of Libertarian Studies*. 2020. Vol. 24, No. 2. Pp. 317–322. **13.** Crowder G. Isaiah Berlin and feminism: liberty and value pluralism. *Society*. 2024. Vol. 61. Pp. 275–288. DOI: https://doi.org/10.1007/s12115-024-00984-8. **14.** Skinner Q. A Third Concept of Liberty. *Proceedings of the British Academy*. 2002. Vol. 121. Pp. 237–268. **15.** Grant J. Determinism, neuroscience and responsibility. *International Journal of Law in Context*. 2006. Vol. 2, No. 3. Pp. 221–231. DOI: https://doi.org/10.1017/s1744552306003028. **16.** Oxford Handbook of Neuroethics / ed. by J. Illes, B. J. Sahakian. Oxford, USA : Oxford University Press, 2011. URL: https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199570706.001.0001.

Надійшла до редколегії 19.05.2025

Прийнята до опублікування 13.06.2025

Savchenko V. O. "Two Concepts of Liberty" by Isaiah Berlin and the Freedom of Will in Civil Law

This research undertakes a comparative analysis of Isaiah Berlin's influential philosophical framework of negative and positive liberty and the legal-theoretical concept of "Freedom of Will in Civil Law". The primary aim is to elucidate the intricate relationship between these abstract ideals of liberty and their concrete manifestations within contemporary private law. The study is devoted to how the concept of free will, understood as a legally recognized capacity to act, is qualified and challenged by socio-political realities, which Berlin seeks to analyze in his concepts. The methodology involves a critical analysis of Berlin's "Two Concepts of Liberty" and Savchenko's monograph, a comparison of their main provisions, and an examination of their application to fundamental areas of private law, such as contract, tort, and property law. The relevance of this topic stems from the foundational role of liberty and free will in legal doctrines governing individual autonomy, consent, and responsibility. The scientific novelty lies in the direct comparative analysis of Berlin's philosophical constructs with the specific legal framework of freedom of will, particularly within the Ukrainian civil law context, and the exploration of this interplay's implications for understanding power dynamics, fairness, and the limitations of legal capacity in private law. The main results indicate that "freedom of will" requires conditions akin to both Berlin's negative (non-interference) and positive (self-mastery) liberty for its meaningful realisation, and that Berlin's framework offers critical tools for assessing the substantive reality of legally granted freedoms. This research has practical significance for legal scholars, practitioners, and policymakers grappling with issues of consent, unconscionability, and legal capacity, offering a nuanced understanding of how philosophical concepts of liberty inform and challenge legal practice. The conclusions emphasise the necessity of a multi-faceted approach to freedom in law, one that recognises the legal capacity for will, protects against interference, and cautiously promotes conditions for genuine autonomous decision-making, while acknowledging the critical perspectives that challenge and refine these concepts.

Keywords: two concepts of liberty, positive freedom, negative freedom, free will, autonomy of will, legal capacity, civil law, theory of private law, philosophy of law, expression of will.

УДК 347.1-048.65(477) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.07

Юрій Іванович Чалий,
кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра цивільного права та процесу (доцент);
https://orcid.org/0000-0002-3641-0760,
e-mail: ychalyy66@gmail.com

Заохочувальні норми як інститут цивільного права України

Зазначено, що заохочувальні норми, якщо їх оцінювати за ознакою методології правового впливу, становлять автономний інститут цивільного права. Ці норми не належать ані до системи норм про цивільну відповідальність, ані до системи норм про забезпечення виконання зобов'язань. До нормативного угрупування, що утворює означений інститут, входять не лише законодавчі заохочувальні норми, а й заохочувальні положення (умови) приватноправових договорів. Цей інститут потребує подальшого розвитку шляхом удосконалення загальних положень цивільного законодавства про заохочення.

Ключові слова: заохочення, система заохочувальних норм цивільного права, заохочення як інститут цивільного права, заохочувальні норми цивільного права, заохочення як правові засоби забезпечення виконання цивільних обов'язків, норми цивільного права.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Правові норми будь-якої галузі права здатні ефективно реалізовувати свої регулятивні властивості лише в системному взаємозв'язку з іншими нормами тієї самої галузі права. Тільки в результаті системної дії ті чи інші правові вимоги можуть забезпечити належний режим упорядкування певних видів суспільних відносин.

Цивільне законодавство України характеризується незначною кількістю заохочувальних положень. Аналіз їхнього змісту та місця закріплення в текстах відповідних нормативно-правових актів порушує питання щодо системної кваліфікації цього масиву норм: чи є він субінститутом одного з відомих інститутів цивільного права України, чи окремим його інститутом, який ще не здобув визнання в такому статусі в цивілістичній доктрині та юридичній практиці. Пошук відповіді на це питання становить мотивацію для проведення цього дослідження та визначає його основний зміст.

© Чалий Ю. І., 2025

Стан дослідження проблеми

На момент підготовки цього матеріалу нами не виявлено цивілістичних досліджень, у яких можна було б знайти відповідь на сформульоване вище питання. Станом на теперішній час констатується наявність лише кількох робіт, у яких коментується специфіка практичної реалізації заохочувальних положень Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)[1] [1, с. 121; 2, с. 131–132; 3, с. 207–208; 4, с. 12–13; 5, с. 27–28], а також розглядаються понятійні ознаки цивільно-правових заохочень та проблеми застосування цих засобів забезпечення виконання цивільних обов'язків [6; 7; 8]. Питання визначення місця заохочувальних норм у системі цивільного права України згадані дослідники, як і інші, не порушували.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення місця заохочувальних норм у системі цивільного права України.

Зазначена *мета* досягається шляхом оцінки заохочувальних положень цивільного права України щодо їх відповідності ознакам цивільно-правового інституту, що й становить *завдання* цього дослідження.

Наукова новизна дослідження

Науково новими є положення про те, що заохочувальні правила цивільного права є, по-перше, окремим інститутом цивільного права, а по-друге, цей інститут складається не лише з відповідних норм цивільного законодавства (норм у вузькому розумінні), а й заохочувальних положень, які формулюються сторонами в умовах приватноправових договорів.

Виклад основного матеріалу

Перш ніж перейти до визначення місця заохочувальних норм та їхньої функціональної ролі в системі цивільного права, необхідно встановити обсяг цих норм[2].

---

[1] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.03.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 17.05.2025).

[2] Слід пояснити, що йдеться не лише про заохочувальні норми у вузькому значенні, а й про інші заохочувальні положення, які не є власне нормами. Як відомо, традиційний підхід, вироблений загальною теорією права, за критерієм так званої нормативності (одним із проявів якої є загальнообов'язковість виконання законодавчих приписів), передбачає розмежування між власне нормами законодавства та іншими регулятивними чинниками, які не наділені цією ознакою (ненормативними положеннями). До останніх, зокрема, належать заохочувальні положення (умови) приватноправових договорів. Щодо їх позначення у цій статті іноді допускається вживання терміна «норма» або похідних від нього слів, що слід розуміти як умовне слововживання.

Цивільно-правові заохочувальні положення в нормативно-правових актах України не можна розпізнати за зовнішніми ознаками, тобто за використанням законодавцем специфічної та сталої термінології (так званих термінологічних маркерів)[1], а лише шляхом аналізу змісту таких положень. Своєю чергою, змістовний аналіз всього цивільного законодавства з метою виявлення в ньому всіх можливих заохочувальних положень також є доволі складним завданням (а подекуди майже неможливим), адже це законодавство становить колосальний нормативний масив, який до того ж постійно змінюється. Станом на сьогодні дослідники визнають заохочувальними нормами ч. 3 ст. 14, ч. 3 ст. 883 ЦК України та частини 2, 3 ст. 149 Кодексу торговельного мореплавства України (далі – КТМ України)[2] [1, с. 121; 2, с. 132; 3, с. 207–208].

На наше переконання, право підрядника на ощадливе ведення робіт також має ознаки позитивного стимулювання, що дозволяє норму ч. 2 ст. 845 ЦК України кваліфікувати як заохочувальну [6, с. 79]. Заохочувальними властивостями, вважаємо, наділені і правила ст. 777 ЦК України, згідно з якими наймачеві майна, котрий належно виконує свої обов'язки за договором найму, надаються переважні права перед іншими особами на укладення договору найму на новий строк або на придбання речі / предмета найму в разі її продажу[3]. Ці переважні права також можуть бути кваліфіковані як додаткові заохочувальні можливості наймача, яких він набуває через належне та систематичне виконання своїх обов'язків.

Отже, можна говорити про наявність у цивільному законодавстві України загальних норм про заохочення, закріплених у ч. 3 ст. 14 ЦК України, та певної незначної кількості спеціальних заохочувальних норм: ст. 777, ч. 2 ст. 845, ч. 3 ст. 883 ЦК України, ч. 2, 3 ст. 149 КТМ України.

Названими вище законодавчими правилами заохочувальні положення цивільного права не вичерпуються. До останніх слід віднести й деякі норми актів органів місцевого самоврядування. Наприклад, з метою стимулювання громадян щодо підтримання ними в населених

---

1 На жаль, законодавець не застосовує подібних термінологічних маркерів.

2 Кодекс торговельного мореплавства України : Закон України від 23.05.1995 № 76/95-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-вр (дата звернення: 17.05.2025).

3 Про ознаки, за допомогою яких можуть розпізнаватися заохочувальні положення цивільного права в нормативних джерелах, йшлося в одній із наших попередніх публікацій (див.: Чалий Ю. І. Поняття цивільно-правових заохочень. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. Вип. 4 (107). С. 71–84. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2024.4.07).

пунктах належного стану будинків, прибудинкової території, об'єктів міської (селищної, сільської) інфраструктури територіальні громади регулярно проводять відкриті конкурси «Двір зразкового порядку», «Краща вулиця міста (селища, села)», «Краща клумба» тощо. Із цього приводу виконавчими органами територіальних громад виносяться рішення про затвердження порядків проведення вказаних конкурсів, де закріплюються, зокрема, власне заохочувальні положення [6, с. 80]. На підставі таких норм проводяться процедури щодо визначення переможців зазначених конкурсів та заохочення цінними подарунками, присвоєнням їм почесних звань тощо[1].

До заохочувальних положень цивільного права безумовно слід віднести також індивідуальні заохочувальні положення цивільно-правових договорів [6, с. 77–78]. Такі положення характеризуються специфікою їх об'єктивації. У переважній більшості випадків заохочувальні умови договорів, як, власне, й інші договірні умови, є доступними для сприйняття лише самим сторонам договору, що є цілком зрозумілою обставиною. Винятками можуть бути випадки виникнення спорів між сторонами таких договорів та судового розгляду зазначених спорів, у результаті вирішення яких та подальшої публікації в офіційних джерелах інформації про зміст винесених судами рішень (інших актів) відкривається можливість опосередкованого ознайомлення із заохочувальними умовами таких договорів для невизначеного кола сторонніх осіб.

Попри відзначену своєрідну латентність заохочувальних положень (умов) приватноправових договорів і відсутність у них ознак загальнообов'язковості, вони все ж мають ураховуватися під час визначення масиву заохочувальних положень цивільного права, оскільки ці так звані індивідуальні норми за своєю праворегулятивною силою не лише не поступаються заохочувальним нормам законодавства (нормам у вузькому розумінні), а й можуть навіть мати над ними певний пріоритет (абз. 1 ч. 3 ст. 6 ЦК України).

За ознакою варіативності суспільних відносин, що потребують правового впорядкування, жодна з інших галузей права України не може конкурувати із цивільним правом. Ця обставина пояснює об'єктивну необхідність видового та підвидового розгалуження власне нормативних та інших юридикорегулятивних положень цієї правової галузі. Виходячи із цього, наявність у цивільному праві різновеликих

[1] Про затвердження порядку проведення у 2019 році на території м. Миронівка відкритого конкурсу «Двір зразкового порядку» з нагоди 400-річчя м. Миронівка : рішення виконавчого комітету від 31.07.2019 № 215 // Миронівська міська рада : офіц. сайт. URL: https://myronivka-mrada.gov.ua/docs/228151/ (дата звернення: 17.05.2025).

системних нормативних утворень – підгалузей, інститутів, субінститутів тощо – є іманентною властивістю цієї галузі права України.

Факт визнання певної групи правових положень інститутом тієї чи іншої галузі права вказує на те, що подібне мінісистемне утворення здатне забезпечити цілісне, відносно закінчене регулювання якогось виду (підвиду) суспільних відносин [9, с. 248; 10, с. 184]. Практичною метою створення будь-яких правових інститутів є прагнення законодавця запровадити стабільний і завершений правовий режим упорядкування певного виду (підвиду) суспільних відносин. Своєю чергою, сумарний прояв інституційних правових режимів і є загальним регулятивним проявом цивільного права (іншої галузі права) в цілому.

Коли виникає потреба у кваліфікації певного, вже наявного угрупування норм як інституту цивільного права або коли такий інститут ще лише належить сформувати та запровадити у сферу регулювання суспільних відносин, основним методологічним підходом має стати обґрунтування того, що це наявне (чи створюване) нормативне угрупування виконує (має виконувати) відносно автономну праворегулятивну функцію в межах цієї галузі права. Інакше кажучи, інституто-утворювальним чинником є практична необхідність у досягненні через системний прояв певних юридичних нормативних або ненормативних регулятивних чинників специфічного правового режиму або, що те саме, особливої функції, яка не може бути реалізована через інші інститути (субінститути) цієї галузі права. Водночас слід наголосити, що функція того чи іншого правового інституту завжди реалізується за допомогою притаманної лише йому регулятивної методології, інакше це нормативне утворення буде зайвою правовою сутністю. Отже, у цивільному праві інститути класифікуються не лише за предметною ознакою (тобто за тим, які види (підвиди) суспільних відносин вони регулюють), а й за ознакою методології впорядкування, тобто способів, якими здійснюється правове регулювання. На цю обставину свого часу звертав увагу О. С. Іоффе, позицію якого підтримують сучасні дослідники [11, с. 258] і з якою ми також солідаризуємося.

Хоча й з певними застереженнями, про які йтиметься далі, угрупування цивільно-правових нормативних та ненормативних заохочувальних положень (заохочувальних договірних умов) усе ж може бути назване інститутом цивільного права України. Серед ознак належності тих чи інших праворегулятивних положень до правових інститутів теоретики права насамперед називають те, що такі угрупування мають бути спрямовані на впорядкування однорідних суспільних відносин [10, с. 184; 12, с. 140; 13, с. 149] або на окрему ділянку (фрагмент, сторону) однорідних суспільних відносин [14, с. 250]. Саме на окремий аспект упорядкування цивільних відносин – забезпечення виконання цивільних обов'язків – спрямований регулятивний вплив

цивільно-правових заохочувальних положень. Здебільшого ці обов'язки є відносними, однак, як зазначалося вище, не виключається можливість забезпечення й обов'язків абсолютного характеру[1]. Отже, однорідність предмета, на який спрямовано регулятивний вплив заохочувальних положень цивільного права, полягає в тому, що цим предметом є будь-які цивільні відносини, у межах яких існує потреба та принципова можливість застосування заохочень як засобу забезпечення виконання обов'язків.

Утім, основним інститутоутворювальним чинником для цивільно-правових заохочувальних положень, на нашу думку, є все ж їхня специфічна методологія впорядкування зазначеного вище аспекту цивільних відносин, а також особливі правові функції. Відомо, що належне виконання цивільних обов'язків, окрім заохочень, забезпечується також відповідальністю (ч. 3 ст. 14 ЦК України) та засобами забезпечення виконання зобов'язань (глава 49 ЦК України)[2]. З огляду на функціональну суміжність заохочень із цими двома цивільно-правовими інститутами доцільно здійснити порівняння саме цих трьох правових засобів, щоб встановити автономність заохочень або ж, навпаки, дійти висновку про відсутність у них такої праворегулятивної автономності.

---

1 Нагадаємо, що на початку основної змістовної частини цієї статті згадувався приклад проведення територіальними громадами відкритих конкурсів із метою позитивного стимулювання власників (володільців) нерухомого майна до належного утримання ними своїх будинків, об'єктів, що належать до малих архітектурних форм, земельних ділянок, на яких розташовані ці будинки чи інші споруди, тощо. З юридичної точки зору проведення подібних конкурсів має на меті заохочувальне забезпечення виконання абсолютних обов'язків учасників цивільних правовідносин (ч. 4 ст. 319, ч. 1 ст. 322 ЦК України).

2 Засоби забезпечення виконання зобов'язань чомусь не названі в ч. 3 ст. 14 ЦК України серед інших засобів забезпечення виконання цивільних обов'язків. Можна припустити, що законодавець у цій загальній нормі свідомо не згадував спеціальні види забезпечення, такі як неустойка, порука, гарантія, завдаток, застава тощо. Ці засоби, як відомо, стосуються виключно забезпечення виконання зобов'язальних обов'язків. Натомість заохочення та відповідальність є універсальними засобами забезпечення, а тому законодавець, імовірно, згадав у загальному правилі ч. 3 ст. 14 ЦК України лише про них. Водночас задля системної завершеності цієї загальної норми, на нашу думку, було б доцільно включити до неї згадку про способи забезпечення виконання зобов'язань (глава 49 ЦК України). З. В. Ромовська вважає, що відсутність у ч. 3 ст. 14 ЦК України вказівки на засоби забезпечення виконання зобов'язань, передбачені главою 49, є недоліком законодавчої техніки (див.: Ромовська З. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс : підручник. Київ : Атіка, 2005. 560 с.).

Обмеженість обсягу виконання цього публікаційного матеріалу не дає змоги здійснити розгорнуту порівняльну характеристику конструкцій заохочення, цивільно-правової відповідальності та засобів забезпечення виконання зобов'язань. Зазначимо лише їхні основні спільні та відмінні риси. Об'єднувальною ознакою всіх трьох засобів, як уже зазначалося, є їхнє призначення (функція) – забезпечення належного виконання цивільних обов'язків. Проте й за цією ознакою існують певні відмінності між заохоченнями й відповідальністю, з одного боку, та засобами забезпечення виконання зобов'язань – з іншого. Найбільш принципові відмінності проявляються в методології впливу порівнюваних правових засобів на учасників цивільних правовідносин.

По-перше, якщо відповідальність і засоби забезпечення виконання зобов'язань (глава 49 ЦК України) впливають на зобов'язаних учасників цивільних правовідносин через загрозу застосування несприятливих майнових наслідків, то заохочення покликані викликати в таких учасників інтерес до виконання покладених на них обов'язків перспективою надання їм додаткових майнових (іноді немайнових) благ. Отже, принциповою методологічною відмінністю є те, що застосування заходів цивільно-правової відповідальності та засобів забезпечення виконання зобов'язань (глава 49 ЦК України) є прикладами так званого негативного забезпечення, тоді як реалізація заохочувальних засобів – позитивного забезпечення. Таким чином, хоча всім трьом порівнюваним правовим засобам притаманна функція забезпечення виконання цивільних обов'язків, заохочення досягає подібного функціонального результату шляхом позитивного стимулювання зобов'язаних учасників цивільних правовідносин.

По-друге, заохочення стимулюють зобов'язаних учасників виконувати обов'язки не просто належно (статистично нормально), тобто з дотриманням тільки мінімально достатніх вимог, а з докладанням максимально можливих зусиль (найбільш якісно, швидко, ощадливо в інтересах правоможного учасника правовідносин тощо). Важливо також зробити наголос і на тому, що при застосуванні заохочувального впливу на зобов'язаних учасників правовідносин докладання згаданих вище максимальних зусиль здійснюється ними за вільним вибором, тобто цей елемент поведінки є їхнім правом, а не обов'язком.

По-третє, порівняння конструкції заохочень із цивільно-правовою відповідальністю свідчить, що останній засіб виконує не лише функцію власне забезпечення належного виконання цивільних обов'язків, а й переслідує мету відновлення майнового стану (компенсацію особистих немайнових втрат) потерпілої від правопорушення особи, а також виховні цілі, що досягаються застосуванням до правопорушника відповідних негативних санкцій. До речі, в разі остаточної

реалізації засобів забезпечення виконання зобов'язань (глава 49 ЦК України), що настає внаслідок їх порушення, ці засоби втрачають свою основну функцію – спонукання боржника до належного виконання обов'язків – та перетворюються на інструмент, за допомогою якого відновлюються майнові чи інші права (інтереси) кредитора. У такому разі також можна говорити про досягнення виховних цілей через застосування до правопорушника несприятливих для нього майнових наслідків (втрата ним завдатку, предмета застави, майна, що було предметом притримання, тощо). Натомість застосування заохочень не має на меті відновлення майнових чи інших втрат учасників цивільних правовідносин: фактичні обставини, за яких застосовуються цивільно-правові заохочення, не пов'язані з необхідністю відновлення майнового чи іншого стану потерпілої особи. Правоурегулятивні можливості заохочень обмежуються функціями позитивного забезпечення (стимулювання) виконання цивільних обов'язків та позитивного вихованого впливу на учасників цивільних правовідносин[1].

Таким чином, специфіка цивільно-правових заохочень як юридичної конструкції дає підстави говорити про її відносну самостійність. Варто звернути увагу на те, що сам законодавець, закріплюючи заохочення в положеннях ЦК України, досить чітко протиставляє їх відповідальності та засобам забезпечення виконання зобов'язань (глава 49 ЦК України). Підтвердженням цього є редакція вже неодноразово згадуваної ч. 3 ст. 14 ЦК України, у якій заохочення та відповідальність визначаються окремими засобами забезпечення виконання цивільних обов'язків. Хоча в нормі ч. 3 ст. 14 ЦК України, про що вже йшлося, не згадуються засоби забезпечення виконання зобов'язань (глава 49 ЦК України) як конструкція, що разом із відповідальністю протиставляється заохоченням, однак аналіз подальших норм ЦК України підтверджує висновок про те, що й ці дві конструкції законодавець розрізняє.

[1] Більш деталізована характеристика цивільно-правових заохочень наводиться в наших попередніх публікаціях (див.: Чалий Ю. І. Поняття цивільно-правових заохочень. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2024. Вип. 4 (107). С. 71–84. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2024.4.07; Чалий Ю. І. Заохочувальні норми цивільного права України: характеристика на елементарному рівні // Цивілістична спадщина Олександра Анатолійовича Пушкіна (Харківська цивілістична школа) : монографія / В. М. Василенко, Ю. М. Жорнокуй, О. Л. Зайцев та ін. ; за ред. В. В. Сокуренка. Харків : ЕКУС, 2025. С. 318–333; Чалий Ю. І. Проблеми застосування заохочень у цивільному праві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2024. Вип. 3 (106). С. 55–64. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2024.3.05).

Окрім наведеної вище кваліфікації заохочувальних положень цивільного права щодо їх самостійності за критеріями предмета, методу та функцій впорядкування, вони мають бути оцінені також з огляду на їхню спроможність забезпечити режим цілісного та завершеного правового регулювання відносин щодо виконання цивільних обов'язків[1]. Відповідність останнім критеріям свідчитиме про те, що цивільно-правові заохочувальні положення є не випадковою (простою) сумою праворегулятивних елементів, а становлять хоча й невелике, проте системне утворення.

Цілісність регулятивної дії заохочувальних правових положень цивільного права слід шукати в їхній внутрішній (змістовній) зорганізованості. Подібні положення згруповуються навколо реалізації ідеї про необхідність наявності в цивільному праві окрім правових засобів, що спонукають до належного виконання обов'язків застосуванням негативного впливу (відповідальність, засоби забезпечення виконання зобов'язань), а також засобів, які забезпечували б виконання цивільних обов'язків здійсненням позитивного стимулювання носіїв цих обов'язків. Якщо для ілюстрації цієї внутрішньої зорганізованості за приклад обрати лише заохочувальні норми ЦК України, то неважко буде помітити, що між загальними та спеціальними заохочувальними положеннями цього кодифікованого нормативно-правового акта існує логіко-правовий зв'язок: загальні правила визначають підстави виникнення власне заохочувальних правовідносин (ч. 3 ст. 14 ЦК України), а спеціальні описують окремі юридичні конструкції заохочень у конкретних видах зобов'язальних правовідносин (ст. 777, ч. 2 ст. 845, ч. 3 ст. 883 ЦК України). Отже, заохочувальні положення ЦК України є нормативною мінісистемою, а не простою сумою праворегулятивних елементів.

Водночас ця мінісистема заслуговує критики щодо її недостатньої спроможності охопити своєю регулятивною дією всі види цивільних відносин, у яких такі правові засоби потенційно могли б бути застосовані. Як це випливає з аналізу норм цивільного законодавства, заохочення запроваджуються в ньому переважно шляхом описання нечисленних спеціальних конструкцій, які, до того ж, переважно

[1] Нагадаємо, що суцільність (цілісність) і завершеність правового регулювання одні науковці розглядають як головне призначення інститутів права (див., напр.: Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. С. 248), а інші – як основні їхні ознаки (див., напр.: Теорія держави та права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2014. С. 184). На наш погляд, суперечності між наведеними позиціями не існує, оскільки призначення правових інститутів одночасно є їх однією з конститутивних ознак.

мають форму імперативних правил (винятком можна вважати лише положення ст. 149 КТМ України)[1]. Такий виклад нормативного матеріалу створює хибне враження про те, що заохочення допустимо застосовувати лише в тих конкретних правовідносинах, у яких сам законодавець прямо передбачив таку можливість, формулюючи відповідні спеціальні імперативні заохочувальні норми. Насправді ж ч. 3 ст. 14 ЦК України вказує на те, що заохочення можуть встановлюватися не лише актами цивільного законодавства (тобто спеціальними нормативними приписами), а й договорами. Декларативні згадки в чинній нормі ч. 3 ст. 14 ЦК України про заохочення та відповідальність як засоби забезпечення виконання цивільних обов'язків, а також твердження, що заохочення встановлюються договором або актом цивільного законодавства, не дають потенційним учасникам договірних цивільних відносин чіткої уяви про конструкцію заохочень, яку можна було б покласти в основу формулювання договірних умов заохочувального характеру. Отже, понятійні обриси заохочувального механізму, на наше переконання, мають бути сформульовані або в самій ст. 14 ЦК України, або в іншій статті глави 2 ЦК України. Це могла б бути наступна після ст. 14 ЦК України стаття, наприклад ст. 14-1, повністю присвячена закріпленню найзагальніших положень про забезпечення виконання цивільних обов'язків. У такій статті (назва якої могла б бути «Забезпечення виконання цивільних обов'язків») доцільно закріпити: а) констатацію того, що забезпечення виконання цивільних обов'язків досягається шляхом застосуванням відповідальності, засобів забезпечення виконання зобов'язань та заохочень; б) дефініцію цивільно-правових заохочень (з метою системної завершеності положень, що конструюються, можна також розглянути питання закріплення в цій статті дефініцій цивільної відповідальності та засобів забезпечення виконання зобов'язань); в) підстави застосування всіх

[1] Такий методологічний підхід чи недбале ставлення до законодавчої техніки викладення заохочувальних норм має критикуватися, оскільки ніяких політико-правових чи інших причин для формулювання цих норм як імперативних не існує (див.: Чалий Ю. І. Заохочувальні норми цивільного права України: характеристика на елементарному рівні // Цивілістична спадщина Олександра Анатолійовича Пушкіна (Харківська цивілістична школа) : монографія / В. М. Василенко, Ю. М. Жорнокуй, О. Л. Зайцев та ін. ; за ред. В. В. Сокуренка. Харків : ЕКУС, 2025. С. 331). З приводу критики імперативності положення ч. 3 ст. 883 ЦК України висловлювали свої думки й інші дослідники (див.: Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій України, науковців, фахівців. Т. 9, ч. 2: Побутовий підряд. Будівельний підряд. Підряд на ПП, НДР та ДКТРЗ / В. І. Крат, Ю. В. Мица та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. С. 209–210).

трьох засобів забезпечення виконання зобов'язань; г) положення про те, що якщо інше не передбачено вимогами законодавства, форма домовленості, якою встановлюються ці засоби забезпечення, її зміст, порядок виконання та припинення визначаються за домовленістю сторін.

Також варто зазначити, що розширення сфери застосування заохочень у цивільних правовідносинах шляхом збільшення кількості спеціальних заохочувальних норм у ЦК України слід визнати менш вдалим підходом. Цивільний кодекс України передусім орієнтований на формулювання положень принципового значення, які слугують джерелом основних праворегулятивних імпульсів, що конкретизуються у спеціальних нормах інших законів і підзаконних нормативно-правових актів.

Висновки

Заохочувальні норми цивільного права не належать ані до системи норм про відповідальність, ані до системи норм про забезпечення виконання зобов'язань. Між цими трьома групами норм не існує кореляції у вигляді співвідношення загальних і спеціальних положень або співвідношення правових явищ, де одні виступають родовими (норми про цивільну відповідальність і забезпечення належного виконання зобов'язань), а інші (норми про заохочення) – різновидами перших. За ознакою методології праворегулятивного впливу заохочувальні положення посідають самостійне місце, що дає підстави оцінювати всю системну сукупність таких положень – до якої слід віднести не лише законодавчі заохочувальні норми, а й заохочувальні умови приватноправових договорів – як відносно автономний інститут цивільного права. Цей інститут потребує подальшого розвитку шляхом удосконалення загальних положень ЦК України про заохочення.

Список бібліографічних посилань: 1. Ярема А. Г., Карабань В. Я., Кривенко В. В., Ротань В. Г. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : у 4 т. Київ : А.С.К. ; Севастополь : Ін-т юрид. досліджень, 2004. Т. 1. 928 с. **2.** Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1: Загальні положення. Особи / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. 928 с. **3.** Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій України, науковців, фахівців. Т. 9, ч. 2: Побутовий підряд. Будівельний підряд. Підряд на ПП, НДР та ДКТРЗ / В. І. Крат, Ю. В. Мица та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. 328 с. **4.** Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. В. М. Коссака. Вид. 2-ге, змін. і допов. Київ : Істина, 2008. 992 с. **5.** Цивільний кодекс України. Станом на 01 січня 2023 р. : наук.-практ. комент. / за заг. ред. Є. О. Харитонова,

О. М. Калітенко. Київ : Норма права, 2023. 1424 с. **6.** Чалий Ю. І. Поняття цивільно-правових заохочень. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. Вип. 4 (107). С. 71–84. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2024.4.07. **7.** Чалий Ю. І. Заохочувальні норми цивільного права України: характеристика на елементарному рівні // Цивілістична спадщина Олександра Анатолійовича Пушкіна (Харківська цивілістична школа) : монографія / В. М. Василенко, Ю. М. Жорнокуй, О. Л. Зайцев та ін. ; за ред. В. В. Сокуренка. Харків : ЕКУС, 2025. С. 318–333. **8.** Чалий Ю. І. Проблеми застосування заохочень у цивільному праві. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. Вип. 3 (106). С. 55–64. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2024.3.05. **9.** Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с. **10.** Теорія держави та права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2014. 368 с. **11.** Адамова О. С. Визначення поняття інституту права // Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16–17 трав. 2014 р.) : у 2 т. / відп. за вип. В. М. Дрьомін. Одеса : Фенікс, 2014. Т. 1. С. 257–260. **12.** Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова та ін. ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС ; Освіта України, 2017. 320 с. **13.** Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с. **14.** Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

Надійшла до редколегії 20.02.2025

Прийнята до опублікування 15.05.2025

Chalyi Yu. I. Incentive Rules as an Institution of Civil Law of Ukraine

It is noted that incentive rules, if assessed by the methodology of legal influence, are an autonomous institute of civil law. These rules are neither part of the system of rules on civil liability nor of the system of rules on enforcement of obligations. There is no correlation between the rules on civil liability and the rules on ensuring proper performance of obligations, as well as incentive rules, as between general and special provisions or between legal phenomena, some of which are a kind and others are, respectively, a variety of the former. The regulatory grouping that forms the civil law institution of incentives includes not only legislative incentive provisions, but also incentive provisions (conditions) of private law contracts.

The basis for the institutional separation of statutory and non-statutory incentive provisions (incentive terms of private law contracts) is primarily the legal regulatory methodology. Its fundamental difference is that the application of civil liability measures and remedies to enforce obligations are examples of so-called negative enforcement, while the implementation of incentives is positive enforcement.

Incentives encourage obligated parties to fulfil their obligations not just properly (statistically normal), i.e. in compliance with only the minimum sufficient requirements, but with the maximum possible effort (most efficiently, quickly, economically in the interests of the legally entitled party to the legal relationship, etc.) When applying incentives to obligated parties to legal relations, such parties make their best efforts at their own discretion, i.e. this element of behaviour is their right, not their obligation.

Another specific feature of the regulatory effect of incentives is that, unlike civil liability and means of ensuring proper fulfilment of obligations, they are not aimed at restoring property or other losses of participants to civil legal relations, since the actual circumstances under which civil law incentives are applied are not related to the need to restore the property or other status of the injured persons.

Keywords: incentives, system of incentive rules of civil law, incentives as an institution of civil law, incentive rules of civil law, incentives as legal means of ensuring the fulfilment of civil obligations, rules of civil law.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2:351.74(477) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.08

Денис Євгенійович Жеребцов,
доктор філософії за спеціальністю 081 «Право»,
Харківський національний університет внутрішніх справ (докторант);
https://orcid.org/0009-0008-4241-1621,
e-mail: dns77@ukr.net

ГАЛУЗЕВА НАЛЕЖНІСТЬ ВІДНОСИН ІЗ ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ ПРАЦІВНИКАМИ ДЕРЖАВНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ

У статті розглянуто наукові напрацювання щодо визначення галузевої належності правовідносин, пов'язаних із проходженням служби у правоохоронних органах. Проаналізовано трудово-правовий статус різних категорій працівників Державного бюро розслідувань. Обґрунтовано, що службу осіб рядового і начальницького складу, а також державних службовців Державного бюро розслідувань слід вважати різновидом несамостійної найманої праці спеціального характеру, а відносини із проходження такої служби – трудовими правовідносинами, які належать до сфери дії трудового права.

Ключові слова: працівник, трудові відносини, правоохоронні органи, служба, праця, трудова діяльність, Державне бюро розслідувань.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сьогодні, в умовах російської агресії, особливого значення набуває належним чином організована діяльність правоохоронних органів. Державне бюро розслідувань (далі – ДБР) як один із провідних правоохоронних органів здійснює боротьбу зі злочинами, що вчиняються працівниками державних установ, покликаних забезпечувати правосуддя, охорону прав і свобод громадян, конституційний лад, суверенітет і територіальну цілісність держави від збройної агресії, злочинних посягань тощо. Це засвідчує важливість діяльності ДБР для належного функціонування державної влади в Україні. У зв'язку з його функціонуванням актуалізуються проблеми правового регулювання проходження служби в цьому правоохоронному органі, а також визначення правового статусу його працівників.

Стан дослідження проблеми

Проблеми правового регулювання відносин із проходження служби у правоохоронних органах опрацьовували такі вчені, як: О. М. Бандурка, Б. О. Безкоровайний, С. М. Бортник, В. С. Венедіктов, О. В. Гоц,

© Жеребцов Д. Є., 2025

О. Ю. Дрозд, В. В. Жернаков, М. І. Іншин, М. М. Клемпарський, С. С. Лукаш, К. Ю. Мельник, Н. М. Неумивайченко, Є. Ю. Подорожній, С. М. Прилипко, В. І. Прокопенко, Д. І. Сіроха, А. М. Юшко, О. М. Ярошенко та ін. Водночас існує необхідність у проведенні дослідження з метою визначення галузевої належності відносин, пов'язаних із проходженням служби працівниками ДБР. Передусім науковий інтерес викликають соціальна та правова природа служби в ДБР і ступінь впливу трудового права на відносини із проходження служби в ньому. Важливість з'ясування цього зумовлена необхідністю встановлення можливості застосування працівниками ДБР норм трудового законодавства, тобто законодавства, що покликане стояти на захисті прав працівника та забезпечує для нього суттєві переваги порівняно з роботодавцем.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення галузевої належності відносин, що виникають у зв'язку із проходженням служби працівниками ДБР. *Завдання* дослідження: проаналізувати наукові напрацювання щодо галузевої належності відносин із проходження служби у правоохоронних органах; дослідити трудово-правовий статус різних категорій працівників ДБР; надати пропозиції з удосконалення відповідного законодавства.

Наукова новизна дослідження

Подальшого розвитку набуло розуміння служби осіб рядового і начальницького складу, а також державних службовців ДБР як форми несамостійної найманої праці спеціального характеру. Відносини, що виникають у зв'язку із проходженням такої служби, слід вважати трудовими і такими, що належать до сфери дії трудового права.

Виклад основного матеріалу

У юридичній літературі спостерігаються діаметрально протилежні підходи щодо розуміння галузі права, до якої належать відносини із проходження служби в державних та правоохоронних органах. Одна група вчених відносить зазначені правовідносини до сфери дії адміністративного права. Так, колектив авторів навчального посібника «Адміністративне право України (загальна частина)» до груп однорідних суспільних відносин, що входять до предмета адміністративного права, відносять «відносини, які формуються у процесі внутрішньої організації та діяльності апаратів усіх державних органів, адміністрацій державних підприємств, установ, організацій, що пов'язано з проходженням державної служби або служби в органах місцевого самоврядування» [1, с. 38]. О. Ю. Дрозд зазначає, що «діяльність державної служби пов'язана з повсякденним рішенням управлінських завдань: збиранням, аналізом і узагальненням інформації, розробкою

проєктів альтернативних і адекватних рішень, законів, указів, контролем їх виконання, задоволенням потреб населення, що врегульовуються державою, тощо. Отже, проходження державної служби в Україні є беззаперечним складовим елементом предмета адміністративно-правового регулювання» [2, с. 106]. Р. М. Ляшук визначає предмет адміністративного права України так: «Це групи однорідних суспільних відносин регулятивного або охоронного, матеріального чи процесуального характеру, які формуються у процесі: а) адміністрування різних сфер суспільного життя; б) реалізації та захисту в адміністративному порядку суб'єктивних прав громадян і юридичних осіб; в) діяльності та внутрішньоорганізаційного управління органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та недержавних інституцій, яким можуть бути делеговані державою повноваження; г) надання адміністративних послуг; д) проходження служби в органах державної влади та місцевого самоврядування; е) застосування засобів адміністративного примусу та здійснення адміністративного судочинства» [3, с. 83]. На думку Р. С. Мельника, «інститут державної служби входить до сфери дії адміністративного права, що обумовлено наступним: право на державну службу та право на працю гарантується різними статтями Конституції України (відповідно статтями 38 та 43); Законом України "Про державну службу" (ст. 4) встановлено додаткові (посилені) порівняно з Кодексом законів про працю України вимоги до кандидатів, які претендують на посаду державного службовця; щодо осіб, які претендують на зайняття посад державної служби, можуть проводитися додаткові перевірочні заходи, спрямовані на з'ясування стану фізичного та психічного здоров'я, фінансового стану, наявності (відсутності) судимості тощо; зарахування осіб на державну службу, відповідно до статей 4, 15 Закону України "Про державну службу", здійснюється на конкурсній основі; державно-службові відносини мають особливий суб'єктний склад. У них завжди бере участь держава; відповідно до ст. 3 Закону України "Про державну службу" державний службовець служить не комусь конкретно (партії, роботодавцю тощо), а всьому народу України; державним службовцям присвоюються спеціальні звання, категорії, ранги тощо; державним службовцям гарантується посилений правовий та соціальний захист; щодо державних службовців запроваджуються спеціальні обмеження (статті 12, 16 Закону України "Про державну службу"); державні службовці несуть підвищену юридичну відповідальність за вчинення злочинів та правопорушень; спори, пов'язані з проходженням державної служби, відносяться до категорії адміністративно-правових спорів і відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства України, розглядаються адміністративними судами» [4, с. 285]. На думку П. Д. Пилипенка,

«предметом трудового права не охоплюються трудові відносини військовослужбовців Збройних Сил України, Прикордонних військ, Управління охорони вищих посадових осіб України, Служби безпеки України, внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, військ Цивільної оборони, інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та податкової міліції» [5, с. 13].

Інша група вчених доводить точку зору, що відносини із проходження державної служби та служби у правоохоронних органах належать до сфери дії трудового права. К. Ю. Мельник вважає, що «відносини, які виникають між службовцями, з одного боку, і державними органами – з іншого, щодо проходження служби, є трудовими відносинами. Так, відносинам у сфері проходження служби притаманні всі загальні ознаки, характерні для трудових правовідносин. Це триваючий (безперервний) характер, особистий характер, оплатний характер, характер влади і підпорядкування або авторитарний характер, а також включення службовця в штатний розклад органу. Особливостями трудових правовідносин службовців державних органів є більший ступінь участі держави в їх регулюванні, ніж у регулюванні трудових відносин інших категорій працівників; наявність обмежень і заборон, пов'язаних із проходженням служби; існування додаткових гарантій здійснення посадових обов'язків; обмежена можливість застосування індивідуального договірного регулювання цих трудових відносин» [6, с. 313]. На думку Б. О. Безкоровайного, «державна служба є специфічним різновидом як трудової діяльності, так і трудових правовідносин. Сучасне національне законодавство свідчить про те, що Закон України "Про державну службу" є комплексним міжгалузевим нормативно-правовим актом, норми якого, що стосуються проходження державної служби, належать до трудового законодавства» [7, с. 26]. До особливостей проходження державної служби науковець відносить: «специфічний характер виконуваних функцій (реалізують державну політику стосовно суб'єктів суспільних відносин у державі); безпосередньо матеріальних цінностей не створюють, але забезпечують умови для їх виробництва; зазвичай зайняті розумовим трудом, роботодавцем виступає державний орган; одержують заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету, крім випадків, визначених законом» [7, с. 26].

Окремі вчені звертають увагу на неоднорідну правову природу відносин щодо проходження служби різними категоріями працівників окремих правоохоронних органів. Так, М. С. Юзишен пише: «Відносини у сфері проходження служби в Службі безпеки України входять у сферу дії трудового та адміністративного права залежно від категорії працівників. Працівники, які уклали трудовий договір зі

Службою безпеки України, перебувають з останньою в трудових відносинах, в основі яких лежить несамостійна, наймана праця. На них в повному обсязі поширюються норми Кодексу законів про працю України, інших загальних нормативно-правових актів, які входять у трудове законодавство, за винятком тих норм, де є наявними спеціальні норми, які встановлюють відмінності в регулюванні трудових відносин працівників, які уклали трудовий договір зі Службою безпеки України. З огляду на вказане праця цих осіб входить у сферу дії трудового права. Служба військовослужбовців строкової служби, які проходять службу в Службі безпеки України, не входить у сферу дії трудового права. Тут є відсутніми основні ознаки несамостійної, найманої праці, як добровільність та договірний характер. Натомість є імперативність та обов'язковість, тобто те, що притаманне адміністративному праву. Тому відносини з проходження служби військовослужбовцями строкової служби в Службі безпеки України належать до сфери дії адміністративного права. Співробітники-військовослужбовці, які служать за контрактом, перебувають зі Службою безпеки України у трудових правовідносинах. Таку службу слід розглядати як різновид найманої праці особливого характеру, що входить у сферу дії трудового права» [8, с. 8–9].

Для формування власної позиції щодо розуміння галузі права, яка здійснює регулювальний вплив на відносини працівників із ДБР, об'єктом яких є праця чи служба, передусім розглянемо природу цих відносин стосовно різних категорій працівників, що працюють або проходять службу в ДБР.

Стаття 14 «Працівники Державного бюро розслідувань» Закону України «Про Державне бюро розслідувань» до працівників ДБР відносить три категорії працівників: 1) осіб рядового і начальницького складу; 2) державних службовців; 3) осіб, які уклали трудовий договір (контракт) із ДБР.

Порядок проходження служби особами рядового та начальницького складу ДБР регулюється насамперед Законом України «Про Державне бюро розслідувань» і Положенням про проходження служби особами рядового та начальницького складу Державного бюро розслідувань, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 743. Служба державних службовців ДБР регламентується передусім законами України «Про Державне бюро розслідувань» і «Про державну службу». Особи, які уклали трудовий договір (контракт) із ДБР, працюють на підставі Закону України «Про Державне бюро розслідувань» і загального трудового законодавства.

З огляду на зазначене відносини щодо застосування праці останньої групи працівників безумовно є трудовими та належать до сфери дії трудового права. Щодо відповідних правовідносин інших двох

груп працівників ДБР, то ситуація не є однозначною, що й зумовлює необхідність проведення відповідного дослідження.

У юридичній літературі, як зазначалося вище, існують протилежні позиції щодо галузевої належності відносин із проходження служби державними службовцями та працівниками правоохоронних органів, які мають спеціальні звання.

Слід звернути увагу, що трудове право, навіть з огляду на назву цієї галузі, регулює відносини, пов'язані із трудовою діяльністю, працею. Водночас не всі такі відносини підпадають під сферу регулювання трудового права. Як зазначає К. Ю. Мельник, «не регулюються трудовим правом, по-перше, відносини, пов'язані з працею для задоволення власних побутових потреб (праця на власній присадибній ділянці; готування їжі, пошив та в'язання одягу для себе та членів сім'ї тощо); по-друге, відносини, засновані на самостійній праці (праця підприємців-власників, що не використовують працю найманих працівників); по-третє, відносини щодо проходження строкової військової служби та альтернативної (невійськової) служби; по-четверте, відносини, пов'язані з працею осіб, що відбувають покарання; по-п'яте, відносини, пов'язані з працею на підставі цивільних договорів (договору підряду, договору про надання послуг, договору про створення за замовленням і використання об'єкта права інтелектуальної власності тощо)» [9, с. 14–15].

У юридичній літературі переважає точка зору, що основним критерієм предмета трудового права є несамостійна, наймана праця, яка становить підґрунтя відповідних правовідносин. Так, О. М. Ярошенко пише: «Трудове право регулює відносини найманої (несамостійної) праці. Наймана праця означає те, що вона здійснюється особою, яка не є власником майна підприємства. Трудове законодавство діє там, де прямо або опосередковано присутні відносини між роботодавцем – власником майна або уповноваженим ним органом та найманою особою (особами)» [10, с. 15]. На думку П. Д. Пилипенка, «трудове право являє собою систему правових норм, що регулюють сукупність суспільних відносин з приводу використання найманої праці» [11, с. 8]. К. Ю. Мельник вказує, що трудове право регулює відносини, в основі яких лежить несамостійна, наймана праця [9, с. 15].

Вчені виокремлюють такі ознаки несамостійної, найманої праці. Так, Н. Б. Болотіна зазначає, що ознаками несамостійної, найманої праці є такі: виникнення трудових відносин на підставі угоди між працівником і роботодавцем, причому така угода у трудовому праві має спеціальну назву – трудовий договір; юридична несамостійність праці, яка здійснюється в межах підприємства, установи, організації (юридичної особи) або в окремого громадянина (фізичної особи); виконання роботи певного виду (трудової функції); здійснення праці в умовах підпорядкування трудовому розпорядку, встановленому роботодавцем; здійснення праці за рахунок коштів (капіталу) роботодавця, а не

на основі власних засобів виробництва; відсутність підприємницького ризику, оскільки праця виконується відповідно до вказівок і розпоряджень роботодавця або уповноваженого ним органу; гарантована оплата праці, що надається за виконану роботу; укладення трудового договору зазвичай на невизначений строк, а лише у виняткових випадках – на визначений строк; здійснення трудової діяльності переважно в колективі працівників (трудовому колективі); виконання визначеної норми праці протягом установленого робочого часу; отримання винагороди за працю у встановлені строки; забезпечення роботодавцем трудових гарантій, передбачених законодавством; обов'язкова участь роботодавця у фінансуванні соціального страхування працівника [12, с. 50–51]. На думку К. Ю. Мельника, особливостями несамостійної, найманої праці є такі: по-перше, суб'єктом такої праці є юридично вільна особа, яка самостійно розпоряджається своїми здібностями до праці й керується при цьому переважно особистими інтересами; по-друге, праця застосовується на підставі трудового договору, що добровільно укладається між фізичною особою, яка пропонує свої здібності до праці за плату, і роботодавцем, зацікавленим у заміщенні наявної вакансії; по-третє, праця здійснюється на засадах підлеглості роботодавцеві та підпорядкуванні правилам внутрішнього трудового розпорядку; по-четверте, праця виконується з використанням обладнання, матеріалів та за рахунок коштів роботодавця; по-п'яте, праця не пов'язана з особистим ризиком працівника, оскільки вона здійснюється шляхом виконання вказівок і розпоряджень роботодавця, який також зобов'язаний забезпечити належні, безпечні й здорові умови праці; по-шосте, праця зазвичай відбувається в колективі працівників [9, с. 15].

Слід насамперед зазначити, що відносини із проходження служби особами рядового і начальницького складу та державними службовцями ДБР виникають на підставі контракту, що є різновидом трудового договору. Так, п. 33 Положення про проходження служби особами рядового та начальницького складу ДБР передбачає, що на службу до ДБР для заміщення посад рядового та начальницького складу приймаються на конкурсній основі в добровільному порядку (за контрактом) громадяни України, які відповідають кваліфікаційним вимогам для зайняття відповідних посад і здатні за своїми особистими, діловими та моральними якостями, віком, освітнім і професійним рівнем та станом здоров'я ефективно виконувати відповідні службові обов'язки[1]. Стаття 31-1

[1] Про затвердження Положення про проходження служби особами рядового та начальницького складу Державного бюро розслідувань : постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 743 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/743-2020-п (дата звернення: 05.04.2025).

«Контракт про проходження державної служби з особою, яка призначається на посаду державної служби» Закону України «Про державну службу» містить таку норму: «з особою, яка призначається на посаду державної служби, може бути укладено контракт про проходження державної служби»[1].

Громадянин України, керуючись зазвичай особистими інтересами або інтересами своєї сім'ї, на підставі вільного вибору обирає для реалізації свого права на працю службу в ДБР як особа рядового чи начальницького складу або як державний службовець.

У процесі трудової діяльності особи рядового і начальницького складу та державні службовці ДБР підпорядковуються керівнику органу, в якому вони працюють, тобто така праця є юридично несамостійною. Під час виконання трудової функції, передбаченої контрактом, особи рядового і начальницького складу та державні службовці ДБР повинні виконувати вказівки та розпорядження керівника органу, що є представником роботодавця. Крім цього, така трудова діяльність відбувається в межах певного правового режиму, який встановлюється правилами внутрішнього трудового розпорядку органу ДБР.

Державне бюро розслідувань забезпечує осіб рядового і начальницького складу та державних службовців чітко визначеним робочим місцем. Зазвичай це стіл у відповідному кабінеті в будівлі цього правоохоронного органу. Також зазначені особи забезпечуються необхідним офісним устаткуванням, транспортними засобами, вогнепальною зброєю, витратними матеріалами тощо за рахунок коштів ДБР.

Трудова діяльність осіб рядового і начальницького складу та державних службовців ДБР відбувається в колективі працівників вказаного правоохоронного органу. Такі колективи працівників об'єднані в управління, заклади, установи, відділи, служби, відділення, що зумовлено структурою ДБР.

Так, відповідно до ст. 9 «Структура і чисельність Державного бюро розслідувань» Закону України «Про Державне бюро розслідувань» систему ДБР становлять такі структурні елементи: центральний апарат, територіальні управління, спеціальні підрозділи, навчальні заклади та науково-дослідні установи. У складі Державного бюро розслідувань діють слідчі, оперативні підрозділи, підрозділи внутрішнього контролю та інші підрозділи[2].

---

1 Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19 (дата звернення: 05.04.2025).

2 Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19 (дата звернення: 05.04.2025).

Особи рядового і начальницького складу та державні службовці ДБР виконують трудову функцію протягом робочого часу в межах встановлених правил внутрішнього службового розпорядку й отримують за це у встановлені терміни оплату праці за рахунок коштів вказаного правоохоронного органу.

Пунктом 17 Положення про проходження служби особами рядового та начальницького складу ДБР передбачено, що для осіб рядового і начальницького складу встановлюється п'ятиденний робочий тиждень із двома вихідними днями. Несення чергової служби особами рядового та начальницького складу може здійснюватися понад установлену тривалість робочого часу. У разі змінного режиму служби встановлюється однакова тривалість денної, вечірньої та нічної зміни[1].

В Україні діють Типові правила внутрішнього службового розпорядку, затверджені наказом Національного агентства України з питань державної служби від 3 березня 2016 р. № 50, якими передбачено, що тривалість робочого часу державного службовця становить 40 годин на тиждень. У державних органах зазвичай встановлюється п'ятиденний робочий тиждень із тривалістю роботи по днях: понеділок, вівторок, середа, четвер – по 8 годин 15 хвилин, п'ятниця – 7 годин; вихідні дні – субота і неділя. Режим роботи державного органу встановлюється з урахуванням загальноприйнятого режиму роботи підприємств, установ і організацій у певній місцевості, а також специфіки та особливостей роботи у цьому державному органі[2].

Воєнний стан, у якому перебуває Україна, наклав відбиток на правове регулювання трудових відносин, зокрема ст. 6 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 р. № 2136-IX передбачено, що нормальна тривалість робочого часу у період дії воєнного стану може бути збільшена до 60 годин на тиждень для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо). П'ятиденний або шестиденний робочий тиждень встановлюється роботодавцем. Час початку і закінчення щоденної

[1] Про затвердження Положення про проходження служби особами рядового та начальницького складу Державного бюро розслідувань : постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 743 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/743-2020-п (дата звернення: 05.04.2025).

[2] Про затвердження Типових правил внутрішнього службового розпорядку : наказ Нац. агентства України з питань держ. служби від 03.03.2016 № 50 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0457-16 (дата звернення: 05.04.2025).

роботи (зміни) визначається роботодавцем. Тривалість щотижневого безперервного відпочинку може бути скорочена до 24 годин[1].

Оплата праці осіб рядового і начальницького складу та державних службовців ДБР здійснюється насамперед відповідно до Закону України «Про Державне бюро розслідувань». Зокрема, ст. 20 Закону передбачає, що на осіб рядового і начальницького складу ДБР поширюються умови грошового забезпечення, передбачені для працівників Національної поліції, з урахуванням особливостей, визначених цим Законом. Умови оплати праці працівників ДБР, які є державними службовцями, визначаються законодавством про державну службу з урахуванням особливостей, встановлених цим Законом. Заробітна плата працівників ДБР складається з: 1) посадового окладу; 2) доплати за вислугу років; 3) доплати за роботу, яка передбачає доступ до державної таємниці; 4) доплати за спеціальне звання або ранг державного службовця; 5) доплати за науковий ступінь. Розмір премії не може перевищувати 30 % посадового окладу працівника ДБР[2].

Таким чином, проведене дослідження свідчить про те, що для служби осіб рядового і начальницького складу та державних службовців ДБР характерні всі основні ознаки несамостійної найманої праці, які визначають у юридичній літературі. Отже, службу осіб рядового і начальницького складу та державних службовців ДБР слід вважати різновидом несамостійної найманої праці спеціального характеру, а відносини із проходження такої служби – трудовими відносинами, які входять до сфери дії трудового права.

Висновки

Вивчення норм Закону України «Про Державне бюро розслідувань», які визначають правовий статус осіб, що працюють або проходять службу в цьому правоохоронному органі, засвідчило певну безсистемність і неповноту викладу нормативного матеріалу. Отже, пропонуємо Закон України «Про Державне бюро розслідувань» доповнити двома статтями з такими назвами: «Особливості правового регулювання трудових відносин державних службовців Державного бюро розслідувань» та «Особливості правового регулювання трудових відносин працівників, які уклали трудовий договір (контракт) із Державним бюро розслідувань». У зазначених статтях необхідно передбачити особливості здійснення трудової діяльності цих категорій

[1] Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20 (дата звернення: 05.04.2025).

[2] Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19 (дата звернення: 05.04.2025).

працівників, а також включити відсильні норми до законодавства про державну службу та трудового законодавства щодо питань служби або праці, які можуть регулюватися в загальному порядку.

Список бібліографічних посилань: 1. Адміністративне право України (загальна частина) : навч. посіб. / О. І. Остапенко, М. В. Ковалів, С. С. Єсімов та ін. Вид. 2-ге, допов. Львів : СПОЛОМ, 2021. 616 с. **2.** Дрозд О. Ю. Проходження державної служби в Україні як складова предмета адміністративно-правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 10. С. 102–106. **3.** Ляшук Р. М. Поняття предмета адміністративного права України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2016. № 4. С. 81–83. **4.** Мельник Р. С. Яке місце повинен зайняти інститут державної служби у системі українського права? // Трудове право, право соціального забезпечення та сучасні проблеми проходження служби в органах внутрішніх справ : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 листоп. 2011 р.) / за заг. ред. К. Ю. Мельника. Харків : Харків. нац. ун-т. внутр. справ, 2011. С. 283–286. **5.** Трудове право України : навч. посіб. / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, В. Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. Київ : Ін Юре, 2003. 536 с. **6.** Мельник К. Ю. До проблеми сфери дії трудового права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2011. Вип. 2. С. 308–315. **7.** Безкоровайний Б. О. Динаміка трудових правовідносин державних службовців : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2013. 182 с. **8.** Юзишен М. С. Правове регулювання кар'єрного росту працівників Служби безпеки України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2024. 20 с. **9.** Мельник К. Ю. Трудове право України : підручник. Харків : Діса плюс, 2014. 472 с. **10.** Трудове право : підручник / О. М. Ярошенко, С. М. Прилипко, А. М. Слюсар та ін. ; за заг. ред. О. М. Ярошенка. 3-тє вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2021. 544 с. **11** Трудове право України. Академічний курс : підручник / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, В. Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Ін Юре, 2006. 544 с. **12.** Болотіна Н. Б. Трудове право України : підручник. 2-ге вид., стер. Київ : Вікар, 2004. 725 с.

Надійшла до редколегії 09.04.2025

Прийнята до опублікування 17.05.2025

Zherebtsov D. Ye. Legal Classification of Employment Relations of State Bureau of Investigation Personnel

The sectoral affiliation of employment relations concerning personnel of the State Bureau of Investigation (SBI) is examined. The scholarly contributions regarding the classification of service relations within law enforcement agencies are analyzed. Particular attention is given to the labor law status of various categories of SBI employees.

It is noted that Ukrainian national legislation classifies SBI personnel into three groups: members of the rank-and-file and commanding staff; civil servants; and individuals who have

signed employment contracts (agreements) with the SBI. It is indicated that the labor relations involving the latter group fall within the scope of labor law. Specifically, individuals who have signed an employment contract with the SBI work under the Law of Ukraine "On the State Bureau of Investigation" and the general labor legislation.

It is demonstrated that the service of members of the rank-and-file and commanding staff, as well as civil servants, possesses all the fundamental characteristics of dependent, hired labor as defined in legal literature. Therefore, it is proposed that their service be considered a type of dependent, hired labor of a special nature, and the relations arising from such service be recognized as labor relations governed by labor law.

It is proposed to amend the Law of Ukraine "On the State Bureau of Investigation" by adding two articles: "Peculiarities of Legal Regulation of Labor Relations of Civil Servants of the State Bureau of Investigation" and "Peculiarities of Legal Regulation of Labor Relations of Employees Who Have Entered into Employment Contracts with the State Bureau of Investigation". These articles should outline the specifics of labor activity for these categories of employees and include reference provisions to civil service and labor legislation for those aspects of service/work that may be regulated under the general procedure.

Keywords: employee, labor relations, law enforcement agencies, law enforcement function, service, labor, employment activity, State Bureau of Investigation.

УДК 342.7:[349.2:349.3] **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.09

Юрій Феодосійович Іванов,
кандидат юридичних наук, доцент,
Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, відділ права на працю (начальник відділу);
https://orcid.org/0000-0002-6947-7873,
e-mail: drivanov@ukr.net;

Майя Вікторівна Іванова,
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ), відділ соціокультурної діяльності (науковий співробітник);
https://orcid.org/0000-0003-0243-3478,
e-mail: ivanova@nbuv.gov.ua

МОНІТОРИНГ ОМБУДСМАНА УКРАЇНИ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ВІДПУСТКУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Розкрито роль Омбудсмана України під час здійснення парламентського контролю за додержанням конституційного права працівників на відпустку. Зауважено, що реалізація права на відпустку є біологічною необхідністю людини для відновлення її працездатності. Констатовано про неможливість працівників із різних причин повною мірою реалізувати своє право на відпустку. Розкрито підстави звернення Омбудсмана України до Конституційного Суду України з питання неконституційності окремих положень Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». Звернено увагу, що Омбудсман України не наділений правом законодавчої ініціативи, але має право вносити в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина.

Ключові слова: конституційні права, трудові права, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, омбудсман, право на відпустку, працівники.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Конституція України проголошує, що кожен, хто працює, має право на оплачувану щорічну відпустку, мінімальна тривалість якої визначається законом (ст. 45)[1]. Право на відпустку закріплено в низці міжнародних нормативно-правових актів із соціально-економічних

[1] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 25.04.2025).

© Іванов Ю. Ф., Іванова М. В., 2025

питань. Наприклад, у Конвенції про оплачувані відпустки № 132 Міжнародної організації праці встановлено право всіх найманих працівників (за винятком моряків) на щорічну оплачувану відпустку не менше трьох робочих тижнів з отриманням за період цієї відпустки своєї заробітної плати[1]. У статті 7 Директиви 2003/88/ЕС[2] передбачено здійснення заходів державами-учасницями на встановлення мінімальної щорічної оплачуваної відпустки в чотири тижні та заборони замінювати грошовою компенсацією встановлений мінімальний період. Україна, ратифікувавши Європейську соціальну хартію (переглянуту) (далі – ЄСХп), відповідно до ст. 2 § 4 взяла зобов'язання передбачити працівникам, зайнятим на небезпечних або шкідливих роботах, додаткові оплачувані відпустки[3].

Державні гарантії, пов'язані з правом на відпустку, регулюються Кодексом законів про працю України (далі – КЗпП України)[4], Законом України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р. № 504/96-ВР (далі – Закон № 504/96-ВР)[5], іншими нормативно-правовими актами України. У статті 75 КЗпП України та ст. 6 Закону № 504/96-ВР встановлена мінімальна щорічна відпустка тривалістю 24 календарні дні (далі – к. дн.). У преамбулі до Закону № 504/96-ВР вказується, що метою відпустки є відновлення працездатності, зміцнення здоров'я, виховання дітей, задоволення власних життєво важливих потреб та інтересів, а також саморозвиток. Реалізація права на відпустку є біологічною необхідністю людини для підтримання її здоров'я та гарантування безпечного життя.

Правозастосовна практика свідчить про неможливість працівників із різних причин повною мірою реалізувати своє право на відпустку. Діяльність держави повинна бути спрямована на забезпечення

---

1 Конвенція про оплачувані відпустки № 132 (переглянута у 1970 році) : від 24.06.1970 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_022 (дата звернення: 25.04.2025).

2 Directive 2003/88/EC of the European Parliament and of the Council of 4 November 2003 concerning certain aspects of the organisation of working time // EUR-Lex : сайт. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2003/88/oj/eng (дата звернення: 25.04.2025).

3 Європейська соціальна хартія (переглянута) : від 03.05.1996 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 25.04.2025).

4 Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08 (дата звернення: 25.04.2025).

5 Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр (дата звернення: 25.04.2025).

конституційних прав працівників, зокрема права на відпустку. Статтею 101 Основного Закону України закріплено, що контроль за додержанням конституційних прав людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини – Омбудсман України.

Стан дослідження проблеми

Вітчизняні вчені зверталися до окремих проблем права на відпустку. Так, колектив авторів, досліджуючи питання порядку надання та методики розрахунку оплати за відпустку, звертає увагу саме на обов'язок працівника скористатися щорічною відпусткою. У разі її невикористання це розглядається як порушення трудової дисципліни через недотримання принципу збереження трудових ресурсів держави. Вчені акцентують увагу на тому, що у працівників, які не використовують щорічну відпустку, знижується працездатність, що унеможливлює повноцінне відновлення. Тож для роботодавця економічно невигідно частково замінювати щорічну відпустку грошовою компенсацією [1].

Більш послідовним у цій дискусії є В. Авескулов, який, визначаючи актуальність свого дисертаційного дослідження з питання правового регулювання щорічних відпусток, звертає увагу, що в теорії трудового права є нечітким розуміння щодо обов'язку працівника або його права скористатись щорічною відпусткою, а тому у правозастосуванні через відсутність імперативного закріплення строків, працівники не завжди використовують щорічну відпустку [2].

Ми вважаємо, що, досліджуючи питання обов'язку використання щорічної відпустки або прав на таку відпустку, необхідно виходити з мети надання відпусток, насамперед щорічних. В. Багрій слушно зауважує, що природньо під час виконання трудових функцій виникає фізична та психологічна втома, що може призводити до виснаження організму працівника. Тому у працівника є право на відновлення фізично-психологічних можливостей організму шляхом надання йому відпочинку [3]. На нашу думку, під час реалізації права на відпустку першочергового значення набуває процес фізичного та психологічного відновлення стану особи, яка перебуває у трудових відносинах, навіть якщо така особа не виконувала трудових обов'язків перед настанням відпустки з об'єктивних причин. Наприклад, факт позбавлення свободи зараховується до стажу роботи для осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, що надає їм право на щорічну відпустку, а також є підставою для її перенесення або продовження [4].

О. Гапон звертає увагу на чинники, які перешкоджають працівникам повною мірою реалізовувати своє право на відпустку, а іноді й спонукають їх свідомо відмовлятися від неї з власної ініціативи.

Дослідник зазначає, що в сучасних умовах працівники нерідко змушені працювати понаднормово або навіть без відпочинку. Проте працівник добровільно погоджується на такі умови праці, сподіваючись на лояльність роботодавця або на підвищення оплати праці. Водночас кожна особа, яка працює, має право на відпочинок, а спосіб реалізації цього права залежить від її особистих потреб та уподобань. Учений робить висновок, що відпочинок істотно впливає на ефективність і продуктивність виконання трудових функцій, а тому є одним з опорних прав, зумовлених біологічною природою людини [5].

Зауважимо, що ч. 5 ст. 11 Закону № 504/96-ВР встановлена заборона для роботодавця не надавати протягом двох років щорічну як основну, так і додаткову відпустку повної тривалості. Однак ця норма згідно з положеннями Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 р. № 2136-IX (далі – Закон № 2136-IX)[1] у період дії воєнного стану не застосовуються.

І. Назаренко та К. Мельник, досліджуючи питання юридичних гарантій трудових відносин в умовах воєнного стану, звертають увагу на те, що забезпечення прав працівників у сфері праці, зокрема щодо робочого часу, часу відпочинку та оплати праці, є важливою умовою для повернення громадян з-за кордону. Вони констатують, що призупинення дії низки важливих юридичних гарантій прав працівників, відповідно до Закону № 2136-IX, негативно позначається на їхньому становищі. Водночас у висновках науковці недостатньо аргументовано пропонують зберегти обмеження прав працівників об'єктів критичної інфраструктури [6].

С. Черноус, досліджуючи питання реалізації права працівників на відпочинок в умовах воєнного стану, звертає увагу на допустимість обмеження прав, не передбачених в Указі Президента України «Про введення воєнного стану в Україні». Право на відпочинок не включено до вичерпного переліку прав, що підлягають обмеженню у зв'язку з уведенням воєнного стану. Водночас такі обмеження були встановлені Законом № 2136-IX. Науковиця акцентує увагу як на формах опосередкованого обмеження права на відпочинок, зокрема через збільшення тривалості робочого часу, що автоматично зменшує час на відпочинок, так і на прямих формах, що передбачають призупинення дії окремих правових норм, які регулюють час відпочинку працівників [7].

---

[1] Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20 (дата звернення: 25.04.2025).

Європейське кардіологічне товариство (ESC) протягом 40 років проводило дослідження серед чоловіків-керівників, які мали принаймні один із факторів ризику серцево-судинних захворювань (куріння, високий артеріальний тиск, надмірна вага тощо). Учасників поділили на дві групи: контрольну та групу втручання. Група втручання отримувала постійні рекомендації щодо фізичної активності, здорового харчування, відмови від куріння, а також призначалися препарати для зниження артеріального тиску. Чоловіки з контрольної групи отримували стандартну медичну допомогу та не перебували під спостереженням дослідників. Результати експерименту показали, що рівень смертності у групі втручання був стабільно вищим, ніж у контрольній групі, до 2004 року, а в період з 2004 по 2014 роки – однаковим. Одним із факторів, що вплинув на вищу смертність у групі втручання, стали короткі відпустки: чоловіки, які брали коротші відпустки, більше працювали й менше спали, ніж ті, хто користувався тривалішим відпочинком. Дослідники дійшли висновку, що відпустки можуть подовжити життя[1].

Аналіз наукових публікацій дає змогу зробити узагальнення, що право на відпустку – це конституційне право, яке гарантується кожному працівнику і надається з метою відновлення працездатності, зміцнення здоров'я та інших соціальних потреб. У теорії трудового права таке право розглядається як обов'язок працівника, яким він повинен скористатись для відновлення своєї працездатності. Невикористання такого права працівником, навіть в умовах воєнного стану, може становити загрозу для існування людини як біологічної істоти і в перспективі негативно позначитись на загальному здоров'ї українського суспільства.

Попри наукові дослідження різних аспектів зазначеної тематики, з огляду на стан і динаміку державно-правових перетворень, зовнішні та внутрішні виклики, пов'язані з відновленням територіальної цілісності держави, а також важливість розвитку трудового законодавства в умовах воєнного стану, варто наголосити, що питання додержання права на відпустку не втрачає своєї актуальності.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в розкритті стану додержання права на відпустку в умовах правового режиму воєнного стану. Задля досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання:* проаналізувати основні нормативно-правові акти, які регулюють питання додержання права на відпустку; висвітлити результати моніторингу

[1] Take a vacation – it could prolong your life // European Society of Cardiology : сайт. 18.08.2018. https://www.escardio.org/The-ESC/Press-Office/Press-releases/Take-a-vacation-it-could-prolong-your-life (дата звернення: 25.04.2025).

Омбудсмана України за додержанням права на відпустку в сучасних умовах.

Наукова новизна дослідження

Комплексно досліджено роль Омбудсмана України у здійсненні моніторингу додержання права працівників на відпустку, а також наведено форми його діяльності в межах парламентського контролю в умовах правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

В Україні Омбудсман є інститутом конституціоналізму у сфері захисту прав і свобод людини. Його діяльність характеризується високим конституційним статусом, широкою юрисдикцією, значними повноваженнями щодо проведення моніторингів, а також можливістю безпосереднього звернення до нього з боку широких верств населення тощо [8].

У Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР (далі – Закон № 776/97-ВР) визначається мета парламентського контролю, правовий статус Омбудсмана України, його права та обов'язки[1]. Відповідно до ч. 2 ст. 4 Закону № 776/97-ВР діяльність Омбудсмана України доповнює наявні засоби захисту та не скасовує і не передбачає перегляд компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав та свобод.

У процесі розгляду звернень щодо окремих ситуацій та моніторингу законодавства виявляються загальні проблеми, пов'язані з можливою невідповідністю окремих законів конституційним принципам або з наявністю прогалин у механізмах застосування їхніх положень. Моніторингом Омбудсмана України щодо додержання права на відпустку в умовах воєнного стану було виявлено низку питань, що перешкоджають повноцінній реалізації громадянами свого конституційного права на відпустку.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей використання відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами» від 13 липня 2023 р. № 3238-IX[2] (далі – Закон

---

1 Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр (дата звернення: 25.04.2025).

2 Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей використання відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами : Закон України від 13.07.2023 № 3238-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3238-20_(дата звернення: 25.04.2025).

№ 3238-IX) були внесені зміни до ст. 179 КЗпП України та ст. 17 Закону № 504/96-ВР. Згідно із цими змінами вагітна жінка може перенести повністю або частково відпустку до пологів (у кількості 70 к. дн.) на післяпологовий період у разі відсутності медичних протипоказань. Згідно із прикінцевими положеннями Закону № 3238-IX Кабінет Міністрів України у двомісячний строк із дня набрання ним чинності (після опублікування) повинен був привести всі нормативно-правові акти у відповідність із ним.

Після ухвалення Закону № 3238-IX до Омбудсмана України почали надходити звернення щодо порушення права вагітних жінок відтермінувати початок відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами. За результатами розгляду цих звернень було встановлено, що медичний висновок категорії «Вагітність та пологи» формується відповідно до Порядку, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України (далі – МОЗ України) № 1066[1], до якого вчасно не були внесені відповідні зміни. У зазначеному Порядку передбачалось, що формування медичного висновку здійснюється на тридцятому тижні вагітності, що, своєю чергою, унеможливлювало реалізацію права вагітних жінок на відтермінування початку відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами. З огляду на це Омбудсман України надав МОЗ України рекомендації щодо вжиття заходів для врегулювання зазначеного питання. Міністерство видало наказ, яким було врегульовано механізм реалізації права вагітних жінок на перенесення та використання цієї відпустки[2].

Згідно зі ст. 13 Закону № 776/97-ВР Омбудсман України має право звертатись до Конституційного Суду України (далі – КСУ) з поданням про відповідність Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів, які стосуються прав і свобод людини та громадянина. При цьому конституційне подання повинно відповідати вимогам, передбаченим частинами 3 і 4 ст. 51 Закону України «Про Конституційний Суд України»: необхідно зазначити акт або його окремі положення, що належить перевірити на відповідність Основному

[1] Порядок формування медичних висновків про тимчасову непрацездатність в Реєстрі медичних висновків в електронній системі охорони здоров'я : затв. наказом МОЗ України від 01.06.2021 № 1066 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0728-21 (дата звернення: 25.04.2025).

[2] Зміни до Порядку формування медичних висновків про тимчасову непрацездатність в Реєстрі медичних висновків в електронній системі охорони здоров'я, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України від 01 червня 2021 року № 1066, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 02 червня 2021 року за № 728/36350 : затв. наказом МОЗ України від 18.10.2023 № 1810 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1914-23 (дата звернення: 25.04.2025).

Закону України, обґрунтувати твердження щодо невідповідності та вказати конкретні положення Конституції України, яким не відповідає нормативно-правовий акт, про який згадується в конституційному поданні[1]. Наведене законодавче закріплення права Омбудсмана України на конституційне подання кореспондується з положенням ст. 150 Конституції України, у якій закріплюються повноваження КСУ. У конституційному поданні мають бути викладені переконливі доводи та факти, що мають юридичне значення для підтвердження позиції і обґрунтування підстав для визнання акта або його окремих положень неконституційними. В іншому разі буде відмовлено у відкритті конституційного провадження (п. 3 ч. 1 ст. 62 Закону України «Про Конституційний Суд України»). Аналіз зазначених вище положень дає підстави стверджувати, що звернення з конституційним поданням є правом, а не обов'язком Омбудсмена України та належить до сфери його дискреційних повноважень.

На початку повномасштабного вторгнення в терміновому порядку був ухвалений Закон № 2136-IX, яким визначені особливості трудових відносини працівників відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану»[2]. З моменту ухвалення до Закону № 2136-IX були внесені зміни законами України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання та використання відпусток, а також інших питань». Згідно зі ст. 64 Конституції України під час воєнного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод, серед яких право на працю (ст. 43) та відпочинок (ст. 45). При цьому необхідно чітко визначати строк дії таких обмежень.

Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання та використання відпусток, а також інших питань» до Закону № 2136-IX було внесені зміни, які стосувались, зокрема, права на відпустку[3]. Вказаними змінами абз. 2 ч. 1 ст. 12 було доповнено реченням такого змісту: «За

---

1 Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19 (дата звернення: 25.04.2025).

2 Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19 (дата звернення: 25.04.2025).

3 Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання та використання відпусток, а також інших питань : Закон України від 22.11.2023 № 3494-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3494-20 (дата звернення: 25.04.2025).

рішенням роботодавця невикористані дні такої відпустки можуть надаватися без збереження заробітної плати». Законом № 2136-IX було встановлено право роботодавця у період дії воєнного стану обмежувати тривалість щорічної відпустки 24 к. дн. за поточний робочий рік. Згідно зі змінами, внесеними до абз. 3 ч. 1 ст. 12 Закону № 2136-IX, роботодавець також отримав право надавати відпустку понад 24 к. дн. без збереження заробітної плати, переносити невикористані дні відпустки на період після припинення або скасування воєнного стану та надавати їх також без збереження заробітної плати. Причому в абзацах 1 та 2 п. 3 Прикінцевих положень Закону № 2136-IX для роботодавців не встановлений період, протягом якого вони зобов'язані надати невикористані дні відпусток після припинення або скасування воєнного стану.

Таким чином, Законом № 2136-IX законодавець надав роботодавцю право: 1) замінювати частину щорічної основної відпустки, що перевищує 24 к. дн., на відпустку без збереження заробітної плати; 2) замінювати будь-яку іншу відпустку понад щорічну основну на відпустку без збереження заробітної плати; 3) надавати невикористані дні відпустки як відпустку без збереження заробітної плати після припинення або скасування воєнного стану; 4) самостійно визначати період надання таких невикористаних відпусток після припинення або скасування воєнного стану. Аналіз норм Закону № 2136-IX дав підстави Омбудсману України стверджувати про їх неконституційність. Уповноважений звернувся до КСУ із клопотанням про визнання відповідних норм неконституційними[1]. Після відкриття конституційного провадження колегією суддів КСУ з 3 жовтня 2024 р. справа розглядається Великою палатою.

У конституційному поданні обґрунтовувалось, що до заробітної плати належать виплати за щорічні відпустки, тривалість яких визначається законами, тому роботодавець не може заміняти щорічну відпустку відпусткою без збереження заробітної плати. Строк дії таких обмежень має встановлюватися законодавцем, а не визначатися на розсуд роботодавця. Крім того, у поданні йшлося про порушення норм Конституції України, зокрема: ст. 45, якою гарантується, що

[1] Конституційне подання про визнання такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення речення другого абзацу другого та абзацу третього частини першої статті 12, а також абзацу другого пункту 3 розділу «Прикінцеві положення» Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX від 15.03.2022 : від 13.06.2024 № 5/219(24) // Конституційний Суд України : офіц. сайт. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/05_219_2024.pdf (дата звернення: 25.04.2025).

щорічні відпустки є оплачуваними, а їхня тривалість визначається законом; ст. 64, відповідно до якої допускаються лише обмеження прав громадян під час воєнного стану або надзвичайного стану, але не їх скасування; ст. 8, згідно з якою Конституція України має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти ухвалюються на її основі й повинні їй відповідати; ст. 22, яка проголошує, що при ухваленні нових законів не допускається звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод.

У 2023 році було ухвалено Закон України «Про подолання туберкульозу в Україні» від 14 липня 2023 р. № 3269-IX (далі – Закон № 3269-IX), відповідно до ст. 23 якого працівники регіональних фтизіопульмонологічних центрів (далі – РФПЦ) мають право на щорічну відпустку тривалістю 36 к. дн., за кожний рік роботи після трирічного стажу надається додатково 1 к. дн., але не більш 15 к. дн., а в разі виникнення професійного захворювання передбачено право на щорічну відпустку тривалістю 45 к. дн.[1] Аналогічна норма була передбачена ч. 1 ст. 23 Закону України «Про протидію захворюванню на туберкульоз», відповідно до якої працівникам протитуберкульозних закладів передбачалась щорічна відпустка 36 к. дн., а в разі професійного захворювання – щорічна відпустка 45 к. дн.[2] До протитуберкульозних закладів належали установи, які надавали допомогу хворим на туберкульоз, згідно з переліком, затвердженим МОЗ України як головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що формує та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, захисту населення від інфекційних хвороб, затверджує перелік закладів охорони здоров'я, які проводять діагностику туберкульозу[3].

Згідно зі ст. 7 Закону № 504/96-ВР передбачено щорічну додаткову відпустку за роботу зі шкідливими і важкими умовами праці, пов'язаними з негативним впливом на здоров'я шкідливих виробничих факторів відповідно до списків, затверджених Кабінетом Міністрів України. У розділі XVII «Охорона здоров'я, освіта та соціальна допомога» Списку виробництв, робіт, професій і посад працівників,

---

1 Про подолання туберкульозу в Україні : Закон України від 14.07.2023 № 3269-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3269-20 (дата звернення: 25.04.2025).

2 Про протидію захворюванню на туберкульоз : Закон України від 05.07.2001 № 2586-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2586-14 (дата звернення: 25.04.2025). Втратив чинність.

3 Положення про Міністерство охорони здоров'я України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25.03.2015 № 267 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267-2015-п (дата звернення: 25.04.2025).

робота яких пов'язана з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням або виконується в особливих природних географічних і геологічних умовах та умовах підвищеного ризику для здоров'я, що дає право на щорічну додаткову відпустку за особливий характер праці, зазначені працівники, які безпосередньо зайняті обслуговуванням хворих на туберкульоз, та максимальна тривалість щорічної додаткової відпустки для них[1].

Секретаріатом Омбудсмана України було проведено моніторинг додержання права на відпустки відповідно до Закону № 3269-IX, яким встановлено:

– право на відпустки мають працівники РФПЦ, які, відповідно до п. 11 ст. 1 Закону, є єдиними на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці комунальними некомерційними закладами охорони здоров'я спроможної мережі госпітального округу, який координує надання протитуберкульозної медичної допомоги;

– працівники, які мають право на таку відпустку, згідно з ч. 1 ст. 22 цього Закону, повинні надавати медичну допомогу або здійснювати догляд за хворими на туберкульоз, а також прибирати приміщення, у яких перебувають такі хворі, відповідно до Переліку робіт і посад, затвердженого МОЗ України;

– постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання організації спроможної мережі закладів охорони здоров'я» затверджено Порядок функціонування госпітальних округів і госпітальних кластерів та встановлення їх меж[2]. Відповідно до п. 7 цієї Постанови заклади охорони здоров'я фтизіопульмонологічного або інфекційного спрямування належать до надкластерних. З урахуванням потреб населення визначаються багатопрофільні лікарняні заклади не більше одного на госпітальний округ, які виконують функцію центру з організації і надання медичної допомоги. Таким чином, відбувається об'єднання закладів в один надкластерний заклад. Натомість дія Закону № 3269-IX поширюється тільки на працівників РФПЦ;

– пунктом 4 розділу IX «Прикінцеві положення» Закону № 3269-IX визначено, що протягом шести місяців з дня набрання ним чинності

---

[1] Про затвердження Списків виробництв, робіт, цехів, професій і посад, зайнятість працівників в яких дає право на щорічні додаткові відпустки за роботу із шкідливими і важкими умовами праці та за особливий характер праці : постанова Кабінету Міністрів України від 17.11.1997 № 1290 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1290-97-п (дата звернення: 25.04.2025).

[2] Деякі питання організації спроможної мережі закладів охорони здоров'я : постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2023 № 174 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2023-п (дата звернення: 25.04.2025).

Кабінет Міністрів України має забезпечити ухвалення всіх нормативно-правових актів, передбачених цим Законом, а також привести свої нормативно-правові акти у відповідність із ним. Постановами уряду України «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 20 березня 2013 р. № 174 та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 24 травня 2024 р. № 606 та «Про внесення змін до пункту 1 постанови Кабінету Міністрів України від 20 березня 2013 р. № 174» від 16 серпня 2024 р. № 935 були внесені зміни до постанови «Деякі питання оплати праці працівників регіональних фтизіопульмонологічних центрів» щодо оплати праці зазначених працівників[1];

– Кабінетом Міністрів України схвалено Стратегію розвитку системи протитуберкульозної медичної допомоги населенню на 2024–2026 роки та затверджено операційний плану заходів з її реалізації, де серед чинників поширення туберкульозу визначені, зокрема, неналежне використання первинної медичної допомоги при мультидисциплінарному підході, а також відсутність фінансової мотивації медиків. Серед показників досягнення цілей Стратегії виокремлюють профілактику захворювання на туберкульоз серед медичних працівників[2]. Однак заходи щодо фінансової мотивації медичних працівників, а також питання надання додаткових відпусток цим нормативно-правовим актом не передбачено;

– для встановлення пільг і виплати компенсацій, передбачених чинним законодавством, віднесення робочого місця до категорії із шкідливими та важкими умовами праці визначається Порядком проведення атестації робочих місць за умовами праці[3]. Відповідно до п. 4 цього Порядку атестація, строк проведення якої настав у період дії воєнного стану, проводиться протягом шести місяців з дня припинення чи скасування воєнного стану[4];

---

1 Деякі питання оплати праці працівників регіональних фтизіопульмонологічних центрів : постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2013 № 174 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2013-п (дата звернення: 25.04.2025).

2 Про схвалення Стратегії розвитку системи протитуберкульозної медичної допомоги населенню на 2024–2026 роки та затвердження операційного плану заходів з її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.08.2024 № 726-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/726-2024-р (дата звернення: 25.04.2025).

3 Порядок проведення атестації робочих місць за умовами праці : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 01.08.1992 № 442 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-92-п (дата звернення: 25.04.2025).

4 Про внесення зміни до пункту 4 Порядку проведення атестації робочих місць за умовами праці : постанова Кабінету Міністрів України від

– Законом № 3269-IX не визначено порядок обчислення днів додаткової щорічної відпустки: з часу набрання чинності Законом чи зі стажу роботи на посадах, які дають право на таку відпустку. Логічним є враховувати стаж роботи таких працівників, набутий до набрання чинності Законом № 3269-IX, до відповідного стажу роботи, що дає право на додаткові дні щорічної оплачуваної відпустки до 15 к. дн. У Регламенті Кабінету Міністрів України[1] визначені розробники та заінтересовані органи з розробки проєктів актів уряду. Згідно з п. 4 § 33 Регламенту, якщо питання, що потребує врегулювання, належить до компетенції кількох органів виконавчої влади, розробником проєкту акта Кабінету Міністрів України є орган, компетенція якого у відповідній сфері правового регулювання є домінуючою; інші органи виконавчої влади є заінтересованими. Домінуючим органом у цих відносинах виступає МОЗ України, яке повинно розробити відповідний нормативно-правовий акт, погодивши його з Міністерством економіки України як головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що формує та реалізує державну політику у сфері праці та трудових відносин[2].

Моніторингом було встановлено, що серед 18 РФПЦ: 8 РФПЦ надають додаткові відпустки та враховують для розрахунку кількості днів такої відпустки стаж роботи на посадах, які дають право на неї, набутий до набрання чинності Законом № 3269-IX; 2 РФПЦ не надають додаткових відпусток, посилаючись на ст. 12 Закону № 2136-IX, але готові враховувати попередній стаж роботи; 8 РФПЦ не надають додаткові відпустки та не враховують попередній стаж, посилаючись на ст. 58 Основного Закону України, згідно з якою нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків пом'якшення або скасування відповідальності. За результатами моніторингу можна зробити висновок, що Кабінет Міністрів України не ухвалив всі необхідні нормативно-правові акти на виконання Закону № 3269-IX.

Омбудсман України не наділений правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді України відповідно до ст. 93 Основного Закону України. Право законодавчої ініціативи належить Президенту України,

30.06.2023 № 660 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/660-2023-п (дата звернення: 25.04.2025).

[1] Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 № 950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-п (дата звернення: 25.04.2025).

[2] Положення про Міністерство економіки України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 459 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-п (дата звернення: 25.04.2025).

народним депутатам, Кабінету Міністрів України. Водночас Омбудсман України, відповідно до п. 31 ст. 13 Закону № 776/97-ВР, має право вносити пропозиції до законодавства у сфері захисту прав і свобод. Відповідні пропозиції, зокрема, надаються в межах опрацювання законопроєктів, які надходять на погодження від центральних органів державної влади, розглядаються у профільних комітетах Верховної Ради України тощо.

Омбудсманом України була висловлена позиція щодо Проекту Закону про внесення змін до Закону України «Про відпустки» щодо врегулювання права самозайнятих осіб на отримання відпустки, якою було запропоновано внести відповідні зміни до Закону № 504/96-ВР щодо врегулювання права самозайнятих осіб на отримання відпустки[1]. Омбудсмен України не підтримав цей законопроєкт, а у своїй позиції виходив із того, що право на відпустку – це інститут трудового права. Трудові відносини можливі за наявності двох суб'єктів – працівника та роботодавця. Щорічна відпустка повинна бути оплачуваною та надаватись роботодавцем працівнику. Така категорія, як «самозайнята особа» відсутня у трудовому праві. Натомість згідно з підп. 14.1.226 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України (далі – ПК України) самозайнята особа – це платник податку, який є фізичною особою – підприємцем або провадить незалежну професійну діяльність за умови, що така особа не є працівником в межах такої підприємницької чи незалежної професійної діяльності[2]. Ця пропозиція може призвести до правових колізій. Автори законопроєкту в пояснювальній записці до нього зауважують про можливість фізичної особи – підприємця призупинити свою діяльність, отримати податкові канікули (згідно з положеннями ПК України) та слушно зазначають, що фізичні особи – підприємці не є найманими працівниками, а тому й відпустки в них бути не може. Омбудсманом України надані рекомендації про те, що відповідні зміни більш доцільно внести до ПК України.

Висновки

В Україні Омбудсман є невід'ємною складовою системи конституційного захисту прав і свобод людини та громадянина. Його діяльність характеризується високим конституційним статусом, незалежністю

1 Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про відпустки» щодо врегулювання права самозайнятих осіб на отримання відпустки : від 18.12.2023 № 10357 / ініціатори О. А. Лукашев, О. І. Ковальов // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43376 (дата звернення: 25.04.2025).

2 Податковий кодекс України :Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 25.04.2025).

від будь-якого органу, широкою юрисдикцією, значними повноваженнями щодо проведення моніторингів, а також можливістю безпосереднього звернення до Омбудсмана з боку широких верств населення. Під час моніторингу Омбудсманом України дотримання права на відпустку в умовах воєнного стану було виявлено низку проблем, які не дають змоги громадянам повною мірою реалізувати своє конституційне право на відпустку.

Однією з причин такого становища є несвоєчасне прийняття підзаконних нормативно-правових актів після ухвалення законів. Після того, як закон щодо особливостей використання відпустки вагітними працівницями набрав чинності, до Омбудсмана України зверталися жінки зі скаргами на порушення їхнього права на отримання соціальної відпустки за власним бажанням. За рекомендаціями Омбудсмана України Міністерство охорони здоров'я внесло зміни до відповідного відомчого документа, чим було поновлено права вагітних жінок.

Моніторингом встановлено, що з ухваленням Закону № 3269-IX не всі працівники РФПЦ можуть скористатись додатковою щорічною відпусткою через неприйняття підзаконних нормативно-правих актів. Омбудсманом України були надані відповідні рекомендації.

Омбудсман України має право звертатись до КСУ з конституційним поданням про відповідність Основному Закону України, законів України та інших нормативно-правових актів з питань прав і свобод людини та громадянина. Аналіз Закону № 2136-IX дав змогу припустити, що ньому окремі положення, які стосуються права на відпустку, не відповідають Конституції України. Законодавець надав право роботодавцю: 1) замінювати частину щорічної основної відпустки, що перевищує 24 к. дн., на відпустку без збереження заробітної плати; 2) замінювати будь-яку іншу відпустку понад щорічну основну на відпустку без збереження заробітної плати; 3) надавати невикористані дні відпустки як відпустку без збереження заробітної плати після припинення або скасування воєнного стану; 4) самостійно визначати період надання таких невикористаних відпусток після припинення або скасування воєнного стану. Аналіз норм Закону № 2136-IX став підставою для Омбудсмана України заявити про їхню неконституційність і звернутися до Конституційного Суду України із клопотанням про визнання цих положень такими, що не відповідають Конституції. У поданні, серед іншого, йшлося про порушення норм Основного Закону, зокрема: ст. 45, якою гарантується, що щорічні відпустки є оплачуваними, а їхня тривалість визначається законом; ст. 64, відповідно до якої допускаються лише обмеження прав громадян під час воєнного стану або надзвичайного стану, але не їх скасування; ст. 8, згідно з якою Конституція України

має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти ухвалюються на її основі й повинні їй відповідати; ст. 22, яка проголошує, що при ухваленні нових законів не допускається звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод.

Омбудсман України не має права законодавчої ініціативи, але має право вносити пропозиції щодо змін законодавства у сфері захисту прав і свобод. Відповідні пропозиції, зокрема, надаються в межах опрацювання законопроєктів, які надходять на погодження від центральних органів державної влади, розглядаються у профільних комітетах Верховної Ради України тощо.

Діяльність Омбудсмана України доповнює наявні засоби захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина, не скасовує їх і не передбачає перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод.

Список бібліографічних посилань: 1. Лега О. В., Яловега Л. В., Прийдак Т. Б. Відпустка: види, порядок надання, методика розрахунку та облікові аспекти. *Ефективна економіка.* 2019. № 9. DOI: https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.9.44. **2.** Авескулов В. Д. Правове регулювання щорічних відпусток : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2014. 215 с. **3.** Багрій В. А. Загальнотеоретична характеристика права працівників на відпочинок. *Соціальне право.* 2019. № 3. С. 21–24. **4.** Іванов Ю. Ф., Іванова М. В. Додержанням трудових прав осіб, щодо яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2024. Вип. 3 (106). С. 65–79. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2024.3.06. **5.** Гапон О. Є. Поняття та сутність права працівників на відпочинок. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2014. Вип. 28 (2). С. 21–24. **6.** Назаренко І. В., Мельник К. Ю. Проблеми юридичних гарантій прав працівників у сфері робочого часу, часу відпочинку й оплати праці в умовах воєнного стану. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2023. Вип. 3 (102), ч. 1. С. 70–80. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2023.3.06. **7.** Черноус С. М. Конституційне право працівників .на відпочинок: проблеми обмеження в умовах воєнного стану в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2022. № 4. С. 71–78. DOI: https://doi.org/10.32782/3922122. **8.** Іванова М., Іванов Ю. Інформаційно-правові аспекти діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.* 2024. Вип. 70. С. 144–163. DOI: https://doi.org/10.15407/np.70.144.

Надійшла до редколегії 02.05.2025

Прийнята до опублікування 10.06.2025

Ivanov Yu. F., Ivanova M. V. Monitoring of the Constitutional Right to Leave under Martial Law by the Ukrainian Ombudsman

The article reveals the role of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights in exercising parliamentary control over the observance of the constitutional right to leave. It is noted that the Ombudsman of Ukraine is an integral element of the constitutional system of protection of human and civil rights and freedoms, whose activities are characterised by a high constitutional status, independence from any body and the possibility of direct appeal by the general public.

It is noted that the exercise of the right to leave is a biological necessity for a person to restore his/her working capacity and meet vital needs; failure to exercise this right, even under martial law, may adversely affect a person's health and life. The article identifies the inability of employees to fully exercise their right to leave for various reasons. The inability of employees to properly exercise their right to leave in accordance with the provisions of the Law of Ukraine "On Overcoming Tuberculosis in Ukraine" due to the failure to adopt by-laws is established. The emphasis is placed on the violation of the right of pregnant women to postpone the start of maternity leave due to the late adoption of a departmental regulatory document.

The grounds for the Ombudsman of Ukraine's appeal to the Constitutional Court of Ukraine on the unconstitutionality of certain provisions of the Law of Ukraine "On the Organisation of Labour Relations under Martial Law" are revealed. The requirements to be met by a constitutional petition are emphasised. It is proved that the right to file a constitutional petition is the right of the Ombudsman of Ukraine.

It is also proven that the activities of the Ombudsman of Ukraine complement the existing means of protection of constitutional rights and freedoms of man and citizen, do not cancel them and do not entail a review of the competence of state bodies which ensure protection and restoration of violated rights and freedoms.

Keywords: constitutional rights, labour rights, Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights, Ombudsman, right to leave, employees.

УДК 349.3:351.74(477) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.10

Костянтин Юрійович Мельник,
доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 1,
кафедра цивільного, трудового та господарського права (професор);
https://orcid.org/0000-0002-8960-0234,
e-mail: melnik_k.u@ukr.net;

Роман Володимирович Татарінов,
кандидат юридичних наук,
Державний університет інтелектуальних технологій і зв'язку (м. Одеса),
кафедра національної безпеки та управління суспільним розвитком (доцент);
https://orcid.org/0009-0007-3672-6099

СЛУЖБА СУПРОВОДУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ОСІБ РЯДОВОГО І НАЧАЛЬНИЦЬКОГО СКЛАДУ СЛУЖБИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ, ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ТА ЧЛЕНІВ ЇХНІХ СІМЕЙ ЯК СУБ'ЄКТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Розглянуто стан правового регулювання діяльності служб супроводу військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їхніх сімей. Відмічено недоліки відповідного національного законодавства. Запропоновано розробити комплексний нормативно-правовий акт – положення про служби супроводу військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їхніх сімей. Визначено структуру такого положення.

Ключові слова: соціальний захист, соціальний ризик, служба супроводу, військовослужбовець, особи рядового і начальницького складу, служба цивільного захисту, поліцейський, член сім'ї.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Негативними наслідками воєнних дій, що тривають на всій території України, є передусім загибель, поранення, контузії, каліцтва, захворювання, потрапляння в полон осіб, які забезпечують оборону держави та підтримання правопорядку на її території. Так, за інформацією The Economist, яка була опублікована наприкінці 2024 р., за майже три роки повномасштабного вторгнення рф Україна могла

© Мельник К. Ю., Татарінов Р. В., 2025

втратити від 60 до 100 тис. військових загиблими. Журналісти видання зауважують, що звіти про втрати важко перевірити самостійно, а військовослужбовці, які зникли безвісти або вважаються загиблими, не завжди відображаються в них. Проте вони дають приблизне уявлення про кількість загиблих. Ще близько 400 тис. військовослужбовців могли отримати поранення[1]. Тисячі українських військовослужбовців Збройних Сил України, Національної гвардії України, Державної спеціальної служби транспорту та прикордонників незаконно позбавлені волі та утримуються в полоні російською федерацією. Згідно з даними Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими, від початку повномасштабного вторгнення рф в Україну станом на лютий 2025 року проведено 61 обмін військовополоненими. З полону повернули 3 749 військовослужбовців[2]. З огляду на зазначене особливого значення сьогодні набуває проблема забезпечення належного соціального та правового захисту військовослужбовців, правоохоронців та членів їх сімей.

Стан дослідження проблеми

Проблеми соціального захисту населення досліджували такі вчені, як: В. М. Андріїв, Н. Б. Болотіна, В. С. Венедіктов, Т. З. Гарасимів, В. В. Жернаков, М. І. Іншин, М. М. Клемпарський, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипко, В. І. Прокопенко, Д. І. Сіроха, С. М. Синчук, І. М. Сирота, Б. І. Сташків, Г. І. Чанишева, О. М. Ярошенко та ін. Водночас дослідження правових аспектів діяльності служби супроводу військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їхніх сімей як новоствореної інституції, що надає соціальну підтримку особам, які опинилися у складних життєвих обставинах, досі не проводилося.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є вдосконалення національного законодавства, що регламентує діяльність служб супроводу військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їхніх сімей. *Завдання* дослідження полягають у вивченні поглядів науковців на визначення категорії «соціальний ризик», аналізі стану національного законодавства, що регламентує діяльність зазначених служб.

---

1 The Economist оприлюднив приблизні дані про втрати України у війні // Радіо Свобода : сайт. 27.11.2024. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukrayina-viyskovi-vtraty/33217793.html (дата звернення: 19.04.2025).

2 Заручники Росії: як звільнити військових та цивільних із російського полону // Радіо Свобода : сайт. 19.04.2025. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/khto-perebuvaye-u-rosiyskomu-poloni/33388539.html (дата звернення: 19.04.2025)

Наукова новизна дослідження

Подальшого розвитку набуло розуміння правового статусу служби супроводу військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їхніх сімей як суб'єкта забезпечення соціального захисту. Удосконалено структуру національного законодавства, що регламентує діяльність відповідних служб.

Виклад основного матеріалу

Кабінет Міністрів України 20 серпня 2024 р. визначив порядок організації діяльності служби супроводу військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їхніх сімей (далі – служба супроводу), ухваливши відповідну постанову. За словами заступника Міністра оборони України Н. Ф. Калмикової, «кількість військовослужбовців в армії з початку повномасштабного вторгнення виросла в рази. У війську зараз дуже багато цивільних людей, які до цього ніколи не стикалися з армією. Всім їм потрібна допомога щодо вирішення нагальних питань, з якими вони стикаються під час служби. Саме тому створюємо абсолютно нову службу, основна мета якої – надання своєчасної та якісної допомоги військовослужбовцям. Служби супроводу будуть працювати у всіх військових частинах і займатися лише цим напрямом. Вони будуть займатися не тільки діючими військовослужбовцями, але й членами родин загиблих, зниклих безвісті та полонених»[1].

Основними нормативно-правовими актами, які регламентують діяльність служби супроводу, сьогодні є Порядок організації діяльності служб супроводу військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їх сімей, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2024 р. № 948 (далі – Порядок), Положення про службу супроводу військовослужбовців та членів їх сімей в системі Міністерства оборони України, затверджене наказом Міністерства оборони України від 29 січня 2025 р. № 59, та Положення про служби супроводу військовослужбовців Державної прикордонної служби України, Національної гвардії України, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їх сімей, затверджене наказом Міністерства внутрішніх справ України від 11 листопада 2024 р. № 750.

[1] В Україні створюється служба супроводу військовослужбовців – постанова Уряду // Урядовий портал : офіц. сайт. 20.08.2024. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/v-ukraini-stvoriuietsia-sluzhba-suprovodu-viiskovosluzhbovtsiv-postanova-uriadu (дата звернення: 19.04.2025).

Служба супроводу, відповідно до п. 2 Порядку, створюється в органі військового управління (органі управління), з'єднанні, військовій частині (бригаді, полку, батальйоні (дивізіоні) окремому батальйоні, загоні), вищому військовому навчальному закладі, військовому навчальному підрозділі закладу вищої освіти, навчальній військовій частині (центрі), закладі, установі, організації, базі, закладі охорони здоров'я, що перебуває в підпорядкуванні керівника складової сил безпеки і оборони на базі структурних підрозділів, до повноважень яких належить питання забезпечення соціального захисту військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їхніх сімей, або за рахунок штатних посад за відповідними напрямами роботи у межах штатної чисельності відповідних підрозділів (військової частини)[1].

Метою створення служби супроводу є підтримка військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їхніх сімей, насамперед тих, які отримали поранення (травму, контузію, каліцтво), захворювання, членів їх сімей, а також сімей військовослужбовців, які зникли безвісти за особливих обставин, потрапили в полон, загинули (померли) під час виконання бойових (службових) завдань (п. 3 Порядку)[2].

Виходячи з вищезазначеного, суб'єктами, яким надається підтримка, є, по-перше, військовослужбовці, особи рядового або начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейські, по-друге, члени їхніх сімей. Підтримка надається в разі настання з указаними особами таких подій, як поранення (травма, контузія, каліцтво), захворювання, зникнення безвісти за особливих обставин, потрапляння в полон, загибель (смерть) під час виконання бойових (службових) завдань.

У юридичній літературі вищезазначені та інші події, настання яких є підставою для надання державної чи іншої підтримки, узагальнено визначаються як «соціальні ризики» [1–10]. Так, С. М. Прилипко вказує, що «об'єктивною основою для виникнення соціально забезпечувальних відносин і відмежовування їх від інших суспільних відносин, урегульованих правом, виступають соціальні ризики, через які особа втрачає роботу чи інші засоби для існування з незалежних

[1] Порядок організації діяльності служб супроводу військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їх сімей : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 20.08.2024 № 948 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/948-2024-п (дата звернення: 19.04.2025).

[2] Там само.

від неї причин і самостійно не може подолати те скрутне становище, у якому вона опинилася (втрата годувальника, роботи, техногенна катастрофа, тяжке матеріальне становище, самотність тощо)» [1, с. 31]. Н. Б. Болотіна розглядала соціальний ризик як підставу для виникнення права на соціальне забезпечення. Вчена пропонувала згрупувати соціальні ризики за такими групами: «а) загальнолюдські (загальносоціальні), які можна поділити на загальнопоширені (хвороба, непрацездатність, материнство, сімейні витрати, безробіття, старість, смерть, вдівство) і не загальнопоширені, які кожна країна визначає самостійно; б) професійні, зумовлені негативними чинниками виробництва, що призводять до травматизму й професійних захворювань; в) державно-політичні, пов'язані з воєнними діями, політичними репресіями; г) техногенні; ґ) екологічні» [2, с. 49].

Отже, категорія «соціальний ризик» є ключовою для набуття особою права на соціальний захист, оскільки виступає підставою для виникнення соціально-захисних правовідносин. Важливість цієї категорії зумовила науковий інтерес учених до її визначення. Так, Г. І. Чанишева визначає соціальний ризик як «закріплену у нормативно-правових актах складну юридично-значиму обставину, при настанні якої особа (сім'я) втрачає повністю або частково засоби для існування, змушена здійснювати додаткові затрати на їх подолання або втрачає свій соціальний статус та у зв'язку з цим потребує допомоги з боку державних, недержавних органів, інших суб'єктів» [3, с. 13]. С. М. Синчук вважає, що «соціальним ризиком є закріплена законодавством і визнана суспільством соціально-значима обставина об'єктивного характеру, з настанням якої громадяни (члени їхніх сімей) можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування чи потребують додаткового матеріального забезпечення та не можуть самостійно її уникнути» [4, с. 56]. На думку Т. З. Гарасиміва, «соціальний ризик – це визнана суспільством чи державою не передбачувана або передбачувана, бажана або не бажана подія в житті людини, яка призводить до втрати працездатності (постійної або тимчасової) чи матеріальної незабезпеченості особи та не може бути усунена особою самостійно внаслідок об'єктивних причин» [5, с. 89].

Рівень соціальної захищеності військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їхніх сімей у разі настання соціального ризику безпосередньо залежить від чіткої та скоординованої діяльності всіх суб'єктів соціального захисту. Особливу роль у цьому відіграє служба супроводу як ключовий суб'єкт забезпечення соціального захисту зазначених категорій осіб.

Важливість служби супроводу та її місце в системі суб'єктів забезпечення соціального захисту зумовлюється передусім завданнями,

виконання яких покладено на неї. Так, відповідно до п. 3 Порядку основними завданнями служби супроводу є: 1) супроводження військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських, які отримали поранення (контузію, травму або каліцтво), захворювання під час виконання обов'язків військової служби (службових обов'язків), підтримання комунікації з членами їхніх сімей; 2) надання військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейським допомоги у питаннях направлення та проходження військово-лікарських, медичних (військово-лікарських), лікарсько-експертних комісій, оцінювання повсякденного функціонування особи; 3) супроводження членів сімей загиблих (померлих), зниклих безвісти за особливих обставин, захоплених у полон або заручниками, інтернованих у нейтральну державу військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських, надання їм допомоги у питаннях реалізації належних пільг і гарантій; 4) участь у проведенні відновлювальних (постізоляційних, реінтеграційних) заходів, заходів з адаптації, підтримки (супроводу) щодо осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, з числа військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських; 5) сприяння військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейським в оформленні документів, необхідних для надання їм посвідчень, що підтверджують статус особи, на основі якого надаються відповідні пільги і компенсації; 6) участь у заходах супроводження або підтримки військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських, які звільняються із служби; 7) забезпечення комунікації служб супроводу з органами державної влади та органами місцевого самоврядування в інтересах надання соціальної підтримки (допомоги) військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членам їхніх сімей; 8) здійснення заходів, спрямованих на виявлення порушених прав та соціальних гарантій військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їхніх сімей; 9) здійснення заходів, спрямованих на додержання рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, заходів у сфері запобігання та протидії насильству за ознакою статі[1].

[1] Порядок організації діяльності служб супроводу військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їх сімей : затв. постановою Кабінету Міністрів України від

Аналіз завдань служби супроводу свідчить про значний обсяг роботи з підтримки військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їхніх сімей, який покладається на цю новостворену інституцію. Це також підтверджує безумовну важливість і необхідність належної діяльності працівників служби щодо реалізації зазначених завдань.

Водночас проведений аналіз усіх норм зазначених вище нормативно-правових актів, які регламентують діяльність служб супроводу, свідчить про їхню неповноту та недосконалість, що може завадити якісному виконанню завдань, покладених на службу супроводу. Так, у цих нормативно-правових актах не визначено правовий статус керівника служби супроводу; права, обов'язки і відповідальність супровідника; алгоритм взаємодії служби супроводу з органами соціального захисту населення, закладами охорони здоров'я, посольствами та консульствами іноземних держав (останнє – щодо військовослужбовців-іноземців та членів їх сімей); порядок діяльності служб супроводу щодо надання підтримки військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейським, які отримали поранення (контузію, травму, каліцтво), захворювання, а також членам сімей осіб із вищезазначених категорій, які зникли безвісти за особливих обставин, потрапили в полон або загинули (померли) під час виконання бойових (спеціальних) завдань.

Крім цього, положення про служби супроводу, затверджені наказами Міністерства оборони України від 29 січня 2025 р. № 59 та Міністерства внутрішніх справ України від 11 листопада 2024 р. № 750, відрізняються за структурою та змістовним наповненням, хоча стосуються одного й того самого питання й однакових отримувачів підтримки в разі настання ідентичних соціальних ризиків.

З огляду на це доцільним є розроблення на основі зазначеного Порядку та двох положень єдиного комплексного нормативно-правового акта під назвою «Положення про служби супроводу військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їхніх сімей». Пропонуємо таку його структуру: розділ I «Загальні положення», розділ II «Завдання та функції служби супроводу», розділ III «Права, обов'язки, відповідальність керівника служби супроводу та супровідника», розділ IV «Порядок діяльності служби супроводу щодо надання підтримки», розділ V «Взаємодія служби супроводу з державними органами, органами місцевого самоврядування, посольствами та консульствами іноземних держав», розділ VI «Фінансове та матеріально-технічне забезпечення

20.08.2024 № 948 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/948-2024-п (дата звернення: 19.04.2025).

служб супроводу», розділ VII «Контроль за діяльністю служб супроводу».

Висновки

Створення служби супроводу військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, поліцейських та членів їхніх сімей є своєчасним кроком, що свідчить про Україну як соціальну державу, яка, попри складні умови, зумовлені бойовими діями та окупацією частини території, належним чином виконує свою соціальну функцію. Аналіз завдань цієї служби вказує на значний обсяг роботи з підтримки зазначених категорій осіб і членів їхніх сімей, що покладається на новостворену інституцію. Тому нині надзвичайно важливо забезпечити її функціонування професійними кадрами, належними матеріальними та фінансовими ресурсами, а також чітким правовим регулюванням її статусу та діяльності.

Список бібліографічних посилань: **1.** Прилипко С. М. Предмет права соціального забезпечення : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2007. 47 с. **2.** Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України : навч. посіб. Київ : Знання, 2005. 615 с. 3. Право соціального захисту : навч. посіб. / за заг. ред. Г. І. Чанишевої. Одеса : Фенікс, 2024. 202 с. **4.** Синчук С. М. Теорія соціального ризику за правом соціального забезпечення. *Право України.* 2003. № 3. С. 55–59. **5.** Гарасимів Т. З. Принципи права соціального забезпечення України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.05. Львів, 2001. 147 с. **6.** Сташків Б. І. Право соціального забезпечення. Загальна частина : навч. посіб. Чернігів : Десна, 2016. 692 с. **7.** Право соціального забезпечення в Україні : підручник. / за ред. О. М. Ярошенка. 4-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2015. 458 с. **8.** Право соціального забезпечення : підручник. / за ред. П. Д. Пилипенка. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Ін Юре, 2008. 504 с. **9.** Мокрицька Н. П. Право соціального забезпечення : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 536 с. **10.** Кучма О. Л., Сіньова Л. М. Право соціального забезпечення України : навч. посіб. Київ : ФОП Маслаков, 2019. 306 с.

Надійшла до редколегії 30.04.2025

Прийнята до опублікування 03.06.2025

Melnyk K. Yu., Tatarinov R. V. Support Service for Military Personnel, Privates and Commanders of the Civil Defense Service, Police Officers and Members of Their Families as a Subject of Social Protection

The article examines the state of legal regulation of the support services for military personnel, rank-and-file and senior civil defense personnel, police officers and members of their families. The points of view of scholars on the definition of the category of "social risk" are investigated. The legal status of the support service as a subject of social protection is studied.

The author notes the shortcomings of the national legislation regulating the activities of support services for military personnel, rank-and-file and senior civilian protection officers, police officers and members of their families. In particular, the legal status of the head of the support service; the rights, duties and responsibilities of the support service; the algorithm of interaction of the support service with social protection authorities, health care institutions, embassies and consulates of foreign countries; the procedure for the activities of support services to provide support to military personnel, rank and file and senior officers of the civil protection service, police officers who have been injured (contusion, trauma, maim), diseases, as well as family members of the above-mentioned persons who went missing under special circumstances, were captured, or died while performing combat (special) missions are not enshrined.

The necessity of developing a comprehensive regulatory legal act – the Regulation on Support Services for Military Personnel, Private and Commanding Officers of the Civil Protection Service, Police Officers and Members of Their Families – is substantiated. The following structure of this Regulation is proposed: section I "General provisions", section II "Tasks and functions of the support service", section III "Rights, duties and responsibilities of the head of the support service and the support person", section IV "Procedure for the support service to provide support", section V "Interaction of the support service with state authorities, local self-government bodies, embassies and consulates of foreign states", section VI "Financial and logistical support of support services", section VII "Control over the activities of support services".

Key words: social protection, social risk, escort service, military personnel, rank and file and senior officers, civil protection service, police officer, family member.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 342.95(477):[351.74+355] **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.11

Костянтин Леонідович Бугайчук,
доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 2,
науково-дослідна лабораторія з проблем правового забезпечення діяльності поліції та протидії злочинності (завідувач);
https://orcid.org/0000-0003-2429-5010,
e-mail: klbugaychuk@gmail.com

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВПРОВАДЖЕННЯ РИЗИК-ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ В ДІЯЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ УКРАЇНИ

У публікації здійснено науковий аналіз поняття та ознак категорії «ризик», а також порядку застосування концепції «управління ризиками» в діяльності органів державної влади, що входять до системи суб'єктів сектору безпеки та оборони України. Проаналізовано стан адміністративно-правового регулювання питань, пов'язаних з упровадженням ризик-орієнтованих підходів у діяльність Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України та інших суб'єктів сектору безпеки та оборони. Запропоновано авторське розуміння ризик-орієнтованого підходу в діяльності суб'єктів сектору безпеки та оборони як упровадження нормативно-врегульованих процедур управління ризиками, що виникають під час внутрішньоорганізаційної діяльності відповідних державних органів, а також під час виконання ними закріплених законодавством повноважень щодо захисту прав і законних інтересів людини й громадянина, забезпечення суверенітету, незалежності і територіальної цілісності держави, національної безпеки, боротьби зі злочинами та іншими правопорушеннями.

Ключові слова: публічне адміністрування, адміністративно-правове регулювання, ризики, управління ризиками, воєнний стан, національна безпека, безпекове середовище, ризик-менеджмент, ризик-орієнтований підхід, сектор безпеки та оборони.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Трансформація форм і методів роботи суб'єктів сектору безпеки та оборони України, зумовлена агресією рф, вимагає використання всього доступного інструментарію, здатного підвищити загальну

© Бугайчук К. Л., 2025

ефективність безпекової ситуації, забезпечити належний стан публічного порядку та безпеки, а також покращити внутрішні адміністративні процеси, пов'язані зі зміцненням стійкості й керованості організаційними структурами відповідних державних органів.

Слід зазначити, що останнім часом у програмних і стратегічних документах, пов'язаних із діяльністю органів правопорядку та інших силових структур, почали з'являтися норми, які наголошують на необхідності впровадження у практичну діяльність концепції «управління ризиками» («ризик-орієнтованого підходу», «ризик-менеджменту»), здатної вдосконалити процеси стратегічного й оперативного планування, підвищити загальну ефективність та адаптивність цих органів до змін у безпековому середовищі.

Наприклад, Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, схвалений Указом Президента України від 11 травня 2023 р. № 273/2023, передбачає зміни в системі органів правопорядку, які мають стосуватися всіх аспектів їх функціонування, зокрема впровадження в їхню діяльність ризик-орієнтованих підходів. Крім цього, пункт 1.2 Плану заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 р. № 792, визначає коло завдань щодо забезпечення подальшого розвитку системи органів правопорядку на основі застосування ризик-орієнтованих підходів, зокрема «розроблення та впровадження в діяльність органів правопорядку та прокуратури загальних і спеціалізованих методик, стандартів (SOP) з ризик-орієнтованого підходу як основи організації запобігання, виявлення та нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам України; розроблення, упровадження та періодичне оновлення системи профілів ризиків у діяльності органів правопорядку та прокуратури»[1].

На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що впровадження ризик-орієнтованого підходу в діяльність суб'єктів сектору безпеки та оборони є інноваційним управлінським інструментом, зумовленим сучасними підходами до реформування діяльності відповідних державних органів. Тому його зміст і організаційні засади потребують належного дослідження та наукового опрацювання.

---

[1] Про затвердження плану заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.08.2024 № 792-р // LIGA 360 : сайт. URL: https://ips.ligazakon.net/document/KR240792 (дата звернення: 21.04.2025).

Стан дослідження проблеми

Зміст і складові елементи процедур управління ризиками часто розглядалися в наукових працях фахівців, які вивчали особливості підвищення ефективності діяльності господарських товариств та інших організацій, що здійснюють прибуткову діяльність. Так, у цьому напрямі можна виокремити здобутки Ю. Дуднєвої та А. Зайцевої [1], З. Калініченко [2], О. Кібік, О. Слободянюк, Л. Кузнецової [3], І. Петрової [4], Л. Чернишової, К. Бондар, Л. Красіловської [5], А. Штангрета, М. Караїм, О. Караїм [6], які досліджували питання управління ризиками в діяльності підприємств, установ та організацій, зокрема під час дії надзвичайних правових режимів. Слід також відзначити наукові публікації Ю. Ключки [7] та Є. Пащенка [8], присвячені питанням управління ризиками у сфері пожежної безпеки та у структурі Міністерства оборони України.

У роботах іноземних фахівців, які працювали над цією тематикою, основну увагу зосереджено на важливості мінімізації ризиків під час здійснення корпоративного управління, аналізі переваг упровадження процедур ризик-менеджменту в загальний механізм стратегічного управління підприємствами, формуванні в персоналу культури управління ризиками тощо [9; 10; 11].

Водночас у сучасній науковій літературі бракує досліджень щодо актуального стану правового регулювання управління ризиками в діяльності суб'єктів сектору безпеки та оборони, зокрема органів правопорядку. Крім того, вважаємо, що у сфері національної безпеки держави досі не сформовано єдиних підходів до змісту поняття «ризик-орієнтований підхід», що надає цій публікації актуальності та своєчасності.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз сучасного стану адміністративно-правового регулювання впровадження ризик-орієнтованого підходу та процесу управління ризиками в діяльність суб'єктів сектору безпеки та оборони України, а також вироблення науково обґрунтованих пропозицій щодо його вдосконалення. Досягнення зазначеної мети передбачає виконання таких *завдань*: дослідження змісту й ознак категорій «ризик», «управління ризиками»; визначення основних складових процесу управління ризиками; здійснення порівняльно-правового аналізу нормативних актів, що регулюють порядок і процедури управління ризиками в діяльності окремих органів правопорядку, а також Міністерстві оборони України; визначення основних напрямів розвитку й удосконалення нормативного забезпечення впровадження ризик-орієнтованого підходу в діяльність суб'єктів сектору безпеки та оборони.

Наукова новизна дослідження

Стаття є одним із перших наукових досліджень, присвячених систематизації та порівняльно-правовому аналізу впровадження ризик-орієнтованого підходу в діяльність суб'єктів сектору безпеки та оборони України, зокрема з урахуванням вимог правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

Вважаємо доцільним на початку публікації дослідити зміст основних категорій, які використовуватимуться надалі.

Найповніше поняття ризику висвітлювалося фахівцями в галузі економіки та управління підприємствами, що є цілком природним, оскільки саме в цих сферах суспільних відносин виникла концепція управління господарською діяльністю на основі дослідження різноманітних ризиків і загроз, які впливають на прибутковість підприємства та його подальший розвиток.

Так, Л. Чернишова висловлює думку, що ризик за своїм змістом представляє «імовірність ситуації, у якій існує потенційна можливість виникнення втрати або невизначеності, що виникає в результаті певної події або обставини і може мати вплив як на окремі елементи або аспекти діяльності підприємства, так і на весь бізнес-процес» [5, с. 128]. Майже схожого підходу дотримується В. Волошина-Сідей, яка говорить про ризик, як про «імовірність відхилення від бажаного результату… що суттєво впливає на діяльність суб'єкта господарювання» [12, с. 73].

Зі свого боку О. Орлова та М. Копитко визначають ризики як можливість настання ситуацій (подій) як із негативними, так і з позитивними наслідками. Крім того, на їхню думку, виникнення ризиків пов'язане з ситуацією невизначеності, а також з відхиленням певних показників від заданих параметрів [13, с. 132; 14, с. 36].

Цікавою видається теза В. Гросул, згідно з якою в сучасному науковому просторі сформувалися два основні підходи до трактування категорії «ризик»: ризик як процес і ризик як результат. Зважаючи на це, дослідниця зазначає, що «ризик – це об'єктивно-суб'єктивна категорія, що характеризує невизначеність у сучасному економічному просторі внаслідок дії факторів бізнес-середовища, які мають як прямий, так і непрямий вплив на діяльність підприємства» [15, с. 61].

Таким чином, узагальнюючи наведені наукові погляди, маємо зазначити таке:

– поняття «ризик» пов'язане з імовірністю виникнення ситуацій із відповідними наслідками (зазвичай негативними);

– ризик свідчить про те, що в майбутньому можливе відхилення показників діяльності організацій від загальноприйнятих (встановлених) стандартів;

– ризики можуть не лише спричиняти різні втрати для організацій та установ, а й створювати можливості для їх подальшого розвитку;

– оскільки ризики впливають на діяльність організації, їх ідентифікація, виявлення, аналіз, усунення або мінімізація можуть сприяти організаційному розвитку чи вдосконаленню відповідного виду діяльності.

Якщо говорити про види ризиків, окреслені в науковій літературі, то насамперед слід виокремити зовнішні та внутрішні ризики. Внутрішні пов'язані з організаційними процесами, що відбуваються у межах відповідної управлінської системи, натомість зовнішні – з чинниками, які перебувають поза її межами та не залежать від неї [3, с. 14–15].

У галузі цивільної безпеки фахівці зазначають, що залежно від джерел небезпеки «ризики можуть бути техногенними, природними, соціально-політичними та комбінованими. Природний ризик пов'язаний з імовірністю прояву несприятливих природних явищ; соціально-політичний – небезпечних дій інших людей; техногенний ризик виникає в результаті аварій та інших надзвичайних ситуацій» [16, с. 23–24].

Таким чином слід зауважити, що класифікації ризиків можуть бути різноманітними і залежать лише від відповідних критеріїв, які характеризують поточну діяльність відповідного суб'єкта.

Слід зазначити, що науковці та практики, які вивчають питання, пов'язані з виникненням управлінських ризиків, наголошують: з урахуванням їх об'єктивного існування в будь-якій організації необхідно застосовувати всі доступні методи, здатні повністю усунути або мінімізувати ці ризики. Відповідний процес отримав узагальнену назву «управління ризиками». Водночас у літературі використовуються й інші терміни – «ризик-менеджмент», «ризик-орієнтоване управління» тощо.

Так, Ю. Рогач вказує, що «під управлінням ризиками слід розуміти сукупність дій, спрямованих на максимальне використання можливих позитивних наслідків реалізації ризику при одночасному вжитті усіх можливих заходів управлінського характеру для протидії їх негативному впливу на ресурси та економічні можливості й інтереси підприємств». На його думку, ризик-менеджмент є окремим напрямом управлінської діяльності й становить «процес ухвалення управлінських рішень, що мають на меті ідентифікацію ризику, оцінювання ймовірності його настання та економічних наслідків від його негативних проявів, аналіз ризику та вибір і застосування найбільш відповідних у конкретних умовах методів управління ризиком» [16, с. 41].

Якщо звернутися до інших наукових праць, доцільно виокремити також альтернативні погляди та підходи до змісту й сутності управління ризиками.

1. Ризик-орієнтоване управління передбачає: «1) ідентифікацію ризиків на основі експертної оцінки, аналіз бізнес-процесів, збір та аналіз зовнішньої інформації; 2) класифікацію та оцінювання ризиків; 3) розробку заходів щодо управління ризиками; 4) контроль виконання плану з управління ризиками; 5) оцінку ефективності управління» [17, с. 20].

2. Управління ризиками представляє процес формування стратегічних дій, спрямованих на охоплення максимально широкого діапазону ризиків, їх ідентифікацію, аналіз, оцінку, контроль, вивчення та нейтралізацію негативного впливу [5, с. 128].

3. Основними етапами ризик-орієнтованого підходу є проведення дослідження середовища, аналіз та оцінювання ризику, прийняття управлінських рішень щодо планових дій з попередження або обмеження негативного впливу ризикових ситуацій, оцінювання ефективності управління ризиками та його впливу на досягнуті результати діяльності підприємства; моніторинг процесу управління ризиками на підприємстві [4, с. 247].

4. Особливостями ризик-орієнтованого підходу є: «1) комплексність, що проявляється у виявленні ризиків при прийнятті управлінських рішень для всіх складових управління; 2) інтегрованість ризик-орієнтованого підходу в усі підсистеми та бізнес-процеси діяльності підприємства; 3) соціальна спрямованість і значущість, оскільки застосування цього підходу потребує формування ризик-орієнтованого мислення, спеціальної культури підприємства, розвитку специфічних управлінських компетенцій» [18, с. 25].

Отже, можемо зробити висновок, що поняття «управління ризиками» та «ризик-орієнтований підхід» є дещо різними за своїм змістом. Управління ризиками слід розглядати як послідовний процес, що включає аналіз середовища, виявлення й класифікацію ризиків, а також здійснення організаційних та управлінських заходів щодо їх мінімізації або усунення з подальшим моніторингом ефективності цих дій.

Натомість ризик-орієнтований підхід передбачає інтеграцію процедур управління ризиками в усі внутрішні управлінські процеси організації, а також у виконання зовнішніх функцій відповідно до нормативно-правових актів, які регулюють правовий статус відповідного органу, або згідно з іншими інституційними документами підприємства, установи чи організації.

Насамкінець зазначимо, що впровадження ризик-орієнтованого підходу та створення систем управління ризиками нині визнаються необхідною умовою або стандартом діяльності ефективної організації. Зокрема, згідно зі стандартом ISO 31000:2018 «Ризик-менеджмент» організації повинні впроваджувати систему управління ризиками,

інтегруючи її в усі процеси з урахуванням принципів адаптивності, контексту організації, комплексності та динамічності[1]. У стандарті ISO 9001:2015 «Системи управління якістю» запроваджено поняття «ризик-орієнтоване мислення» (*risk-based thinking*), яке передбачає, що організація має розглядати ризики як можливості та як основу для підвищення результативності системи управління якістю[2].

Далі розглянемо сферу діяльності суб'єктів сектору безпеки та оборони. Останнім часом багато з них ужили належних заходів для створення системи адміністративно-правового регулювання управління ризиками, яку доцільно визначити як систематичний, комплексний і цілеспрямований вплив адміністративно-правових норм на діяльність відповідного суб'єкта сектору безпеки та оборони з метою врегулювання суспільних відносин, що виникають під час упровадження й реалізації заходів з управління ризиками.

Зазначені адміністративно-правові норми насамперед знайшли відображення в чинних підзаконних актах суб'єктів сектору безпеки та оборони. Наприклад, у системі Міністерства оборони України під час внутрішнього контролю створюється система управління ризиками, що складається з таких заходів: 1) визначення відповідальних посадових осіб за здійснення координації управління ризиками; 2) здійснення ідентифікації ризиків; 3) оцінювання ідентифікованих ризиків за ймовірністю їх виникнення та суттєвістю впливу; 4) обрання способів реагування на ідентифіковані та оцінені ризики; 5) здійснення перегляду ідентифікованих та оцінених ризиків для виявлення нових і таких, що зазнали змін; визначення підходів щодо документування управління ризиками[3]. Крім того, у системі Міністерства оборони відповідним наказом визначені такі види ризиків: кадрові, корупційні, операційно-технологічні, програмно-технічні, ризики інформаційної безпеки, фінансові тощо.

---

1 ISO 31000:2018 Components // Corporate Research and Investigations : сайт. URL: https://crigroup.com/iso31000-components/ (дата звернення: 21.04.2025).

2 ДСТУ ISO 9001:2015 Системи управління якістю. Вимоги (ISO 9001:2015, IDT) // Будстандарт : сайт. URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=64013 (дата звернення: 21.04.2025).

3 Про деякі питання здійснення внутрішнього контролю та управління ризиками суб'єктами господарювання в системі Міністерства оборони України : наказ М-ва оборони України від 05.06.2019 № 278 // Міністерство оборони України : офіц. сайт. URL: https://mod.gov.ua/diyalnist/normativno-pravova-baza/nakaz-ministerstva-oboroni-ukraini-vid-05-06-19-n-278-pro-deiaki-pitannia-zdiisnennia-vnutrishnogo-kontroliu-ta-upravlinnia-rizikami-subiektami-gospodariuvannia-v-sistemi-ministerstva-oboroni-ukraini (дата звернення: 21.04.2025).

Міністерство внутрішніх справ України наказом «Про організацію та здійснення внутрішнього контролю в Міністерстві внутрішніх справ України» від 31 липня 2023 р. № 630 встановило такий зміст процесів із управління ризиками: 1) збір, систематизація, обробка та аналіз інформації щодо ідентифікації та оцінки ризиків; 2) підтримка в актуальному стані реєстру ідентифікованих та оцінених ризиків; 3) визначення ресурсів, необхідних для управління ризиками; 4) визначення прогнозованого ефекту від виконання заходів реагування на ризики; 5) розроблення, затвердження та виконання плану з реалізації заходів контролю та моніторингу впровадження їх результатів тощо[1]. До основних сфер внутрішнього контролю, у яких здійснюється робота з управління ризиками, віднесено процеси: планування, управління бюджетними коштами, організації та ведення бухгалтерського обліку, здійснення закупівель товарів, робіт і послуг, проведення правової роботи, забезпечення режиму секретності та інформаційної безпеки, організації документообігу тощо.

У системі Державного бюро розслідувань управління ризиками також визнано органічною частиною механізму внутрішнього контролю. Так, під ризиком розуміють настання події, що матиме вплив на здатність бюро виконувати завдання і повноваження та досягати визначеної мети (місії), стратегічних та інших цілей його діяльності[2].

Відповідні ризики в діяльності Державного бюро розслідувань поділяються на зовнішні і внутрішні, а також, залежно від управлінської сфери, на нормативно-правові, операційно-технологічні, програмно-технічні, кадрові та фінансово-господарські. Управління ризиками в системі внутрішнього контролю Державного бюро розслідування з процесуальних позицій охоплює такі етапи: 1) здійснення аналізу діяльності Державного бюро розслідувань, спрямованого на виявлення та оцінку ризиків; 2) збір, систематизацію та аналіз інформації щодо проведеної суб'єктами внутрішнього контролю ідентифікації та оцінки ризиків; 3) розроблення суб'єктами внутрішнього контролю пропозицій до Плану з реалізації заходів контролю і моніторингу впровадження їх результатів[3].

Якщо розглянути діяльність Бюро економічної безпеки, то в цьому державному органі ризик-орієнтований підхід реалізується з дещо

---

1 Про організацію та здійснення внутрішнього контролю в Міністерстві внутрішніх справ України : наказ МВС України від 31.07.2023 № 630.

2 Про затвердження Порядку організації та здійснення внутрішнього контролю в Державному бюро розслідувань : наказ Держ. бюро розслідувань від 27.04.2020 № 147.

3 Про затвердження Порядку організації та здійснення внутрішнього контролю в Державному бюро розслідувань : наказ Держ. бюро розслідувань від 27.04.2020 № 147.

інших позицій. У Порядку застосування ризик-орієнтованого підходу в Бюро економічної безпеки України, затвердженому наказом Бюро від 1 лютого 2023 р. № 36, зазначено, що він визначає організаційні засади здійснення діяльності Бюро економічної безпеки з виявлення, оцінювання та визначення ризиків вчинення кримінальних правопорушень у сфері економіки, а також вжиття відповідних заходів щодо управління ризиками у спосіб та в обсязі, що забезпечують мінімізацію таких ризиків залежно від їх рівня[1]. Своєю чергою, під ризиком у цьому нормативному акті розуміють загрозу, що ідентифікується в бюджетній, податковій, митній, грошово-кредитній або інвестиційній сфері, вплив якої призводить до тінізації економіки та послаблення економічної безпеки держави.

Отже, цей нормативно-правовий акт акцентує увагу не на сфері внутрішнього контролю та внутрішніх управлінських процесах (як це спостерігалося у діяльності Міністерства внутрішніх прав України, Державного бюро розслідувань та Міністерства оборони України), а на суспільних відносинах, що виникають під час учиненні правопорушень, попередження, припинення та розслідування яких віднесено до повноважень Бюро економічної безпеки. Тобто в цьому разі ризик-орієнтований підхід здійснюється у зовнішньому середовищі, яке є об'єктом правоохоронної діяльності цього державного органу.

Зважаючи на вищевикладене, ризик-орієнтований підхід у діяльності Бюро економічної безпеки охоплює процес ідентифікації та оцінювання ризиків учинення правопорушень у сфері економіки, а також подальші заходи щодо їх мінімізації або усунення.

Цей підхід також застосовується на трьох рівнях – стратегічному, оперативному й тактичному. Відмінність його реалізації на зазначених рівнях зумовлена сферою суспільних відносин, у межах яких здійснюється ідентифікація ризиків та оцінюється їхній вплив на криміногенну ситуацію у сфері економіки. Так, на стратегічному рівні аналізується вплив ризиків на загальний стан економіки держави, на оперативному – на окремі економічні галузі, а на тактичному – на вчинення конкретних кримінальних правопорушень.

Майже аналогічний підхід застосовується в діяльності Міністерства внутрішніх прав України під час оцінювання стану безпекового середовища. Зокрема, відповідно до Методичних рекомендацій з визначення (оцінювання) стану безпекового середовища в Україні від

[1] Про затвердження Порядку застосування ризик-орієнтованого підходу в Бюро економічної безпеки України : наказ Бюро економ. безпеки України від 01.02.2023 № 36 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0350-23 (дата звернення: 21.04.2025).

26 грудня 2023 р., така діяльність здійснюється з метою оцінювання та прогнозування ризиків як наслідку розвитку безпекового середовища, що потенційно можуть реалізуватися в перспективі понад п'ять років і призвести до негативних наслідків. Крім того, вона спрямована на формування сценаріїв розвитку подій і визначення завдань для служб та Національної гвардії України відповідно до цих сценаріїв[1].

Відповідними індикаторами, що свідчать про негативні або позитивні тенденції у стані безпекового середовища країни, визнаються: кількість учинених кримінальних правопорушень, пожеж, осіб, що постраждали внаслідок нещасних випадків, інтенсивність міграційних потоків тощо.

З урахуванням вищезазначеного можна стверджувати, що зміст ризик-орієнтованого підходу в діяльності суб'єктів безпеки та оборони доцільно розглядати з двох позицій. У першому випадку його традиційно пов'язують з удосконаленням внутрішніх управлінських процесів у відповідному державному органі, у другому – зі сферою суспільних відносин, у межах яких зазначені суб'єкти реалізують свої повноваження, визначені чинним законодавством.

На нашу думку, така ситуація потребує переосмислення підходу як до сутності процесів управління ризиками в діяльності суб'єктів сектору безпеки та оборони, так і до змісту адміністративно-правового регулювання цього процесу з урахуванням положень і вимог Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як складової сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки.

Висновки

1. У науковій літературі концепція «управління ризиками» розглядається в основному з позицій покращення або вдосконалення внутрішньої діяльності господарських товариств або інших комерційних підприємств установ та організацій.

Стандарти ISO 31000:2018 та ISO 9001:2015, що визначають типові підходи до процесу управління ризиками, також спрямовані на покращення внутрішніх систем управління якістю організацій шляхом розбудови системи ідентифікації, узагальнення, усунення та мінімізації ризиків. Крім того, акцент робиться на впровадженні ризик-орієнтованих підходів у всі робочі процеси та заходи організації, а також на важливості формування в персоналу ризик-орієнтованого мислення, яке є обов'язковою складовою підвищення загальної ефективності.

[1] Методичні рекомендації з визначення (оцінювання) стану безпекового середовища в Україні : затверджені заступником Міністра внутрішніх справ 26.12.2023.

2. Дослідження змісту підзаконних нормативно-правових актів суб'єктів сектору безпеки та оборони, які є основою адміністративно-правового регулювання відповідних суспільних відносин, дозволяє стверджувати, що процес управління ризиками переважно віднесено до сфери внутрішнього контролю, а його особливості регулюються відомчими наказами Міністерства внутрішніх справ України, Державного бюро розслідувань, Міністерства оборони України, Бюро економічної безпеки.

З урахуванням того, що публічне адміністрування в державних органах, які належать до суб'єктів сектору безпеки та оборони, це «діяльність, яка спрямована на впорядкування їх організаційної структури, планування, підготовку, розробку та реалізацію управлінських рішень, організацію діяльності апарату управління, здійснення документального, інформаційного, кадрового, психологічного забезпечення їх повсякденної діяльності з метою досягнення суспільно корисних цілей і самої мети створення та діяльності відповідного органу» [19, с. 43], ми можемо зробити висновок, що управління ризиками, ризик-менеджмент та ризик-орієнтований підхід мають бути визнані складовими елементами публічного адміністрування в цих органах.

3. Водночас пропонуємо змінити підходи до розуміння змісту ризик-орієнтованого підходу в діяльності органів сектору безпеки та оборони, розглядаючи його як органічну складову двох окремих елементів:

а) реалізації заходів з управління ризиками в системі публічного адміністрування суб'єктів сектору безпеки та оборони, що передбачає ідентифікацію, оцінювання, усунення та мінімізацію ризиків, а також моніторинг і оцінку ефективності проведеної роботи;

б) впровадження системи управління ризиками у сферах суспільних відносин, у межах яких відповідні суб'єкти реалізують закріплені за ними владні повноваження – у сферах зовнішньої та внутрішньої безпеки держави.

Якщо в першому випадку така діяльність має бути спрямована на вдосконалення внутрішньоорганізаційних процесів (кадрова робота, фінансова діяльність, процес ухвалення управлінських рішень, інформаційне та психологічне забезпечення), то в другому – йдеться насамперед про забезпечення прав і свобод громадян, підвищення ефективності діяльності із захисту держави від зовнішніх загроз, забезпечення її внутрішньої безпеки, протидії правопорушенням, а також усунення й мінімізацію випадків виникнення надзвичайних ситуацій тощо.

Вважаємо, що такий поділ повною мірою відповідає сучасній соціально-економічній та суспільно-політичній ситуації, адже в умовах

правового режиму воєнного стану особливого значення набувають питання прогнозування, планування та підвищення ефективності діяльності безпекових структур не лише з погляду організаційних викликів і загроз, а й з урахуванням змін у зовнішньому середовищі, де вони реалізують надані їм повноваження.

4. З урахуванням викладеного пропонуємо визначити ризик-орієнтований підхід у діяльності суб'єктів сектору безпеки та оборони як впровадження нормативно врегульованих процедур управління ризиками, що виникають як у процесі внутрішньоорганізаційної діяльності відповідних державних органів, так і під час виконання ними закріплених законодавством повноважень щодо захисту прав і законних інтересів людини і громадянина, забезпечення суверенітету, незалежності і територіальної цілісності держави, національної безпеки, боротьби зі злочинами та іншими правопорушеннями.

5. Наголосимо, що питання впровадження в діяльність суб'єктів сектору безпеки та оборони ризик-орієнтованого підходу потребує певного переосмислення шляхом застосування відповідних методик управління ризиками як у сфері внутрішньоорганізаційної діяльності, так і під час виконання повноважень із виявлення, запобігання та припинення реальних і потенційних загроз у внутрішньому та зовнішньому безпековому середовищі держави.

На наш погляд, відповідна зміна потребуватиме й належного адміністративно-правового регулювання щодо визначення профілів основних ризиків у сферах зовнішньої та внутрішньої безпеки держави, сфері забезпечення публічного порядку та безпеки, протидії злочинності, безпеки державного кордону, цивільної безпеки, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а також у сфері публічного адміністрування відповідних органів.

Отже, з урахуванням вищевикладеного вважаємо доцільним розроблення та ухвалення рамкового наказу (методики) щодо застосування ризик орієнтованих підходів у діяльності суб'єктів сектору безпеки та оборони за вищезазначеними двома напрямами, який має стати основою для ухвалення окремих відомчих нормативних документів залежно від їхньої предметної компетенції та особливостей внутрішньоорганізаційної діяльності.

Список бібліографічних посилань: 1. Дуднєва Ю., Зайцева А. Ризик-орієнтоване управління підприємствами в умовах невизначеності зовнішнього контексту. *Адаптивне управління: теорія і практика. Серія: Економіка.* 2023. № 15 (30). DOI: https://doi.org/10.33296/2707-0654-15(30)-10. **2.** Калініченко З. Д. Ризик-менеджмент : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС, 2021. 224 с. **3.** Кібік О., Слободянюк О., Кузнецова Л. Ризик-менеджмент : навч.-метод. посіб. Одеса : Фенікс, 2024. 84 с. **4.** Петрова І. Л. Ризик-орієнтоване управління як соціальна інновація у забезпеченні

економічної безпеки. *Вчені записки Університету «КРОК».* 2020. № 3. С. 243–248. DOI: https://doi.org/10.31732/2663-2209-2020-59-243-248. **5.** Чернишова Л. І., Бондар К. Р., Красіловська Л. О. Особливості управління ризиками в умовах дії воєнного стану: моделі поведінки сучасних підприємств. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2024. № 3–4. С. 126–136. DOI: https://doi.org/10.32680/2409-9260-2024-3-4-316-317-126-136. **6.** Штангрет А., Караїм М., Караїм О. Безпекові аспекти застосування ризик-орієнтованого управління підприємством в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство.* 2024. Вип. 60. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-60-8. **7.** Основи ризик-орієнтованого підходу в пожежній безпеці : конспект лекцій / уклад. О. М. Григоренко, Ю. П. Ключка, В. В. Олійник. Харків : НУЦЗУ, 2023. 162 с. **8.** Пащенко Є. М. Поняття та принципи управління ризиками в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 77, ч. 2. С. 102–107. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.17. **9.** Monazzam A., Crawford J. The role of enterprise risk management in enabling organisational resilience: a case study of the Swedish mining industry. *Journal of Management Control.* 2024. Vol. 35. Pp. 59–108. DOI: https://doi.org/10.1007/s00187-024-00370-9. **10.** Crawford J., Jabbour M. The relationship between enterprise risk management and managerial judgement in decision-making: A systematic literature review. *International Journal of Management Reviews.* 2024. Vol. 26. Pp. 110–136. DOI: https://doi.org/10.1111/ijmr.12337. **11.** Naik S., Prasad Ch. V. V. S. N. V. Benefits of Enterprise Risk Management: A Systematic Review of Literature. *Journal of Finance and Banking Review.* 2021. Vol. 5, Iss. 4. Pp. 28–35. DOI: https://doi.org/10.35609/jfbr.2021.5.4(3). **12.** Волошина-Сідей В. В. Аналіз оцінки ризиків як інструмент сталого розвитку підприємництва в умовах глобальних викликів та коронакризи. *Приазовський економічний вісник.* 2021. № 2 (25). С. 72–76. DOI: https://doi.org/10.32840/2522-4263/2021-2-13. **13.** Орлова О. М. Ризики промислових підприємств в умовах пандемії COVID-19. *Бізнес Інформ.* 2021. № 2. С. 131–137. DOI: https://doi.org/10.32983/2222-4459-2021-2-131-137. **14.** Копитко М. І. Економічна безпека підприємств з виробництва транспортних засобів : монографія. Київ : Ун-т економіки та права «КРОК», 2015. 573 с. **15.** Гросул В. А., Усова М. О. Ризик: сутність, причини виникнення та основні види. *Економічний простір.* 2021. № 176. С. 58–64. DOI: https://doi.org/10.32782/2224-6282/176-9. **16.** Прісс О. П., Рогач Ю. П. Звіт про науково-дослідну роботу (Програма 5). Дослідження ризиків з питань цивільної безпеки, розробка рекомендацій по їх зниженню в Запорізькій області (проміжний). Запоріжжя : ТДАТУ, 2023. 78 с. **17.** Герасименко О. М. Ризик-орієнтоване управління в системі економічної безпеки підприємства : автореф. дис. … д-ра економ. наук : 21.04.02. Черкаси, 2021. 42 с. **18.** Нечаєва І., Панкова А. Ризик-орієнтований підхід до управління змінами. *Управління змінами та інновації.*

2023. № 8. С. 23–27. DOI: https://doi.org/10.32782/CMI/2023-8-4.
19. Бугайчук К. Л. Публічне адміністрування: теоретичні засади та підходи до визначення. *Право і безпека.* 2017. № 3 (66). С. 38–44.

Надійшла до редколегії 06.05.2025

Прийнята до опублікування 11.06.2025

Buhaichuk K. L. Administrative-Legal Regulation of the Implementation of Risk-Oriented Access in the Security Sector of Ukraine

The publication provides a scientific analysis of the concept and characteristics of the category of "risk", as well as the procedure for applying the concept of "risk management" in the activities of state authorities that are part of the system of subjects of the security and defense sector of Ukraine. An analysis of the state of administrative and legal regulation of issues related to the implementation of risk-oriented approaches in the activities of the Ministry of Defense of Ukraine, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and other subjects of the security and defense sector is carried out.

It is emphasized that the content of the risk-oriented approach in the activities of security and defense subjects can be considered from two positions. In the first case, it is related to increasing the efficiency of internal management processes in the relevant state body, and in the second – it is related to the sphere of public relations, where the mentioned subjects exercise their security and law enforcement powers, which are defined by the current legislation of Ukraine.

The author's understanding of the risk-oriented approach in the activities of security and defense sector entities is proposed as the implementation of regulatory and regulated procedures for managing risks that arise during the intra-organizational activities of relevant state bodies, as well as during the exercise of their powers enshrined in law to protect the rights and legitimate interests of individuals and citizens, ensure the sovereignty, independence and territorial integrity of the state, national security, and combat crime and other offenses.

The need to develop and adopt a framework order (methodology) to determine the standard procedure for applying a risk-oriented approach in the activities of security and defense sector entities both in the field of their intra-organizational activities and in the field of their subject competence, covering issues of ensuring the territorial integrity and protection of the state, ensuring national security, combating offenses, ensuring public order and safety, is substantiated.

Keywords: public management, administrative and legal regulation, risks, risk management, martial law, national security, security environment, risk management, risk-oriented approach, security and defense sector.

УДК 342.951(477):251.74:
364.63-027.553

DOI: https://doi.org/10.32631/v.2025.2.12

Наталя Олексіївна Гром,
Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);
https://orcid.org/0009-0005-1677-2982,
e-mail: grom260579@gmail.com

ЕФЕКТИВНІСТЬ ТЕРМІНОВОГО ЗАБОРОННОГО ПРИПИСУ ЯК ІНСТРУМЕНТА ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

Досліджено ефективність термінового заборонного припису як ключового інструмента запобігання та протидії домашньому насильству в сучасних умовах. Проаналізовано його правову природу та значення оперативності застосування в реагуванні на випадки насильства. Особливу увагу приділено ролі оцінки ризиків як фундаментального елемента, що визначає доцільність і своєчасність винесення припису, а також його потенційний вплив на подальшу поведінку кривдника та безпеку потерпілої особи. Досліджено практичні аспекти застосування термінового заборонного припису, окреслено виклики, що постають перед правоохоронними органами, та висвітлено унікальні характеристики цього інструмента.

Ключові слова: домашнє насильство, терміновий заборонний припис, запобігання насильству, ефективність, оперативність, оцінка ризиків, захист постраждалої особи.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Домашнє насильство залишається однією з найгостріших проблем сучасного суспільств, що завдає непоправної шкоди постраждалим від нього та порушує основоположні права людини. Із метою ефективної протидії цьому явищу законодавець, орієнтуючись на європейський досвід, упровадив низку спеціальних інструментів, серед яких терміновий заборонний припис (далі – ТЗП). Терміновий заборонний припис – це захід протидії домашньому насильству, що виконує дуже важливу функцію – забезпечення особистої фізичної та психоемоційної безпеки постраждалої особи. Його специфіка полягає в оперативності застосування та здатності негайно зупинити насильство, ізолювати кривдника від жертви і запобігти рецидиву. Однак, незважаючи на потенціал цього інструмента, його застосування на практиці потребує всебічного аналізу. Попри зазначені чесноти ТЗП частота випадків повторюваності насильства дає підстави засвідчити, що існують і недоліки. Окремого аналізу потребує проведення допоміжного

© Гром Н. О., 2025

методу – оцінки ризиків, що є підґрунтям до винесення поліцейськими ТЗП. Чи завжди оцінка, що проведена на місці події, є достатньо об'єктивною і точною для ухвалення такого рішення та чи справді ТЗП є надійним щитом для постраждалих осіб? Із метою отримання відповідей на ці питання нами був здійснений глибокий аналіз як самого ТЗП, так і його допоміжного засобу – оцінки ризиків.

Стан дослідження проблеми

Наразі вчені-адміністративісти активно присвячують свої наукові праці спеціальним заходам щодо протидії домашньому насильству, адже ця проблематика залишається однією з найгостріших соціальних викликів сьогодення та потребує негайного і комплексного реагування. Зокрема, праці вчених адресовані окремому інструменту спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству – терміновому заборонному припису (К. Б. Левченко, М. М. Легенька [1], В. В. Медведська, Л. О. Головко, В. М. Висоцький [2], Р. М. Опацький [3], Н. М. Притолюк [4], Л. М. Сукмановська [5] та ін.).

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у проведенні всебічного комплексного аналізу ефективності ТЗП як ключового інструмента спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству в умовах сучасних викликів. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: 1) з'ясування юридичної природи ТЗП і процедури його застосування; 2) аналізу законодавчих приписів, які регламентують його реалізацію; 3) визначення характерних відмінностей, що відрізняють його від інших спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству.

Наукова новизна дослідження

Використано комплексний підхід до оцінки ефективності термінового заборонного припису як інструмента протидії домашньому насильству, що базується на поглибленому аналізі його оперативності та ключової ролі оцінки ризиків з урахуванням критичного ставлення судової системи до поліцейських рішень.

Виклад основного матеріалу

У чинному законодавстві закріплене легальне визначення ТЗП, тож принципових розбіжностей щодо тлумачення його сутності в науці адміністративного права немає. Так, відповідно до п. 16 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» ТЗП стосовно кривдника – це спеціальний захід протидії домашньому насильству, що вживається уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України (далі – НП України) як реагування на факт домашнього насильства та спрямований на негайне припинення домашнього насильства, усунення небезпеки для життя і здоров'я постраждалих осіб та недопущення продовження чи повторного вчинення

такого насильства. Положення п. 4 ст. 10 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» наділяє органи НП України «ексклюзивним» правом застосування щодо кривдника такого спеціального заходу, як ТЗП.

Процедура винесення ТЗП регламентована Порядком винесення уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України термінового заборонного припису стосовно кривдника, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 1 серпня 2018 р. № 654[1]. Терміновий заборонний припис виноситься у двох випадках: у разі подання заяви постраждалою особою; за ініціативою уповноваженого працівника поліції. Водночас незалежно від випадку винесення ТЗП потребує попереднього проведення оцінки ризиків учинення домашнього насильства.

Проведення оцінки ризиків учинення домашнього насильства врегульовано Порядком проведення оцінки ризиків вчинення домашнього насильства, затвердженим спільним наказом Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства соціальної політики України від 13 березня 2019 р. № 369/180[2]. Він дає змогу визначити ступінь небезпеки, у якій перебуває постраждала особа, ризики ймовірності продовження домашнього насильства та вірогідності його повторення, а також спрогнозувати ймовірність настання тяжких чи особливо тяжких наслідків, які будуть оцінені працівником поліції за рівнем небезпеки та стануть основою вибору конкретних видів зобов'язань для кривдника.

Оцінка ризиків учинення домашнього насильства здійснюється для з'ясування меж небезпечності домашнього насильства, встановлення рівня реальної небезпеки настання таких ризиків і прогнозування можливих наслідків. Проведення такої оцінки – це фактично зріз ситуації, у якій перебуває постраждала особа на момент реагування, хоча перед проведенням процедури уповноваженому працівнику органу поліції слід зазначити, що оцінка ризиків має охопити не тільки подію, що сталася, а всю історію вчинення домашнього насильства (у разі наявності такої). Під час бесіди працівника поліції з

[1] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19 (дата звернення: 29.04.2025).

[2] Про затвердження Порядку винесення уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України термінового заборонного припису стосовно кривдника : наказ МВС України від 01.08.2018 № 654 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0965-18 (дата звернення: 29.04.2025).

постраждалою особою поліцейський має забезпечити насамперед її право на безпеку, а потім право на інформацію, тобто забезпечити підтримку при першому контакті, проінформувати про можливість отримання правової, медичної, психологічної допомоги тощо, право надавати пояснення й отримувати інформацію про хід та розгляд справи. Працівнику поліції слід уникати випадків недооцінювання загрози, яку може становити кривдник, та забезпечити безпеку постраждалій особі негайно, у вигляді ТЗП, адже цей спосіб захисту є найоперативнішим і найефективнішим.

Слід також зауважити, що наразі оцінка ризиків учинення домашнього насильства передбачена лише стосовно дорослої особи, щодо дітей спеціально розробленого опитувальника не існує, натомість частка дітей, що потерпають від домашнього насильства, досить значна, ураховуючи той чинник, що дитина-свідок – це постраждала дитина. У ст. 26 Стамбульської конвенції наголошено на тому, що під час надання допомоги постраждалій особі слід приділити належну увагу дітям, що стали свідками усіх форм насильства, зокрема провести психосоціальну консультацію[1]. Діти, особливо підлітки, емоційно чутливі, зазнають як прямого, так і опосередкованого впливу через насильницьку поведінку в колі рідних, а отже, потребують особливого підходу. Л. Ман і Т. І. Бугаєць пропонують розробити оцінку ризиків саме для дітей, що стали свідками – потерпілими від домашнього насильства та адаптувати її під їхні насамперед вікові особливості [6, с. 17].

Оцінка ризиків учинення домашнього насильства проводиться поліцейським із постраждалою особою у формі бесіди, а сам документ має форму опитування, що містить 27 запитань. Працівник поліції згідно із бланком ставить запитання потерпілій особі й, отримуючи відповідь, проставляє відповідні позначки у графах «так», «ні» або «без відповіді» / «не відомо». Залежно від отриманих відповідей поліцейський визначає рівень небезпеки: «високий», «середній» та «низький», та приймає рішення про винесення ТЗП. Дві ствердні відповіді на запитання 1–6 та безліч аналогічних – із 7 по 27 запитання форми оцінки ризиків дають підстави поліцейському оцінювати рівень небезпеки для постраждалої особи як високий. Позитивні відповіді на запитання 1–6 дають підстави побоюватися за життя постраждалої особи, оскільки йдеться про погрози застосувати зброю чи інші предмети для позбавлення життя постраждалої особи або дітей, також постраждала особа має реальне підґрунтя припускати

[1] Конвенція Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) : від 11.05.2011 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11 (дата звернення: 29.04.2025).

вчинення щодо неї фізичних дій загрозливого характеру на тих підставах, що такі дії вже вчинялися стосовно неї протягом року. За високого рівня небезпеки припис виноситься обов'язково. У випадках, коли навпроти всіх запитань проставлено відмітку «без відповіді» / «не відомо», рівень небезпеки також слід уважати високим, оскільки такі відповіді свідчать про заляканість жертви та про потенційну загрозу.

Середній рівень небезпеки оцінюється за однієї відповіді «так» на запитання 1–6 та сім «так» на запитання 7–27 або жодної позитивної на запитання 1–6, але чотирнадцять і більше позитивних відповідей на запитання 7–27. Низький рівень небезпеки за однієї ствердної відповіді на запитання 1–6 та не більше як шість із 7–27 або не більше тринадцяти позитивних відповідей на цей блок запитань. За середнього та низького рівнів небезпеки працівник поліції на власний розсуд, урахувавши індивідуальні особливості кожної справи та особу кривдника, приймає рішення про винесення ТЗП. Натомість суди здебільшоно не вважають ініціативу уповноваженого представника НП України та його «власний розсуд» правомірними підставами для винесення ТЗП.

Наприклад, до Закарпатського окружного адміністративного суду звернулася особа, щодо якої інспекторами сектору протидії домашнього насильства Ужгородського районного управління поліції було винесено ТЗП, з проханням визнати його протиправним та скасувати. У рішенні від 1 червня 2022 р. у справі № 260/1269/22 суд зазначає: «Встановлення факту домашнього насильства лише за заявою особи, яка начебто піддавалась домашньому насильству, у випадках, коли інша особа (кривдник) заперечує вчинення домашнього насильства, не може бути об'єктивним»[1]. Наведений уривок викликає багато питань і критики. По-перше, така критика стосується встановлення факту домашнього насильства лише за заявою особи, адже виявлення та протидія домашньому насильству і ускладнюється тим, що подія відбувається здебільшого тільки між двома учасниками, рідше за участю свідків, тому коли постраждала особа звертається із заявою до органів поліції, цей документ стає рушійною силою, що запускає механізм її захисту. По-друге, уживаючи слово «начебто», суд уже піддав сумніву саму подію домашнього насильства. По-третє, вираз «у випадках, коли інша особа (кривдник) заперечує вчинення домашнього насильства, не може бути об'єктивним» безпосередньо

[1] Постанова Закарпатського окружного адміністративного суду від 01.06.2022 : справа № 260/1269/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104568494 (дата звернення: 29.04.2025).

пов'язаний із першим уривком тексту, що стосується заяви особи про вчинення щодо неї домашнього насильства та абсолютно нівелює роботу всіх залучених уповноважених суб'єктів із протидії домашньому насильству, адже у своїй абсолютній більшості кривдник заперечуватиме вчинення ним скоєного правопорушення, однак це не має слугувати автоматичній недовірі постраждалій особі.

Наведемо ще один приклад. До Львівського окружного адміністративного суду з позовом звернулася особа, щодо якої працівниками управління патрульної поліції у Львівській області було винесено ТЗП. Особа вважала припис незаконним та просила скасувати його. За результатами заповнення форми оцінки ризиків учинення домашнього насильства інспектор поліції визначив рівень небезпеки як низький. Суд у своєму рішенні зазначив таке: «Якщо рівень небезпеки оцінюється як низький, а інші чинники/обставини, що можуть вплинути на рівень небезпеки, відсутні, терміновий заборонний припис стосовно кривдника в силу вимог абзацу 2 пункту 7 розділу ІІ Порядку № 369 виноситься на розсуд поліцейського уповноваженого підрозділу поліції»[1]. При цьому суд зазначає, що «аналіз змісту наданих доказів пояснень не дає змоги достеменно встановити судом, що позивач вчинила дії стосовно того, що вимагала у особи віддати їй мобільний телефон, чим завдала фізичного болю та психологічних страждань»[2]. Водночас суд зауважив, що у формі оцінки ризиків учинення домашнього насильства не зазначено чинників, які б підвищували кривдником ступінь правопорушення економічного характеру, тобто не позбавляли постраждалу особу їжі, не створювали перешкод у можливості лікуватися чи працювати тощо. Суд у своєму рішенні дійшов висновку, що прийняття ТЗП працівником поліції не було необхідним заходом врегулювання конфлікту, який мав місце. Також суд зазначив, що визначені Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» інструменти для запобігання та протидії домашньому насильству повинні застосовуватися за своїм прямим призначенням та не можуть бути способами впливу на особу в «сімейних конфліктах».

Після проведення оцінки ризиків поліцейський уповноваженого підрозділу поліції долучає форму оцінки ризиків учинення домашнього насильства до матеріалів, зібраних за фактом учинення такого насильства. Бланк оцінки ризиків має обґрунтовувати винесення

---

1 Рішення Львівського окружного адміністративного суду від 19.02.2024 : справа № 380/26239/23, провадження № П/380/26448/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117148519 (дата звернення: 29.04.2025).

2 Там само.

ТЗП у справі – саме такий підхід превалює в судовій практиці. Наприклад, постановою Деснянського районного суду м. Чернігова від 18 березня 2024 р. № 750/3643/24 ухвалено таке рішення: матеріали справи про адміністративне правопорушення, передбачене ч. 2 ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення, повернути начальнику Управління патрульної поліції в Чернігівській області для доопрацювання та належного оформлення у зв'язку з тим, що в матеріалах справи відсутні результати оцінки ризиків учинення домашнього насильства. У постанові наголошено, що «відсутність результатів оцінки ризиків вчинення домашнього насильства впливає на визначення судом виду адміністративного стягнення, що відповідав би встановленому рівню небезпеки особи за результатами проведення оцінки ризиків поліцейським»[1]. Більшість судів розглядають форму оцінки ризиків належним і допустимим доказом учинення домашнього насильства поряд з іншими. Попри це наявні випадки, коли суд не вважав цей документ доказом у справі. Так, у постанові Зарічанського районного суду м. Суми зазначено, що «форма оцінки ризиків не є доказом по справі, а є лише суб'єктивним баченням працівника правоохоронного органу на події, що не був безпосереднім їх очевидцем»[2].

Після проведення оцінки ризиків учинення домашнього насильства, визначивши рівень небезпеки, уповноважений працівник поліції приймає рішення про винесення стосовно кривдника ТЗП і можливість застосування таких заходів: «1) вимога залишити місце проживання чи місце перебування постраждалої особи; 2) заборона на вхід і перебування в місці, де проживає постраждала особа; 3) заборона контактувати з постраждалою особою в будь-який спосіб» (п. 2 ст. 25 Закону України «Про запобігання та протидії домашньому насильству»)[3]. Серед указаних заходів найчастіше застосовується заборона контакту з постраждалою особою.

Беззаперечно, заходи й зобов'язання, що передбачені ТЗП, є дієвими та ефективними, оскільки всі вони спрямовані на ізоляцію постраждалої особи від кривдника, заборони та зобов'язання мають

---

1 Постанова Деснянського районного суду м. Чернігова від 18.03.2024 : справа № 750/3643/24, провадження № 3/750/1393/24 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117735844 (дата звернення: 29.04.2025).

2 Постанова Зарічанського районного суду м. Суми від 10.09.2024 : справа № 591/8498/24, провадження № 3/591/2135/24 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121490605 (дата звернення: 29.04.2025).

3 Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19 (дата звернення: 29.04.2025).

призупинити чинити акти придушення волевиявлення постраждалої особи та дати змогу запобігти заподіянню шкоди її психічному та фізичному здоров'ю. З урахуванням оцінки ризиків та всіх обставин справи задля недопущення повторення домашнього насильства працівник поліції встановлює термін, на який виноситься ТЗП – до 10 діб. Строк припису теж визначається на власний розсуд працівника поліції. Якщо на момент винесення ТЗП кривднику не виповнилося 18 років, то застосовувати зобов'язання залишити місце проживання (перебування) постраждалої особи та заборону на вхід та перебування в місці проживання (перебування) постраждалої особи працівнику уповноваженого органу поліції забороняється. Терміновий заборонний припис складається на спеціальному бланку у трьох примірниках. Оригінал ТЗП видається під підпис кривднику, а копія – постраждалій особі, інша залишається в уповноваженого працівника поліції. У разі відмови отримати оригінал припису кривдником, про це засвідчується підписами свідків події.

За порушення вимог ТЗП настає адміністративна відповідальність за ст. 173-8 Кодексу України про адміністративні правопорушення, якою передбачено вчинення двох діянь: неповідомлення органів НП України про місце свого тимчасового перебування та безпосередньо невиконання обмежень, передбачених ТЗП.

Повідомлення кривдником місця свого тимчасового перебування фіксується органом поліції в журналі реєстрації повідомлень про місце тимчасового перебування кривдника, якому винесено ТЗП стосовно кривдника, що знаходиться в черговій частині підрозділу поліції. Про обов'язок кривдника, стосовно якого винесено терміновий заборонний припис, відповідно до котрого він повинен залишити спільне місце проживання з постраждалою особою та повідомити органи поліції про своє тимчасове місце проживання, зазначено в п. 8 ст. 25 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»[1] та п. 19 Порядку винесення уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України термінового заборонного припису стосовно кривдника, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 1 серпня 2018 р. № 654[2]. Зауважимо, що до

[1] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19 (дата звернення: 29.04.2025).

[2] Про затвердження Порядку винесення уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України термінового заборонного припису стосовно кривдника : наказ МВС України від 01.08.2018 № 654 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0965-18 (дата звернення: 29.04.2025).

9 грудня 2024 р. у жодному нормативно-правовому акті не було визначено строк повідомлення органів поліції про своє тимчасове місце перебування, що негативно позначалось на процесі правозастосування. Відповідно до даних Департаменту превентивної діяльності НП України за 9 місяців 2024 р. у 21117 випадках кривднику винесено зобов'язання залишити місце проживання (перебування) постраждалої особи, а у 837 – складено протоколи про адміністративні правопорушення за неповідомлення кривдником про місце свого тимчасового перебування, що становить 3,9 %[1].

Низький відсоток складення протоколів про адміністративні правопорушення за неповідомлення кривдником про місце свого тимчасового перебування свідчить про те, що виявлення та фіксація цього правопорушення не була пріоритетним напрямом діяльності уповноважених підрозділів НП України. Крім того, ті протоколи, які були складені за вказаними фактами під час розгляду в судових засіданнях, не стали приводом для притягнення осіб до відповідної адміністративної відповідальності.

Низка науковців «стурбовані» тим фактом, що припис щодо зобов'язання залишити місце проживання (перебування) постраждалої особи порушує права кривдника. У своїй науковій роботі С. В. Родін акцентує увагу на порушенні уповноваженими працівниками поліції конституційних прав кривдника, а саме порушення права на житло, та пропонує законодавчо зобов'язати органи місцевого самоврядування забезпечити житлом кривдників, з виробленням певного механізму сплати за послуги проживання у муніципальному житлі [7, с. 155]. З одного боку, справді, особа на певний час обмежується у своїх конституційних правах, а з іншого – кривдник, учинивши домашнє насильство (будь-якого характеру), обмежив жертву у найголовнішому її праві – праві на свободу від насильства. Проте Україна з часів своєї незалежності, ставши суверенною, демократичною державою та обравши курс на євроінтеграцію, реалізує концепцію людиноцентризму, відповідно до якої людина, її життя, здоров'я, честь та гідність, а також недоторканність – найбільший пріоритет держави та найвища соціальна цінність[2]. Із цією концепцією цілком узгоджується підхід, використаний у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», який насамперед спрямований на захист жертви та реалізується шляхом: негайного реагування на

[1] Про розгляд запиту на інформацію : лист Департаменту превентивної діяльності Національної поліції України від 06.11 2024 № 1522312024.

[2] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 29.04.2025).

випадки вчинення домашнього насильства; винесення заборонних і обмежувальних приписів; пріоритетного забезпечення безпеки жертви. Упровадивши спеціальні заходи щодо протидії домашньому насильству, держава проголосила нульову толерантність стосовно домашнього насильства.

Висновки

Застосування ТЗП стосовно кривдника має власну специфіку, яка полягає в такому:

– наявність тенденції щодо детального врегулювання процесуального аспекту винесення ТЗП і притягнення до адміністративної відповідальності за його порушення, пов'язаної з ратифікацією положень Стамбульської конвенції;

– ця процедура реалізується виключно компетентними працівниками органів НП України;

– винесення ТЗП неможливе без здійснення іншої процедури – проведення оцінки ризиків учинення домашнього насильства;

– така діяльність підлягає обов'язковому документуванню, правила та форми якого встановлені чинним адміністративним законодавством;

– метою реалізації цієї адміністративної процедури є негайне припинення домашнього насильства та попередження його продовження;

– власне ТЗП відрізняється від решти спеціальних заходів протидії домашньому насильству своєю оперативністю та ефективністю.

Список бібліографічних посилань: **1.** Левченко К. Б., Легенька М. М. Терміновий заборонний та обмежувальний приписи як спеціальні форми реагування на випадки домашнього насильства: міжнародний досвід і національна практика. *Право і безпека.* 2018. № 4 (71). С. 60–65. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2018.4.08. **2.** Medvedska V., Golovko L., Vysotskyi V. Prospects for Improving Administrative and Legal Support for the Application of an Urgent Restraining Order. *Problems of Modern Transformations. Series: Law, Public Management and Administration.* 2024. No. 2. Pp. 32–39. DOI: https://doi.org/10.54929/2786-5746-2024-12-01-01. **3.** Опацький Р. М. Проблематика застосування термінового заборонного припису // Актуальні проблеми запобігання та протидії домашньому насильству : матеріали регіонал. наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 5 груд. 2023 р.) / МВС України, Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 2023. С. 139–141. **4.** Притолюк Н. М. Адміністративно-правове регулювання реалізації спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Кропивницький, 2022. 252 с. **5.** Сукмановська Л. М. Суб'єкти застосування спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 10. С. 433–

437. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/104. **6.** Ман Л., Бугаєць Т. І. Стандарти й методика оцінки ризиків для різних зацікавлених сторін в Україні: подальші кроки реалізації міжнародних стандартів щодо гарантування безпеки постраждалих від насильства стосовно жінок та домашнього насильства : аналіт. звіт. Київ, 2020. 106 с. **7.** Родін С. В. Права аб'юзера у провадженні у справах про домашнє насильство (адміністративно-правовий аспект). *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 153–157. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.26.

Надійшла до редколегії 20.05.2025

Прийнята до опублікування 10.06.2025

Hrom N. O. The Effectiveness of Restraining Orders as a Tool for Preventing and Countering Domestic Violence

The article provides a comprehensive analysis of the effectiveness of a special measure to combat domestic violence – an emergency restraining order – as a key tool in the system of preventing and combating domestic violence. It examines its specific features, which consist of its rapid application, prevention of harm to the mental and physical health of the victim, and the ability to immediately isolate the abuser from the victim without lengthy bureaucratic procedures. Particular attention is paid to the role of risk assessment at the stage of issuing an emergency restraining order, the challenges faced by law enforcement agencies, including mistrust on the part of judges. It has been found that, despite the potential of this institution, judicial practice often demonstrates distrust of police decisions to issue emergency restraining orders based on risk assessment and personal conviction, which ultimately negates the key advantages of the order, such as speed and effectiveness. The article also examines the complex issue of the violation of the constitutional rights of abusers in the case of issuing an emergency restraining order against them, which, although aimed at protecting the victim, nevertheless temporarily restricts certain rights of the person suspected of domestic violence. In conclusion, the properties of an emergency restraining order are outlined, including the following: a tendency to regulate in detail the procedural aspects of issuing an emergency restraining order and bringing administrative liability for its violation, related to the ratification of the provisions of the Istanbul Convention; the fact that this procedure is carried out exclusively by competent employees of the National Police of Ukraine; the impossibility of issuing an urgent restraining order without carrying out another procedure – conducting a risk assessment of domestic violence; mandatory documentation, the rules and forms of which are established by current administrative legislation; the purpose of this administrative procedure is to immediately stop domestic violence and prevent its continuation; the efficiency and effectiveness of this measure.

Keywords: domestic violence, emergency restraining order, violence prevention, effectiveness, efficiency, risk assessment, victim protection.

УДК 347.121.1 **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.13

Олександр Анатолійович Івахненко,
кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ (докторант);
https://orcid.org/0009-0005-5494-8512,
e-mail: adam.mikler@gmail.com

Правові засади взаємодії суб'єктів владних повноважень щодо забезпечення реабілітаційної допомоги військовослужбовцям в Україні

Наукове дослідження присвячено визначенню особливостей взаємодії різних органів влади для забезпечення надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям в Україні. Проаналізовано законодавчі та підзаконні акти, які регулюють відносини у сфері охорони здоров'я, а також повноваження окремих суб'єктів владних повноважень. Вивчено праці дослідників, присвячені проблемам надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям в Україні. Визначено напрями взаємодії органів влади під час надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям. Запропоновано зміни і доповнення до національного законодавства.

Ключові слова: реабілітаційна допомога, взаємодія, орган влади, повноваження, правове регулювання, реабілітаційний заклад, суб'єкт владних повноважень.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Створення умов для надання пацієнтам реабілітаційної допомоги входить до повноважень багатьох органів влади. Ефективність надання реабілітаційної допомоги часто залежить від ефективної взаємодії між органами влади. Можливість одержання військовослужбовцем реабілітаційної допомоги у закладі охорони здоров'я іншого відомчого підпорядкування здебільшого є запорукою швидкого відновлення його боєздатності. Саме тому вивчення проблем взаємодії суб'єктів владних повноважень у сфері надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям є актуальним.

Стан дослідження проблеми

Проблеми надання реабілітаційної допомоги та взаємодії суб'єктів владних повноважень висвітлені у працях окремих дослідників, зокрема особливості взаємодії органів виконавчої влади вивчали І. В. Міщук [1], Н. О. Полковникова [2] та М. М. Пристая [3], а специфіку надання реабілітаційної допомоги – О. В. Батрин, О. В. Новиков, В. І. Теремецький і Л. М. Руснак [4; 5; 6]. Однак особливості взаємодії

© Івахненко О. А., 2025

суб'єктів владних повноважень саме у процесі надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям так і залишаються недослідженими в юридичній науці.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення правових засад взаємодії суб'єктів владних повноважень щодо забезпечення реабілітаційної допомоги військовослужбовцям в Україні. Для досягнення поставленої мети були визначені такі *завдання*: проаналізувати нормативно-правові акти, які регулюють повноваження суб'єктів владних повноважень у сфері надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям; охарактеризувати суб'єктів владних повноважень, які реалізують політику щодо забезпечення реабілітаційної допомоги військовослужбовцям; визначити напрями взаємодії різних суб'єктів владних повноважень у процесі надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям.

Наукова новизна дослідження

Уперше системно досліджено адміністративно-правову взаємодію суб'єктів владних повноважень у сфері надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям і сформульовано авторські пропозиції щодо вдосконалення її правового регулювання.

Виклад основного матеріалу

Взаємодія суб'єктів владних повноважень у сфері охорони здоров'я має важливе значення для суспільства. В умовах воєнного стану важливим напрямом такої взаємодії стає надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям. Варто наголосити, що згідно зі ст. 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» військовослужбовці можуть проходити реабілітацію у закладах охорони здоров'я України всіх форм власності та підпорядкування[1]. При цьому відповідно до п. 31 ч. 1 ст. 3 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» реабілітаційна допомога визначається як діяльність фахівців із реабілітації у сфері охорони здоров'я, що передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на оптимізацію функціонування осіб, які зазнають або можуть зазнати обмеження повсякденного функціонування у їхньому середовищі[2]. Л. М. Руснак і В. І. Теремецький наголошують,

[1] Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12 (дата звернення: 28.02.2025).

[2] Основи законодавства про охорону здоров'я України : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12 (дата звернення: 28.02.2025).

що доктринальні та законодавчі визначення медичних і реабілітаційних послуг відображені у багатьох наукових працях, законодавчих і підзаконних актах [4, с. 243]. О. В. Батрин зі співавторами звертають увагу на те, що під час воєнного стану було ухвалено низку підзаконних актів, які забезпечують взаємодію воєнізованих органів влади у процесі надання реабілітаційної допомоги, порядок направлення військовослужбовців закордон для проходження реабілітації [5, с. 52]. Дійсно, ефективна взаємодія між різними органами влади є запорукою надання якісної реабілітаційної допомоги пораненим військовослужбовцям.

Варто зазначити, що окремі суб'єкти владних повноважень мають у своєму підпорядкуванні реабілітаційні заклади. Низка органів влади має право встановлювати стандарти у сфері надання реабілітаційної допомоги. Зокрема, згідно зі статтями 8 і 9 Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» система реабілітації в Україні складається не тільки з органів влади, які здійснюють державну політику у сфері реабілітації, а й з інших органів влади[1]. Взаємодія між різними суб'єктами владних повноважень, які мають повноваження у сфері надання реабілітаційної допомоги, регулюється законодавчими та підзаконними актами.

Наприклад, відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» до функцій цих органів влади входить забезпечення санаторно-курортного лікування осіб з інвалідністю, надання їм засобів пересування та реабілітації[2]. Згідно з підп. 1 п. «а» ч. 1 ст. 32 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» однією з функцій виконавчих комітетів міських, сільських і селищних рад є управління закладами охорони здоров'я та оздоровчими закладами[3]. Варто зазначити, що заклади охорони здоров'я можуть мати у своєму складі реабілітаційні підрозділи або відділення. Таким чином, місцеві органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування мають у своєму підпорядкуванні реабілітаційні заклади, діяльність яких вони повинні забезпечити. Військовослужбовці можуть одержати реабілітаційні послуги в таких закладах.

---

1 Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 03.12.2020 № 1053-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20 (дата звернення: 28.02.2025).

2 Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14 (дата звернення: 28.02.2025).

3 Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр (дата звернення: 28.02.2025).

Норми законодавства встановлюють правові засади взаємодії органів влади та місцевого самоврядування з питань надання реабілітаційної допомоги. Зокрема, згідно з п. 4 ч. 2 ст. 16 Закону України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» місцеві органи державної виконавчої влади повинні взаємодіяти з органами місцевого самоврядування для забезпечення ефективної роботи системи реабілітації[1]. Також відповідно до ст. 6 Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» органи місцевого самоврядування та місцеві органи державної влади повинні формувати напрями взаємодії у сфері реабілітації[2]. Отже, наведені норми законодавства є правовими засадами для організації взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування у сфері надання реабілітаційної допомоги.

І. В. Міщук стверджує, що одним із напрямів взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування є матеріально-технічне забезпечення закладів охорони здоров'я [1, с. 20]. Н. О. Полковнікова зазначає, що існує багато напрямів взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я. Якщо Міністерство охорони здоров'я України (далі – МОЗ України) приймає рішення про створення закладів охорони здоров'я, то на органи місцевого самоврядування покладені повноваження щодо утримання таких закладів. Якщо органи державної влади формують і розміщують державне замовлення для матеріально-технічного забезпечення закладів охорони здоров'я, то органи місцевого самоврядування організують забезпечення цих закладів лікарськими засобами і виробами медичного призначення [2, с. 267]. М. М. Пристая також називає окремі напрями взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я. Дослідник стверджує, що МОЗ України встановлює єдині вимоги та критерії до закладів охорони здоров'я, затверджує штатні розписи і табелі оснащення цих закладів. Водночас виконавчі комітети місцевих рад здійснюють управління закладами охорони здоров'я [3, с. 258]. При цьому заклади охорони здоров'я, які перебувають у підпорядкуванні органів місцевого самоврядування, можуть мати реабілітаційні відділення.

Низка центральних органів виконавчої влади мають повноваження у сфері встановлення умов реабілітації та надання реабілітаційних послуг. Зокрема, згідно з п. 4 Положення про Міністерство

---

1 Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 03.12.2020 № 1053-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20 (дата звернення: 28.02.2025).

2 Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 06.10.2005 № 2961-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15 (дата звернення: 28.02.2025).

охорони здоров'я України міністерство організує надання реабілітаційної допомоги у закладах охорони здоров'я та реабілітаційних закладах. Також до повноважень МОЗ України належить затвердження переліку дозволених до застосування методів реабілітації та порядку надання реабілітаційної допомоги[1]. Відповідно до пунктів 31, 42, 44 Положення про Міністерство соціальної політики України до повноважень міністерства належить організація заходів з реабілітації осіб з інвалідністю, визначення організаційно-правових та економічних засад діяльності реабілітаційних установ, здійснення контролю за виробництвом засобів реабілітації[2]. Отже, затверджені МОЗ України методи реабілітації та порядок надання реабілітаційної допомоги поширюються також на випадки надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям.

Указані вище міністерства мають повноваження щодо здійснення взаємодії між органами влади під час надання реабілітаційної допомоги. Відповідно до п. 7 Положення про Міністерство соціальної політики України[3] та п. 7 Положення про Міністерство охорони здоров'я України[4] міністерства під час виконання покладених на них повноважень взаємодіють з іншими державними органами влади й органами місцевого самоврядування, тимчасовими консультативними та дорадчими органами, утвореними Кабінетом Міністрів України. Наприклад, взаємодія між МОЗ України та Міністерством соціальної політики України може стосуватися надання реабілітаційних послуг військовослужбовцям.

Певні повноваження у сфері надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям мають воєнізовані органи влади. Зокрема, згідно з підп. 90 п. 4 Положення про Міністерство оборони України до завдань міністерства входить розробка і здійснення комплексу профілактичних, лікувальних, санаторно-курортних та реабілітаційних заходів, спрямованих на збереження здоров'я військовослужбовців

---

1 Положення про Міністерство охорони здоров'я України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25.03.2015 № 267 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267-2015-п (дата звернення: 28.02.2025).

2 Положення про Міністерство соціальної політики України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 № 423 // БД «Законодавство України» / ВР України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-п (дата звернення: 28.02.2025).

3 Там само.

4 Положення про Міністерство охорони здоров'я України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25.03.2015 № 267 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267-2015-п (дата звернення: 28.02.2025).

Збройних Сил України[1]. Відповідно до підп. 52 п. 4 Положення про Міністерство внутрішніх справ України до завдань міністерства входять розробка, організація та здійснення комплексу профілактичних, лікувальних, оздоровчих і реабілітаційних заходів, спрямованих на охорону та зміцнення здоров'я осіб, які відповідно до законодавства мають право на медичне обслуговування в закладах охорони здоров'я МВС[2]. Згідно з підп. 33-1 п. 4 Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій на службу покладені завдання щодо медико-психологічної реабілітації та санаторно-курортного лікування осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту[3]. Також у ч. 5 ст. 20 Закону України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» зазначено, що військовослужбовці цієї служби можуть проходити санаторно-курортну реабілітацію у закладах Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України[4]. Отже, низка воєнізованих органів влади можуть мати у своєму підпорядкуванні реабілітаційні заклади, які надають реабілітаційну допомогу військовослужбовцям. Повноваження у сфері організації та забезпечення надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям також покладені на воєнізовані органи влади. Причому Закон України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» прямо передбачає взаємодію цього органу влади з іншими воєнізованими формуваннями у процесі надання реабілітаційної допомоги.

Правові засади взаємодії між військовими органами влади під час надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям встановлені Порядком надання медичної допомоги у військово-медичних закладах і взаєморозрахунків за неї між військовими формуваннями,

---

1 Положення про Міністерство оборони України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 26.11.2014 № 671 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-2014-п (дата звернення: 28.02.2025).

2 Положення про Міністерство внутрішніх справ України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-п (дата звернення: 28.02.2025).

3 Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 № 1052 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-п (дата звернення: 28.02.2025).

4 Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України : Закон України від 23.02.2006 № 3475-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3475-15 (дата звернення: 28.02.2025).

затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 1999 р. № 1923 (далі – Порядок надання медичної допомоги). Вказаний підзаконний акт встановлює умови і порядок надання медичної допомоги військовослужбовцям, які перебувають у складі певного військового формування, в реабілітаційних закладах, що підпорядковані іншому військовому формуванню. Також передбачено обов'язок центральних органів виконавчої влади, яким підпорядковані військові формування, укласти двосторонні угоди про надання медичної допомоги військовослужбовцям. Згідно з п. 5 Порядку надання медичної допомоги медичні послуги військовослужбовцям у закладах охорони здоров'я інших військових формувань надаються на підставі направлення, виданого уповноваженою посадовою особою, а також у п. 10 встановлені умови санаторно-курортного лікування військовослужбовців у реабілітаційних закладах інших військових формувань[1]. Необхідно відмітити, що зазначений підзаконний акт регулює особливості здійснення взаємодії саме між військовими органами влади під час надання реабілітаційних послуг виключно військовослужбовцям. Надання реабілітаційної допомоги цивільним особам у закладах охорони здоров'я різного підпорядкування цим підзаконним актом не регулюється.

Варто наголосити, що низка підзаконних актів воєнізованих органів влади передбачає одержання реабілітаційної допомоги військовослужбовцями у закладах охорони здоров'я різних військових формувань, а також у державних і комунальних закладах охорони здоров'я. Наприклад, згідно з п. 3 Інструкції про медико-психологічну реабілітацію військовослужбовців Державної прикордонної служби України такі особи можуть одержати послуги психологічної реабілітації у санаторіях як Державної прикордонної служби України, так і інших воєнізованих формувань, у державних і комунальних закладах охорони здоров'я[2]. Положення про організацію роботи санаторно-курортних закладів Збройних Сил України також передбачає надання реабілітаційних послуг військовослужбовцям різних воєнізованих

[1] Порядок надання медичної допомоги у військово-медичних закладах і взаєморозрахунків за неї між військовими формуваннями : постанова Кабінету Міністрів України від 18.10.1999 № 1923 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1923-99-п (дата звернення: 28.02.2025).

[2] Інструкція про організацію санаторно-курортного лікування, медичної та медико-психологічної реабілітації в Державній прикордонній службі України : затв. наказом МВС України від 13.04.2023 № 910 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0997-23 (дата звернення: 28.02.2025).

формувань, які направляються для проходження медичної реабілітації до санаторних закладів Міністерства оборони України. Згідно з пунктами 1.3 і 1.8 вищевказаного Положення в підпорядкуванні Міністерства оборони України створюються центри медичної реабілітації та санаторного лікування, які є закладами охорони здоров'я Збройних Сил України, що забезпечують надання послуг лікувального, профілактичного та реабілітаційного характеру, мають реабілітаційні відділення різного профілю[1]. Відповідно до п. 1.2. Положення про медико-психологічну реабілітацію рятувальників аварійно-рятувальних служб та осіб, що постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру передбачено створення медико-психологічних реабілітаційних центрів у структурі відомчих санаторно-курортних закладів. У таких центрах рятувальники та громадяни, які постраждали від надзвичайної ситуації, можуть отримати послуги для відновлення психофізіологічних функцій, оптимальної працездатності і соціальної активності[2]. Згідно з п. 1.2 Інструкції про порядок забезпечення санаторно-курортним лікуванням у Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України санаторно-курортне забезпечення військовослужбовців цієї служби здійснюється у санаторно-курортних закладах Служби безпеки України, Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства охорони здоров'я України[3]. Отже, низка підзаконних актів встановлює правові засади для взаємодії різних воєнізованих органів влади у процесі надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям, які направляються для санаторно-курортного лікування.

---

1 Положення про організацію роботи санаторно-курортних закладів Збройних Сил України : затв. наказом М-ва оборони України від 23.06.2014 № 411 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0995-14 (дата звернення: 28.02.2025).

2 Про затвердження Положення про медико-психологічну реабілітацію рятувальників аварійно-рятувальних служб та осіб, що постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру і Положення про центри медико-психологічної реабілітації : наказ МОЗ України, М-ва України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 14.05.2001 № 180/115 // БД «Законодавство України» / ВР України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0701-01 (дата звернення: 28.02.2025).

3 Інструкція про порядок забезпечення санаторно-курортним лікуванням у Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України : затв. наказом Адміністрації Держ. служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 20.09.2013 № 527 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1774-13 (дата звернення: 28.02.2025).

Важливим напрямом взаємодії між органами влади у сфері надання реабілітаційної допомоги є фінансування реабілітаційних послуг. Згідно зі статтями 4 і 8 Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» програма медичних гарантій включає послуги реабілітації у сфері охорони здоров'я населення. Фінансування надання реабілітаційних послуг здійснюється на підставі договору, укладеного між Національною службою здоров'я України та закладом охорони здоров'я, який має ліцензію для здійснення медичної практики[1]. Глава 30 Порядку реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2025 році регулює умови надання реабілітаційної допомоги дорослим і дітям у стаціонарних умовах[2]. Відповідно до підп. 4 п. 4 Положення про Національну службу здоров'я України до повноважень цієї служби належить укладення договорів за програмою медичного обслуговування населення[3]. Таким чином, Національна служба здоров'я України здійснює взаємодію із закладами охорони здоров'я у процесі укладення договорів за програмою медичних гарантій населенню та подальшого фінансування реабілітаційної допомоги.

Висновки

Правове регулювання взаємодії суб'єктів владних повноважень щодо забезпечення реабілітаційної допомоги військовослужбовцям в Україні – це встановлення у законодавчих і підзаконних актах умов спільної діяльності органів влади у сфері медичної реабілітації, утримання і матеріального забезпечення реабілітаційних закладів, направлення пацієнтів-військовослужбовців до закладів охорони здоров'я іншого відомчого підпорядкування.

Законодавчі та підзаконні акти України передбачають такі напрями взаємодії різних суб'єктів владних повноважень у процесі надання реабілітаційної допомоги:

– взаємодія місцевих органів державної влади й органів місцевого самоврядування з питань утримання реабілітаційних закладів і надання реабілітаційних послуг військовослужбовцям у таких закладах;

---

1 Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-1 (дата звернення: 28.02.2025).

2 Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2025 році : постанова Кабінету Міністрів України від 24.12.2024 № 1503 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1503-2024-п (дата звернення: 28.02.2025).

3 Положення про Національну службу здоров'я України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 № 1101 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1101-2017-п (дата звернення: 28.02.2025).

– взаємодія МОЗ України та Міністерства соціальної політики України з іншими органами влади у процесі організації роботи реабілітаційних закладів, які можуть надавати реабілітаційну допомогу військовослужбовцям;

– взаємодія між воєнізованими органами влади у процесі надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям у санаторно-курортних закладах різного підпорядкування.

Удосконалення правового регулювання взаємодії суб'єктів владних повноважень під час надання реабілітаційної допомоги пацієнтам може полягати в розробці спільних наказів МОЗ України та воєнізованих органів влади щодо надання реабілітаційних послуг військовослужбовцям у закладах охорони здоров'я державної форми власності.

Перспективи подальших наукових досліджень можуть бути пов'язані з розробкою пропозицій для вдосконалення правових засад взаємодії органів влади під час надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям.

Список бібліографічних посилань: 1. Міщук І. В. Взаємодія органів місцевого самоврядування з органами державної влади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2023. № 61. С. 18–21. DOI: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2023.61.4. **2.** Полковнікова Н. О. Повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері охорони здоров'я: розмежування та рівні перетину. *Право та державне управління.* 2019. № 4. С. 263–269. DOI: https://doi.org/10.32840/pdu.2019.4.41. **3.** Пристая М. М. Система органів публічного управління закладами охорони здоров'я. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 9. С. 257–259. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/63. **4.** Руснак Л. М., Теремецький В. І. Правова природа та особливості надання медичних послуг медичними працівниками: вектор української доктрини. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е. О. Дідоренка.* 2024. Вип. 1 (105). С. 241–253. DOI: https://doi.org/10.33766/2786-9156.105.241-253. **5.** Батрин О. В., Теремецький В. І., Івахненко О. А. Правові гарантії доступності медичної та реабілітаційної допомоги в період воєнного стану. *Ірпінський юридичний часопис.* 2024. Вип. 2 (15). С. 46–58. DOI: https://doi.org/10.33244/2617-4154-2(15)-2024-46-58. **6.** Теремецький В. І., Івахненко О. А., Новиков О. В. Правові засади медико-психологічної реабілітації військовослужбовців. *Журнал східноєвропейського права.* 2024. № 127. С. 65–74. https://doi.org/10.5281/zenodo.13993724.

Надійшла до редколегії 16.03.2025

Прийнята до опублікування 02.05.2025

Ivakhnenko O. A. Legal Basis for Interaction between Authorities in Providing Rehabilitation Assistance to Military Personnel in Ukraine

The scientific research is devoted to establishing the peculiarities of interaction between various authorities to ensure the provision of rehabilitation assistance to military personnel in Ukraine. Legislative and subordinate acts regulating relations in the field of healthcare and the powers of individual authorities have been studied. The works of researchers devoted to the problems of providing rehabilitation assistance to military personnel in Ukraine have been studied.

It is noted that the legal regulation of the interaction of government authorities in providing rehabilitation assistance to military personnel in Ukraine involves establishing, in legislative and subordinate acts, the conditions for joint activities of government authorities in the field of medical rehabilitation, maintenance and material support of rehabilitation facilities, and the referral of military patients to healthcare institutions under other departmental subordination.

It is concluded that Ukrainian legislation provides for the following areas of interaction between different authorities in the process of providing rehabilitation assistance: interaction between local state authorities and local self-government bodies on issues related to the maintenance of rehabilitation facilities and the provision of rehabilitation services; cooperation between the Ministry of Health of Ukraine and the Ministry of Social Policy of Ukraine with other authorities in the process of organising the work of rehabilitation facilities and providing persons with disabilities with rehabilitation aids; cooperation between militarised authorities in the process of providing rehabilitation assistance to military personnel in sanatorium and resort facilities of various subordination. It is noted that many militarised authorities have rehabilitation facilities under their jurisdiction, where military personnel can receive rehabilitation services.

It is proposed to develop joint orders of the Ministry of Health of Ukraine and the military authorities regarding the provision of rehabilitation services to military personnel in state-owned healthcare institutions.

Keywords: rehabilitation assistance, interaction, authority, powers, legal regulation, rehabilitation institution.

УДК 342.9/.7 **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.14

Марія Вікторівна Колеснікова,
кандидат юридичних наук, доцент,
Сумський державний університет,
навчально-науковий інститут права,
кафедра адміністративного, господарського права
та фінансово-економічної безпеки (доцент);
https://orcid.org/0000-0003-3060-158X,
e-mail: m.kolesnikova@yur.sumdu.edu.ua;

Дарина Олександрівна Вавіло,
Сумський державний університет,
навчально-науковий інституту права (студентка);
https://orcid.org/0009-0000-3451-0007,
e-mail: darinavavilo@gmail.com

ДІЯЛЬНІСТЬ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Проаналізовано проблеми доступу до адміністративного судочинства в Україні в умовах воєнного стану. Зокрема, розглянуто необхідність забезпечення правосуддя в умовах активних бойових дій, коли правопорушення не припиняються, а доступ до суду ускладнений. Наголошено на важливості дотримання принципів верховенства права, свободи і справедливості. Окрему увагу приділено змінам у судовій системі, викликаним фінансовими труднощами, а також необхідності правового врегулювання для ефективного функціонування адміністративного судочинства під час війни, ураховуючи виклики, пов'язані з участю сторін у процесах.

Ключові слова: адміністративне судочинство, воєнний стан, доступ до правосуддя, процесуальні права, підслідність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Починаючи з 2014 року і до сьогодні процесуальні закони регулярно змінювалися з метою полегшення доступу громадян до судової системи. Наразі Україна знову стикається з періодом загострення збройного конфлікту, але суди зобов'язані продовжувати здійснювати правосуддя навіть за цих обставин. Адже під час воєнного стану суди не можуть припиняти свою діяльність, а їхні повноваження не підлягають обмеженню (ст. 124 Конституції України[1],

[1] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL:

© Колеснікова М. В.,
Вавіло Д. О., 2025

статті 10, 12-2 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»[1]).

Відповідно до абз. 7 підп. 2.2 п. 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 р. № 9-рп/2012 ніхто не може бути обмежений у праві на доступ до правосуддя, яке охоплює можливість особи ініціювати судовий розгляд та брати безпосередню участь у судовому процесі, або позбавлений такого права[2].

24 лютого 2022 р. відбулося повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України, що спричинило низку проблем організаційного, матеріально-технічного та процесуального характеру. Проблема доступу до правосуддя стала особливо нагальною під час активних бойових дій, оскільки правопорушення щодо фізичних та юридичних осіб продовжують відбуватися, і держава має оперативно реагувати на них, незважаючи на умови воєнного стану. Наразі для розвитку української державності набувають особливого значення такі фундаментальні цінності правосуддя, як верховенство права, принципи свободи, рівності та справедливості. Отже, доступ до адміністративного судочинства, яке є одним із ключових аспектів правосуддя, стає ще більш важливим і вимагає всебічного дослідження [1, с. 78–81]. У 2022 р. адміністративні суди, як і вся судова система України, знову зіткнулися із браком фінансування. Це призвело до того, що суди неодноразово повідомляли громадськість про неможливість відправлення поштової кореспонденції. У 2023 р. фінансування судів зменшилося ще більше, оскільки фінансові ресурси були переорієнтовані на оборонні потреби.

Стан дослідження проблеми

Проблематику здійснення адміністративного судочинства, зокрема в умовах воєнного стану, висвітлювали у своїх працях такі науковці, як М. Смокович, Ю. І. Цвіркун, О. І. Шкуропацький,

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 18.02.2025).

[1] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19 (дата звернення: 18.02.2025).

[2] Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) : від 12.04.2012 № 9-рп/2012 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12 (дата звернення: 18.02.2025).

І. О. Шкуропацька, О. В. Артюшенко та ін. Їх дослідження переважно зосереджувалися на загальних аспектах функціонування адміністративної юстиції та процесуальних особливостях під час надзвичайних станів. Разом із тим питання ефективного доступу до адміністративного правосуддя в умовах обмежених ресурсів, тимчасової окупації, переміщення учасників судового процесу, а також цифрової трансформації судової системи під час війни залишаються недостатньо дослідженими. Це зумовлює актуальність подальшого комплексного вивчення означених аспектів, особливо з урахуванням сучасних реалій збройної агресії проти України.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз адміністративного судочинства в умовах воєнного стану в Україні, зокрема виявлення проблем, пов'язаних із доступом до правосуддя та процесуальною участю сторін.

Основними *завданнями* є:

– визначення особливостей функціонування адміністративних судів у період воєнного стану;

– дослідження впливу обмежених ресурсів на ефективність судових процесів;

– аналіз змін у процесуальних нормах, запроваджених для адаптації судочинства в умовах воєнного часу.

Наукова новизна дослідження

Здійснено комплексний аналіз особливостей функціонування адміністративного судочинства в умовах воєнного стану з урахуванням актуальних викликів, пов'язаних з обмеженням доступу до правосуддя, переміщенням учасників процесу, знищенням інфраструктури судів і неповною цифровізацією судової системи. Виокремлено проблемні аспекти чинного законодавства щодо зупинення проваджень в адміністративних справах, які унеможливлюють належну участь сторін через об'єктивні обставини воєнного характеру. Окрім того, сформульовано пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання адміністративного судочинства в надзвичайних умовах, а також зроблено внесок у розвиток теорії та практики адміністративної юстиції в період збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу

Основними причинами створення адміністративних судів і впровадження адміністративного судочинства в Україні є: потреба в посиленні гарантій захисту прав людини від зловживань з боку держави; брак ефективної судової процедури для розгляду адміністративних справ, що враховувала б особливості публічно-правових відносин; залежність територіальної юрисдикції судів від адміністративно-територіального устрою України, що підвищує ризик впливу чиновників на

суддів; суттєве збільшення кількості справ, пов'язаних з оскарженням незаконних дій, рішень і бездіяльності органів влади; недостатня кількість суддів, які є фахівцями в галузі адміністративної юрисдикції [2, с. 88–89].

1 вересня 2005 р. набув чинності Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України), що стало основою для формування національної системи адміністративної юстиції. Роль судової влади визначається місцем і функціями органів правосуддя в конкретній державі та суспільстві. Зокрема, у п. 3 ст. 4 КАС України зазначено, що адміністративний суд є судом, компетенція якого охоплює розгляд і вирішення адміністративних справ[1]. Реформа адміністративного судочинства безпосередньо пов'язана з ухваленням у 2016 р. нової редакції Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Наразі в Україні функціонує триланкова система правосуддя, що ґрунтується на принципах територіальності та спеціалізації.

Після введення режиму воєнного стану були впроваджені специфічні заходи, що істотно вплинули на права й обов'язки учасників адміністративного судочинства, серед яких фізичні та юридичні особи, а також суб'єкти владних повноважень. У процесі функціонування правового режиму воєнного стану в Україні суди зіткнулися із труднощами, пов'язаними зі змінами в діяльності суб'єктів владних повноважень та юридичних осіб, переміщенням місця проживання фізичних осіб, а також із тим, що сторони адміністративного процесу можуть опинятися на територіях, тимчасово непідконтрольних Україні. Відсутність зв'язку зі стороною судового провадження робить неможливим розгляд справ або робить їх неактуальними в умовах війни [3, с. 313].

Члени Європейської комісії за демократію через право (відомої як Венеційська комісія), до складу якої Україна приєдналася у 1996 р., наголошують, що навіть в умовах надзвичайних правових режимів судова система повинна забезпечувати право на справедливий суд. Правосуддя має продовжувати функціонувати, за винятком випадків, коли виконання судових повноважень фактично неможливе [4, с. 55].

Введення воєнного стану зумовлене наявністю загрози зовнішньому суверенітету (агресії або загрози агресії), тоді як в інших екстраординарних обставинах, зокрема під час внутрішньої загрози безпеці держави чи життю населення, запроваджується надзвичайний стан.

Відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права агресією проти України визнається застосування збройної сили іноземною

[1] Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15 (дата звернення: 18.02.2025).

державою (групою держав) проти політичної незалежності, суверенітету і територіальної цілісності держави або якимось іншим чином, що суперечить Статуту Організації Об'єднаних Націй. У період воєнного стану, згідно зі ст. 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», повноваження судів не можуть бути припинені, а ст. 26 чітко забороняє скорочення або прискорення будь-яких форм судочинства. Однак фактичні обставини війни та її наслідки мали значний вплив на судову систему, що призвело до змін у процесі здійснення правосуддя. Зокрема, деякі суди на територіях, де ведуться активні бойові дії, були змушені призупинити свою роботу або суттєво її обмежити.

Тимчасова окупація частини України також ускладнює роботу судової системи на цих територіях. Водночас суди, які розташовуються на територіях, звільнених з-під окупації, поступово відновлюють свою роботу, що є позитивною динамікою у процесі забезпечення правосуддя. Війна внесла корективи у функціонування судів, що впливає як на технічні, так і на організаційні аспекти судочинства, однак система залишається вірною принципам, закладеним у законодавстві [5, с. 202].

За змістом ст. 125 Конституції України судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації, а Закон України «Про судоустрій і статус суддів» додатково закріплює і принцип інстанційності. Судову систему України становлять: місцеві суди (окружні адміністративні суди та інші суди, передбачені процесуальним законодавством (ч. 3 ст. 21)), апеляційні суди (апеляційні адміністративні суди, що діють у відповідних апеляційних округах (ч. 3 ст. 26)), а також Верховний Суд[1].

З огляду на специфіку правових викликів під час воєнного стану Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII, де у ст. 26 зафіксувала ключові положення, що регулюють здійснення судочинства в умовах воєнного стану. Зокрема, цей Закон передбачає такі основні принципи: функціонування судів виключно на основі Конституції та законів України (суди повинні діяти відповідно до правових норм, визначених Конституцією України та чинним законодавством; гарантує, що під час воєнного стану суди не можуть діяти за межами законодавства, навіть у надзвичайних обставинах); правосуддя здійснюється виключно судами (на територіях, де введено воєнний стан, виключно суди уповноважені здійснювати правосуддя;

[1] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19 (дата звернення: 18.02.2025).

делегування судових функцій іншим органам, посадовим особам чи установам є забороненим, тому функції суду не можуть бути передані жодній іншій інституції чи особі); заборона на створення надзвичайних та особливих судів (під час воєнного стану не допускається створення спеціальних судів для розгляду певних категорій справ або особливих судових органів, оскільки це може порушити принципи правосуддя і справедливості); судочинство не може бути скорочене чи прискорене (будь-які форми судового процесу не можуть бути змінені шляхом скорочення строків чи прискорення процедур; забезпечує збереження процесуальних прав і гарантій учасників судових проваджень, незважаючи на воєнні обставини); можливість зміни територіальної підсудності або місцезнаходження судів (якщо суди, які знаходяться на території, де діє воєнний стан, не мають можливості здійснювати правосуддя через об'єктивні обставини (наприклад, активні бойові дії або окупацію), законом може бути змінена територіальна підсудність справ). Також передбачена можливість тимчасового переміщення судів у безпечніші регіони для забезпечення функціонування судової системи.

Таким чином, ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» надає чіткі правові основи для здійснення судочинства в умовах воєнного часу, зберігаючи базові правові принципи та гарантії, що дають змогу судовій системі функціонувати навіть в екстремальних умовах.

Здійснення адміністративного судочинства в умовах воєнного стану в Україні регламентоване не повністю, що створює низку проблем і потребує додаткового правового врегулювання. Війна, яка триває на території України, й активні бойові дії, що її супроводжують, значно ускладнили процес судового розгляду багатьох справ, оскільки частина учасників процесу не має можливості брати участь у судових засіданнях або надавати необхідні докази. Для забезпечення справедливого правосуддя та доступу до правосуддя необхідно внести зміни до законодавства, які дадуть змогу судам зупиняти провадження у справах за наявності обґрунтованих підстав [6, с. 219].

Однією з таких підстав може бути ситуація, коли сторона або третя особа перебуває на тимчасово окупованій території, де неможливо забезпечити участь у судовому процесі або подання необхідних доказів. Якщо місце реєстрації або ведення господарської діяльності учасника судового процесу також розміщується на тимчасово непідконтрольній Україні території, суд повинен мати право зупинити провадження. Це можливо у випадку, коли докази, необхідні для вирішення справи, не можуть бути зібрані ні стороною, ні судом в інший спосіб або з інших джерел. Важливо, щоб суд міг прийняти рішення про зупинення провадження на основі обґрунтованих доказів,

що підтверджують неможливість належного процесуального забезпечення [7, с. 129].

Іншою важливою підставою для зупинення провадження є переведення учасника справи – суб'єкта владних повноважень – у стан простою внаслідок неможливості виконання ним своїх функцій через активні бойові дії на його підвідомчій території. Якщо такий суб'єкт не може бути переміщений із зони ведення бойових дій або його функції не передані іншому суб'єкту, суд повинен мати можливість зупинити розгляд справи, оскільки належна участь у процесі є неможливою [8, с. 120–124].

Крім того, у ситуаціях, коли однією зі сторін або третьою особою є військова частина або військовослужбовець, що перебуває в зоні бойових дій, суд також може зупинити провадження, якщо неможливо отримати інформацію про передислокацію або переведення військової частини або військовослужбовця до іншої місцевості на підконтрольній Україні території. Це питання є особливо актуальним, оскільки участь військових у бойових діях обмежує їх можливості для процесуальної участі в судових справах.

Іншою підставою для зупинення провадження може бути участь у справі суб'єктів, які володіють об'єктами цивільного захисту населення. У випадках, коли питання розглядаються щодо таких об'єктів, зупинення їхньої діяльності може безпосередньо вплинути на захист прав і свобод населення. У таких ситуаціях суд має бути наділений правом зупиняти провадження для забезпечення належного захисту інтересів громадян. Також якщо учасник судового процесу – фізична особа, фізична особа – підприємець або посадова особа юридичної особи – перебуває в полоні чи вважається зниклою безвісти, суд повинен мати право зупинити провадження у справі до моменту вирішення питання щодо місцезнаходження цієї особи або її повернення з полону.

Ще одна важлива підстава – це участь у справі осіб, які залучені до рятувальних або інших робіт, спрямованих на усунення наслідків військової агресії. Оскільки такі особи виконують критично важливі функції для суспільства та держави, їхня участь у судових процесах може бути тимчасово обмеженою, що також потребує відповідного реагування судової системи у вигляді можливості зупинення провадження [9, с. 109].

Отже, адміністративне судочинство в умовах воєнного стану вимагає гнучких і обґрунтованих підходів до вирішення питань процесуальної участі сторін та збирання доказів. Необхідність унесення змін до чинного законодавства є очевидною, оскільки чинні правові норми не враховують усіх викликів, що виникають в умовах війни, і не забезпечують повною мірою ефективність та справедливість судових рішень.

Наразі актуальним проблемним питанням залишається те, що не всі суди України підключені до підсистеми «Електронний суд». Це суттєво сповільнює процес упровадження сучасних цифрових технологій у судову систему та ускладнює роботу учасників судових процесів.

Відсутність повної інтеграції судів до електронної системи унеможливлює використання її переваг, таких як швидкість обробки документів, зручність доступу до матеріалів справ і забезпечення прозорості процесу. У час, коли диджиталізація є одним із найефективніших способів модернізації та оптимізації судочинства, недоліки призводять до затримок у розгляді справ і підвищеного навантаження на ті суди, що вже працюють із системою «Електронний суд» [10, с. 132].

Окрім технічних труднощів, які виникають через неповне охоплення судів електронною системою, війна внесла ще більше проблем у цей процес. Випадки, коли через активні бойові дії зруйновані судові приміщення разом із технічним обладнанням, уже стали реальністю в Україні. Створені складні обставини для ведення судочинства на певних територіях. У таких ситуаціях, навіть якщо система «Електронний суд» приймає справи, вони часто залишаються без належної реакції з боку суду. Тобто фізичне знищення судів і технічної інфраструктури фактично унеможливлює виконання їхніх функцій, навіть якщо формально документи подаються через електронну систему[1]. Ситуація загострює проблему ефективного судочинства під час війни, адже фізичне знищення інфраструктури, з одного боку, і неповне покриття країни електронними технологіями, з іншого боку, призводять до затримок і правової невизначеності для громадян та юридичних осіб. Судочинство, яке базується на швидкості реагування та зручності доступу до правосуддя, стає більш складним, коли немає достатньої підтримки з боку технологій, і країна змушена стикатися з викликами, пов'язаними з війною та її наслідками[2].

Згідно з чинним законодавством єдиним способом забезпечення використання власного технічного засобу в судовому процесі є підключення його до Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС). Практика дистанційної участі у судових засіданнях через відеоконференцію стала звичною, і механізм підтвердження особи за допомогою електронного підпису вже не викликає заперечень.

---

1 Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19 (дата звернення: 18.02.2025).

2 Як працює судова система під час війни? // LIGA ZAKON : сайт. 26.05.2022. URL: https://biz.ligazakon.net/analitycs/211489_yak-pratsyu-sudova-sistema-pd-chas-vyni (дата звернення: 18.02.2025).

Проте залишаються питання щодо підтвердження особи відповідно до Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» або в межах діяльності Державної судової адміністрації України. Визначення верифікації як порівняння даних, зокрема біометричних, для встановлення тотожності особи документам, прописане в цьому Законі, а порядок її здійснення регулюється Кабінетом Міністрів України[1].

Згідно з Порядком ведення Єдиного державного демографічного реєстру верифікація проводиться шляхом візуального або автоматизованого порівняння даних особи з документами або інформацією, що міститься в реєстрі. У разі участі у судовому провадженні в режимі відеоконференції людина може підтвердити свою особу лише шляхом демонстрації документа через відеокамеру. Однак це обмежує можливості суду щодо якісної верифікації особи, що створює ризики помилки або обману, оскільки документ може бути підробленим, а суд не має можливості перевірити захисні елементи документа[2].

Додатково виникають питання щодо підтвердження особи Державною судовою адміністрацією України, що вимагає створення відповідного механізму для такої верифікації, включаючи визначення уповноважених осіб, організацію місць прийому громадян та можливе залучення додаткових ресурсів.

Висновки

Діяльність адміністративного судочинства під час воєнного стану в Україні є важливим елементом забезпечення правосуддя в умовах кризової ситуації. Протягом останніх років, особливо з початку збройного конфлікту у 2014 р. та подальшого повномасштабного вторгнення у 2022 р., адміністративні суди зіткнулися з численними викликами, що вплинули на їхню функціональність і доступність.

Незважаючи на зростаючі труднощі, включаючи обмеження фінансування та необхідність адаптації до змін у складі учасників процесу, судова система України продовжує виконувати свої обов'язки,

---

1 Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус : Закон України від 20.11.2012 № 5492-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17 (дата звернення: 18.02.2025).

2 Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного демографічного реєстру та надання з нього інформації, взаємодії між уповноваженими суб'єктами, а також здійснення ідентифікації та верифікації : постанова Кабінету Міністрів України від 18.10.2017 № 784 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2017-п (дата звернення: 18.02.2025).

дотримуючись принципу верховенства права. Це особливо важливо в умовах активних бойових дій, коли питання доступу до правосуддя стає критично важливим. Конституція України та відповідні закони забезпечують неприпустимість обмеження доступу до правосуддя, навіть під час воєнного стану.

Але наявні правові норми не повністю враховують специфіку викликів, що виникають у період війни, що вимагає вдосконалення законодавства для ефективного забезпечення процесуальних прав учасників судочинства. Прийняття відповідних змін дозволить судовій системі більш гнучко реагувати на обставини, з якими стикаються сторони, особливо у випадках, коли їхня участь у процесі стає неможливою через об'єктивні обставини, пов'язані з війною.

Таким чином, адміністративне судочинство під час воєнного стану не тільки потребує збереження основних правових принципів, але й реального адаптування до нових умов, аби забезпечити справедливість, доступність та ефективність правосуддя для всіх громадян України. Воно стане запорукою не лише захисту інтересів фізичних та юридичних осіб, але й зміцнення довіри до судової системи у складний для країни час.

Список бібліографічних посилань: **1.** Гуйван П. Д. Право на справедливий суд: сутність та темпоральні виміри за міжнародними стандартами : монографія. Харків : Право, 2019. 584 с. **2.** Коліушко І. Б., Куйбіда Р. О. Адміністративна юстиція: європейський досвід і пропозиції для України. Київ : Факт, 2003. 536 с. **3.** Шкуропацький О. І., Шкуропацька М. О., Артюшенко О. В. Зупинення провадження у справі в адміністративному судочинстві в умовах запровадження режиму воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 75, ч. 1. С. 311–318. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.1.51. **4.** Привиденцев О. Г. Особливості здійснення адміністративного судочинства в умовах воєнного стану. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. Вип. 1 (42). С. 54–57. DOI: https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i1(42).992. **5.** Міщук І. В., Киричук Б. С. Особливості здійснення адміністративного судочинства в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2023. № 1. С. 201–205. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2023.1.35. **6.** Завидняк А. В. Доступ до адміністративного правосуддя в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. № 1. С. 218–222. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.41. **7.** Бойко В. Б. Стан здійснення адміністративного судочинства України в сучасних умовах. *Грааль науки.* 2023. № 26. С. 128–130. DOI: https://doi.org/10.36074/grail-of-science.14.04.2023.023. **8.** Решота В. Проблеми визначення основних понять у сфері здійснення правосуддя. *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2016. Вип. 62. С. 119–127. **9.** Олексій У. О. Адміністративне судочинство під час військового стану // Європейський вибір

України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 черв. 2022 р.) : у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Гельветика, 2022. Т. 2. С. 108–110. **10.** Росул О. М., Дідик Н. О., Петрик В. В. Сучасні виклики правосуддю в умовах глобалізації та війни в Україні. *Грааль науки.* 2022. № 17. С. 130–134. DOI: https://doi.org/10.36074/grail-of-science.22.07.2022.020.

Надійшла до редколегії 01.03.2025

Прийнята до опублікування 19.04.2025

Kolesnikova M. V., Vavilo D. O. Activities of Administrative Judiciary During Marital State in Ukraine

The article examines the problem of access to justice in Ukraine under the conditions of martial law that has been ongoing since 2014, in particular after the start of a full-scale invasion of the Russian Federation in 2022. Emphasis is placed on the need to ensure the functioning of the judicial system even in conditions of active hostilities, because according to Article 124 of the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law", courts are obliged to continue their activities and cannot limit their powers. This issue has become particularly relevant due to the escalation of the conflict and the growing challenges facing the administrative courts, which must ensure access to justice despite logistical and organizational difficulties. The study notes that even in extraordinary legal regimes, according to the recommendations of the Venice Commission, the judicial system must adhere to the principles of a fair trial. The article also analyzes the main problems faced by the administrative judiciary under martial law, in particular, the lack of funding, difficulties in organizing the work of the courts, the movement of participants in the process, and the need to change territorial jurisdiction. On the basis of the conducted analysis, the goals and tasks of the study, as well as proposals for improving administrative proceedings, are formulated. The importance of legislative changes that would allow courts to stop proceedings in cases when the participants cannot be present due to the circumstances of the war, as well as the need to ensure the rights and freedoms of citizens who find themselves in hostilities, is emphasized. The article emphasizes that administrative justice under martial law needs greater flexibility and adaptability to effectively resolve legal issues arising in this critical period. Thus, the study contributes to the study of the impact of the war on the legal system of Ukraine and emphasizes the need to preserve justice in constantly changing conditions.

Keywords: administrative proceedings, martial law, access to justice, procedural rights, investigation.

УДК 342.9:351.74 **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.15

Сергій Федорович Константінов,
доктор юридичних наук, професор,
Національна академія Служби безпеки України (м. Київ),
навчально-науковий гуманітарний інститут,
кафедра загальноправових дисциплін (професор);
https://orcid.org/0000-0003-1192-2345,
e-mail: kadmnaiau@ukr.net

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Статтю присвячено аналізу проблем застосування норм Кодексу України про адміністративні правопорушення у сфері безпеки держави в умовах воєнного стану. Досліджено чотири ключові аспекти, що обмежують ефективність Кодексу: недостатню адаптацію його норм до реалій війни; розмитість меж між адміністративною та кримінальною відповідальністю; обмеженість кола суб'єктів відповідальності, яка виключає юридичних осіб із-під санкцій за порушення у сферах техногенної, кібернетичної та економічної безпеки; проблеми доказування і санкцій, що не відповідають рівню суспільної небезпеки. На основі аналізу чинного законодавства та наукових джерел обґрунтовано необхідність комплексного реформування Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, безпека держави, воєнний стан, Кодекс України про адміністративні правопорушення, доказування, санкції, юридичні особи, кваліфікація, реформування адміністративного законодавства.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Сфера безпеки держави в Україні, особливо після повномасштабного вторгнення рф у 2022 році, стала ключовим напрямом правового регулювання. Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), ухвалений ще в 1984 році, досі залишається основним інструментом притягнення до відповідальності за правопорушення, що загрожують громадському порядку та національній безпеці. Проте сучасні умови, зокрема воєнний стан, виявили низку проблем у застосуванні його норм – від недостатньої адаптованості до нових загроз до низької ефективності санкцій.

Стан дослідження проблеми

Такі науковці, як В. П. Климчук, А. М. Анохін, Н. С. Чалий, В. О. Навроцький та І. М. Панченко, активно вивчають зазначену проблематику, пропонуючи як теоретичні, так і практичні рішення [1–5].

© Константінов С. Ф., 2025

Дослідження питань удосконалення адміністративного законодавства у сфері забезпечення державної безпеки в Україні активно розвивається, ґрунтуючись на стратегічних документах і наукових розробках. Основний акцент робиться на гармонізації з міжнародними стандартами, протидії корупції, забезпеченні кібер- та інформаційної безпеки, а також підвищенні ефективності діяльності правоохоронних органів. Водночас існує низка викликів, зокрема: нечіткість повноважень та повільна імплементація реформ, які потребують подальшого наукового вивчення й практичного розв'язання. Для досягнення прогресу необхідна системна робота над законодавчими змінами, забезпечення прозорості та широке залучення громадськості.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз проблем застосування норм КУпАП у сфері безпеки держави в умовах воєнного стану.

Для досягнення сформульованої мети необхідно вирішити такі *завдання*:

– дослідити ключові аспекти, що обмежують ефективність КУпАП;

– виявити недоліки в адаптації його норм до реалій війни;

– розглянути межі між адміністративною та кримінальною відповідальністю;

– проаналізувати обмеження кола суб'єктів відповідальності, яке виключає юридичних осіб із-під санкцій за правопорушення у сферах техногенної, кібернетичної та економічної безпеки.

Наукова новизна дослідження

На основі аналізу чинного законодавства та наукових джерел обґрунтовано необхідність комплексного реформування КУпАП, зокрема через адаптацію його норм до умов воєнного стану, уточнення кваліфікаційних критеріїв, розширення суб'єктного складу, а також модернізацію процедур і санкцій, з метою забезпечення ефективного захисту безпеки держави.

Виклад основного матеріалу

Сучасні проблеми застосування норм КУпАП у сфері безпеки держави можна узагальнити в чотири основні групи, кожна з яких потребує окремого аналізу.

1. Недостатня адаптація до умов воєнного стану

Кодекс України про адміністративні правопорушення не враховує специфіку сучасних загроз безпеці держави, таких як поширення дезінформації чи порушення режиму воєнного стану. Як зазначає В. П. Климчук, норми, що регулюють порушення громадського порядку (статті 173, 185 КУпАП) чи цивільного захисту (ст. 77 КУпАП), потребують уточнення для ефективного реагування на ці виклики [1, с. 47].

Запровадження режиму воєнного стану в Україні 24 лютого 2022 року, який триває станом на 17 березня 2025 року, суттєво змінило характер загроз безпеці держави, виявивши невідповідність норм КУпАП сучасним реаліям. Кодекс, ухвалений ще 1984 року та оновлений у наступні роки, створювався в умовах мирного часу й не враховує специфіки повномасштабної війни, що призводить до низки проблем у його застосуванні для забезпечення національної безпеки.

Однією з ключових вад є обмеженість норм, які регулюють порушення громадського порядку та цивільного захисту, у контексті нових викликів. Наприклад, ст. 185 КУпАП «Злісна непокора законному розпорядженню або вимозі поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця» часто застосовується до осіб, які ігнорують розпорядження правоохоронців під час комендантської години або сигналів повітряної тривоги. Проте склад цього правопорушення не враховує специфіки воєнного часу, коли такі дії можуть становити значно більшу суспільну небезпеку, ніж у мирний період. Як зазначає В. П. Климчук, «адміністративне законодавство не адаптоване до регулювання масових порушень, спричинених воєнними умовами, таких як невиконання вимог цивільного захисту чи поширення дезінформації» [1, с. 47].

Іншим прикладом є ст. 175 КУпАП «Порушення встановлених законодавством вимог пожежної та техногенної безпеки», яка передбачає відповідальність за нехтування правилами, що може спричинити техногенні катастрофи. У воєнний час порушення таких норм, наприклад у прифронтових зонах чи на об'єктах критичної інфраструктури, може призвести до значно тяжчих наслідків, ніж у мирний період, однак санкція у вигляді штрафу до 1 700 грн не відображає реального рівня загрози. Це підтверджує тезу про недостатню гнучкість КУпАП у реагуванні на обставини, що загострюють суспільну небезпеку діяння.

Особливу увагу слід звернути на інформаційну безпеку, яка стала критично важливою в умовах гібридної війни. Поширення дезінформації, паніки або пропаганди в соціальних мережах чи публічних виступах наразі не має чіткого відображення в КУпАП як окремий склад правопорушення. Найбільш дотичною нормою є ст. 173 «Дрібне хуліганство», однак її застосування до таких діянь є юридично сумнівним через відсутність прямої вказівки на інформаційні загрози. Н. С. Чалий зазначає, що «суспільна небезпека адміністративних правопорушень у воєнний час набуває нового змісту, вимагаючи перегляду їхньої правової природи» [3, с. 164]. Наприклад, випадки, коли громадяни свідомо чи несвідомо поширюють дані про розташування військових об'єктів, не підпадають під чітке регулювання

КУпАП, проте можуть бути кваліфіковані як кримінальні злочини за ст. 114-2 Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану». Це свідчить про прогалину в адміністративному праві, яка ускладнює оперативне реагування на такі дії на початковому етапі.

Ще однією проблемою є недостатня узгодженість норм КУпАП із положеннями Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII. Наприклад, порушення режиму світломаскування або правил евакуації, встановлених місцевими військовими адміністраціями, не мають прямого відображення в КУпАП, що змушує правоохоронців застосовувати загальні норми (ст. 183 КУпАП «Завідомо неправдивий виклик спеціальних служб» або ст. 152 КУпАП «Порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів, правил благоустрою територій населених пунктів»), які не відповідають специфіці таких діянь. Такий підхід знижує ефективність адміністративної відповідальності та створює правову невизначеність для судів.

Нарешті, строки притягнення до відповідальності, визначені ст. 38 КУпАП (два місяці з дня вчинення або три місяці з дня виявлення для триваючих правопорушень), є недостатніми для розслідування складних справ, пов'язаних із безпекою держави в умовах війни. Наприклад, встановлення фактів порушення режиму воєнного стану чи техногенної безпеки часто потребує додаткових експертиз, проведення яких ускладнене через бойові дії або логістичні проблеми. Як наслідок, значна частина правопорушень залишається поза межами правового реагування.

Таким чином, недостатня адаптація КУпАП до умов воєнного стану проявляється у відсутності спеціалізованих норм для нових видів правопорушень, невідповідності санкцій рівню суспільної небезпеки, прогалинах у регулюванні питань інформаційної безпеки та обмежених строках притягнення до відповідальності. Ці недоліки потребують термінового перегляду законодавства з метою забезпечення ефективного захисту безпеки держави в сучасних умовах.

2. Розмитість меж між адміністративною та кримінальною відповідальністю

Однією з ключових проблем застосування КУпАП у сфері безпеки держави є нечіткість меж між адміністративною та кримінальною відповідальністю. Ця проблема особливо загострилася в умовах воєнного стану, коли діяння, які становлять загрозу національній безпеці,

потребують швидкого та адекватного правового реагування. Розмитість кваліфікаційних критеріїв призводить до неоднакового правозастосування, ускладнює роботу правоохоронних органів і судів, а також знижує ефективність захисту суспільних інтересів.

Основна причина цієї проблеми полягає у відсутності чітких законодавчих критеріїв для розмежування адміністративних правопорушень і кримінальних злочинів у сфері безпеки держави. Наприклад, ст. 173-2 КУпАП «Вчинення домашнього насильства» передбачає адміністративну відповідальність за діяння, які за певних обставин можуть набувати кримінального характеру, зокрема за ст. 126 КК України «Побої і мордування». У воєнний час такі дії, якщо вони вчинені у прифронтових зонах або спрямовані на дестабілізацію суспільного порядку, можуть мати серйозніші наслідки для безпеки держави. Проте КУпАП не містить механізмів оцінки суспільної небезпеки діяння в контексті воєнних умов, що ускладнює вибір між адміністративною та кримінальною кваліфікацією.

Як зазначає В. О. Навроцький, «відсутність чітких меж між адміністративними правопорушеннями та злочинами проти національної безпеки призводить до того, що одні й ті самі дії можуть кваліфікуватися по-різному залежно від суб'єктивного тлумачення правозастосовувача» [4, с. 14]. Наприклад, поширення інформації в соціальних мережах про розташування військових об'єктів може бути кваліфіковане як дрібне хуліганство (ст. 173 КУпАП) або як кримінальний злочин (ст. 114-2 КК України «Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану»), залежно від наявності умислу та наслідків, що не завжди легко встановити на практиці.

Цю проблему ускладнює різниця у процесуальних підходах. Справи про адміністративні правопорушення можуть розглядатися у спрощеному порядку (ст. 258 КУпАП), тоді як кримінальні провадження вимагають повноцінного досудового розслідування. У результаті правоохоронці можуть обирати адміністративну кваліфікацію для пришвидшення розгляду, навіть якщо діяння має ознаки злочину. Наприклад, таке порушення режиму воєнного стану, як ігнорування комендантської години, часто кваліфікується за ст. 185 КУпАП, хоча за наявності систематичності або тяжких наслідків воно може свідчити про сприяння ворогу (ст. 111 КК України). Такий підхід не лише применшує суспільну небезпеку діяння, а й послаблює превентивну функцію права.

Додатковим чинником є невідповідність санкцій рівню загрози. Адміністративні штрафи (наприклад, до 340 грн за ст. 173 КУпАП)

істотно поступаються кримінальним покаранням (позбавлення волі до 15 років за ст. 111 КК України), що створює спокусу для правопорушників уникати суворішої відповідальності через прогалини у кваліфікації. Н. С. Чалий наголошує, що «у воєнний час суспільна небезпека діяння має бути основним критерієм для вибору виду відповідальності, але чинний КУпАП не передбачає такого підходу» [3, с. 164]. Наприклад, випадки саботажу на підприємствах критичної інфраструктури можуть кваліфікуватися як порушення трудової дисципліни (ст. 41 КУпАП), хоча їхній реальний вплив на безпеку держави потребує кримінального переслідування.

Таким чином, розмитість меж між адміністративною та кримінальною відповідальністю у сфері безпеки держави виявляється у відсутності чітких критеріїв кваліфікації, невідповідності санкцій рівню суспільної небезпеки, процесуальних розбіжностях і неоднаковому правозастосуванні. Ці недоліки потребують системного вдосконалення КУпАП і його узгодження з КК України, особливо в умовах воєнного стану, для забезпечення адекватного захисту національної безпеки.

3. Обмеженість кола суб'єктів відповідальності

Відсутність у КУпАП механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за порушення безпеки держави (наприклад, техногенної або кібербезпеки) знижує ефективність норм [3, с. 164].

Однією із суттєвих проблем застосування норм КУпАП у сфері безпеки держави є обмеженість кола суб'єктів, які можуть бути притягнуті до відповідальності. Чинна редакція КУпАП, зокрема ст. 9 «Поняття адміністративного правопорушення» та суб'єкти адміністративної відповідальності, визначені гл. 2 Кодексу, орієнтована переважно на фізичних осіб, що значно звужує можливості правового реагування на порушення, вчинені юридичними особами, такими як підприємства, організації або установи. У контексті воєнного стану, коли безпека держави залежить від діяльності суб'єктів господарювання, зокрема у сферах техногенної, кібернетичної та економічної безпеки, ця прогалина суттєво знижує ефективність адміністративного законодавства.

Основна проблема полягає в тому, що КУпАП не передбачає прямої відповідальності юридичних осіб за адміністративні правопорушення, на відміну від інших галузей права, наприклад Митного кодексу України (ст. 458) або Закону України «Про захист економічної конкуренції» (ст. 52). У сфері безпеки держави це особливо критично, оскільки підприємства можуть бути джерелом значних загроз. Наприклад, за порушення вимог техногенної безпеки на об'єктах критичної інфраструктури (електростанціях, хімічних заводах) за ст. 175 КУпАП «Порушення встановлених законодавством вимог пожежної та техногенної безпеки» відповідальність несе лише посадова особа,

а не підприємство загалом. У воєнний час такі порушення, як неналежне зберігання небезпечних речовин чи ігнорування вимог цивільного захисту, можуть призвести до катастрофічних наслідків, однак юридична особа уникає санкцій, що послаблює превентивний ефект.

Ще одним прикладом є кібербезпека. Стаття 188-31 КУпАП «Невиконання законних вимог посадових осіб органів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України» стосується лише фізичних осіб або посадовців, хоча кібератаки чи витік даних часто є результатом системних недоліків в організаціях. За даними Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, у 2023 році понад 60 % кіберінцидентів на об'єктах критичної інфраструктури були пов'язані з недостатньою захищеністю корпоративних мереж. Проте КУпАП не дозволяє притягнути до відповідальності юридичну особу, яка не впровадила належних заходів захисту, обмежуючи санкції штрафами для окремих працівників (до 3 400 грн), що не відповідає масштабу загрози.

Економічна безпека також страждає через цю прогалину. Наприклад, підприємства, які ухиляються від мобілізаційних завдань або не виконують державні замовлення в умовах воєнного стану, не підпадають під пряму адміністративну відповідальність як юридичні особи. Стаття 210-1 КУпАП «Порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію» застосовується до громадян або посадових осіб, але не до організацій, хоча саме їхня діяльність може мати вирішальний вплив на обороноздатність держави. Н. С. Чалий зазначає, що «обмеження суб'єктів відповідальності фізичними особами не відповідає сучасним реаліям, коли юридичні особи відіграють ключову роль у забезпеченні безпеки» [3, с. 165].

Проблема ускладнюється відсутністю механізмів солідарної або субсидіарної відповідальності. У випадках, коли порушення вчиняється працівником підприємства за вказівкою керівництва, КУпАП дозволяє притягнути до відповідальності лише виконавця, а не організатора. Наприклад, умисне порушення режиму світломаскування на промисловому об'єкті може бути кваліфіковане за ст. 185 КУпАП, однак юридична особа, яка не забезпечила виконання вимог воєнного стану, залишається поза межами відповідальності. Це суперечить підходу, закріпленому в КК України, де ст. 255 («Створення, керівництво злочинною спільнотою або злочинною організацією, а також участь у ній») у певних випадках дозволяє притягати до відповідальності як фізичних, так і юридичних осіб.

Обмеженість кола суб'єктів відповідальності також впливає на міжнародні зобов'язання України. Наприклад, Директива Європейського Парламенту та Ради (ЄС) 2022/2555 про заходи для високого спільного рівня кібербезпеки на всій території Союзу від 14 грудня

2022 року вимагає від держав-членів запровадження відповідальності юридичних осіб за порушення в цій сфері[1]. Україна, прагнучи інтегруватися до ЄС, мусить адаптувати своє законодавство, однак КУпАП залишається застарілим у цьому аспекті.

Таким чином, обмеженість кола суб'єктів відповідальності в КУпАП виявляється у виключенні юридичних осіб із числа тих, хто може бути притягнутий до адміністративної відповідальності, що знижує ефективність реагування на порушення у сфері техногенної, кібернетичної та економічної безпеки держави. Ця проблема потребує законодавчого розширення суб'єктного складу, особливо в умовах воєнного стану, коли діяльність юридичних осіб безпосередньо впливає на національну безпеку.

4. Проблеми доказування та санкцій

Скорочені строки притягнення (ст. 38 КУпАП) та застарілі методи фіксації правопорушень ускладнюють розгляд справ, а низькі штрафи (наприклад, до 1 700 грн за ст. 175 КУпАП) не відповідають рівню суспільної небезпеки [2, с. 115].

Однією з ключових проблем є недостатня адаптація процедур доказування до сучасних технологій та реалій воєнного часу. Стаття 251 КУпАП визначає, що доказами можуть бути пояснення осіб, показання свідків, висновки експертів і речові докази, однак перелік засобів фіксації залишається обмеженим. Наприклад, у справах про порушення режиму воєнного стану (ст. 185 КУпАП «Злісна непокора законному розпорядженню або вимозі поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця») чи правил цивільного захисту (ст. 175-3 КУпАП «Порушення встановлених законодавством вимог щодо утримання та експлуатації об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту») часто бракує сучасних доказів, зокрема відеозаписів із камер спостереження або даних геолокації. У прифронтових зонах, де інфраструктура пошкоджена, складання протоколу за ст. 258 КУпАП (без детального розслідування) ускладнене відсутністю технічних засобів, що призводить до втрати доказової бази.

Ще однією складністю є короткі строки притягнення до відповідальності, передбачені ст. 38 КУпАП: два місяці з дня вчинення правопорушення або три місяці з дня виявлення – для триваючих порушень.

---

[1] Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2022/2555 від 14 грудня 2022 року про заходи для високого спільного рівня кібербезпеки на всій території Союзу, внесення змін до Регламенту (ЄС) № 910/2014 та Директиви (ЄС) 2018/1972 та скасування Директиви (ЄС) 2016/1148 (Директива NIS 2) : від 14.12.2022 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9a3_001-22 (дата звернення: 12.03.2025).

У воєнний час розгляд справ, пов'язаних із безпекою держави, часто потребує додаткових експертиз або перевірок. Наприклад, порушення техногенної безпеки, передбачене ст. 175 КУпАП «Порушення встановлених законодавством вимог пожежної та техногенної безпеки», на об'єкті критичної інфраструктури може вимагати аналізу причин аварії, який затягується через бойові дії або логістичні труднощі. Як зазначає А. М. Анохін, «обмежені строки притягнення до відповідальності не дозволяють повноцінно дослідити обставини складних правопорушень, що знижує якість правосуддя» [2, с. 115]. Унаслідок цього значна частина справ закривається через сплив строків, а порушники уникають покарання.

Додатковою проблемою є складність доведення умислу або суспільної небезпеки діяння. Наприклад, поширення дезінформації про повітряні тривоги чи розташування військ у соціальних мережах може бути кваліфіковане за ст. 173 КУпАП «Дрібне хуліганство», однак встановлення умисного характеру дій або їхнього зв'язку з безпекою держави ускладнене через відсутність чітких законодавчих критеріїв і сучасних методів фіксації (зокрема, аналізу цифрових слідів). Це суперечить підходу КК України, де ст. 114-2 «Несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану» передбачає повноцінне розслідування. Натомість адміністративне провадження таких можливостей не забезпечує.

Розмір санкцій, передбачених КУпАП, не відповідає рівню суспільної небезпеки правопорушень у сфері безпеки держави, особливо в умовах воєнного стану. Наприклад, штраф за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів, правил благоустрою територій населених пунктів (ст. 152 КУпАП) становить від 340 до 1 360 грн, що є мізерною сумою порівняно з потенційними наслідками, такими як пожежі на складах боєприпасів чи об'єктах енергетичної інфраструктури. Аналогічно, ст. 183 КУпАП «Завідомо неправдивий виклик спеціальних служб» передбачає штраф від 850 грн, хоча у воєнний час такі дії можуть дезорганізувати роботу рятувальних служб і призвести до людських жертв.

Низька ефективність санкцій також пов'язана з відсутністю альтернативних стягнень. Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачає переважно штрафи та адміністративний арешт (до 15 діб), але ці заходи не завжди є пропорційними чи превентивними. Наприклад, особа, яка систематично порушує режим світломаскування (ст. 185 КУпАП), може сплатити штраф у розмірі від 136 до 255 грн і надалі продовжувати дії, що становлять загрозу

для безпеки. У порівнянні з іншими країнами, зокрема Польщею, де за порушення режиму воєнного стану передбачені штрафи до 5 тис. злотих (приблизно 50 тис. грн), українські санкції видаються недостатніми.

Отже, проблеми доказування та санкцій у КУпАП виявляються у застарілих методах фіксації правопорушень, коротких строках притягнення до відповідальності, складності встановлення обставин діяння та невідповідності розмірів штрафів рівню загрози для безпеки держави. Ці недоліки є особливо критичними в умовах воєнного стану, коли швидке й ефективне реагування має життєво важливе значення. Для їх усунення необхідно модернізувати процедурні норми та переглянути систему санкцій, забезпечивши належний захист національних інтересів.

Висновки

Реформування КУпАП потребує комплексного підходу: внесення змін до законодавства, підготовки суддів і правоохоронців, а також залучення громадськості до розроблення відповідного проєкту Кодексу про адміністративні проступки (делікти). Пілотні ініціативи у прифронтових регіонах можуть стати підґрунтям для оцінки ефективності запроваджених змін.

Застосування норм КУпАП у сфері безпеки держави потребує термінового вдосконалення через їх невідповідність сучасним викликам, зокрема умовам воєнного стану. Запропоновані напрями – адаптація норм, чітке розмежування видів відповідальності, включення юридичних осіб до кола суб'єктів, удосконалення процесу доказування та посилення санкцій – сприятимуть підвищенню ефективності адміністративного права в захисті національної безпеки.

До основних напрямів вдосконалення норм КУпАП можна віднести:

1) адаптацію до умов воєнного стану. Пропонується доповнити КУпАП новими складами правопорушень, наприклад у ст. 185-14 (порушення норм цивільного захисту), яка б охоплювала факти ігнорування сигналів повітряної тривоги або сприяння інформаційним загрозам;

2) чітке розмежування відповідальності. Роз'яснення Пленуму Верховного Суду щодо кваліфікації діянь у сфері безпеки держави сприятимуть усуненню суперечностей між положеннями КУпАП та КК України;

3) запровадження відповідальності юридичних осіб. Доцільним є внесення до КУпАП положень про адміністративну відповідальність юридичних осіб за порушення у сфері безпеки, за аналогією зі ст. 458 Митного кодексу України;

4) удосконалення процедур доказування. Уточнення положень КУпАП дозволить офіційно використовувати електронні докази, зокрема відеозаписи, дані з камер спостереження, а збільшення строків

притягнення до відповідальності до шести місяців сприятиме повноцінному розгляду складних справ;

5) посилення санкцій. Підвищення розміру штрафів до 10–20 тис. грн та запровадження альтернативних адміністративних стягнень (громадські роботи, тимчасове обмеження діяльності) підвищить превентивну ефективність адміністративного впливу.

Список бібліографічних посилань: 1. Климчук В. П. Адміністративна відповідальність у сфері національної безпеки: сучасні виклики та перспективи реформування КУпАП. *Юридичний вісник України.* 2023. № 3. С. 45–52. DOI: https://doi.org/10.32782/2310-1245/2023-3-7. **2.** Анохін А. М. Характеристика складу адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 124 КУпАП: питання теорії та практики. *Київський часопис права.* 2023. № 2. С. 113–120. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2023.2.14. **3.** Чалий Н. С. Щодо визначення сутності та ознак адміністративного правопорушення // Актуальні проблеми адміністративно-деліктного права України : матеріали круглого столу (м. Вінниця, 30 жовт. 2024 р.) / МВС України ; Нац. акад. прав. наук України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Вінниця : ХНУВС, 2024. С. 163–165. **4.** Навроцький В. О. Проблеми кваліфікації злочинів проти національної безпеки та їх відмежування від адміністративних правопорушень // Злочини проти основ національної безпеки: кваліфікація та відповідальність в умовах повномасштабного вторгнення : матеріали конф. (м. Київ, 11 квіт. 2024 р.) / Верховний Суд України. Київ, 2024. С. 12–18. **5.** Панченко І. М. Безпека мореплавства: окремі теоретико-правові аспекти. *Наше право*. 2023. № 4. С. 5–12. DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2023.4.1.

Надійшла до редколегії 18.03.2025

Прийнята до опублікування 29.04.2025

Konstantinov S. F. Directions for Improving Administrative Legislation in the Sphere of State Security

The article is devoted to the analysis of the problems of applying the norms of the Code of Ukraine on Administrative Offenses in the sphere of state security under martial law. Four key aspects are studied that limit the effectiveness of the Code of Ukraine on Administrative Offenses. Firstly, insufficient adaptation of the norms to the realities of war is revealed, in particular, the absence of specialized offenses to regulate such acts as ignoring alarm signals or spreading disinformation, as well as the inconsistency of sanctions with the severity of consequences in wartime. Secondly, the blurred boundaries between administrative and criminal liability are considered, which is manifested in the complexity of the qualification of acts (for example, between Article 173 of the Code of Ukraine on Administrative Offenses and Article 111 of the Criminal Code of Ukraine), uneven law enforcement, and inadequacy of procedural approaches. Thirdly, the limited scope of liability, which excludes legal entities

from sanctions for violations in the areas of technogenic, cyber and economic security, despite their significant impact on national interests, is analyzed. Fourthly, the problems of proof and sanctions are highlighted: outdated methods of fixation (limited use of video recordings or digital evidence), short terms of appeal (2–3 months under Article 38 of the Code of Administrative Offenses), which complicate the consideration of complex cases, as well as low fines (up to UAH 1,700 under Article 77 of the Code of Administrative Offenses), which do not correspond to the level of public danger. Based on the analysis of current legislation, case law and scientific sources, the need for a comprehensive reform of the Code of Administrative Offenses is substantiated, in particular by adapting the norms to military conditions, clarifying the qualification criteria, expanding the subject composition and modernizing procedures and sanctions, to ensure effective protection of state security.

Keywords: administrative responsibility, state security, martial law, Code of Ukraine on Administrative Offenses, evidence, sanctions, legal entities, qualification, reform of administrative legislation.

УДК 342.93;351.74(477) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.16

Ірина Миколаївна Попович,
кандидат юридичних наук,
Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України (провідний науковий співробітник);
https://orcid.org/0000-0001-9329-5378,
e-mail: E.Popovich@i.ua

Аналіз досвіду Великої Британії та США щодо забезпечення законності під час здійснення правосуддя

Зазначено, що в сучасному світі правові системи дедалі більше орієнтуються на спільні цінності: захист прав людини, забезпечення верховенства права, гарантії незалежності суду й ефективність правового захисту. Відмічено, що США є тією країною, в якій функціонують найбільш ефективні, жорсткі та водночас демократичні механізми забезпечення законності правосуддя. Проаналізовано історію становлення судової системи Великої Британії, багатовіковий розвиток Апеляційного комітету Палати лордів, окреслено ключові результати конституційної реформи 2005 року.

Ключові слова: зарубіжний досвід, Велика Британія, США, забезпечення законності, правосуддя.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Ефективне та справедливе здійснення правосуддя є фактично неможливим без забезпечення його законності. Важливим аспектом у цьому контексті є вивчення зарубіжного досвіду, що дозволить запозичити у вітчизняні реалії найефективніші моделі правозастосування, судочинства й організації правової системи, які вже довели свою результативність у демократичних державах. У сучасному глобалізованому світі правові системи дедалі більше орієнтуються на спільні цінності: захист прав людини, забезпечення верховенства права, гарантії незалежності суду, прозорість процедур та ефективність правового захисту. Саме тому порівняльний аналіз дасть змогу не лише виявити кращі риси правових механізмів інших держав, а й адаптувати їх до національних правових реалій, враховуючи культурні, соціальні та правові особливості країни.

Стан дослідження проблеми

Окремі проблемні питання, присвячені забезпеченню законності під час здійснення правосуддя, у своїх наукових працях розглядали

© Попович І. М., 2025

В. С. Бігун, О. О. Вітушинська, К. В. Гусаров, В. Т. Комзюк, В. М. Лаговський, Б. В. Малишев, Г. О. Попадинець, В. Б. Татаренко, М. Ю. Череватий, О. В. Щерблюк та ін. Утім, незважаючи на значний теоретичний доробок, недостатньо опрацьованим залишається питання зарубіжного досвіду забезпечення законності під час здійснення правосуддя.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є характеристика досвіду Великої Британії та США щодо забезпечення законності під час здійснення правосуддя. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі *завдання*: дослідити інституційні й організаційні особливості судових систем Великої Британії та США, які дозволяють забезпечувати законність під час здійснення правосуддя; охарактеризувати положення норм чинного законодавства цих держав у досліджуваній сфері.

Виклад основного матеріалу

У першу чергу приділимо увагу судовій системі Великої Британії, яка має багатовікову історію та складається з автономних судових систем: Англії й Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії. Верховий суд Великої Британії є апеляційною інстанцією із цивільних і кримінальних справ для Англії, Уельсу та Північної Ірландії і лише із цивільних справ – для Шотландії [1]. Суди Англії та Уельсу мають уніфіковану правову систему та застосовують англійське законодавство. Вищими судами Англії та Уельсу є Апеляційний суд, Високий суд, Суд Корони, судами нижчої інстанції – суди графств, магістратські та сімейні суди. Існують також спеціалізовані суди (трибунали)[1].

1 жовтня 2009 року стало визначальним моментом у конституційній історії Сполученого Королівства з відокремленням судової влади від законодавчої. Коли щойно відреставрована будівля колишньої Міддлсексської ратуші була готова до нового призначення, Верховний суд посів своє місце в переліку офіційних державних будівель. Із моменту свого відкриття у 2009 році Верховний суд продовжував виконувати роль останнього апеляційного суду, який виносив рішення у справах найбільшої суспільної ваги. Однією з головних переваг переміщення його у власну будівлю є те, що доступ громадськості (як фізичний, так і віртуальний) через пряму трансляцію справ значно покращився[2].

[1] Rab S. Legal systems in UK (England and Wales): overview // Thompson Reuters Practical Law™ : сайт. URL: https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/5-636-2498 (дата звернення: 08.05.2025).

[2] The Court and Legal System // The Supreme Court of the United Kingdom : офіц. сайт. URL: https://supremecourt.uk/about-the-court (дата звернення: 08.05.2025).

Окремо варто сказати про Апеляційний комітет Палати лордів, який розвивався протягом більш ніж 600 років: спочатку з роботи королівського суду – Королівської курії (*Curia Regis*), яка консультувала суверена, ухвалювала закони та відправляла правосуддя на найвищому рівні. До 1399 року обидві палати парламенту розглядали петиції про скасування рішень нижчих судів. Після цієї дати Палата громад припинила розгляд таких справ, залишивши Палату лордів вищою апеляційною інстанцією (за звичаєм уся Палата лордів могла засідати як суд в особливих випадках, наприклад, суд над одним з їх членів). У 1876 році було ухвалено Закон про апеляційну юрисдикцію, який регулював порядок розгляду апеляцій. Він також призначав звичайних апеляційних лордів – висококваліфікованих професійних суддів, які повний робочий день працювали над судовою діяльністю Палати. Вони мали змогу голосувати за законодавство як повноправні члени Палати лордів, але на практиці робили це рідко. До Другої світової війни лорди щодня слухали апеляції в Палаті лордів. Після початку роботи Верховного суду в жовтні 2009 року всі чинні лорди стали його першими суддями. Вони залишалися членами Палати лордів, але не могли засідати та голосувати. Нові судді були безпосередньо призначені до Верховного суду за рекомендацією комісії з відбору[1].

Зауважимо, що Закон про конституційну реформу 2005 року зробив більше, ніж просто реформував посаду лорда-канцлера. Він посилався на два основоположні принципи конституції: верховенство права та незалежність судової влади. Незважаючи на те, що незалежність судової влади протягом тривалого часу була у Великій Британії проблемою, яка згадувалася лише у статутах, наприклад, у Біллі про права 1689 року, це був перший випадок, коли відповідний принцип було прямо закріплено в чинному законодавстві. Століттями формувалося загальне розуміння того, що ці принципи передбачають, але у світлі інших унесених змін було визнано важливим, щоб закон посилався на них і таким чином надавав їм законодавчої сили. Серед позитивних моментів запроваджених змін слід визнати закріплення чіткого законодавчого обов'язку урядових міністрів підтримувати незалежність судової системи. Міністрам прямо заборонено намагатися вплинути на судові рішення через будь-який особливий доступ до суддів. Лорд-канцлер також має особливий законодавчий обов'язок захищати незалежність судової влади. Наприклад, цей обов'язок вимагає від нього захищати членів судової влади, які виконують свої

[1] The Court and Legal System // The Supreme Court of the United Kingdom : офіц. сайт. URL: https://supremecourt.uk/about-the-court (дата звернення: 08.05.2025).

судові функції, від негативних коментарів інших членів уряду. Найяскравішим прикладом цього є результат розгляду справи Суїні у червні 2006 року. Крейг Суїні був засуджений до довічного ув'язнення. Суддя, який виносив вирок, мав установити мінімальний термін ув'язнення, до якого Комісія з умовно-дострокового звільнення не могла розглядати його звільнення за ліцензією. Відповідно до положень закону та інструкцій щодо призначення покарання суддя встановив мінімальний термін у п'ять років і 108 днів. І міністр внутрішніх справ, і молодший міністр у Департаменті конституційних справ розкритикували таке рішення. Міністр юстиції взагалі заявила в ефірі Radio 4, що вирок був неправильним, однак пізніше вона відкликала свої коментарі. Лорд-канцлер виступив проти своїх колег з уряду та публічно захистив суддю, який виніс вирок. Він діяв відповідно до покладеного на лорда-канцлера обов'язку захищати судову систему[1].

Окрім того, варто відмітити, що відбулась передача судових функцій лорда-канцлера лорду – головному судді, який став президентом судів Англії та Уельсу. Як наслідок, лорд – головний суддя ніс відповідальність за навчання, керівництво та розміщення суддів. Лорд – головний суддя також відповідає за представлення поглядів судових органів Англії та Уельсу в парламенті та серед міністрів. Важливим також було створення незалежної комісії з призначення суддів, яка фактично відповідає за відбір суддів, хоча формально дає рекомендації лорду-канцлеру. Це має на меті гарантувати, що, незважаючи на те, що заслуги залишаються єдиним критерієм для призначення, система призначень є більш відкритою та прозорою[2].

Ще однією країною, досвіду якої доцільно приділити увагу в розрізі порушеної проблематики, є США. Судова система США своєрідна і відрізняється від інших судових систем своїм різноманіттям. Специфіка судової системи США визначається федеративним устроєм держави. Суб'єктами США є п'ятдесят штатів і один федеральний округ Колумбія (столиця м. Вашингтон). Сучасна федеральна судова система США не є «застиглою», вона досить динамічно розвивається і вдосконалюється. Цей досвід може представляти науковий і практичний інтерес для розвитку судової системи в Україні. Однак огляд досвіду США свідчить, що в Україні заміна процедури добору суддів на виборчу систему може створити більше проблем, ніж вирішити ті, що існують. Значно ефективнішими можуть бути заходи, спрямовані на підвищення престижу посади судді і водночас на посилення вимог

[1] The justice system and the constitution // Courts and Tribunals Judiciary : сайт. URL: https://www.judiciary.uk/about-the-judiciary/our-justice-system/jud-acc-ind/justice-sys-and-constitution/ (дата звернення: 08.05.2025).

[2] Там само.

до професійного і морального рівня кандидатів на посаду судді і самих суддів [2]. Судова влада США, як зазначає О. Г. Козинець, діє в суворих межах закону та встановлених процесуальних правил, служить зміцненню конституційної законності, недопущенню її порушень законодавчою чи виконавчою гілками влади. Високий авторитет і активна роль суду у ствердженні правових засад американської державності – найважливіші атрибути політичної системи цієї країни. Суд може виконати свої функції, якщо він самостійний і незалежний, дійсно рівноправний із законодавчою та виконавчою гілками влади [3]. У США регуляторне середовище більш орієнтоване на об'єкти, а суди мають безпосередню владу над установами-виконавцями [4].

По всій країні діють 94 окружні суди. Кожен штат США має від одного до чотирьох округів, а Пуерто-Ріко й округ Колумбія – один окружний суд. Гуам, Північні Маріанські острови та Віргінські острови також мають власні територіальні суди, які функціонують як окружні. Кількість суддів залежить від округу. Окружний суд Центрального округу Каліфорнії та окружний суд Південного округу Нью-Йорка мають по 28 суддів, що є найбільшою кількістю у країні. Навпаки, окружний суд округу Айдахо має лише двох суддів, як і кілька інших окружних судів. Окружні судді також можуть призначати магістратських суддів, судових службовців, які працюють обмежений термін і допомагають у розгляді справ через велике навантаження[1]. Судова система штату значною мірою відображає структуру федеральної судової системи, оскільки вона, як правило, складається із трьох основних рівнів: суди першої інстанції, апеляційні суди штатів і Верховний суд штату. У рідкісних випадках рішення щодо федеральних справ, ухвалене Верховним судом штату, буде подано до Верховного суду США. У багатьох штатах є окремі суди з питань спадщини, які займаються конкретними адміністративними справами. Кожен штат керує своєю судовою системою інакше, ніж її сусід. Наприклад, у штаті Колорадо є суди з окремих напрямів – у справах води, у справах неповнолітніх у Денвері, у справах спадщини в Денвері, а також нижчі муніципальні й окружні суди. Тим часом найвищий суд Нью-Йорка називається Апеляційним судом, а Верховний суд штату є судом першої інстанції[2].

У США судді, судові працівники та працівники федеральних громадських захисних організацій зобов'язані дотримуватися етичних законів і встановлених кодексів поведінки. Вони регулюють належне

[1] The U.S. Court System, Explained // Democracy Docket : сайт. 10.02.2022. URL: https://www.democracydocket.com/analysis/the-u-s-court-system-explained/ (дата звернення: 08.05.2025).

[2] Там само.

виконання офіційних обов'язків і обмежують певну зовнішню діяльність, щоб уникнути конфлікту інтересів. Відповідно до Закону про поведінку суддів та інвалідність головні судді й окружні судові ради, а також Судова конференція США у разі необхідності розслідують і вирішують будь-яку подану скаргу про те, що суддя «взяв участь у поведінці, що шкодить ефективному та швидкому управлінню справами судів» або «нездатний виконувати всі службові обов'язки через розумову або фізичну інвалідність»[1]. Кожен суддя зобов'язаний надати перелік особистих і фінансових інтересів, що потребуватимуть відводу, який суди використовують за допомогою автоматичного програмного забезпечення для перевірки конфліктів, щоб ідентифікувати судові справи, у яких суддя може мати конфлікт інтересів, що призводить до його дискваліфікації відповідно до Кодексу поведінки суддів США. Усі судді, високопоставлені посадовці судової влади та старші службовці повинні щороку подавати публічні звіти про фінансову інформацію, як того вимагає Закон про етику в уряді від усіх трьох гілок влади. На працівників судових органів також поширюються певні положення Закону про припинення торгівлі знаннями Конгресу (STOCK)[2].

Важливим інструментом забезпечення законності в діяльності судів США є здійснення аудиту, який реалізується Адміністративним офісом судів США (далі – АОС США, Офіс). Офіс здійснює нагляд за комплексними перевірками судових коштів. Більшість аудитів проводять незалежні сертифіковані аудиторські фірми. Вони перевіряють усі окружні суди, суди з питань банкрутства та всі апеляційні суди кожні два-чотири роки. Незалежні сертифіковані аудиторські фірми також регулярно перевіряють федеральні організації громадських захисників, служби пробації та досудові служби, а також керуючих справами про банкрутство. На національному рівні проводяться аудити рахунків асигнувань судової влади та інших видів діяльності, систем і фондів. АОС США відстежує всі висновки аудиту, щоб переконатися, що рекомендації аудитора виконуються. Офіс також перевіряє роботу судів і служб захисників, щоб надати поради щодо управління та визначити відповідність політиці судової конференції. Ці аудити можуть бути широкими за обсягом або вузькими, можуть стосуватися операцій, персоналу, бюджету і фінансів, управління майном, суду присяжних, судової звітності або управління інформаційними технологіями та безпеки. Аудити служать фактором стримування шахрайства, марнотратства та зловживань. Якщо у

[1] Administrative Oversight and Accountability // United States Courts : офіц. сайт. URL: https://www.uscourts.gov/administration-policies/administrative-oversight-and-accountability (дата звернення: 08.05.2025).

[2] Там само.

процесі будь-якого аудиту виявляється шахрайство, марнотратство або зловживання, АОС США сповіщає відповідний орган[1].

На регіональному рівні кожен округ має окружну судову раду, яка виконує важливі наглядові обов'язки. Кожна рада має широкі повноваження видавати всі необхідні та відповідні розпорядження для ефективного та швидкого відправлення правосуддя в межах свого округу. Функції ради охоплюють процеси перевірки поведінки суддів, самі ради переглядають плани окружних судів із низки питань, таких як захист малозабезпечених і вибір присяжних. Кожен федеральний суд несе відповідальність за ефективне управління державними ресурсами, що знаходяться під його контролем, а також за призначення та звільнення своїх працівників у разі необхідності. Кожен суд зобов'язаний мати чітко визначені процедури прийняття рішень щодо управління фінансами та своєчасного складання фінансових звітів. Суди повинні складати плани управління для моніторингу різних судових операцій, ураховуючи план організації бюджету, план бюджетних витрат, план внутрішнього контролю, план вирішення трудових спорів, план присяжних, план управління судовим доповідачем, план додержання Закону про кримінальне правосуддя та план об'єктів довгострокової дії. Дані щодо завантаженості та часу розгляду справ у кожному суді збираються та публікуються на загальнодоступному вебсайті судової влади[2].

Висновки

Отже, з огляду на викладене вище цілком справедливо можна зазначити, що США є тією країною, в якій функціонують найбільш ефективні, жорсткі та водночас демократичні механізми забезпечення законності правосуддя. Це проявляється у жорсткій регуляції незалежності суддів, а також наявності широкого кола суб'єктів, уповноважених перевіряти не тільки законність рішень, а й порядок ведення внутрішньо управлінської діяльності в судах. У США працюють незалежні органи, які стежать за поведінкою суддів і можуть відкривати дисциплінарні справи проти них. Крім того, судді зобов'язані щорічно подавати фінансові декларації, які проходять перевірку спеціальними службами. Безумовно, в Україні теж діє система декларування, але контроль над нею є слабким, а покарання за брехню у деклараціях майже не застосовується.

Список бібліографічних посилань: 1. Левенець Б. Моделі судового правозастосування Великобританії та США. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 170–175. DOI: https://doi.org/10.32849/

[1] Administrative Oversight and Accountability // United States Courts : офіц. сайт. URL: https://www.uscourts.gov/administration-policies/administrative-oversight-and-accountability (дата звернення: 08.05.2025).

[2] Там само.

2663-5313/2020.1.31. **2.** Нестерчук Л. П., Біденко О. В. Система федеральних судів США та ефективність здійснення правосуддя. *Актуальні проблеми політики.* 2018. Вип. 62. С. 131–151. **3.** Козинець О. Г. Місце та роль Верховного суду США в системі розподілу державної влади // Сучасний рух науки : IV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Дніпро, 6–7 груд. 2018 р.). Дніпро, 2018. С. 628–633. URL: http://www.wayscience.com/wp-content/uploads/2018/12/Zbirnik-tez-dopovidey-IV-mizhnarodnoyi-naukovo-praktichnoyi-internet-konferentsiyi.pdf (дата звернення: 08.05.2025). **4.** Shelley P., van Rijn T. The role of courts in fisheries management and marine biodiversity protection: US and EU systems // Governance of Marine Fisheries and Biodiversity Conservation: Interaction and Coevolution / ed. by S. M. Garcia, J. Rice, A. Charles. Chichester, UK : John Wiley & Sons, Ltd, 2014. Pp. 398–409. DOI: https://doi.org/10.1002/9781118392607.ch28.

Надійшла до редколегії 11.05.2025

Прийнята до опублікування 14.06.2025

Popovych I. M. Analysis of the United Kingdom and the United States' Experience in Ensuring Legality in the Administration of Justice

It is emphasised that in today's globalised world, legal systems are increasingly oriented towards common values: protection of human rights, ensuring the rule of law, guarantees of judicial independence, transparency of procedures and effectiveness of legal protection. Effective and fair administration of justice is virtually impossible without ensuring its legality. An important aspect in this context is the study of foreign experience, which will allow the most effective models of law enforcement, judicial proceedings and the organisation of the legal system, which have already proven their effectiveness in democratic states, to be borrowed for domestic realities. That is why a comparative analysis will make it possible not only to identify the strengths of foreign legal mechanisms, but also to adapt them to national legal realities, taking into account the cultural, social and legal characteristics of the country.

It is noteworthy that the United States is the country with the most effective, strict, and democratic mechanisms for ensuring the rule of law. This is manifested in strict regulation of the independence of judges, as well as the presence of a wide range of entities authorised to verify not only the legality of decisions, but also the conduct of internal administrative activities in courts. The United States has independent bodies that monitor the conduct of judges and can initiate disciplinary proceedings against them.

The history of the British judicial system and the centuries-long development of the House of Lords Appeals Committee are analysed, and the key results of the 2005 constitutional reform are outlined.

It is stressed that the domestic justice system needs a thorough analysis of the experience of Great Britain and the United States in order to introduce effective tools and mechanisms for ensuring legality and resolving a number of organisational, institutional and regulatory issues related to their implementation.

Keywords: foreign experience, Great Britain, United States, ensuring legality, justice.

УДК 355.469.5 **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.17

Владислав Іванович Теремецький,
доктор юридичних наук, професор,
Державна установа «Інститут економіко-правових
досліджень імені В. К. Мамутова
Національної академії наук України» (м. Київ),
відділ проблем модернізації господарського права та законодавства,
сектор проблем реалізації господарського законодавства (завідувач);
https://orcid.org/0000-0002-2667-5167,
e-mail: vladvokat333@ukr.net;

Максим Юрійович Марченко,
кандидат юридичних наук,
акціонерне товариство «Закритий недиверсифікований венчурний
корпоративний інвестиційний фонд «Джерело» (директор), м. Київ;
https://orcid.org/0009-0006-0078-8346,
e-mail: marchenko_m_@ukr.net

ПРОТИМІННА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

Статтю присвячено проблемі визначення протимінної діяльності в Україні як адміністративно-правової категорії, виявленню прогалин у законодавчому регулюванні цієї діяльності та наданню пропозицій щодо їх усунення. Зазначено, що ключовим елементом протимінної діяльності є розмінування, однак Закон України «Про протимінну діяльність» охоплює лише гуманітарне розмінування, що обмежує поняття «протимінна діяльність» потребами мирного часу, не відповідає міжнародним стандартам протимінної діяльності, ускладнює координацію діяльності суб'єктів протимінної діяльності, які здійснюють різні види розмінування, і залучення ресурсів від міжнародних партнерів. Запропоновано закріпити види розмінування в Законі України «Про протимінну діяльність», що розширить зміст протимінної діяльності і відповідатиме потребам чіткого правового регулювання.

Ключові слова: протимінна діяльність, розмінування, гуманітарне розмінування, оперативне розмінування, військове (бойове) розмінування, вибухонебезпечні предмети, адміністративно-правова категорія.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми.

Через збройну агресію рф значна частина території України замінована, що становить постійну небезпеку для цивільного населення, інфраструктури, аграрного сектору та довкілля. За даними Національного органу з протимінної діяльності, площа територій, що постраждали

© Теремецький В. І., Марченко М. Ю., 2025

від агресії рф, станом на 1 січня 2024 року вже становила 156 тис. кв. км[1]. Вказана територія в тому числі перебуває під загрозою мінної небезпеки, і ця цифра має тенденцію до зростання через бойові дії, що тривають. Зважаючи на це, протимінна діяльність є складовою державної політики у сфері безпеки. В умовах воєнних дій протимінна діяльність спрямована на забезпечення безпеки людей, що свідчить про її суспільну значущість, водночас після перемоги України розмінування території має стати основою для відновлення інфраструктури, сільського господарства та логістики. Указане свідчить про актуальність дослідження протимінної діяльності як адміністративно-правової категорії, оскільки її чітке визначення є основою реалізації державної політики у цьому напрямі.

Стан дослідження проблеми

Питання протимінної діяльності почало активно вивчатись науковцями після початку повномасштабної збройної агресії рф, що пов'язано з різким загостренням проблеми замінованості території України. Зокрема, нормативно-правовий контекст поняття і видів розмінування в Україні вивчав О. А. Трегуб [1], особливості гуманітарного розмінування у своїх працях розглядали Л. О. Герасимчук, І. Г. Пацева, Р. А. Валерко [2], Т. В. Гуцул, В. О. Ткач, М. М. Хобзей [3], І. В. Бєліх [4], П. А. Ляшенко, М. В. Плєтньов, В. В. Вахлакова [5], а механізм державного управління та правове регулювання у сфері протимінної діяльності – С. П. Потеряйко, А. С. Окіпняк [6], Є. О. Поринос, О. А. Дмитрієнко, С. І. Богдан [7]. Водночас очевидний брак досліджень протимінної діяльності як адміністративно-правової категорії зумовлює потребу в подальшому ґрунтовному науковому опрацюванні цього питання.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення протимінної діяльності в Україні як адміністративно-правової категорії, а також прогалин у законодавчому регулюванні цієї діяльності та напрямів їх усунення. Основними *завданнями* дослідження є: з'ясування змісту протимінної діяльності як адміністративно-правової категорії, її складових елементів; надання пропозицій щодо вдосконалення визначення поняття «протимінна діяльність» у законодавстві України.

Наукова новизна дослідження

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення розуміння протимінної діяльності як адміністративно-правової категорії.

---

[1] Національна стратегія протимінної діяльності на період до 2033 року : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28.06.2024 № 616-р // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616-2024-р (дата звернення: 18.05.2025).

Виклад основного матеріалу

З'ясування сутності протимінної діяльності як адміністративно-правової категорії доцільно розпочати з розуміння її змісту. Ю. С. Шемшученко до поняття «категорії права» відносить найзагальніші типові поняття, що вживаються у праві та є засобами конструювання і розуміння права як системного утворення для регулювання суспільних відносин [8, с. 366]. В адміністративному праві поняття «категорія» тлумачиться як вихідне поняття, за допомогою якого можливою є характеристика окремих об'єкта, предмета й інших адміністративно-правових інститутів пізнання [9, с. 171–172].

У міжнародних стандартах протимінної діяльності (далі – IMAS) протимінна діяльність описується як діяльність, спрямована на зменшення соціального, економічного й екологічного впливу вибухонебезпечних боєприпасів. IMAS окреслюють, що протимінна діяльність не обмежується лише заходами з розмінування, вона поширюється також на людей і суспільство в контексті впливу на них вибухонебезпечних предметів. Очевидна мета протимінної діяльності полягає у зниженні ризику від вибухонебезпечних боєприпасів до рівня, коли люди можуть жити безпечно; в якому економічний, соціальний розвиток і розвиток охорони здоров'я можуть відбуватися без обмежень, накладених забрудненням вибухонебезпечними об'єктами, і в якому різні потреби жертв можуть бути задоволені[1]. У законодавстві України поняття «протимінна діяльність» закріплено в Законі України «Про протимінну діяльність» від 6 грудня 2018 р. і визначено як заходи, що проводяться з метою забезпечення національної безпеки та спрямовані на зменшення соціального, економічного та екологічного впливу вибухонебезпечних предметів на життя та діяльність населення. Відповідно до ст. 5 цього Закону основними складовими протимінної діяльності в Україні є: інформування про небезпеки від вибухонебезпечних предметів та навчання з попередження ризикам, пов'язаним із вибухонебезпечними предметами; розмінування (гуманітарне розмінування); надання допомоги постраждалим особам та здійснення заходів щодо їх реабілітації; знищення надлишкових боєприпасів, боєприпасів, непридатних для подальшого використання та зберігання, а також боєприпасів, що підлягають знищенню відповідно до міжнародних зобов'язань; агітаційно-просвітницька робота щодо незастосування

[1] Керівництво по застосуванню Міжнародних стандартів протимінної діяльності (МСПМД). Друге видання. 1 Січня 2013 р. // Міністерство оборони України : офіц. сайт. URL: https://www.mil.gov.ua/content/standarts/IMAS%2001.10_ua.pdf (дата звернення: 18.05.2025).

протипіхотних мін[1]. Виокремлення складових протимінної діяльності дозволяє стверджувати, що нею охоплюється широкий спектр заходів: від виявлення та знешкодження вибухонебезпечних предметів до інформування населення й відновлення безпечного середовища, здійснюваних із метою зменшення ризиків для цивільного населення та відновлення безпечної життєдіяльності на забруднених територіях.

Реалізація складових протимінної діяльності покладається на суб'єктів, визначених як ч. 2 ст. 6 Закону України «Про протимінну діяльність», так і ДСТУ 8820:2023 «Протимінна діяльність. Процеси управління. Основні положення». Найвищим органом у системі суб'єктів протимінної діяльності є Національний орган з питань протимінної діяльності – міжвідомчий допоміжний орган, що, по-перше, утворюється з метою координації діяльності міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств та організацій незалежно від форми власності (крім тих, що належать до сфери управління міністерств та інших центральних органів виконавчої влади), які залучаються до проведення заходів у сфері протимінної діяльності, по-друге, діє за колегіальним принципом під головуванням Міністра оборони[2].

Ключовим елементом протимінної діяльності є розмінування. Відповідно до Методики визначення військових втрат, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 14 вересня 2022 р. № 277, розмінуванням є дії щодо видалення та/чи знешкодження (знищення) мін / вибухонебезпечних залишків війни із визначеного району та на визначену глибину[3]. Однак Закон України «Про протимінну діяльність в Україні» ототожнює поняття «розмінування» і «гуманітарне розмінування». Так, у ст. 1 цього Закону поняття «розмінування (гуманітарне розмінування)» визначається як комплекс заходів, які проводяться операторами протимінної діяльності з метою ліквідації небезпек, пов'язаних із вибухонебезпечними предметами, включаючи нетехнічне і технічне обстеження територій, складення карт,

[1] Про протимінну діяльність : Закон України від 06.12.2018 № 2642-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2642-19 (дата звернення: 18.05.2025).

[2] Про утворення Національного органу з питань протимінної діяльності : постанова Кабінету Міністрів України від 10.11.2021 № 1207 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-2021-п (дата звернення: 18.05.2025).

[3] Про затвердження Методики визначення військових втрат, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : наказ М-ва оборони України від 14.09.2022 № 277 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1471-22 (дата звернення: 18.05.2025).

виявлення, знешкодження та (або) знищення вибухонебезпечних предметів, маркування, підготовку документації після розмінування, надання громадам інформації щодо протимінної діяльності та передачу очищеної території[1]. Отже, вищевказаний Закон, як зазначає О. А. Трегуб, фактично розкриває лише поняття «гуманітарне розмінування», тоді як родове поняття «розмінування» містить, але не визначає. Це поняття є частиною таких складених термінів, як «якість розмінування», «управління якістю розмінування» тощо, але, найімовірніше, тут має місце підміна понять (насправді мається на увазі «гуманітарне розмінування») [1, с. 151]. Є. О. Поринос, О. А. Дмитрієнко та С. І. Богдан теж зазначають, що поняття «розмінування» і «гуманітарне розмінування» нетотожні, оскільки перше передбачає забезпечення безпеки військових операцій, а друге має на меті розмінування забруднених вибухонебезпечними речовинами та мінами територій [7, с. 641].

У науковій доктрині гуманітарне розмінування віднесено до видів протимінної діяльності. Так, Й. Затко, А. Саковський та Ю. Приходько під гуманітарним розмінуванням пропонують розуміти процедуру ретельного та повного очищення території після активної фази бойових дій (у мирний період) від залишків, частин, детонованих боєприпасів або тих боєприпасів (вибухових пристроїв), що з певних причин не спрацювали, та інших вибухонебезпечних предметів, яка здійснюється відповідними підрозділами правоохоронних органів та некомерційними громадськими об'єднаннями [10, p. 20].

Як свідчить практика, систематичне та ретельно організоване гуманітарне розмінування є необхідною передумовою сталого управління навколишнім природним середовищем на постконфліктних територіях. Воно сприяє запобіганню деградації ґрунтів, земельних ресурсів, втраті біорізноманіття, забрудненню довкілля та викидам шкідливих речовин, які можуть навіть сприяти кліматичним змінам, а також забезпечує збереження природних ресурсів [2, с. 234]. Т. В. Гуцул, В. О. Ткач і М. М. Хобзей уважають, що метою гуманітарного розмінування є не лише створення відносно безпечного проходу, а й повне вилучення всіх вибухонебезпечних предметів у визначеній зоні на задану глибину, що уможливлює подальше безпечне її використання як у відносному, так і в повному розумінні [3, с. 98–101].

Для досягнення вказаної мети гуманітарне розмінування передбачає реалізацію таких етапів: 1) оперативна реакція після артилерійських, ракетних або авіаційних ударів та інцидентів із вибухонебезпечними

[1] Про протимінну діяльність : Закон України від 06.12.2018 № 2642-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2642-19 (дата звернення: 18.05.2025).

предметами; 2) пошук, виявлення та усунення вибухонебезпечних предметів на звільнених територіях для відновлення функціонування об'єктів життєзабезпечення і транспортної інфраструктури; 3) оперативний пошук вибухонебезпечних предметів на певних сільськогосподарських територіях для забезпечення безпеки харчування населення; 4) ідентифікація та перевірка забруднених територій із залученням операторів протимінної діяльності; 5) гуманітарне розмінування для звільнення земель, включаючи технічне обстеження та очищення територій від вибухонебезпечних предметів; 6) зовнішній контроль якості розмінування силами акредитованих інспекторів, після чого оператор передає відповідальність за територію місцевим органам влади[1].

Для практичного здійснення заходів гуманітарного розмінування створено Міжрегіональний центр гуманітарного розмінування та швидкого реагування, який є аварійно-рятувальним формуванням центрального підпорядкування Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС України) зі статусом державної аварійно-рятувальної служби, що впроваджує освітню діяльність з метою підготовки кваліфікованих працівників для потреб органів і підрозділів цивільного захисту [6, с. 310]. Зокрема, у 2024 році ДСНС України було залучено піротехнічних підрозділів 42 531 раз, знешкоджено 86 536 одиниць вибухонебезпечних предметів, очищено 55 520 га території[2].

Особливістю гуманітарного розмінування є використання такого інструмента, як публічно-приватне партнерство, з метою досягнення цілей гуманітарного розмінування для стійкого розвитку самої системи гуманітарного розмінування та створення безпечних умов для стійкого розвитку громад. Публічно-приватне партнерство дозволяє збільшити фінансування, а також забезпечує доступ громад до застосування інноваційних рішень [4, с. 133]. Водночас окремі науковці звертають увагу на те, що, незважаючи на стратегічну важливість гуманітарного розмінування, його сучасний стан в Україні загалом перебуває на початковому етапі формування [5].

Окрім гуманітарного розмінування, в науковій літературі виділяють оперативне та військове (бойове) розмінування [3, с. 98–101]. На

[1] Які програми з гуманітарного розмінування доступні для громад // Інтент : сайт. URL: https://intent.press/expert/humanrights/2023/yaki-programi-z-gumanitarnogo-rozminuvannya-dostupni-dlya-gromad/ (дата звернення: 18.05.2025).

[2] Гуманітарне розмінування // Державна служба України з надзвичайних ситуацій : офіц. сайт. URL: https://dsns.gov.ua/protiminna-diyalnist/gumanitarne-rozminuvannya (дата звернення: 18.05.2025).

відміну від гуманітарного розмінування в Законі України «Про протимінну діяльність» не виокремлюється оперативне та військове розмінування, хоча IMAS вимагають комплексного підходу та визнання всіх видів розмінування для побудови цілісної національної протимінної системи. Водночас положення інших законодавчих актів України фактично підтверджують наявність відповідних повноважень у державних органів на здійснення таких видів діяльності. Зокрема, оперативне розмінування здійснюється в разі невідкладної необхідності силами працівників ДСНС України, саперів Національної поліції, а також фахівців Державної спеціальної служби транспорту. Відповідно до Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2015 р. № 1052, ДСНС України через підрозділи Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту здійснює заходи з розмінування (гуманітарного розмінування) та піротехнічні роботи, пов'язані зі знешкодженням вибухонебезпечних предметів, що залишилися на території України після воєн, сучасних боєприпасів та підривних засобів (крім вибухових пристроїв, що використовуються в терористичних цілях), за винятком територій, на яких розміщені і постійно дислокуються військові частини, установи, військові заклади освіти, підприємства та організації Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів[1].

У період дії воєнного стану ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію» також зазнала змін, унаслідок чого значно розширилось коло повноважень поліцейських у сфері протимінної діяльності. Нові повноваження поліцейських торкнулися здійснення розмінування, що має оперативний характер (виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів, щодо яких є підстави вважати, що вони є предметами, знаряддями чи засобами вчинення адміністративних або кримінальних правопорушень)[2].

У своїй діяльності щодо розмінування та знищення вибухонебезпечних предметів поліція керується міжвідомчим наказом Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства оборони України «Про затвердження Порядку здійснення першочергових заходів щодо знешкодження (знищення) вибухонебезпечних предметів на

[1] Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 № 1052 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-п (дата звернення: 18.05.2025).

[2] Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19 (дата звернення: 18.05.2025).

території України та організації взаємодії під час їх виконання» від 21 грудня 2021 р. № 833/443. Вказаним підзаконним актом до підрозділів розмінування віднесено підрозділи вибухотехнічної служби Національної поліції України, які відповідно до своїх повноважень здійснюють заходи щодо знешкодження (знищення) вибухонебезпечних предметів[1]. Зокрема, у звіті Національної поліції України про результати роботи у 2024 році визначено, що здійснення розмінування, яке має оперативний характер, було одним із ключових викликів для поліції[2].

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про Державну спеціальну службу транспорту» від 5 лютого 2004 р. на Державну спеціальну службу транспорту покладаються функції: в мирний час – щодо розмінування вибухонебезпечних предметів на об'єктах національної транспортної системи України із залученням у разі необхідності підрозділів Збройних Сил України і центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері цивільного захисту; в особливий період – щодо розмінування вибухонебезпечних предметів на об'єктах національної транспортної системи України із залученням у разі необхідності підрозділів Збройних Сил України та забезпечення експлуатації головних ділянок відновлюваних залізничних напрямків[3].

Отже, можна зробити висновок, що вищевказані суб'єкти здійснюють оперативне розмінування з метою швидкого реагування на виявлення вибухонебезпечних предметів у місцях, де вони загрожують безпеці людей, транспорту й об'єктам інфраструктури.

На відміну від оперативного та гуманітарного військове (бойове) розмінування є процесом, який здійснюється військовослужбовцями з метою розчищення шляхів для забезпечення просування або відступу підрозділів під час збройного конфлікту. У такому разі знешкодженню підлягають лише ті міни, які безпосередньо перешкоджають реалізації стратегічних завдань військ [3, с. 101]. Бойове розмінування

---

1 Про затвердження Порядку здійснення першочергових заходів щодо знешкодження (знищення) вибухонебезпечних предметів на території України та організації взаємодії під час їх виконання : наказ МВС України, М-ва оборони України від 21.12.2021 № 833/443 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0014-23 (дата звернення: 18.05.2025).

2 Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2024 році // Національна поліція України : офіц. сайт. URL: https://npu.gov.ua/static-objects/npu/sites/1/planu2024/Zvit_pf_2024.pdf (дата звернення: 18.05.2025).

3 Про Державну спеціальну службу транспорту : Закон України від 05.02.2004 № 1449-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1449-15 (дата звернення: 18.05.2025).

місцевості (об'єктів), тобто дії зі знешкодження вибухонебезпечних предметів в інтересах дій військ (сил), регламентується, зокрема, положеннями Порядку здійснення першочергових заходів щодо знешкодження (знищення) вибухонебезпечних предметів на території України та організації взаємодії під час їх виконання[1]. Аналіз положень цього підзаконного акта дозволяє стверджувати, що бойове розмінування здійснюється інженерними підрозділами Національної гвардії України, Збройних Сил України та Державної служби спеціального транспорту. Так, інженерні підрозділи Збройних Сил України проводять бойове розмінування та очищення місцевості від вибухонебезпечних предметів під час оперативного реагування на їх виявлення на територіях, закріплених за Збройними Силами України, а також у зонах виконання завдань[2].

Таким чином, відсутність чіткого поділу видів розмінування у вітчизняному законодавстві обмежує зміст протимінної діяльності як адміністративно-правової категорії. У чинній редакції Закону України «Про протимінну діяльність» відповідним поняттям охоплено виключно гуманітарне розмінування, натомість поза межами правового регулювання залишаються оперативне та військове (бойове) розмінування. Це свідчить про те, що змістовне наповнення поняття «протимінна діяльність» орієнтоване переважно на потреби мирного часу, не враховує умов воєнного стану, ведення оборонних операцій та забезпечення безпеки об'єктів критичної інфраструктури. Крім того, такий підхід до розуміння протимінної діяльності ускладнює координацію дій між суб'єктами, що здійснюють різні види розмінування, а також залучення міжнародної технічної допомоги, оскільки IMAS прямо передбачають розмежування гуманітарного, оперативного та бойового розмінування.

Висновки

Протимінна діяльність як адміністративно-правова категорія – це комплексна й організована за участю державних органів, недержавних суб'єктів, міжнародних організацій діяльність, що регулюється нормами адміністративного права та спрямована на забезпечення безпеки населення і територій від мінної небезпеки через виконання превентивних, технічних, координаційних і наглядово-контрольних заходів, передбачених публічно-правовими процедурами.

---

[1] Про затвердження Порядку здійснення першочергових заходів щодо знешкодження (знищення) вибухонебезпечних предметів на території України та організації взаємодії під час їх виконання : наказ МВС України, М-ва оборони України від 21.12.2021 № 833/443 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0014-23 (дата звернення: 18.05.2025).

[2] Там само.

Протимінна діяльність як адміністративно-правова категорія характеризується низкою ознак, які визначають її місце в системі публічного управління та особливості правового регулювання, зокрема це: суспільна значущість і безпековий характер; реалізація переважно державними органами (ДСНС України, Національна поліція, Державна служба спеціального транспорту, Збройні Сили України, Міністерство оборони України тощо) у взаємодії з міжнародними та недержавними організаціями; регулюється низкою адміністративно-правових норм (Закон України «Про протимінну діяльність», постанови Кабінету Міністрів України, IMAS тощо); організаційно-управлінська природа; міжвідомчий характер, що вимагає координації між суб'єктами протимінної діяльності.

Обґрунтовано, що поняття «розмінування» та «протимінна діяльність» є взаємопов'язаними, однак не тотожними: перше слід розглядати як один із ключових складових другого. Поняття «протимінна діяльність» має значно ширший зміст і охоплює організаційні, нормативні, технічні, гуманітарні та інформаційні заходи, спрямовані на виявлення, знешкодження і запобігання загрозам, пов'язаним із вибухонебезпечними предметами.

Закон України «Про протимінну діяльність» не виокремлює видів розмінування, зосереджуючись переважно на гуманітарному аспекті, що істотно звужує сферу його правового регулювання. Натомість аналіз положень інших нормативно-правових актів дає підстави стверджувати, що поряд із гуманітарним розмінуванням суб'єкти протимінної діяльності на практиці здійснюють також оперативне та військове (бойове) розмінування, що мають особливе значення в умовах воєнного стану. Відсутність нормативно закріпленої ієрархії та чіткого розмежування між видами розмінування ускладнює реалізацію повноважень відповідними суб'єктами, а також координацію їх дій. У зв'язку із цим доцільним є нормативне визначення видів розмінування в Законі України «Про протимінну діяльність», що дозволить забезпечити належну систематизацію правового регулювання у цій сфері, узгодження з міжнародними стандартами (зокрема, IMAS), а також підвищить ефективність реалізації протимінної діяльності в Україні.

Перспективи подальших наукових досліджень можуть бути пов'язані з розробленням конкретних пропозицій щодо вдосконалення змісту протимінної діяльності як адміністративно-правової категорії в законодавстві України.

Список бібліографічних посилань: 1. Трегуб О. А Поняття та види розмінування в Україні: нормативно-правовий контекст. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е. О. Дідоренка.* 2024. Вип. 9 (107). С. 147–157. DOI: https://doi.org/10.32782/2786-9156.

107.3.147-157. **2.** Герасимчук Л. О., Пацева І. Г., Валерко Р. А. Гуманітарне розмінування України. *Аграрні інновації.* 2024. № 24. С. 232–238. DOI: https://doi.org/10.32848/agrar.innov.2024.24.33. **3.** Гуцул Т. В., Ткач В. О., Хобзей М. М. Класифікація та особливості методів гуманітарного розмінування територій на сучасному етапі : монографія / за ред. Т. В. Гуцула. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024. 240 с. **4.** Бєліх І. В. Інструменти для реалізації гуманітарних цілей протимінної діяльності. *Публічне управління і адміністрування в Україні.* 2024. Вип. 43. С. 133–139. DOI: https://doi.org/10.32782/pma2663-5240-2024.43.20. **5.** Ляшенко П. А., Плєтньов М. В., Вахлакова В. В. Техніко-економічні аспекти гуманітарного розмінування в умовах війни. *Академічні візії.* 2024. № 31. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.11145656. **6.** Потеряйко С. П., Окіпняк А. С. Механізми державного управління сферою протимінної діяльності в Україні. *Науковий вісник: Державне управління.* 2022. № 2 (12). С. 304–321. DOI: https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-2(12)-304-321. **7.** Поринос Є. О., Дмитрієнко О. А., Богдан С. І. Аналіз організаційно-правових аспектів регулювання протимінної діяльності в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 6. С. 638–642. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.104. **8.** Новий український тлумачний словник. Близько 20 000 слів і словосполучень (текст) / уклад. Н. Д. Кусайкіна, Ю. С. Цибульник ; за заг. ред. В. В. Дубічинського. Харків : КСД, 2008. 608 с. **9.** Єрошенко О. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Донецьк : ТОВ «Глорія Трейд», 2012. 864 с. **10.** Zatko J., Sakovskyi A., Prykhodko Yu. Peculiarities of legal regulation of mine action in the country (based on modern international experience). *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs.* 2024. Vol. 13, No. 1. Pp. 18–27. DOI: https://doi.org/10.56215/naia-chasopis/1.2023.18.

Надійшла до редколегії 20.05.2025

Прийнята до опублікування 13.06.2025

Teremetskyi V. I., Marchenko M. Yu. Mine Action in Ukraine as an Administrative and Legal Category

The scientific article is devoted to the issue of defining mine action in Ukraine as an administrative and legal category, identifying existing gaps in legislative regulation, and outlining directions for their elimination. The legislative understanding of the term "mine action" and its component elements is clarified. It is noted that the key element of mine action is demining. The article emphasizes that the Law of Ukraine "On Mine Action" covers only humanitarian demining, which limits the concept of "mine action" to peacetime needs. This contradicts the international IMAS standards, which distinguish other types of demining as well.

The content of humanitarian demining is explored, and it is noted that the Interregional Center for Humanitarian Demining and Rapid Response has been established to carry out this activity as an emergency and rescue unit under the central command of the State Emergency

Service of Ukraine. It is determined that State Emergency Service of Ukraine personnel, police sappers, and specialists from the State Special Transport Service are authorized to carry out operational demining in urgent situations to quickly respond to the detection of explosive objects in areas where they pose a threat to human life, transportation, and infrastructure. It is also clarified that military (combat) demining, unlike the previous types, is carried out by engineering units of the National Guard of Ukraine, the Armed Forces of Ukraine, and the State Special Transport Service to ensure the safety of military units during combat operations.

The article concludes that the current legislative approach to the concept of "mine action", with demining as its central element, does not meet the requirements of legal certainty. It complicates the coordination of various mine action actors who carry out different types of demining and hinders the involvement of resources from international partners. It is proposed to legally define the types of demining in the Law of Ukraine "On Mine Action", which would expand the scope of mine action and meet the needs of clear legal regulation.

Keywords: mine action, demining, humanitarian demining, operational demining, military (combat) demining, explosive objects, administrative and legal category.

УДК [351.746.2:[174:005/73]](73) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.18

Юлія Віталіївна Яковенко,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (викладач), м. Харків;
https://orcid.org/0009-0004-5083-3905,
e-mail: 0631717173@ukr.net

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОРПОРАТИВНОЇ ЕТИКИ: НОВЕЛИ ДЛЯ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ФЕДЕРАЛЬНОГО БЮРО РОЗСЛІДУВАНЬ США)

У статті досліджено актуальні питання зарубіжного досвіду правового регулювання корпоративної етики на прикладі Федерального бюро розслідувань Сполучених Штатів Америки. Наголошено, що нормативно-правова база, яка регулює питання корпоративної етики Федерального бюро розслідувань, має закритий характер: її положення доступні лише для співробітників Бюро. Визначено, що корпоративна етика Федерального бюро розслідувань ґрунтується на таких цінностях, як суворе дотримання положень Конституції США, співчуття, лідерство, повага до гідності всіх громадян, яких Федеральне бюро розслідувань покликане захищати, справедливість, особиста доброчесність, інституційна цілісність, особиста відповідальність за власні дії та підзвітність вищому керівництву.

Ключові слова: Федеральне бюро розслідувань, Служба безпеки України, корпоративна культура, корпоративна етика, зарубіжний досвід.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

«Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава»[1] – саме із цього положення розпочинається Конституція України, яка заклала підґрунтя для формування майбутніх ефективних органів державної влади та соціальних інституцій. Формування України як правової, демократичної держави пов'язане не лише з активністю громадянського суспільства, а й передусім з ефективністю діяльності її державних органів, одним з яких є Служба безпеки України (далі – СБУ). Водночас виклики, що постали нині перед цим державним органом, є надскладними та потребують ретельного аналізу й опрацювання, зокрема наукового. Введення воєнного стану на всій території України та збройна агресія з боку

[1] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 26.04.2025).

© Яковенко Ю. В., 2025

російської федерації виявили сучасні прогалини як у нормативному регулюванні діяльності СБУ, так і в її практичній реалізації. Зокрема, назріла потреба в перегляді чинних концепцій корпоративної культури СБУ – як цілісного органу, так і його окремих підрозділів. Сьогодні діяльність СБУ має відповідати міжнародним критеріям професійної етики, належної корпоративної культури, а також моральним принципам. Відповідно, формування нової корпоративної професійної культури СБУ має узгоджуватися із сучасними тенденціями розвитку цього органу та його підрозділів. При цьому можливе впровадження успішного зарубіжного досвіду у сфері корпоративної етики й професійної культури, зокрема досвіду Федерального бюро розслідувань Сполучених Штатів Америки (*Federal Bureau of Investigation*, далі – ФБР, Бюро).

Отже, недостатня наукова розробленість питання правового регулювання корпоративної етики СБУ та недосконалість відповідного нормативного забезпечення зумовлюють актуальність цього наукового дослідження.

Стан дослідження проблеми

Слід зазначити, що питання дослідження зарубіжного досвіду функціонування, діяльності та адміністративно-правового регулювання правоохоронних органів постійно перебувають у полі зору науковців і практиків у сфері правозастосування. Нового імпульсу ці питання набули у зв'язку з тісною співпрацею між СБУ та ФБР щодо розслідування міжнародних злочинів в Україні. Зауважимо, що перелічені вище аспекти знайшли відображення у працях таких учених, як О. М. Бандурка, Ю. П. Битяк, Р. І. Богданов, І. П. Голосніченко, І. В. Зозуля, Т. Є. Кагановська, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, В. А. Ліпкан, О. Ю. Салманова, А. А. Старудобцев, В. Т. Маляренко, О. М. Музичук, Г. В. Новицький, С. В. Чумаченко, В. А. Шахов та ін. Проте залишаються недостатньо розкритими питання вивчення зарубіжного досвіду правового, зокрема адміністративного, регулювання корпоративної етики ФБР з метою впровадження успішних напрацювань у національне законодавство, що регламентує питання професійної етики СБУ.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження зарубіжного досвіду правового регулювання корпоративної етики ФБР і визначення можливостей його впровадження в національне законодавство. Відповідно до окресленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: надати загальну характеристику ФБР; з'ясувати сутність корпоративної етики Бюро; визначити правову основу регулювання корпоративної етики ФБР.

Наукова новизна дослідження

Уперше здійснено аналіз норм чинного законодавства США, які регламентують питання корпоративної етики ФБР, із метою імплементації успішного досвіду під час реформування СБУ та формування якісно нової моделі її корпоративної етики.

Виклад основного матеріалу

Забезпечення національної безпеки держави, розвиток соціальних інституцій, утвердження прав і основоположних свобод громадян є багатоаспектним завданням для національних органів державної влади. Проголошення Україною у 2014 році курсу на євроінтеграцію зумовило активний розвиток зазначених напрямів задля формування України як європейської держави з відповідними цінностями. У зв'язку із цим низка державних органів зазнала реформування та вдосконалення своєї діяльності. Одним із таких органів стала Служба безпеки України. Водночас питання реформування цього відомства й підвищення професійної компетентності його співробітників набуло особливої актуальності після початку повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну у 2022 році. Фактично вже майже три роки в українському суспільстві та серед представників СБУ точаться дискусії щодо формування принципово нової корпоративної культури цього державного органу. Як зазначають у самому відомстві, «нагальність реформування СБУ – це крок на шляху до розбудови України як правової держави й набуття реальної суб'єктності України, формування безпечного простору і надійного міжнародного партнера»[1]. Отже, нині питання реформування СБУ є особливо актуальним, і одним із ключових його аспектів виступає оновлення корпоративної культури цього органу, а також підвищення престижу професії його співробітників.

Традиційно під час реформування будь-якого органу державної влади рекомендується дослідити передовий міжнародний досвід функціонування аналогічних або подібних органів. Проте завжди слід керуватися національними стандартами діяльності та забезпеченням прав людини, оскільки кожна країна має свої особливості. Звертає на себе увагу слушна позиція С. В. Чумаченка, що «під час розробки нових методологічних засад національної безпеки, удосконалення діяльності правоохоронних органів (у тому числі й Служби безпеки України) безпосередній інтерес становить успішний (передовий) зарубіжний досвід правового регулювання вказаних питань. Проте варто не сліпо копіювати зарубіжний досвід, але й враховувати той факт, що Україна

[1] Концепція реформи СБУ // Осяжний Обрій : сайт. URL: https://overallhorizon.org/?page_id=228 (дата звернення: 26.04.2025).

є унікальною країною зі своїми особливостями та характером діяльності органів державної влади, що властиві виключно їй» [1, с. 144]. Враховуючи зазначене, слушно зауважити, що будь-яка імплементація повинна ґрунтуватися на національній правовій системі, особливостях діяльності того чи іншого органу державної влади та його професійній культурі. Остання є важливим елементом формування престижу відомства, адже від професійної компетентності працівників державного органу залежить рівень довіри населення до держави, ступінь захищеності громадян та рівень забезпечення національної безпеки.

З метою удосконалення адміністративно-правового регулювання корпоративної культури СБУ доцільним є дослідження сутності, значення та правового регулювання корпоративної етики ФБР як аналогічного органу, одним із завдань якого є забезпечення національної безпеки, розслідування міжнародних злочинів тощо.

Розпочнемо з того, що ФБР є структурним підрозділом Міністерства юстиції США, завданням якого є здійснення кримінального судочинства та контррозвідки (внутрішньої). Девіз служби – «Вірність, відвага, чесність» (*Fidelity, Bravery, Integrity*)[1]. І це не дивно, адже основою успішності відомства є якісна корпоративна культура, яка починає формуватися ще під час навчання в Академії ФБР, яка є провідним навчальним закладом у світі, що водночас виконує функції дослідницького центру для діючих співробітників із метою підвищення рівня їхньої професійної компетентності[2].

На думку Р. І. Богданова, завдяки високій якості професійної культури та майстерності «ФБР по праву вважається головним правоохоронним та внутрішнім розвідувальним органом уряду США. Його повноваження постійно розширюються, особливо його роль посилилась як антитерористичної сили після терактів 11 вересня 2001 року» [2, с. 392]. Місія ФБР – захист американського народу та дотримання норм Конституції США. Як зазначає колишній помічник директора ФБР Фіґлузі Френк, «ФБР, як й інші спецслужби США, практикує концепцію “Треба знати”» [3, с. 13], що передбачає постійне вдосконалення професійних умінь і навичок, які узгоджуються з цілісною концепцією високої корпоративної культури ФБР.

Дослідження сутності корпоративної етики ФБР слід розпочати з того, що вона передбачає дотримання восьми основних цінностей (принципів) для кожного співробітника ФБР:

---

[1] Федеральне бюро розслідувань // Вікіпедія : віл. енцикл. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Федеральне_бюро_розслідувань (дата звернення: 26.04.2025).

[2] The FBI Academy is the world’s premier learning and research center for law enforcemen // Federal Bureau of Investigation : офіц. сайт. URL: https://www.fbi.gov/how-we-investigate/training (дата звернення: 26.04.2025).

– неухильне (суворе) дотримання приписів Конституції США;

– співчуття (як одне до одного, так і до громадян під час виконання своїх обов'язків);

– різноманітність;

– лідерство (як особисте, так і професійне);

– повага до гідності всіх громадян, яких ФБР покликано захищати;

– справедливість;

– особиста доброчесність та інституційна цілісність;

– особиста відповідальність за свої дії та підзвітність вищому керівництву [3, с. 20].

Дотримання цих принципів є базою для формування внутрішньої етики кожного співробітника ФБР, що починає формуватися ще під час навчання в Академії ФБР. У відкритому доступі етичного кодексу (кодексу корпоративної культури ФБР) знайти практично неможливо, він належить до категорії секретних документів, що ще раз підкреслює той факт, що корпоративна етика ФБР має не декларативний характер, а є закритою системою норм для кожного співробітника.

Окремі норми, що регулюють порядок діяльності кожного підрозділу ФБР, а також права й обов'язки його співробітників, визначені внутрішнім кодексом ФБР (так звані Директива та Посібник з політики програми етики та добропорядності ФБР)[1]. Цей нормативний документ передбачає низку правил та положень, що стосуються як діяльності кожного окремого працівника ФБР, так й Бюро загалом, зокрема:

– співробітник ФБР повинен здійснювати свою діяльність із повагою до інших учасників;

– заборонено порушувати права та законні інтереси інших осіб, зловживаючи своїм службовим становищем;

– співробітник Бюро повинен бути готовим узяти на себе більшу відповідальність, ніж передбачено специфікою роботи, якщо цього вимагає ситуація в кожному конкретному випадку;

– співробітник ФБР повинен виконувати свою роботу неупереджено з дотриманням принципу верховенства права тощо[2].

Таким чином, можна стверджувати, що корпоративна культура ФБР є закритим цілісним утворенням, яке визначає взаємини між

---

[1] FBI Ethics And Integrity Program Policy Directive And Policy Guide 0754DPG Part 01 (Final) // The Federal Bureau of Investigation : офіц. сайт. URL: https://vault.fbi.gov/fbi-ethics-and-integrity-program-policy-guide/FBI%20Ethics%20and%20Integrity%20Program%20Policy%20Directive%20and%20Policy%20Guide%200754DPG%20Part%2001%20%28Final%29/at_download/file (дата звернення: 26.04.2025).

[2] Там само.

самими співробітниками, їхні цінності, місію та завдання під час виконання професійних обов'язків. Корпоративна етика ФБР – це звід правил і норм, що ґрунтуються на спільній системі цінностей, які стали основою формування високого престижу служби у ФБР.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що для України під час реформування СБУ успішний досвід формування корпоративної етики на прикладі ФБР є вельми цінним, адже СБУ є відносно закритим органом, специфіка діяльності якого має режим секретності. Отже, корпоративна культура також повинна бути узгоджена зі специфікою його функціонування. На нашу думку, доцільним було б розробити та затвердити звід правил і норм (етичний кодекс, кодекс корпоративної етики), який деталізував би особливості поведінки співробітників СБУ відповідно до її цінностей як органу, покликаного забезпечувати національну безпеку держави.

Висновки

Нині однією з актуальних проблем є потреба в належному правовому регулюванні та підтримці етичної поведінки представників правоохоронних органів; винятком не є і Служба безпеки України. Належний рівень корпоративної культури СБУ означає високий рівень професіоналізму, сприятливий моральний клімат у відомстві та високу довіру громадян.

Зазначено, що правове регулювання корпоративної етики ФБР має закритий характер: не всі норми доступні у відкритих офіційних джерелах, що свідчить про специфіку функціонування Бюро. Установлено, що основу правового регулювання корпоративної етики ФБР становлять Конституція США, етичний кодекс ФБР.

Визначено, що основними цінностями корпоративної етики ФБР є: неухильне дотримання приписів Конституції США, співчуття, лідерство, повага до гідності всіх громадян, яких ФБР покликане захищати, справедливість, особиста доброчесність, інституційна цілісність, особиста відповідальність за власні дії та підзвітність вищому керівництву.

Зроблено висновок, що для України інноваційним кроком стало б створення Етичного кодексу Служби безпеки України (кодексу корпоративної етики СБУ), який заклав би підґрунтя для формування оновленого, якісного органу спеціального призначення з правоохоронними функціями, основним завданням якого є забезпечення національної безпеки держави.

Список бібліографічних посилань: 1. Чумаченко С. В. Адміністративно-правовий статус суб'єктів забезпечення національної безпеки України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2017. 212 с. **2.** Богданов Р. І. Федеральне бюро розслідувань США та можливості використання його досвіду у діяльності Державного бюро розслідувань України.

Вісник Кримінологічної асоціації України. 2023. № 3. С. 390–397. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2023.3.35. **3.** Фіґлузі Ф. Система ФБР. Кодекс досконалості наймогутнішого відомства США / пер. з англ. О. Качала. Київ : Наш Формат, 2023. 200 с.

Надійшла до редколегії 06.05.2025

Прийнята до опублікування 13.06.2025

Yakovenko Yu. V. Foreign Experience in the Legal Regulation of Corporate Ethics: Lessons for Ukraine (Using the Example of the U.S. Federal Bureau of Investigation)

The article explores current issues in the foreign experience of legal regulation of corporate ethics, using the U.S. Federal Bureau of Investigation (FBI) as a case study. It outlines that the need to reform the Security Service of Ukraine (SSU) is driven by the necessity to enhance corporate culture, employee ethics, and public trust in the agency.

It is emphasized that the regulatory framework governing corporate ethics within the FBI is classified and available exclusively to its personnel. The study finds that the FBI's corporate ethics are grounded in values such as strict adherence to the U.S. Constitution, compassion, leadership, respect for the dignity of all citizens the Bureau is tasked to protect, justice, personal integrity, institutional integrity, personal accountability, and answerability to senior leadership.

It is established that the norms governing corporate ethics at the FBI are set out in the Federal Bureau of Investigation Act and its internal code of conduct. The formation of corporate culture is shown to begin as early as training at the FBI Academy.

The article describes the FBI's corporate culture as a closed, coherent structure that shapes relationships among employees, their values, mission, and responsibilities in the performance of their professional duties. The FBI's corporate ethics constitute a set of rules and norms based on a unified value system defined by the FBI Act, which laid the foundation for the Bureau's high professional prestige.

The article concludes that a positive step toward adopting the U.S. experience would be the creation of an Ethics Code for the Security Service of Ukraine (Corporate Ethics Code of the SSU), which would establish the groundwork for the development of a modern, high-quality law enforcement agency tasked with ensuring national security.

Keywords: Federal Bureau of Investigation, Security Service of Ukraine, corporate culture, corporate ethics, foreign experience.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.988-053.2 **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.19

Наталя Петрівна Король,
доктор філософії з державного управління та адміністрування,
апарат Вінницького апеляційного суду (керівник);
https://orcid.org/0000-0002-7135-3714,
e-mail: korrolvn18@gmail.com;

Олександр Васильович Король,
кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 3,
кафедра адміністративної діяльності (доцент);
https://orcid.org/0009-0009-9376-239X,
e-mail: korol.vn2727@gmail.com

НЕДОПУЩЕННЯ ВТОРИННОЇ ВІКТИМІЗАЦІЇ В МЕЖАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОДЕЛІ БАРНАХУС У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ

Статтю присвячено вивченню функціонування моделі Барнахус у випадках, коли дитина зазнає жорстокого поводження. У такій моделі кожен учасник взаємодії з дитиною відповідає за належне, ефективне та доброзичливе виконання своїх обов'язків, пам'ятаючи про пріоритетність інтересів дитини. Визначено, що модель Барнахус було запроваджено Ісландією близько 20 років тому. Модель Барнахус станом на травень 2025 року пілотується та реалізовується у 28 країнах, зокрема в Україні. Мета моделі Барнахус – забезпечити кожній дитині можливість отримати скоординовану й ефективну допомогу, а також запобігти повторній травматизації під час досудового розслідування та судового розгляду.

Ключові слова: віктимізація, захист дитини, міждисциплінарний підхід, правосуддя, європейські стандарти.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Захист прав дітей, які постраждали від злочинів і кримінальних правопорушень, залишається однією з найактуальніших проблем сучасного правосуддя. Окремі дослідники зазначають, що «захист прав дітей є одним із найважливіших в Україні, тому що ставлення до дітей,

© Король Н. П.,
Король О. В., 2025

рівень їхньої безпеки та захищеності в державі є головним напрямом у межах політики держави щодо національної безпеки» [1, с. 302]. У процесі розслідування та судового розгляду таких справ діти, які постраждали, часто зазнають вторинної віктимізації, що може завдати їм не меншої шкоди, ніж сам первинний злочин. Європейські стандарти захисту прав дітей, закріплені, зокрема, у Директиві про встановлення мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту жертв злочинів, наголошують на необхідності запровадження дружніх до дітей процедур розслідування та судового розгляду.

Модель Барнахус (*Barnahus*), яка успішно функціонує у скандинавських країнах і поступово впроваджується в інших європейських державах, є інноваційним формою роботи з дітьми, які постраждали від злочинів. Вона передбачає створення міждисциплінарних центрів, у яких об'єднуються правоохоронні органи, соціальні служби, а також медичні та психологічні послуги для забезпечення комплексного підходу до захисту дитини.

В Україні процес імплементації моделі Барнахус розпочався відносно недавно, що актуалізує питання адаптації європейських стандартів до національної правової системи. Особливої уваги в цьому процесі потребує роль суду, адже саме судова стадія часто стає найбільш травматичною для дитини. До того ж в умовах повномасштабного вторгнення імплементація моделі Барнахус набуває особливого значення. Так, «за умов, коли під час воєнного стану законно обмежуються певні права громадян, актуалізується проблема забезпечення прав та інтересів дітей. Це завдання ускладнюється через велику кількість внутрішньо переміщених осіб, збільшення кількості дітей, що втратили батьків і рідних, та через інші чинники, що є результатом війни. Питання максимальної безпеки дітей у всіх аспектах (фізичний, психологічний, соціально-побутовий) важливе для збереження здорового майбутнього покоління, перед яким стоятиме завдання розвитку України» [2, с. 66].

Стан дослідження проблеми

Питання захисту прав дітей під час розслідування злочинів було предметом уваги та досліджень таких науковців, як Д. Швець, С. Гусарєв, С. Чернявський, А. Вознюк, В. Горошко та ін. Окремі праці стосувалися різних аспектів цієї теми: правової бази та механізмів опитування дитини; захисту та психологічної підтримки дітей – жертв насильства; загальної характеристики моделі Барнахус, а також національних варіацій моделі в окремих країнах. Серед дослідників варто згадати Л. Гриценка, М. Засульську, Т. Бугаєць, П. Пархоменка, М. Журавльову, Н. Пашко, М. Самофал, В. Семенюк. Попри наявність комплексних наукових досліджень і доведену ефективність міжвідомчої співпраці як для дітей, так і для уповноважених

суб'єктів, налагодження такої взаємодії в Україні часто ускладнюється недосконалістю нормативно-правової бази, браком спеціалізованої підготовки фахівців і відсутністю єдиних протоколів взаємодії. При цьому навіть наявність стандартів якості моделі не завжди гарантує реалізацію права дитини на захист і безпеку, що потребує подальшого дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є всебічний аналіз можливостей і механізмів мінімізації ризиків вторинної віктимізації дітей, які постраждали або виступають свідками злочинів, на стадії судового розгляду. Для досягнення цієї мети передбачено виконання таких дослідницьких *завдань*: проаналізувати загальнотеоретичні аспекти впровадження моделі Барнахус в Україні; розробити практичні рекомендації щодо вдосконалення судових процедур; визначити шляхи гармонізації української практики з європейськими стандартами в межах упровадження моделі Барнахус.

Наукова новизна дослідження

В основу представленої роботи покладено новітній для вітчизняної правової науки аналіз недопущення вторинної віктимізації в межах української моделі Барнахус у контексті європейських стандартів здійснення правосуддя.

Виклад основного матеріалу

Упровадження моделі Барнахус повністю узгоджується з міжнародними та європейськими стандартами захисту прав дитини, зокрема положеннями Ради Європи, Європейського Союзу та ООН. Стандарти функціонування моделі Барнахус відображають керівні принципи цих організацій щодо захисту дітей від насильства, а також заходів, яких держава має вживати у зв'язку із цим. Так, відповідно до Конвенції ООН про права дитини держави-учасниці гарантують захист дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину (ч. 1 ст. 19)[1].

За даними ООН, усі 46 держав – членів Ради Європи є сторонами Конвенції про права дитини[2], що є важливим кроком до наближення політики та практики захисту прав дитини в Європі.

---

[1] Конвенція про права дитини : від 20.11.1989 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 11.05.2025).

[2] Convention on the Rights of the Child. New York, 20 November 1989 // United Nations Treaty Collection : сайт. URL: https://treaties.un.org/pages/

Також важливо відзначити вплив прецедентного права Європейського суду з прав людини, який посилається у своїх рішеннях на положення цієї Конвенції. У сфері правосуддя, дружнього до дитини, Україна перебуває на шляху імплементації у власне законодавство положень Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (далі – Лансаротської конвенції) та Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей[1].

Так, Лансаротська конвенція, ратифікована Законом України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства» від 20 червня 2012 року № 4988-VI, передбачає обов'язок держави вжити необхідних законодавчих та інших заходів для забезпечення: а) проведення опитувань дитини без необґрунтованої затримки, відразу після повідомлення фактів компетентним органам; б) проведення опитувань дитини, якщо це необхідно, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні; в) проведення опитувань дитини особою, спеціально підготовленою для цих цілей; г) проведення всіх опитувань дитини одними й тими самими особами, якщо це можливо та де це доцільно; д) якомога меншої кількості опитувань і настільки, наскільки це є вкрай необхідним для цілей кримінального провадження; е) можливості супроводження дитини її законним представником або, де це доцільно, дорослим, якого вона сама вибирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше (ч. 1 ст. 35)[2].

Директива 2012/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 25 жовтня 2012 року, що встановлює мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту жертв злочинів, також акцентує на необхідності врахування найкращих інтересів дитини. Відповідно до п. 14 Директиви «дітей-жертв слід розглядати та ставитися до них як до повноправних носіїв прав, викладених у цій Директиві, і вони повинні мати право здійснювати ці права таким чином, щоб враховувати їхню здатність формувати власну думку»[3].

ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-11&chapter=4 (дата звернення: 11.05.2025).

1 Модель «Барнахус»: загальна характеристика і впровадження в Україні // UNICEF : сайт. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/21316/file/BARNAHUS_web_2.pdf (дата звернення: 11.05.2025).

2 Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : від 25.10.2007 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927 (дата звернення: 11.05.2025).

3 Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and

Відповідно до Директиви 2012/29/ЄС під час проведення індивідуальної оцінки особливу увагу слід приділяти, зокрема, потерпілим, чиї стосунки та залежність від суб'єкта злочину роблять їх особливо вразливими. Йдеться про осіб, які постраждали від домашнього насильства. Як свідчить судова практика, для цієї категорії потерпілих зазвичай характерні високий рівень вторинної віктимізації, залякування й помста. Особливої уваги потребує оцінка ризику такої віктимізації, а також переконаність у тому, що ці потерпілі зможуть скористатися відповідними заходами захисту [3, с. 96].

Значно зростає кількість рекомендацій щодо тлумачення, імплементації та впровадження міжнародних зобов'язань на національному рівні. Йдеться, зокрема, про Керівні принципи політики Ради Європи щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства (CM/Rec (2009))[1].

Стандарти якості моделі Барнахус є ключовими орієнтирами в механізмі захисту прав дитини не лише в державах – членах ЄС, а й у тих, що задекларували курс на євроінтеграцію. Україна, ставши на шлях приєднання до європейської спільноти, також активно працює над упровадженням цієї моделі. Відсутність спеціального закону не стала перешкодою для початку імплементації стандартів моделі в діяльність уповноважених суб'єктів.

У серпні 2021 року між Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Уповноваженим Президента України з прав дитини, Верховним Судом, Офісом Генерального прокурора, Міністерством юстиції України, Міністерством внутрішніх справ України, Міністерством соціальної політики України, Міністерством охорони здоров'я України, Національною поліцією України, Координаційним центром з надання правової допомоги та Представництвом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні укладено Меморандум про взаєморозуміння з питань сприяння впровадженню моделі Барнахус в Україні[2].

---

protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA // EUR-Lex : сайт. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2012/29/oj (дата звернення: 11.05.2025).

[1] Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 17 November 2010 and explanatory memorandum // Council of Europe : офіц. сайт. URL: https://rm.coe.int/16804b2cf3 (дата звернення: 11.05.2025).

[2] Меморандум про взаєморозуміння між Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Уповноваженим Президента України з прав дитини, Верховним Судом, Офісом Генерального прокурора, Міністерством юстиції України, Міністерством внутрішніх справ України, Міністерством соціальної політики України, Міністерством охорони здоров'я України, Національною поліцією України, Координаційним центром з надання правової допомоги та

Детальний аналіз моделі Барнахус крізь призму європейського досвіду та правової системи України представлено в дослідженні Н. Калинюк та Н. Гуменної [4]. У роботі наголошено на унікальності моделі завдяки її гнучкості та здатності адаптуватися до положень національного законодавства.

Головною характерною рисою моделі Барнахус у європейських країнах, передусім у Північній Європі, є її вбудованість в органи державної влади та судову систему. При цьому організаційні структури барнахусів формувалися по-різному: від соціальних служб і органів захисту до підрозділів системи охорони здоров'я або правоохоронних органів. У кожному випадку гарантовано, що особа, яка проводить опитування дитини, проходить спеціальну підготовку для проведення інтерв'ю з дітьми з метою уникнення повторної травматизації. Такі співбесіди фіксуються у протоколах, заснованих на фактичних даних, а представники мультидисциплінарної групи фахівців спостерігають за процесом у суміжній кімнаті.

Попри те, що в Україні перший центр за моделлю Барнахус було відкрито ще в червні 2022 року[1], Порядок реалізації пілотного проєкту щодо запровадження центрів захисту дитини (за моделлю Барнахус) затверджено лише минулоріч наказом Міністерства юстиції України, Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України від 26 липня 2024 року № 2218/5/180/523/352-Н/1306[2].

Відповідно до п. 2 цього Порядку Центр захисту дитини (за моделлю Барнахус) – це міждисциплінарний спеціалізований заклад / структурний підрозділ іншого закладу (відділ, відділення, сектор, дільниця тощо), що створюється для проведення окремих слідчих (процесуальних) дій, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України), у дружньому до дитини середовищі та

Представництвом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні : від 17.082021 // Безоплатна правнича допомога : сайт. URL: https://www.legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2021/08/bagatostoronnij-memorandum-barnahus.pdf (дата звернення: 11.05.2025).

[1] Вінниччина стала першим регіоном в Україні, де впровадили модель Барнахус для дітей, постраждалих від насильства // Вінницька обласна військова адміністрація : офіц. сайт. 15.06.2021. URL: https://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/37422 (дата звернення: 11.05.2025).

[2] Порядок реалізації пілотного проєкту щодо запровадження центрів захисту дитини (за моделлю Барнахус) : затв. наказом М-ва юстиції України, Офісу Ген. прокурора, МВС України, М-ва соц. політики України, МОЗ України від 26.07.2024 № 2218/5/180/523/352-Н/1306 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1151-24#n20 (дата звернення: 11.05.2025).

в умовах, які мінімізують наслідки її травматизації, а також надання комплексної соціальної, психологічної, правничої, домедичної та інших видів допомоги і послуг дітям, які є потерпілими або стали свідками кримінальних правопорушень[1].

Метою реалізації пілотного проєкту є реалізація забезпечення скоординованої взаємодії учасників міждисциплінарної команди (спеціалісти та інші фахівці, які залучаються до роботи з метою захисту прав дітей та надання їм комплексної фахової допомоги), слідчого, дізнавача, прокурора, що сприятиме, зокрема, забезпеченню мінімізації наслідків проведення слідчих та процесуальних дій із метою недопущення повторної травматизації дитини.

У контексті реалізації моделі Барнахус відповідно до встановлених європейських стандартів щодо навичок взаємодії з постраждалими дітьми йдеться саме про вторинну віктимізацію, що потребує відповідного доопрацювання національної нормативної бази.

Директива (ЄС) 2024/1385 щодо боротьби з насильством щодо жінок та домашнім насильством передбачає, що з метою забезпечення належної ідентифікації потерпілих, а також надання їм відповідної підтримки й захисту держави-члени повинні гарантувати, що посадові особи, які можуть вступати в контакт із потерпілими, проходять відповідне навчання та отримують цільову інформацію. Працівники судів проходять таке навчання лише в разі, якщо передбачається їхній безпосередній контакт із потерпілими, і виключно в обсязі, пропорційному характеру такого контакту.

Крім того, необхідно забезпечити проведення навчання для адвокатів, прокурорів, суддів, а також фахівців, які здійснюють підтримку потерпілих або надають послуги у сфері відновного правосуддя. У відповідних випадках підготовка має включати ознайомлення з конкретними службами підтримки, до яких можуть бути направлені потерпілі, або спеціалізоване навчання для роботи з особами, що мають особливі потреби, а також із питань психологічної допомоги.

Навчальні програми мають охоплювати питання виявлення ризиків залякування, повторної та вторинної віктимізації, а також заходів щодо їх запобігання, забезпечуючи інформованість про наявні механізми захисту і підтримки потерпілих[2].

---

[1] Порядок реалізації пілотного проєкту щодо запровадження центрів захисту дитини (за моделлю Барнахус) : затв. наказом М-ва юстиції України, Офісу Ген. прокурора, МВС України, М-ва соц. політики України, МОЗ України від 26.07.2024 № 2218/5/180/523/352-Н/1306 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1151-24#n20 (дата звернення: 11.05.2025).

[2] Directive (EU) 2024/1385 of the European Parliament and of the Council of 14 May 2024 on combating violence against women and domestic violence //

Директиви ЄС не є обов'язковими до застосування, однак слугують ціннісним орієнтиром для впровадження моделі Барнахус, враховуючи відсутність у національному нормативно-правовому полі вимог щодо спеціальної підготовки суддів, які беруть участь в розгляді справ, досудове розслідування яких здійснювалося в межах проєкту Барнахус.

Проведення допиту на стадії досудового розслідування, зокрема за моделлю Барнахус, чинним кримінальним процесуальним законодавством не передбачене, що в окремих випадках слугує підставою для відмови суду в задоволенні відповідного клопотання. Водночас наявність європейських стандартів у цій категорії кримінальних проваджень, які обґрунтовують необхідність якнайшвидшого допиту потерпілої та обмеження кількості таких допитів задля захисту її прав, інтересів і забезпечення повного доступу до правосуддя, у подальшому мінімізує її травматичний досвід. Це формує значну кількість ухвал слідчих суддів про задоволення клопотань сторони обвинувачення, зафіксованих в Єдиному державному реєстрі судових рішень.

Судова практика у кримінальних провадженнях за ст. 126-1 «Домашнє насильство» Кримінального кодексу України підтверджує ефективність застосування положень ст. 225 КПК України для проведення допиту дітей у форматі відеоконференції поза межами зали судового засідання, зокрема в Центрі захисту та соціально-психологічної підтримки дітей, які зазнали або стали свідками насильства, відповідно до моделі Барнахус.

Допит під час досудового розслідування в судовому засіданні в порядку ст. 225 КПК України проводиться у виняткових випадках, коли виникає потреба в отриманні показань під час досудового розслідування, зумовлена існуванням реальної загрози для життя чи здоров'я особи, тяжким станом її здоров'я або іншими обставинами, які можуть унеможливити її допит у суді або істотно вплинути на повноту чи достовірність показань. Цінність такого допиту – відсутність обов'язку суду допитувати особу повторно під час судового розгляду.

Ужите в ч. 1 ст. 225 КПК України формулювання «наявності інших обставин» свідчить про відкритість переліку таких обставин, що дозволяє формувати судову практику з урахуванням найкращих інтересів дитини.

Частина 4 ст. 225 КПК України залишає за судом право допитати особу, яка допитувалася відповідно до правил цієї статті, зокрема у випадках, якщо такий допит проведений за відсутності сторони захисту або якщо є необхідність уточнення показань чи отримання

EUR-Lex : сайт. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L_202401385 (дата звернення: 11.05.2025).

показань щодо обставин, які не були з'ясовані в результаті допиту під час досудового розслідування[1].

Згідно з ч. 2 ст. 232 КПК України рішення про проведення процесуальних дій у форматі дистанційного досудового провадження ухвалює слідчий або прокурор. Якщо ж йдеться про допит у порядку ст. 225 КПК України в режимі відеоконференції, то таке рішення приймається слідчим суддею як за власною ініціативою, так і за клопотанням сторони або іншого учасника кримінального провадження.

Модель Барнахус передбачає єдине інтерв'ю з дитиною, що не потребує повторного допиту, а також мінімізує травматизацію. Отже, положення ст. 225 КПК України в поєднанні з режимом відеоконференції є ключовим процесуальним механізмом для реалізації цього підходу.

Водночас слідчий суддя, який під час допиту, передбаченого ст. 225 КПК України, виконує роль гаранта дотримання прав і законних інтересів учасників процесу, забезпечуючи проведення допиту відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства та встановленого порядку, не зобов'язаний проходити спеціалізовану підготовку щодо особливостей взаємодії з постраждалими дітьми, зокрема у справах про домашнє насильство. Це вказує на актуальність запровадження навчальних програм, які враховують потреби дітей уразливих категорій та принципи міждисциплінарного підходу, зокрема в межах впровадження моделі Барнахус.

Чинний КПК України містить спеціальну главу 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх», але вона стосується лише дітей, які є підозрюваними або обвинуваченими у вчиненні злочинів. Якщо ж дитина є потерпілою або свідком, кримінальне провадження здійснюється за загальними правилами, що діють для дорослих. Винятками є лише ст. 226 КПК України, яка визначає особливості допиту дітей (малолітніх або неповнолітніх), ст. 227 КПК України, що регулює участь законного представника або інших фахівців під час допиту дитини, а також ст. 354 «Особливості допиту малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого» КПК України.

У разі, якщо дитину підозрюють або обвинувачують у вчиненні злочину, її справа підлягає розгляду суддею у справах неповнолітніх. У місцевих та апеляційних судах України запроваджено спеціалізацію суддів зі здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх. Відповідно до ч. 6 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суддею, уповноваженим здійснювати кримінальне провадження

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 11.05.2025).

щодо неповнолітніх, може бути обрано суддю зі стажем роботи суддею не менше 10 років, досвідом здійснення кримінального провадження в суді і високими морально-діловими та професійними якостями. У разі відсутності в суді суддів із необхідним стажем роботи суддя, уповноважений здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, обирається з числа суддів, які мають найбільший стаж роботи на посаді судді[1].

Хоча критерії спеціалізації суддів у справах щодо неповнолітніх залишаються недостатньо чіткими, це однаково розглядається як крок на шляху до правосуддя, дружнього до дітей. Водночас такий рівень спеціалізації не поширюється на дітей, які є потерпілими або свідками злочинів.

Поза увагою науковців та практиків залишаються також справи про вчинення домашнього насильства щодо дитини або в її присутності, відповідальність за яке передбачена Кодексом України про адміністративні правопорушення. Діти також змушені взаємодіяти із суддями, які не мають належної підготовки щодо особливостей розгляду таких справ.

Системний аналіз підзаконних нормативно-правових актів свідчить про відсутність суду як суб'єкта спеціальної підготовки у справах, де потерпілими є діти, що зумовлено особливостями правового статусу судді.

Висновки

Наявний дисбаланс, за якого діти-правопорушники отримують певний рівень правосуддя, дружнього до дитини, а діти, які стали жертвами або свідками злочинів (особливо домашнього насильства, що є вкрай травматичним), залишаються поза цією спеціалізованою парадигмою, є неприпустимим. Це суперечить міжнародним стандартам правосуддя, дружнього до дитини, зокрема положенням Конвенції ООН про права дитини та Лансаротської конвенції, які вимагають мінімізації повторної травматизації та забезпечення найкращих інтересів дитини на всіх етапах судового провадження. Впровадження моделі Барнахус в Україні є важливим кроком, однак її ефективність значною мірою залежатиме від належної підготовки суддівського корпусу.

Проведене дослідження переконливо демонструє нагальну потребу в кардинальному перегляді підходів до підготовки суддів, які розглядають справи за участю дітей, які постраждали або виступають свідками злочинів, особливо в контексті домашнього насильства.

---

[1] Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19 (дата звернення: 11.05.2025).

Стаття 225 КПК України в поєднанні з положеннями щодо режиму відеоконференції та наявною судовою практикою створює процесуальну основу для реалізації моделі Барнахус в Україні. Утім, для її повноцінного функціонування необхідне подальше нормативне доопрацювання, спрямоване на захист найкращих інтересів дитини та уникнення вторинної віктимізації в межах кримінального провадження.

Список бібліографічних посилань: 1. Бесага І. В., Хатнюк Ю. А., Чорномаз О. Б. Захист прав дітей, які постраждали від домашнього насильства, як складова національної безпеки України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Т. 2, № 87. С. 296–304. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.2.44. **2.** Коваль І. Захист прав та законних інтересів дітей під час війни в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2023. № 2 (38). С. 66–71. DOI: https://doi.org/10.23939/law2023.38.066. **3.** Король Н. П. Забезпечення права потерпілої особи від насильства в контексті Директиви Європейського Союзу про права потерпілих. *Інвестиції: практика та досвід.* 2022. Вип. 18. С. 93–99. DOI: https://doi.org/10.32702/2306-6814.2022.18.93. **4.** Kalyniuk N., Humenna N. *On the implementation and functioning of the "Barnahus". Visegrad Journal on Human Rights.* 2024. No. 1. Pp. 22–28. DOI: https://doi.org/10.61345/1339-7915.2024.1.4.

Надійшла до редколегії 16.05.2025

Прийнята до опублікування 13.06.2025

Korol N. P., Korol O. V. Prevention of Secondary Victimisation within the Ukrainian Barnahus Model in the Context of European Standards of Justice

The article states that in all cases where a child is subjected to abuse, authorised entities, including courts, must ensure that the child's interests are protected and their rights are upheld. Anyone involved with a child is responsible for performing their duties properly and effectively, in a friendly manner, bearing in mind the priority of the child's interests.

The lack of cooperation between representatives of the relevant services in cases of domestic violence forces children to undergo numerous interrogations, which can provoke a recurrence of their experiences and, consequently, re-traumatisation. This problem is extremely serious, given that obtaining truthful information from the child is crucial to ensuring their safety and protection, their physical and mental recovery, and the conduct of an effective investigation and trial. Unintentional discrepancies in testimony obtained at different times, in different places and by different authorised entities can lead to the child being discredited as a witness. In view of the above, interdisciplinary and interagency cooperation is identified as a decisive factor in the realisation of the rights of child victims and child witnesses of domestic violence to protection, participation, support and assistance from society.

The Barnahus model, introduced by Iceland about twenty years ago, quickly spread across Europe. According to the Barnahus network, as of May 2025, the model is being piloted and implemented in 28 countries, including Ukraine. The aim of the model is to ensure that every child has access to coordinated and effective assistance, as well as to prevent the child from being re-traumatised during the pre-trial investigation and court proceedings. One of the key tasks of the Barnahus model is to help obtain reliable evidence by gathering information from the victimised child or child witness in such a way as to avoid re-interviewing them in court. The implementation of this task requires the cooperation of numerous actors in the field of violence prevention and response, whose special training is a key part of the model's quality standards.

Keywords: victimisation, child protection, interdisciplinary approach, justice, European standards.

УДК 343.9+043+477 **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.20

Дмитро Сергійович Мельник,
кандидат юридичних наук, доцент,
Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика (м. Миколаїв),
кафедра права (доцент);
https://orcid.org/0000-0002-1497-950X,
e-mail: d-melnik@ukr.net

Актуальні проблеми нормативно-правового регулювання запобігання правопорушенням в Україні: потреби вдосконалення

У статті висвітлено актуальний стан правового регулювання запобігання злочинам та іншим правопорушенням в Україні, визначено наявні проблемні аспекти правозастосування та окреслено потреби в його вдосконаленні. На сьогодні в державі відсутній спеціальний закон, який би регламентував питання запобігання правопорушенням; значна частина організаційних аспектів цієї діяльності врегульована підзаконними нормативно-правовими актами. Як наслідок, у практиці запобігання правопорушенням виникають проблеми: діяльність правоохоронних органів орієнтована не на усунення причин і умов злочинності, а на реагування на вже вчинені правопорушення, що зумовлює переважне застосування репресивних заходів. Зроблено висновок про необхідність невідкладного ухвалення закону про засади запобігання правопорушенням, а також підзаконних нормативно-правових актів загальнодержавного та відомчого рівнів, спрямованих на його реалізацію, і забезпечення належного механізму їхнього впровадження.

Ключові слова: злочини, правопорушення, запобігання, нормативно-правове регулювання, проблеми, вдосконалення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Динаміка розвитку криміногенної ситуації в умовах правового режиму воєнного стану та зростання рівня злочинності, що є джерелом сукупності реальних і потенційних загроз для національної безпеки, вимагає організації адекватної протидії на загальнодержавному рівні.

Науковці за результатами дослідження «Злочинність в Україні у повоєнний період: кримінологічні прогнози та заходи запобігання» (держ. реєстр. № 0124U005211) констатують істотне зростання загального рівня злочинності (на 48 %) протягом 2021–2023 років, зокрема: кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства і міжнародного правопорядку – у 247 разів; військових правопорушень – у 49 разів; правопорушень із застосуванням зброї й боєприпасів –

© Мельник Д. С., 2025

у 43 рази; правопорушень проти основ національної безпеки – у 12 разів; правопорушень проти життя і здоров'я особи – на 89,5 %; правопорушень, учинених військовослужбовцями, – на 62,2 %; правопорушень проти громадської безпеки – на 22,9 % [1].

Протидія злочинності набуває нового змісту в контексті орієнтації суспільства на законність як основоположний принцип життєдіяльності. Відповідно держава має достатньо усвідомлювати небезпеку злочинності, а її уповноважені органи забезпечувати ефективне запобігання правопорушенням.

Запобігання вважають найефективнішим видом протидії загрозам у сфері національної безпеки, що пояснюється підвищеним рівнем суспільної небезпеки загроз, спричинених явищами та чинниками, які нерідко призводять до невідновних наслідків [2, с. 30]. Запобіжні заходи дають змогу своєчасно локалізувати, нейтралізувати або ліквідувати загрози життєво важливим цінностям, що становлять сферу національної безпеки України [3, с. 31].

Зважаючи на складну військову, суспільно-політичну та економічну ситуацію, зумовлену збройною агресією рф проти України, знищенням військами країни-агресора об'єктів критичної інфраструктури, систем життєзабезпечення й цивільного населення, вкрай важливо, щоб система заходів протидії злочинності в умовах воєнного стану включала не лише репресивну, а й запобіжну складову. Такі заходи мають сприяти виявленню та усуненню причин і умов правопорушень, а також чинити необхідний превентивний вплив на осіб, схильних до їх учинення, у межах правового поля.

Стан дослідження проблеми

Проблематика запобігання злочинам розроблялася ще в попередні історичні періоди та згодом активно досліджувалася в Україні такими вченими, як Г. Аванесов, В. Батиргарєєва, В. Глушков, В. Голіна, В. Дробот, А. Жалінський, А. Закалюк, В. Зеленецький, О. Литвак, Ф. Лопушанський, Г. Міньковський, І. Туркевич, В. Філонов та ін. Цими науковцями було запропоновано теоретичні підходи до визначення об'єкта, цілей, завдань, структури, видів, рівнів, форм здійснення та суб'єктів запобігання правопорушенням тощо. Окремі аспекти нормативно-правового регулювання запобігання правопорушенням і його вдосконалення в різні періоди досліджували у своїх роботах К. Бугайчук [4], С. Денисов [5], С. Кавун [6], О. Кальман [7], В. Комаров [8], Н. Лесько [9], О. Литвинов [10], А. Марієнко [11], Г. Новицький [3], Й. Осецький [3; 12], О. Остапенко [13], В. Філонов [14], А. Юрасов [5] та ін.

Попри це, формування теоретичних засад запобігання злочинам та іншим правопорушенням досі не завершене. Правове забезпечення

цієї діяльності має багатогранний, міжгалузевий характер, що істотно ускладнює її здійснення в межах єдиної, чітко визначеної системи.

Отже, чинне нормативно-правове регулювання у сфері запобігання правопорушенням в Україні, а також проблеми реалізації відповідних правових норм потребують ретельного наукового аналізу й подальшого вдосконалення. Для цього доцільним є пошук оптимального варіанта вирішення шляхом застосування прийомів систематизації (кодифікації, інкорпорації) правового матеріалу.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є обґрунтування потреби завершення формування та вдосконалення наявного нормативно-правового регулювання запобігання правопорушенням. *Завданням* дослідження є аналіз змісту чинного нормативно-правового регулювання у цій сфері, виявлення наявних проблемних питань, визначення шляхів їх розв'язання, формулювання відповідних висновків і окреслення напрямів подальших наукових розвідок.

Наукова новизна дослідження

Досліджено актуальні потреби покращення нормативно-правового регулювання запобігання правопорушенням в умовах повномасштабної військової агресії рф.

Виклад основного матеріалу

Здійснений аналіз практики протидії злочинності в Україні дає підстави зробити висновок про зосередженість такої діяльності не на виявленні причин і умов її існування, а на наслідках протиправної поведінки (кінцевих результатах), унаслідок чого вона здебільшого здійснюється шляхом застосування репресивних заходів – виявлення, припинення та розкриття злочинів. Водночас запобігання правопорушенням усе ще недостатньо інтегроване у практичну діяльність вітчизняних правоохоронних органів. Дослідники відзначають архаїчність чинної моделі запобігання злочинам в Україні, що проявляється у рефлексивному підході – реагуванні на вже вчинені правопорушення замість їхньої профілактики, яка є значно ефективнішою та економічно доцільнішою для держави [1, с. 371].

Головною причиною є відсутність в Україні необхідного й достатнього законодавчого підґрунтя для запобігання правопорушенням, адекватного сучасному рівню злочинності та загрозам національній безпеці, які вона породжує. Адже чітке правове регулювання всіх видів і форм запобігання злочинності має принципове значення для ефективної організації цієї діяльності [15, с. 446].

Спроби розкрити й обґрунтувати зміст діяльності із запобігання правопорушенням неодноразово здійснювалися кримінологами як у

попередні періоди, так і після здобуття Україною незалежності. Проте різноманіття підходів, застосованих як у теорії адміністративного та кримінального права, кримінології й оперативно-розшукової діяльності, так і в чинному законодавстві, засвідчує відсутність єдності в розумінні сутності та структури запобігання правопорушенням. Це, своєю чергою, негативно впливає на ефективність правового регулювання та реалізації відповідних заходів компетентними суб'єктами.

Заслуговують на увагу й спроби дослідників розкрити зміст запобіжної діяльності в контексті забезпечення державної та національної безпеки. Так, дослідники проблем забезпечення національної безпеки нині розглядають запобігання як «функціонально-діяльнісну систему, що забезпечує комплексне поєднання загальнофілософських засад аналізу соціальних систем із сучасними апробованими методиками (науковими дослідженнями. *– Д. М.*), зокрема теорії систем, кримінології, кримінального права, державної безпеки та інших галузей знань» [16, с. 67].

Доцільність такого підходу фахівці обґрунтовують природно-правовою зумовленістю соціальної потреби в запобіганні суспільно небезпечним проявам, її нормативним закріпленням у чинному законодавстві; якісною та функціональною відмінністю запобігання від інших складових протидії злочинності, передусім припинення й розкриття; а також динамічним характером запобігання як системної діяльності, здатної до розвитку та адаптації [3, с. 32].

Саме динамічність запобігання як системи дає змогу суспільству, державі та її уповноваженим органам розвивати й посилювати ті елементи цієї діяльності, які необхідні для своєчасного недопущення реалізації виявлених загроз і відвернення шкоди інтересам національної безпеки.

Водночас принципово важливим є системний вплив на причини й сприятливі умови, що породжують такі загрози, а також на негативні риси особистості правопорушників, дії яких призводять до виникнення цих загроз. При цьому основна увага зосереджується не на превентивній репресії щодо осіб, чия поведінка має ознаки потенційної небезпеки, а на захисті життєво важливих цінностей Українського народу шляхом нейтралізації потенційно небезпечних ситуацій за їх участі [3, с. 33].

На переконання більшості вітчизняних і зарубіжних кримінологів, змістом запобіжної діяльності будь-якого суб'єкта забезпечення національної безпеки має бути формування за допомогою притаманних йому методів і засобів певних умов, необхідних для виникнення та розвитку соціально-позитивних ситуаційних систем. Це зумовлено тим, що правопорушення є наслідком системного взаємовпливу

зовнішніх причин і сприятливих умов, які формують життєву ситуацію з домінуванням асоціальних або інших негативних рис особистості суб'єкта. При цьому конкретна криміногенна ситуація розглядається як результат розвитку асоціального процесу, обмеженого в часі інтенсивністю дії зазначених чинників.

Головні положення та принципи, що визначають спрямованість діяльності із запобігання правопорушенням, закріплені в ратифікованих Україною міжнародно-правових актах, зокрема: Керівних принципах в галузі попередження організованої злочинності та кримінального правосуддя, прийнятих на VIII Конгресі ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками; Резолюції IX Конгресу ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками; Віденській декларації про злочинність і правосуддя: відповіді на виклики XXI століття; конвенціях ООН та ЄС щодо протидії міжнародним злочинам і злочинам міжнародного характеру; Стратегії ОБСЄ з протидії загрозам безпеці і стабільності в XXI столітті та ін.

На національному рівні законодавчі засади діяльності із запобігання правопорушенням визначені Конституцією України, Кримінальним, Кримінальним процесуальним та Кримінально-виконавчим кодексами України, Кодексом України про адміністративні правопорушення, законами України «Про національну безпеку України», «Про запобігання корупції», «Про засади державної антикорупційної політики в Україні на 2021–2025 роки», «Про контррозвідувальну діяльність», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про боротьбу з тероризмом», «Про Національну поліцію», «Про прокуратуру», «Про Службу безпеки України» та іншими актами законодавства.

На реалізацію відповідних законодавчих положень свого часу також були спрямовані Концепція Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2010 року № 1911-р (втратила чинність), Концепція реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 року № 1209-р, План заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 року № 767, які, вочевидь, потребують оновлення, та інші підзаконні нормативно-правові акти.

Водночас наявні проблемні аспекти у практиці запобігання злочинам та іншим правопорушенням, що здійснюється правоохоронними органами України, свідчать про відсутність на сьогодні ефективного й достатнього правового поля, яке б повно й системно регламентувало

цю сферу правозастосовної діяльності. Дослідники зазначають відсутність системності, нестабільність норм, що стосуються запобігання правопорушенням, а також численні прогалини, зумовлені стрімким розвитком нових форм злочинності [17, с. 515–516; 18, с. 352–353].

Серед проблемних питань слід виокремити особливості правового регулювання, порядок вибору і використання видів, форм та методів запобігання, реалізації кінцевого задуму та подальшого контролю за розвитком і змінами криміногенної обстановки (поведінки осіб) у зв'язку з ужитими заходами запобігання.

Сьогодні серед державних органів відсутній усталений підхід до розуміння сутності та складових діяльності із запобігання правопорушенням. Це зумовлює брак єдиної термінології (вживаються різні поняття: «запобігання», «попередження», «превенція», «профілактика» тощо), а також відсутність чіткого порядку вибору заходів і механізмів ефективного впливу на злочинність, окремі її види та групи правопорушень [19, с. 372].

Ця невизначеність певною мірою позначилася й на позиції законодавця під час розроблення проєктів спеціального закону, спрямованого на врегулювання наявних проблемних питань. Зокрема, з 1991 року в Україні були підготовлені п'ять проєктів законів щодо запобігання злочинності, зокрема: «Про профілактику злочинів» (1991), «Про профілактику злочинів» (1995), «Про профілактику злочинності» (1998), «Про соціальну профілактику правопорушень в Україні» (1999), «Про профілактику правопорушень» (2006), проте жоден із них не був ухвалений. Отже, досі в Україні відсутні спеціальний закон про запобігання правопорушенням, відповідна державна програма на середньострокову перспективу та план її реалізації.

Наразі вітчизняне законодавство не визначає об'єкт запобіжного впливу – правопорушення, злочин чи злочинність загалом. Також недостатньо чітко окреслені підстави для застосування заходів запобіжного впливу, що нерідко призводить до нераціонального використання ресурсів і зосередження уваги на малозначущих фактах. Види, форми та методи запобігання залишаються недостатньо диференційованими, внаслідок чого перевага надається окремим заходам на шкоду іншим. Крім того, досі не встановлено єдині вимоги до документування таких заходів і процесуального оформлення зібраних матеріалів [20, с. 113].

Також типовою для практики запобігання правопорушенням є ситуація, коли різні державні органи тлумачать цю діяльність на власний розсуд у зв'язку з відсутністю спеціального закону, який би її врегульовував. Наслідком цього є поява численних підзаконних нормативно-правових актів – державних концепцій, програм профілактики (попередження) правопорушень, у яких завдання, форми та

методи запобігання визначаються відповідно до наявних організаційних і ресурсних можливостей [19, с. 373]. Значна частина організаційних питань у сфері запобігання правопорушенням регулюється не законом, а підзаконними відомчими нормативними актами (наказами, інструкціями, розпорядженнями тощо). У таких документах форми й засоби діяльності часто окреслено загально, а прийоми, способи й тактика їх застосування зазвичай залишаються на розсуд виконавців [21, с. 151].

Окрім недостатнього нормативно-правового регулювання, у діяльності вітчизняних правоохоронних органів із запобігання правопорушенням існує низка проблем, пов'язаних із безпосереднім її здійсненням. Вони негативно впливають на кінцевий результат та загалом знижують ефективність відповідної роботи.

Зокрема, досі не визначено чітку систему державних органів, відповідальних за здійснення запобіжної діяльності в країні, а також не встановлено єдиного порядку її реалізації. Тривале недофінансування державних програм у цій сфері та брак необхідних ресурсів у правоохоронних органів також істотно позначаються на їхній спроможності ефективно діяти в умовах воєнного стану [22, p. 469]. Як наслідок, діяльність із запобігання правопорушенням часто має ситуативний характер і здійснюється лише в мінімально необхідному обсязі.

На ефективність запобігання правопорушенням з боку правоохоронних органів держави істотно впливає недостатній рівень професійної підготовки залучених співробітників. Це часто зумовлює незадовільні результати, оскільки значна частина працівників не має належної спеціальної підготовки, передусім у сфері виховного та психолого-педагогічного впливу [21, с. 151]. Водночас не можна виключати імовірності зловживань або порушень законодавства з боку самих правоохоронців у процесі реалізації правозастосовної діяльності.

Враховуючи викладене, вже давно назріла необхідність завершити формування правових засад запобігання правопорушенням шляхом ухвалення в Україні спеціального закону (наприклад, про основи запобігання правопорушенням). Такий нормативно-правовий акт має закріпити єдиний підхід до розуміння змісту та складових діяльності із запобігання правопорушенням усіма державними органами, а також докладно врегулювати цю сферу на загальнодержавному рівні. На важливість ухвалення такого закону вже неодноразово звертали увагу як дослідники [8, с. 210; 21, с. 151], так і органи державної влади. На переконання кримінологів, такий нормативний акт сприятиме уніфікації вітчизняного законодавства у сфері запобігання правопорушенням і підвищенню його значущості [18].

Закон має унормувати мету, завдання, засади, принципи та рівні запобігання правопорушенням; визначити об'єкти та підстави

здійснення запобіжної діяльності, суб'єктів запобігання, їхні права й обов'язки, порядок взаємодії між ними та контроль за їхньою діяльністю. Необхідно також детально регламентувати види, форми й методи запобігання; порядок здійснення запобіжних заходів і правові наслідки їх застосування; права й обов'язки осіб, на поведінку яких спрямовано запобіжний вплив [19, с. 373]. Окремо закон має передбачати компенсаторні механізми залучення громадян і організацій до запобіжної діяльності; систему страхування збитків або шкоди, завданої під час проведення відповідних заходів і пов'язаних із ними дій. Важливо також докладно врегулювати порядок документального оформлення заходів запобігання, гарантії законності під час їх здійснення, мету і зміст показників обліку таких заходів як на державному, так і на відомчому рівнях [22, p. 471].

Крім того, у законі слід передбачити необхідність проведення кримінологічної експертизи проєктів загальнодержавних і відомчих нормативно-правових актів та рішень органів державної влади у сферах оборони, безпеки, правопорядку, соціально-економічної політики, які можуть спричинити побічні криміногенні наслідки, а також обов'язковість урахування результатів такої експертизи під час ухвалення відповідних рішень.

Зосередження правових норм про запобігання правопорушенням в окремому нормативному акті з перспективою формування відповідної галузі права сприятиме систематизації та вдосконаленню превентивного законодавства й практики його застосування.

Водночас на шляху ухвалення спеціального закону можуть виникнути низка перешкод, серед яких фахівці виокремлюють: недостатній рівень гармонізації суспільних відносин у державі; неготовність уповноважених суб'єктів запобіжної діяльності, передусім співробітників правоохоронних органів, з огляду на матеріальні, моральні та професійні чинники; а також низький рівень усвідомлення суспільної потреби в такій діяльності. Це, зокрема, проявляється в нерозумінні пов'язаних із нею понять і поляризації суспільних поглядів щодо доцільності запобіжних заходів [5, с. 40].

Також предметом фахових і громадських дискусій, що супроводжують розроблення спеціального закону, стали профілактичні заходи, передбачені окремими законопроєктами. Їх реалізація на практиці могла б призвести до невиправданого розширення повноважень правоохоронних органів держави та порушення прав громадян, зокрема у випадках примусового приводу осіб на профілактичні бесіди без наявності достатніх підстав, або прав юридичних осіб, наприклад шляхом втручання у фінансово-господарську діяльність. Серед причин, що перешкоджають ухваленню відповідного законопроєкту, фахівці також називають тривалі фінансові труднощі, пов'язані з

обмеженими можливостями місцевих і державного бюджетів фінансувати запобіжну діяльність, а також відсутність чітко визначеного порядку такого фінансування на рівні законодавства [9, с. 231–232].

Одночасно з ухваленням спеціального закону слід удосконалити регулювання запобіжної діяльності в галузевому законодавстві, а також у низці нормативно-правових актів, які визначають повноваження суб'єктів цієї діяльності. Зокрема, важливим є системне та послідовне вдосконалення нормативно-правових актів у частині запобігання злочинам з урахуванням впливу ключових суспільних процесів, що детермінують рівень злочинності в країні. Така робота має ґрунтуватися на аналізі тактичного співвідношення кількісних і якісних характеристик об'єктів профілактичного впливу, а також можливостей і ресурсів, які залучаються для реалізації відповідних запобіжних заходів [21, с. 151].

Наступним кроком має стати розроблення механізму реалізації положень відповідного закону у вигляді постанови Кабінету Міністрів України або іншого урядового акта, який регулюватиме діяльність суб'єктів запобігання правопорушенням і міститиме докладні алгоритми її організації та забезпечення [8, с. 211].

Так, одним із можливих варіантів такого документа може бути загальнодержавна програма профілактики правопорушень на п'ятирічний період, а також відповідний план виконання передбачених у ній заходів. Водночас слід враховувати, що така програма потребуватиме належного фінансового забезпечення, адже жодна з програм профілактики правопорушень, ухвалених за роки незалежності України, не була реалізована саме через відсутність відповідного фінансування [7].

Однак українському суспільству слід позбутися ілюзії, що чергове ухвалення навіть якісного закону автоматично вирішить усі наявні проблеми. Адже реалізація закону залежить передусім від людей, які його застосовуватимуть, а отже, кінцевий результат визначатиметься рівнем їхнього професіоналізму та доброчесності. Водночас кожен суб'єкт протидії злочинності має свої внутрішні проблеми. Найгостріше вони виявляються в діяльності органів внутрішніх справ, зокрема Національної поліції України. У перехідний період після створення цього правоохоронного органу, з огляду на низку об'єктивних і суб'єктивних причин, спостерігається помітне зниження професійного рівня працівників, безпосередньо залучених до запобігання правопорушенням. Процес професійної підготовки та виховання співробітників правоохоронних органів потребує постійного вдосконалення. Саме тому необхідно систематично й наполегливо працювати над помилками, щоб забезпечити належну якість виконання запобіжної діяльності [23, с. 335].

Висновки

Сучасне нормативно-правове регулювання діяльності державних органів у сфері запобігання правопорушенням є недосконалим і потребує невідкладного оновлення з урахуванням актуальних потреб правозастосовної практики, наявних наукових розробок і законотворчих напрацювань. Нині правоохоронні органи надають пріоритет репресивним заходам, тоді як запобіганню правопорушенням не приділяється належної уваги: відповідна діяльність здійснюється несистемно, ситуативно та лише в мінімально необхідному обсязі, залишаючись недостатньо інтегрованою в практику. У зв'язку з цим актуальною є потреба в ухваленні закону про основи запобігання правопорушенням, який має визначити загальні напрями, форми та методи запобіжної діяльності, коло її суб'єктів та їхній правовий статус, а також критерії оцінки ефективності цієї роботи. Закон також має стати підґрунтям для ухвалення підзаконних нормативно-правових актів загальнодержавного та відомчого рівнів, які забезпечать його практичну реалізацію. Розроблення такого ґрунтовного законодавчого акта є одним із ключових завдань у формуванні прогресивної системи протидії злочинності в Україні. Водночас формування правових основ цієї системи має спиратися на ретельний кримінологічний аналіз сучасної криміногенної ситуації, що істотно трансформувалася в умовах повномасштабної збройної агресії рф проти України. Крім того, постійного вдосконалення потребує процес професійної підготовки та виховання правосвідомості співробітників правоохоронних органів як ключового чинника ефективності запобіжної діяльності.

Список бібліографічних посилань: 1. Колодяжний М. Г. Прогнозування злочинності як сучасний ренесанс кримінологічного знання // Актуальні проблеми приватного та публічного права : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 96-річчю від дня народження член.-кор. НАПрН України, акад. Міжнар. кадрової акад., заслуж. діяча науки України, д-ра юрид. наук, проф. О. І. Процевського (м. Харків, 28 берез. 2025 р) / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2025. С. 368–371. **2.** Туркевич І. К. Запобігання корупції: проблеми та шляхи удосконалення // Боротьба з корупцією: міжнародний досвід і його актуальність для України : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 12 груд. 2002 р.) / Нац. акад. Служби безпеки України. Київ, 2003. С. 30–32. **3.** Новицький Г. В., Осецький Й. П. Зміст контррозвідувальної діяльності як складової забезпечення національної безпеки України. *Збірник наукових праць Національної академії Служби безпеки України.* 2008. № 21. С. 31–39. **4.** Бугайчук К. Л. Адміністративні проступки: сутність та організаційно-правові заходи їх профілактики : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2002. 20 с. **5.** Денисов С. Ф., Юрасов А. В. Розвиток спеціального законодавства з питань запобігання злочинності в Україні.

Держава та регіони. Серія: Право. 2009. № 4. С. 35–42. **6.** Кавун С. М. До проблеми профілактичної (попереджувальної) роботи підрозділів кримінальної міліції. *Форум права.* 2013. № 2. С. 180–184. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_2_29.pdf (дата звернення: 14.05.2025). **7.** Кальман О. Г. Що протиставити злочинності? // ZN,UA : сайт. 06.03.2009. URL: https://zn.ua/ukr/LAW/scho_protistaviti_zlochinnosti.html (дата звернення: 14.05.2025). **8.** Комаров В. А. Діяльність центрів зв'язків з громадськістю ОВС України щодо зміцнення правопорядку та профілактики правопорушень: організаційно правові питання : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2007. 287 с. **9.** Лесько Н. В. Проблеми правового регулювання профілактики правопорушень в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2014. № 807. С. 231–235. **10.** Литвинов О. М. Сучасні проблеми управління профілактикою злочинів в Україні : монографія. Херсон : Олді-плюс, 2003. 312 с. **11.** Марієнко А. Індивідуальне запобігання злочинам органами внутрішніх справ у системі протидії злочинності: сучасний стан проблеми. *National Law Journal: Theory and Practice.* 2014. No. 3. Pp. 192–197. **12.** Осецький Й. П. Запобігання злочинам у сфері державної безпеки і деякі проблеми його нормативного регулювання. *Державна безпека України.* 2004. № 2 (2). С. 71–76. **13.** Остапенко О. І. Профілактика адміністративних правопорушень (адміністративно-правовий аспект). Львів : Львів. ін-т внутр. справ при Укр. акад. внутр. справ, 2001. 155 с. **14.** Филонов В. П. Состояние, причины преступности в Украине и её предупреждение : монография. Донецк : Донеччина, 1999. 640 с. **15.** Карлаш Р. Ю. Сучасні напрями профілактики професійної злочинності в Україні. *Форум права.* 2011. № 1. С. 442–447. URL: http://nbuv.gov.ua/j-df/FP_index.htm_2011_1_71.pdf (дата звернення: 14.05.2025). **16.** Новицький Г. В. Забезпечення національної безпеки: системно-функціональний аналіз. *Науковий вісник Національної академії Служби безпеки України.* 2006. № 24. С. 66–67. **17.** Калініна А. В. Кримінологічне законодавство України в умовах глобалізації // Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 12–13 жовт. 2017 р.) / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. Харків : Право, 2017. С. 513–516. **18.** Гусаров С. Кримінологічне законодавство // Українська кримінологічна енциклопедія / за заг. ред. В. В. Чернєя, В. В. Сокуренка ; упоряд. О. М. Джужа, О. М. Литвинов ; Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Нац. акад. внутр. справ ; Кримінолог. асоц. України. Харків : Золота миля, 2017. С. 352–353. **19.** Мельник Д. С. Щодо актуальних проблем нормативно-правового регулювання запобігання правопорушенням // Актуальні проблеми приватного та публічного права : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 96-річчю від дня народження член.-кор. НАПрН України, акад. Міжнар. кадрової акад., заслуж. діяча науки України, д-ра юрид. наук, проф. О. І. Процевського (м. Харків, 28 берез. 2025 р) / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2025. С. 371–375. **20.** Мельник Д. С. Сучасні проблеми нормативно-правового регулювання

запобігання злочинам та іншим правопорушенням у сфері нелегальної міграції. *Державна безпека України.* 2010. № 18. С. 109–115. **21.** Павленко С. О. Тактика запобігання злочинам // Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення : матеріали міжвуз. наук.-практ. круг. столу (м. Київ, 21 квіт. 2018 р.) / МВС України, Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2018. С. 150–151. **22.** Мельник Д. С. Щодо потреби удосконалення нормативно-правового регулювання запобігання правопорушенням в Україні // Omul, criminologia, ştiinţa : conferinţă ştiinţifică internaţională (Chişinău, 24 martie 2023). Chişinău : Institutul de Ştiinţe Penale şi Criminologie Aplicată, 2023. Vol. 1. Pp. 469–472. **23.** Павленко С. О. Підготовка поліцейських в умовах реформування системи освіти МВС України відповідно до європейських стандартів. *Молодий вчений.* 2017. № 4 (44). С. 331–336.

Надійшла до редколегії 19.05.2025

Прийнята до опублікування 11.06.2025

Melnyk D. S. Current Issues in Normative and Legal Regulation of Crime Prevention in Ukraine: Necessity for Improvement

The article reflects the actual state of legal regulation of activities aimed at preventing crimes and other offences in Ukraine. Undoubtedly, there are problematic aspects and a necessity for improvement.

In particular, Ukraine currently lacks an adequate legislative framework for the prevention of offences that would correspond to the growing level of crime and threats to Ukraine's national security. In the absence of a special law, a significant part of the organisational issues of offence prevention is regulated by the statutes and, consequently, by departmental regulations.

There are also problematic issues in law enforcement practices regarding crime prevention: such activities focus not on the causes and conditions of crime and its development, but on the end results of criminal activity, which are mainly addressed through repressive measures. The insufficient level of professional training of the staff involved affects the effectiveness of crime prevention.

As a result, law enforcement agencies give priority to repressive measures and do not pay sufficient attention to the prevention of offences: it is often carried out in an unsystematic, situational manner and to the minimum extent necessary, and therefore remains insufficiently implemented in the practice of Ukrainian law enforcement agencies.

Based on the results, measures to improve legislative regulation of prevention in Ukraine have been proposed. It is necessary to adopt the law 'On the Fundamentals of Crime Prevention' and to develop regulatory and legal acts at the state and departmental levels aimed at its implementation and to ensure their implementation. The process of training and educating law enforcement officers in legal awareness requires constant improvement.

Keywords: crimes, offences, prevention, regulatory and legal regulation, problems, improvement.

УДК 343.9:355.1(477) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.21

Юрій Володимирович Орлов,
доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 1,
кафедра кримінального права і кримінології (завідувач);
https://orcid.org/0000-0003-1981-0794,
e-mail: orlov1284@ukr.net

Сергій Володимирович Щебетун,
Головне управління Національної поліції в Харківській області,
полк поліції особливого призначення (командир),
e-mail: nutabird@gmail.com

Проблеми формування та реалізації кримінально-правової політики протидії тероризму і збройній агресії

Статтю присвячено дослідженню проблем формування та реалізації кримінально-правової політики протидії тероризму та збройній агресії. Виявлено, описано та пояснено наявні протиріччя між логіками миру і війни в контексті конкуренції антитерористичної та антивоєнної парадигм. Доведено, що такі суперечності призводять до неправильного застосування закону та порушення принципу рівності громадян перед ним. Запропоновано шляхи усунення цих протиріч шляхом зміни підходів до кваліфікації терористичних злочинів і врахування збройного конфлікту як контекстуального елемента складу відповідних суспільно небезпечних діянь.

Ключові слова: тероризм, терористичний акт, агресія, контекстуальний елемент, збройний конфлікт, воєнний злочин, колабораційна діяльність, державна зрада, кримінально-правова політика, кваліфікація.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Формування та успішна реалізація належної, адекватної широкому соціальному контексту кримінально-правової політики будь-якої держави, особливо тієї, що перебуває у стані війни, є однією з ключових умов збереження стійкості правової системи, забезпечення захисту прав людини, інтересів суспільства і держави, довкілля, міжнародного правопорядку, а також встановлення історичної правди як елемента перехідного правосуддя. У цьому зв'язку заслуговує на особливу увагу той факт, що з початком збройної агресії росії проти України у вітчизняному правовому полі сформувалась унікальна ситуація: паралельно реалізуються два напрями кримінально-

© Орлов Ю. В.,
Щебетун С. В., 2025

правової політики – антитерористичний та антивоєнний. Причому в низці випадків між ними спостерігається комплементарність, проте часто вона поступається місцем штучно створеній конкуренції, що призводить до неадекватного застосування кримінально-правових норм. Ця ситуація вимагає концептуального перегляду та зміни підходів.

Стан дослідження проблеми

Проблеми кримінально-правової протидії терористичним злочинам і злочинам, пов'язаним зі збройною агресією, опинилися у фокусі наукової уваги Н. О. Антонюк, В. І. Борисова, В. О. Глушкова, Ю. Б. Данильченка, О. О. Дудорова, В. П. Ємельянова, О. О. Житного, О. М. Литвинова, Р. О. Мовчана, В. О. Навроцького, Є. О. Письменського, В. В. Сокуренка, В. О. Тулякова, П. Л. Фріса, М. І. Хавронюка, В. В. Шаблистого, К. В. Юртаєвої, А. М. Ященка та інших дослідників. Водночас і досі не розроблено чітких критеріїв для розмежування антитерористичного та антивоєнного сегментів кримінально-правової політики в умовах міжнародного збройного конфлікту, що відбувається на території України внаслідок збройної агресії росії.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є виявлення, опис і пояснення основних суперечностей між наявною кримінально-правовою політикою протидії тероризму та збройній агресії і тією, що вважається належною, а також формулювання пропозицій щодо усунення виявлених проблем.

Завданнями дослідження є:

– визначення показників стану кримінально-правової протидії тероризму;

– виявлення та опис невідповідностей і протиріч між суспільним запитом та наявною кримінально-правозастосовною практикою у сфері протидії тероризму та відсічі збройної агресії;

– встановлення можливих шляхів усунення виявлених суперечностей.

Наукова новизна дослідження

Удосконалено наукові засади забезпечення комплементарності кримінально-правової політики у сфері протидії тероризму та відсічі збройної агресії. Подальшого розвитку набуло розуміння ролі збройного конфлікту як контекстуального чинника при оцінці посягань на життя й здоров'я військовослужбовців та інших представників сектору безпеки і оборони України.

Виклад основного матеріалу

Агресія російської федерації проти України, що розпочалася 20 лютого 2014 р., виявила цілий комплекс проблем не лише у сфері

забезпечення національної безпеки та захисту державності від загроз військового характеру, а й у формуванні та реалізації державної політики у сфері протидії злочинності, пов'язаної зі збройною агресією. Як відомо, першою реакцією на активізацію діяльності незаконних збройних формувань на території Донецької та Луганської областей стало оголошення про початок проведення Антитерористичної операції (далі – АТО)[1], починаючи з 14 квітня 2014 р., та розгортання правозастосовної діяльності саме в антитерористичній парадигмі з відповідними правовими режимами[2], обмеженнями й наслідками, що з неї випливають.

Водночас паралельно формувалась та реалізовувалась політика відсічі збройної агресії. Красномовним є Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором[3]. Незважаючи на визначення агресії, закріплене в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 р. (зокрема, як заслання державою озброєних банд, груп, іррегулярних сил або найманців, що здійснюють акти збройного насильства проти іншої держави – п. «g» ч. 1 ст. 3), а також на численні дипломатичні зусилля щодо визнання росії державою-агресором, а її дій проти України – актом агресії, включаючи окупацію та анексію частини територій, українські правоохоронні й судові органи у кримінально-правовому вимірі наполегливо продовжували кваліфікувати

1 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» : Указ Президента України від 14.04.2014 № 405/2014 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014 (дата звернення: 28.02.2025).

2 Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції : Закон України від 02.09.2014 № 1669-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18 (дата звернення: 28.02.2025).

3 Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором : постанова Верховної Ради України від 27.01.2015 № 129-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-19 (дата звернення: 28.02.2025).

такі дії як тероризм. Ця двоїстість, стан якої описується в наукових працях Ю. Б. Данильченка [1; 2] та В. В. Сокуренка [3], знайшла своє відображення в концептуалізації і техніко-юридичному оформленні логіко-семантичної конструкції «агресія шляхом підтримання терористичної діяльності» (зокрема, використовується у преамбулі Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»[1]). З юридичної точки зору – це нонсенс. Згадані два феномени – агресія і тероризм – не можуть бути поєднані в єдиній логіко-юридичній конструкції, адже вони належать до різних сфер суспільно небезпечних діянь і оцінюються в різних парадигмах, перцептивно-мисленнєвих системах. Агресія є значно складнішим феноменом, ніж тероризм, оскільки поглинає його та виводить систему зовні схожих діянь на принципово інший рівень цілепокладання, організації й концептуалізації. Відповідно, рівень осмислення та реалізації контрзаходів, зокрема в межах кримінально-правової політики, також має бути якісно іншим.

Натомість лише 30 квітня 2018 р. відбувся умовний перехід від антитерористичного формату та формату відсічі збройної агресії через комплекс заходів у межах операції Об'єднаних сил (далі – ООС). Більше чотирьох років знадобилося для того, щоб спробувати адаптувати державну безпекову, кримінально-правову політику до запитів протидії агресії в контексті міжнародного збройного конфлікту. Водночас повноцінний концептуальний та правозастосовний транзит не відбувся. Про це свідчить декілька обставин.

По-перше, рішення про початок проведення ООС, яке було ухвалене Радою національної безпеки і оборони України та затверджено Указом Президента України 30 квітня 2018 р. № 116/2018, має назву «Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях»[2]. Тож фактично йшлося лише про масштабування АТО, певну зміну в організації та управлінні її проведенням.

По-друге, на правозастосовному рівні у форматі діяльності правоохоронних і судових органів не відбулося жодних змін. Так звані Донецька народна республіка (далі – ДНР) та Луганська народна республіка

[1] Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18 (дата звернення: 28.02.2025).

[2] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 року «Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях» : Указ Президента України від 30.04.2018 № 116/2018 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/2018 (дата звернення: 28.02.2025).

(далі – ЛНР) продовжували визнаватися терористичними організаціями. За участь у них так само притягали до кримінальної відповідальності за ст. 258-3 Кримінального кодексу України (далі – КК України), а низка фактів застосування зброї, обстрілів з боку тимчасово окупованих територій, атаки на цивільні об'єкти й інші типові прояви збройного конфлікту кваліфікувалися як теракти (ст. 258 КК України). Це підтверджується статистичною картиною за 2014–2021 рр. (див. рис. 1).

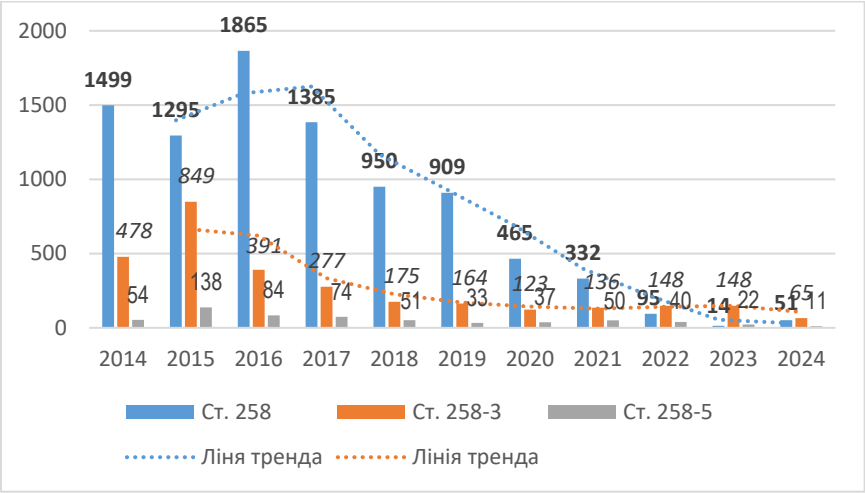

Примітка: вісь абсцис – роки; вісь ординат – кількість випадків.

Рис. 1. Графічне зображення динаміки відтворення злочинів, передбачених статтями 258, 258-3 та 258-5 КК України (2014–2024)

Із аналізу статистичних даних чітко видно, що за умов існування на території України міжнародного збройного конфлікту, який є наслідком і проявом збройної агресії російської федерації проти нашої держави, від самого початку такого конфлікту сформувався кримінально-правозастосовний підхід саме в антитерористичній логіці. Такий підхід зовсім не відповідав фактичним обставинам відсічі збройної агресії. І хоча протягом 2018–2021 рр. спостерігається тенденція до зниження кількості зареєстрованих терористичних актів, участі в терористичних організаціях, фінансування тероризму, цю тенденцію не можна розглядати як результат переходу до логіки протидії збройній агресії на противагу антитерористичним практикам.

Головним аргументом є те, що така тенденція була закладена ще у 2017 р., тобто до переходу від АТО до ООС, і за показниками терористичних актів корелює з перебігом самого збройного конфлікту та веденням бойових дій.

По-третє, з початком повномасштабного агресії росії проти України 24 лютого 2022 р. відбулося істотне скорочення кількості зареєстрованих злочинів терористичної спрямованості та лавиноподібне зростання воєнних злочинів (ст. 438 КК України). Так, у 2022–2023 рр. було 148 злочинів, передбачених ст. 258 КК України, що більш ніж удвічі менше за аналогічний показник 2021 р. У 2024 р. облікована кількість таких злочинів була ще меншою – 65. Тобто відбулося ще більш ніж удвічі скорочення рівня таких злочинів. Безумовно, це свідчить про поступову й упевнену зміну концепції правозастосування та підходу до юридичної кваліфікації дій осіб у складі так званих ДНР і ЛНР як колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК України). Однак процес цього парадигмального переходу досі не завершено. Він виявляє істотну інертність і залежність від усталених практик кримінально-правової кваліфікації, які, очевидно, не відповідають контексту застосування закону про кримінальну відповідальність. Це добре помітно на практиці притягнення до кримінальної відповідальності за участь у терористичній організації (ст. 258-3 КК України): навіть на тлі значного скорочення реєстрації терористичних актів (ст. 258 КК України), починаючи з 2022 р., все ще зберігається високим рівень реєстрації участі в терористичній організації, що значно перевищує і рівень терактів, і рівень фінансування тероризму (ст. 258-5 КК України).

Так, вироком Шевченківського районного суду м. Києва від 14 серпня 2023 р. засуджено особу за вчинення злочину, передбаченого ст. 258-3 КК України (за ознакою участі в терористичній організації), яка фактично працювала в незаконно створеному у 2016 р. органі з виконання покарань, вербувала засуджених до співпраці з фсб рф з метою проведення ними підривної діяльності проти України після їхнього звільнення та переправлення на контрольовані урядом України території. При цьому суд констатує: «У квітні 2014 року на території Донецької області створено терористичну організацію “Донецька народна республіка” (далі – “ДНР”), у складі якої з метою здійснення терористичних актів створені незаконні озброєні підрозділи»[1]. І далі: «Учасниками терористичних організацій “ДНР” та “ЛНР” здійснюються захоплення адміністративних будівель і ключових

[1] Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 14.08.2023 : справа № 761/26623/22, провадження № 1-кп/761/972/2023 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113598013 (дата звернення: 28.02.2025).

об'єктів інфраструктури на території Донецької області та Луганської області, акти застосування збройної сили проти держави України, чиниться збройний опір правоохоронним органам України *та іншим представникам сил антитерористичної операції* (курсив наш. – *Ю. О.*) у відновленні територіальної цілісності України та забезпеченні правопорядку, вчиняються інші злочини»[1]. Зауважимо, що у 2023 р. суд у своєму вироку вказує на збройний опір силам АТО. Це, звісно, можна пояснити технічною помилкою, що трапляється під час використання шаблонів судових рішень в аналогічних справах. Але проблема є глибшою за просту неуважність працівників судових органів. Слід говорити саме про інертність хибної кримінально-правової політики. Так звані ДНР та ЛНР були і є типовими окупаційними адміністраціями, запровадженими державою-агресором на території України. Спроби легітимізувати їх за допомогою специфічних назв – не більше ніж гра в імітацію. І це було серйозною помилкою з боку української влади – прийняти ці правила гри та діяти відповідно до них, запровадивши згадані симулякри в національне правове поле, юридичний термінообіг і, без належного обґрунтування, фактично вивівши агресора з-під справедливого впливу кримінальної юстиції за злочин агресії, пов'язані з ним воєнні злочини та низку кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки колабораційного характеру.

До речі, у жодному іншому вимірі правової діяльності, крім двоїстої (або ж роздвоєно-суперечливої) національної правозастосовної практики, терористичну діяльність так званих ДНР та ЛНР не вдалося встановити. Так, Міжнародний Суд ООН у справі за позовом України проти росії щодо застосування Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (Україна проти російської федерації) констатував, що російська федерація, не вживши заходів щодо розслідування фактів, які містяться в інформації, отриманій від України, щодо осіб, які ймовірно вчинили злочин, передбачений ст. 2 Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму, порушила своє зобов'язання за п. 1 ст. 9 зазначеної Конвенції. Суд відхиляє всі інші подання України щодо Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму[2]. Отже, Міжнародний суд ООН не знайшов достатніх доказів того, що йдеться про терористичну діяльність та участь

[1] Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 14.08.2023 : справа № 761/26623/22, провадження № 1-кп/761/972/2023 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113598013 (дата звернення: 28.02.2025)..

[2] Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of

російської федерації у її фінансуванні. Єдине, чого домоглася Україна за цим позовом, – це визнання порушення з боку держави-агресора, яке полягало в бездіяльності щодо розслідування ймовірних фактів фінансування тероризму. І таке рішення видається закономірним.

Примітно, що в іншому обвинувальному вироку небезпідставно стверджується: «Основною метою діяльності вказаної *окупаційної адміністрації* Російської Федерації *з ознаками державного утворення* (курсив наш. – *Ю. О.*) так званої "ДНР" є дії, направлені на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканості, обороноздатності, державній, економічній та інформаційній безпеці України»[1]. Сам же винний, як зазначено у вироку, усвідомлював факт активної підривної діяльності рф проти України шляхом вчинення злочину збройної агресії та тимчасової окупації території України в Донецькій області[2]. І далі: «ОСОБА_3, бажаючи допомогти в проведенні цієї підривної діяльності та зробити свій особистий внесок в участі у захопленні державної влади України, особисто взяв участь в утворенні та функціонуванні на території Донецької області системи незаконних органів окупаційної влади, у тому числі судових, з метою становлення і зміцнення окупаційної влади та недопущення контролю державної влади в Україні на території Донецької області та винесенні "псевдосудових" актів (рішень) від імені окупаційної влади так званої "Донецької народної республіки" для створення "власної судової гілки влади" "псевдодержавного утворення ДНР"»[3]. Таким чином, суд цілком обґрунтовано дійшов висновку, що так звані ДНР і ЛНР є окупаційними адміністраціями російської федерації, а метою їх створення була окупація частини території України та здійснення підривної діяльності проти нашої держави. Це аж ніяк не тероризм.

Однак зрештою суд робить парадоксальний висновок щодо кваліфікації дій колишнього судді, які полягали в його участі в незаконному органі влади «Новоазовський районний суд Донецької народної республіки», створеному на тимчасово окупованій території Донецької області, як участь у терористичній організації (ч. 1 ст. 258-3 КК

All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation) // International Court of Justice : офіц. сайт. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/166/166-20240131-pre-01-00-en.pdf (дата звернення: 28.02.2025).

[1] Вирок Вільнянського районного суду Запорізької області від 25.02.2025 : справа № 175/3321/22, провадження № 1-кп/314/80/2025 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125381304 (дата звернення: 28.02.2025).

[2] Там само.

[3] Там само.

України)[1]. Очевидно, що така кваліфікація є хибною та зумовлена тяглістю помилкової антитерористичної політики, запровадженої ще у 2014 р. у відповідь на збройну агресію російської федерації проти України. Відповіддю на збройну агресію має бути політика її відсічі як складова політики забезпечення національної безпеки, миру та міжнародного правопорядку, а не антитерористична політика як елемент забезпечення громадської безпеки. Відповідною цьому має бути і кримінально-правова політика – з відповідними підходами до кваліфікації таких дій як кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки, а також проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

У протилежному випадку, продовжуючи дотримуватися антитерористичної логіки як логіки звичайної кримінально-правової політики, довелося б притягати до кримінальної відповідальності будь-яких комбатантів за незаконне поводження зі зброєю (ст. 263 КК України), незаконне перетинання державного кордону України (ст. 332-2 КК України), посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України), що становило б явне та грубе порушення базових і загальновідомих положень міжнародного гуманітарного права. Саме тому Офісом Генерального прокурора України 17 березня 2022 р. видано документ під назвою «Лист-орієнтування про застосування положень міжнародного гуманітарного права щодо поводження з військовополоненими та особливостей кваліфікації їх дій за Кримінальним кодексом України», де вказано, що військовослужбовці збройних сил російської федерації «не несуть відповідальності за факт участі у збройному конфлікті» та що раніше відкриті кримінальні провадження підлягають закриттю у зв'язку з відсутністю в їх діяннях складу злочину [4, с. 40].

При тому, що комбатантами за міжнародним гуманітарним правом вважаються не лише військовослужбовці регулярних збройних сил держави (у нашому випадку – російської федерації як держави-агресора), а й усіх інших організованих збройних сил, груп і підрозділів, що діють на боці відповідної держави (ч. 1 ст. 43 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року)[2]. Відповідно, застосування до них інструментів з арсеналу ординарного кримінально-правового впливу, зокрема

[1] Там само.

[2] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 28.02.2025).

норм про кримінальну відповідальність за терористичні злочини, вимагало б послідовного застосування й інших кримінально-правових норм, що стосуються звичайних (невоєнно-контекстуальних) кримінальних правопорушень, що, своєю чергою, порушувало б зобов'язання України за міжнародним правом. Водночас це стосується лише комбатантів як законних учасників збройного конфлікту.

Результатом остаточної адаптації кримінально-правової політики України до умов збройного конфлікту має стати перехід до кваліфікації подібних дій, у разі наявності відповідних підстав, за статтями, що передбачають кримінальну відповідальність громадян України за державну зраду, колабораційну діяльність, посягання на територіальну цілісність України. Що ж до бойових суб'єктів – комбатантів, то їхні дії слід кваліфікувати не як участь у терористичних організаціях чи терористичні акти, а як прояви воєнного колабораціонізму та воєнні злочини. Такий підхід зумовлений логікою війни та парадигмою відсічі збройної агресії, що її здійснює російська федерація із залученням частини місцевого населення на тимчасово окупованих територіях – і не лише там.

У цьому ж контексті слід переосмислити практику кваліфікації низки інших діянь, що вчиняються поза межами тимчасово окупованих територій або територій активних воєнних дій, і які нині оцінюються як терористичні акти.

Показовим прикладом неправильної правової кваліфікації дій винних осіб може слугувати так званий Кам'янець-Подільський кейс. Лише коротко нагадаємо основні його обставини. Цивільна особа 5 лютого 2025 р. підійшла до контрольно-пропускного пункту Кам'янець-Подільського районного Територіального центру комплектування та соціальної підтримки (далі – ТЦК та СП) із сумкою в руках і попросила передати нібито передачу. У цей момент стався вибух, унаслідок якого тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості отримали вісім військовослужбовців. Цивільна особа, яка доставила вибуховий пристрій до місця злочину, загинула. У подальшому в процесі розслідування Служба безпеки України та Національна поліція спільними зусиллями затримали двох агентів рф. Фігуранти «втемну» використали кур'єра служби доставки, щоб привезти вибухівку до цілі, яку визначили спецслужби рф. Зловмисниками виявились місцевий наркозалежний та 17-річний студент міського коледжу, яких завербували через Telegram-канал із пошуку «легкого» заробітку. Обидва фігуранти діяли окремо, але мали спільного російського куратора. За його інструкцією неповнолітній агент виготовив саморобний вибуховий пристрій. Для максимального ураження він начинив його гайками та обрізками арматури, а для дистанційної детонації спорядив мобільним телефоном. Потім студент заклав вибуховий пристрій у схованку та передав геолокацію своєму куратору з фсб.

Представник російської спецслужби повідомив координати іншому агенту-наркозалежному, який у подальшому забрав вибухівку. Згодом наркозалежний мав доставити вибуховий пристрій під виглядом посилки до будівлі ТЦК та СП. Зрозумівши, що його можуть спробувати ліквідувати як свідка, він замовив доставку. Коли кур'єр прибув до контрольно-пропускного пункту ТЦК та СП, вибуховий пристрій підірвали дистанційно разом із ним[1].

Голова Національної поліції Іван Вигівський на брифінгу щодо події в Кам'янці-Подільському чітко вказав: «Поліцейські ще з минулого року орієнтовані на те, що спецслужби російської федерації конкретно *полюють за всіма Силами безпеки і оборони, в тому числі за поліцейськими, і конкретно за Територіальними центрами комплектування і соціальної підтримки*»[2] (курсив наш. – *Ю. О.*). Водночас очільник Національної поліції зазначив, «що є спільне розуміння разом зі Службою безпеки, що це – конкретна атака спецслужб російської федерації з метою створити хибну думку у суспільстві, дестабілізувати ситуацію і створити негативне ставлення до Сил безпеки та оборони в нашій країні»[3]. Ці судження є певною мірою суперечливими.

По-перше, якщо йдеться про буквально «полювання» за силами безпеки і оборони України, включаючи ТЦК та СП, то це означає лише те, що країна перебуває у стані війни, і ворог намагається знищити провідний соціальний інститут оборонного значення. І в логіці війни це нормально. Ненормальними є, вочевидь, як сама агресія рф проти України, так і численні засоби, які обирає ворог для ведення війни з порушенням норм міжнародного гуманітарного права.

По-друге, мета сформувати хибну думку в суспільстві й викликати негативне ставлення до сил безпеки та оборони – також цілком зрозуміла. Проте проблема полягає в тому, що така мета не є характерною для суб'єктивної сторони складу злочину за ст. 258 КК України «Терористичний акт». Цілі терористичних актів (як обов'язкові ознаки суб'єктивної сторони складу злочину), принаймні відповідно

---

1 СБУ та Нацполіція затримали агентурну групу рф, яка на замовлення російських спецслужб підірвала кур'єра з вибухівкою біля ТЦК у Кам'янці-Подільському // Управління Служби безпеки України у Львівській області : офіц. Facebook-сторінка. 17.02.2025. URL: https://www.facebook.com/ssu.lviv (дата звернення: 28.02.2025).

2 За підривами ТЦК та адмінбудівель поліції стоїть фсб росії, а головна їх мета – дискредитація ролі ТЦК та правоохоронців, – Іван Вигівський // Кіберполіція України : офіц. сайт. 05.02.2025. URL: https://cyberpolice.gov.ua/news/za-pidryvamy-tczk-ta-adminbudivel-policziyi-stoyit-fsb-rosiyi-a-golovna-yix-meta--dyskredytacziya-roli-tczk-ta-pravooxoronnczivv---ivan-vygivskyj-925/ (дата звернення: 10.02.2025).

3 Там само.

до чинного кримінального законодавства та усталених у доктрині підходів (див. праці В. П. Ємельянова [5; 6; 7], Н. В. Коломієць [8] та ін.), не корелюють з тими, що були озвучені на брифінгу. Імовірно, можна говорити про недосконалу конструкцію юридичного складу терористичного акту. Утім, як видається, головна проблема полягає в іншому – у хибному визначенні контексту злочинних дій. Ще раз наголосимо: тероризм за загальним правилом є кримінальним феноменом мирного часу. Ситуація війни докорінно змінює формат правового регулювання, оскільки в ньому з'являється контекстуальний елемент, що визначає кваліфікацію низки кримінальних правопорушень – збройний конфлікт. Суспільно небезпечні діяння, вчинені в цьому контексті, тобто під час збройного конфлікту і задля досягнення його цілей (у випадку з діями спецслужб рф – цілей агресії), слід розглядати передусім крізь призму воєнних злочинів.

Зміна правозастосовної оптики з антитерористичної на воєнно-контекстуальну неминуче спричинить і зміну кваліфікації злочинних дій. У ній можливо виокремити принаймні дві групи суб'єктів: перша – спеціальні служби російської федерації, які організували злочин та керували його вчиненням; друга – громадяни України, які у співпраці з представниками країни-агресора забезпечили його виконання. Ведучи мову про першу групу суб'єктів та беручи до увагу ту інформацію, яку можливо отримати з відкритих джерел, виявляється, що в контексті збройного конфлікту йдеться про атаку на законну військову ціль (військовослужбовці Збройних Сил України, комбатанти), але незаконними методами – через використання цивільної особи, яка створює хибне враження правомірності її дії, а отже, неможливості її атакувати у відповідь. У категоріях міжнародного гуманітарного права такі дії кваліфікуються як віроломство. Щодо другої категорії, то їхні дії варто кваліфікувати як пособництво вчиненню воєнного злочину (ч. 5 ст. 27 та ч. 2 ст. 438 КК України) та державну зраду за ознакою надання допомоги іноземній державі у проведенні підривної діяльності проти України, вчинене в умовах воєнного стану (ч. 2 ст. 111 КК України).

Таким чином, йдеться не про терористичний акт (ст. 258 КК України), а про воєнний злочин, передбачений ч. 2 ст. 438 КК України, за ознакою інших порушень законів війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України[1], що спричинило загибель людини. Під «іншими порушеннями законів війни» в цьому випадку слід розуміти застосування такого забороненого методу ведення війни, як віроломство.

[1] Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 28.02.2025).

Відповідно до п. «b» ст. 23 Гаазької конвенції 1907 р. особливо забороняється віроломно вбивати чи ранити осіб, що належать до нації або армії супротивника[1]. Згідно зі ст. 37 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 р. так само встановлюється заборона віроломства: «Заборонено вбивати, завдавати поранення або брати в полон противника, вдаючись до віроломства. Віроломством вважаються дії, спрямовані на те, щоб викликати довіру противника і примусити його повірити, що він має право на захист і зобов'язаний надати такий захист згідно з нормами міжнародного права, застосовуваного в період збройних конфліктів, з метою обману такої довіри. Прикладами такого віроломства є дії:

a) симулювання наміру вести переговори під прапором перемир'я або симулювання капітуляції;

b) симулювання виходу із строю внаслідок поранення або хвороби;

c) симулювання володіння статусом цивільної особи або некомбатанта; і

d) симулювання володіння статусом, що надає захист, шляхом використання знаків, емблем або форменого одягу Організації Об'єднаних Націй, нейтральних держав, які не є сторонами, що перебувають у конфлікті»[2].

У Кам'янець-Подільському кейсі цивільна особа – кур'єр, який приховано доставив вибуховий пристрій до будівлі ТЦК та СП, – була використана представниками держави-агресора для того, щоб викликати довіру до її статусу та намірів, не пов'язаних із веденням бойових дій і завданням шкоди життю та здоров'ю військовослужбовців Збройних Сил України. Саме ця обставина зумовила можливість наближення на критично близьку до військовослужбовців відстань із подальшим їх ураженням внаслідок дистанційного підриву вибухового пристрою.

Показовим також є те, що до складу злочину, передбаченого ст. 258 КК України, не було внесено змін і доповнень, пов'язаних із такою обтяжуючою обставиною, як вчинення теракту в умовах воєнного стану (за аналогією з державною зрадою, диверсією та низкою інших кримінальних правопорушень). Це, звісно, можна було б

[1] IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі : від 18.10.1907 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222 (дата звернення: 28.02.2025).

[2] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 28.02.2025).

розглядати як прояв непослідовності в адаптації кримінального законодавства до викликів війни. Проте з нашої перспективи у випадку застосування ст. 258 КК України доцільно говорити про усвідомлений підхід, що відображає розуміння відмінностей між контекстами війни й тероризму. Ці явища різні за своєю природою та вимагають відмінних підходів до кваліфікації зовні схожих суспільно небезпечних діянь.

Проте варто бути свідомим і того, що перспектива припинення бойових дій на території України поєднана з низкою криміногенних ризиків перехідного періоду, серед яких кримінальний екстремізм і тероризм. Тому, відмежовуючи антитерористичну політику від політики правового забезпечення відсічі збройної агресії, варто все ж формувати готовність сектору безпеки нашої держави до оперативного й адекватного реагування на імовірні виклики саме терористичної спрямованості. Останні можуть бути пов'язані зі спробами держави-агресора делегітимізувати й дискредитувати органи державної влади, спровокувати міжнародне ускладнення або із впливом окремих осіб на ухвалення рішень органами державної влади чи привернення уваги до своїх поглядів, як-от у справі підриву трьох бойових гранат депутатом Керецьківської сільської ради Хустського району Закарпатської області у приміщенні цієї ж сільської ради, внаслідок чого 25 осіб зазнали тілесних ушкоджень різного ступеня, двоє з яких померли[1].

Висновки

Конфлікт логік миру і війни у вимірі конкуренції антитерористичної та антивоєнної парадигм призводить до неправильного застосування закону, порушень принципу рівності громадян перед законом і, як наслідок, порушення принципу верховенства права. Таку ситуацію слід усунути негайно. Цього можливо досягти передусім на рівні діяльності органів досудового розслідування через роз'яснення, листи-орієнтування Генерального прокурора щодо підходів до кваліфікації діянь, а також на рівні судової практики – через правові позиції Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду.

Список бібліографічних посилань: 1. Данильченко Ю. Б. Тероризм: феномен, детермінація, протидія : монографія. Харків : Золота миля, 2018. 478 с. **2.** Данильченко Ю. Б. Визначення змісту терористичного акту в епоху інформаційного суспільства. *Наше право.* 2017. № 3. С. 51–57. **3.** Сокуренко В. В. Кримінологічні засади протидії воєнно-агресивній злочинності в контексті збройного конфлікту в Україні : монографія.

[1] Вирок Свалявського районного суду Закарпатської області від 22.11.2024 : справа № 306/762/24, провадження № 1-кп/306/222/24 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123228999 (дата звернення: 28.02.2025).

Харків : Право, 2024. 576 с. **4.** Навроцький В. О. Про так званий «імунітет комбатанта». *Право України.* 2023. № 5. С. 39–54. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2023-05-039. **5.** Ємельянов В. П. Антитерористичне законодавство: поняття, система, шляхи вдосконалення : монографія. Харків : Право, 2016. 88 с. **6.** Ємельянов В. П. Злочини терористичної спрямованості : монографія. Харків : Рубікон, 1997. 160 с. **7.** Ємельянов В. П. Питання вдосконалення кримінально-правових норм, спрямованих на протидію тероризму // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 13–14 жовт. 2011 р.) / Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» ; Ін-т вивч. проблем злочинності Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2011. С. 292–296. **8.** Зайцев Г. В., Коломієць Н. В. Диверсія та терористичний акт, проблеми кваліфікації. *Порівняльно-аналітичне право.* 2023. № 6. С. 571–575. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.100.

Надійшла до редколегії 06.03.2025

Прийнята до опублікування 11.04.2025

Orlov Yu. V., Shchebetun S. V. Problems of Formation and Implementation of the Criminal Law Policy of Counteraction to Terrorism and Armed Aggression

The article is devoted to the study of the problem of formation and implementation of the criminal law policy of counteraction to terrorism and armed aggression. It identifies, describes and explains the existing contradictions between the logics of peace and war in the dimension of competition between the anti-terrorist and anti-war paradigms. It is proved that they lead to misapplication of the law and violations to the principle of equality for citizens before the law. In addition, the ways of eliminating contradictions are proposed by changing approaches to the qualification of terrorist crimes, taking into account the armed conflict as a contextual element in the composition of relevant socially dangerous acts.

The final adaptation of the criminal law policy of Ukraine to its implementation in the context of the armed conflict should result in the transition to the qualification of such actions, and in cases where there are grounds for this, under articles providing for criminal liability of Ukrainian citizens for high treason, collaboration, and encroachment on the territorial integrity of Ukraine. As for the combatants, their actions should be qualified not as participation in terrorist organisations, not as terrorist acts, but as a manifestation of military collaborationism, as war crimes. This is required by the logic of war and the paradigm of repulsing the armed aggression carried out by the russian federation with the support of a part of the local population of Ukraine. In the same context, it is necessary to rethink the practice of qualifying a number of other acts committed outside the occupied territory or the territory of active hostilities and currently being legally assessed as terrorist acts.

It is emphasised that the prospect of cessation of hostilities on the territory of Ukraine is combined with a number of criminogenic risks of the transition period, including criminal

extremism and terrorism. Therefore, by distinguishing the anti-terrorist policy from the policy of legal support for repelling armed aggression, it is necessary to form the readiness of the security sector of our state to respond promptly and adequately to possible terrorist challenges. The latter may be related to the aggressor state's attempts to delegitimise state authorities, provoke international complications, etc.

Keywords: terrorism, terrorist act, aggression, contextual element, armed conflict, war crime, collaboration, treason, criminal law policy, qualification.

УДК 343.53+343.72](477) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.22

Симон Олександрович Сербенюк,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
відділ організації наукової діяльності (науковий співробітник);
https://orcid.org/0000-0002-6806-6319,
e-mail: simon6@ukr.net

Кримінально-правова характеристика складів кримінальних правопорушень, передбачених статтею 190 Кримінального кодексу України

Шахрайство як кримінальне правопорушення проти власності має місце в широкому спектрі суспільних відносин, зокрема побутових, економічних тощо. В останні роки спостерігається тенденція до зростання кількості таких кримінальних правопорушень. Статтю присвячено огляду основних аспектів кримінально-правової характеристики складу шахрайства як кримінального правопорушення, передбаченого статтею 190 Кримінального кодексу України. Окрім аналізу ключових ознак складу кримінального правопорушення, розглянуто статистичні дані щодо характеристик суб'єкта і кількісних показників.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, кримінальні правопорушення проти власності, шахрайство, огляд судової практики, Конституція України.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Конституція України закріплює невідчужуваність і непорушність прав і свобод людини, її рівність у правах (ст. 21), а також гарантує права і свободи людини та громадянина (ст. 22). Окремо наголошується на забезпеченні та непорушності права власності, що набувається у визначеному законом порядку, забороняється протиправне позбавлення права власності (ст. 41). Захист прав усіх без винятку суб'єктів права власності та господарювання забезпечується державою (ст. 13). Лише в умовах воєнного або надзвичайного стану Основний Закон передбачає можливість примусового відчуження об'єктів права приватної власності на визначених законом підставах і в порядку, передбаченому законом, але за умови попереднього та повного відшкодування їхньої вартості (ст. 41)[1].

[1] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 17.05.2025).

© Сербенюк С. О., 2025

Таким чином, на основі положень Конституції України логічною є криміналізація шахрайства – внесення до Кримінального кодексу України[1] (далі – КК України) цього діяння як кримінального правопорушення. Йдеться про шахрайство як «заволодіння чужим майном або набуття права на майно шляхом обману чи зловживання довірою» (ст. 190 КК України). Шахрайство як кримінальне правопорушення проти власності охоплює широкий спектр суспільних відносин, зокрема побутових, економічних тощо. Водночас розвиток технологій та поява нових сфер економічних відносин (наприклад, сфера віртуальних активів, зокрема криптовалют; раніше – безготівкових розрахунків) сприяють появі нових способів учинення шахрайства. Низький рівень правової культури громадян та корисливі мотиви є рушійною силою поширення шахрайських дій у суспільстві. Особливо актуальною проблема запобігання та протидії шахрайству є в умовах економічних криз, високої інфляції, воєнного стану тощо.

З метою доповнення аргументації наведемо статистику протидії шахрайству.

Як видно з рис. 1, протягом 2013–2022 рр. із 366 453 зареєстрованих кримінальних правопорушень за ст. 190 КК України у 25,54 % випадків було вручено підозри, з яких у 23,39 % – правопорушників було засуджено.

Рис. 1. Основні статистичні показники протидії кримінальним правопорушенням за статтями 189–191 КК України сумарно за 2013–2022 рр.[2]

[1] Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 17.05.2025).

[2] Кримінальне право України. Особлива частина. Альбом схем : навч. посіб. / О. В. Авраменко, С. Я. Бурда, І. Б. Газдайка-Василишин та ін. ; за ред. М. В. Карчевського. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 168.

За даними рис. 2, у 2013 р. було зареєстровано 47 142 правопорушення за ст. 190 КК України (найбільша кількість за 2013–2022 рр.), у 26,8 % випадків було вручено підозри, з яких у 30 % – засуджено осіб. Одним із найпомітніших періодів спаду кількості правопорушень за ст. 190 КК України та результативності розслідувань шахрайств став 2021 р. Тоді, за мінімального за 2013–2022 рр. показника зареєстрованих правопорушень (23 847), у 39,4 % випадків було вручено підозри (чи не найвищий показник за звітний період), з яких у 18 % – засуджено осіб. Найвищий відсоток засуджень від кількості вручених підозр зафіксовано у 2014 р. – 31,7 %.

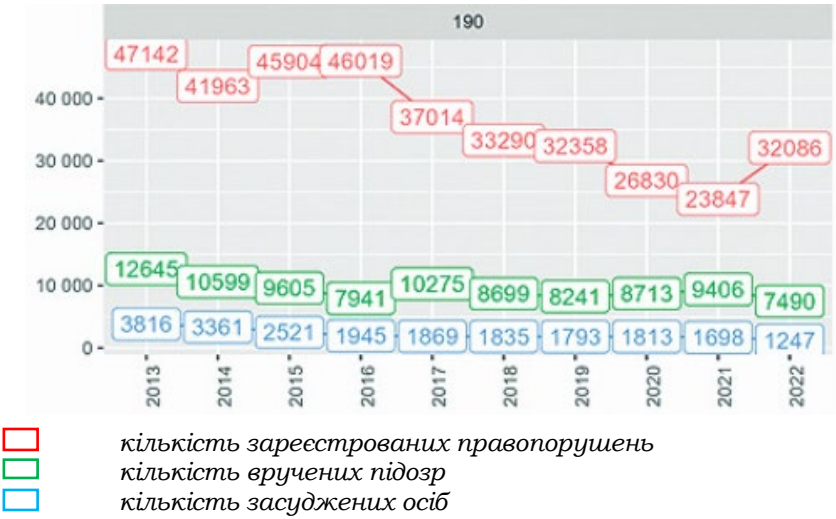

Рис. 2. Основні статистичні показники протидії кримінальним правопорушенням за ст. 190 КК України в розрізі показників за кожен рік протягом 2013–2022 рр.[1]

Варто зауважити, що попри посилення відповідальності за шахрайство в умовах воєнного стану (на підставі внесення відповідних змін до КК України[2]), в останні роки кількість таких правопорушень

[1] Кримінальне право України. Особлива частина. Альбом схем : навч. посіб. / О. В. Авраменко, С. Я. Бурда, І. Б. Газдайка-Василишин та ін. ; за ред. М. В. Карчевського. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 169.

[2] Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо усунення суперечностей у караності кримінальних

невпинно зростає, навіть за умов скорочення чисельності населення. Станом на 2024 р. вони становлять майже половину всіх зареєстрованих кримінальних правопорушень – 47,6 %. [1, с. 35].

Не менш важливо звернути увагу на статистичні дані [2, с. 4, 64, 227–228], отримані на основі матеріалів судово-слідчої практики, щодо закономірностей у разі скоєння такого кримінального правопорушення, як шахрайство, жінками. По-перше, спостерігається зростання кількості таких випадків. По-друге, простежується закономірність оберненої пропорційності між кількістю скоєних шахрайських кримінальних правопорушень жінками та тяжкістю інкримінованого правопорушення (тобто, що легший ступінь тяжкості, то більше таких правопорушень фіксується). По-третє, серед жінок переважають випадки вчинення шахрайських дій у тверезому стані, у міській місцевості, з використанням інтернету, а також «заволодіння грошовими коштами шляхом неправомірного отримання різного роду соціальних грошових виплат» [2, с. 228]. Характерними рисами суб'єкта такого правопорушення є: працевлаштованість, вік 30–45 років, наявність середньої загальної або спеціальної освіти, а також позитивна характеристика з місця роботи.

Насамкінець варто відзначити аналітику судової практики щодо шахрайства, вчиненого з використанням електронно-обчислювальної техніки. У кримінально-правовій кваліфікації шахрайства, вчиненого шляхом незаконних операцій із використанням електронно-обчислювальної техніки, простежується очевидна відсутність сталої судової практики. Щодо випадків заволодіння чужим майном шляхом обману або зловживання довірою під час продажу товарів чи послуг на інтернет-майданчиках (які є близькими за ознаками об'єктивної сторони складу злочину), то в 33 % випадків вони отримують кримінально-правову оцінку як звичайне шахрайство, а в 67 % – як шахрайство, вчинене шляхом незаконних операцій із використанням комп'ютерної техніки. Водночас лише у 15 % випадків судових розглядів несанкціонованих транзакцій із використанням платіжних карток або їхніх реквізитів здійснюється їхня кваліфікація як шахрайства; у решті випадків – як крадіжка. Навіть коли такі дії кваліфікують як шахрайство, у 13 % випадків судами не інкримінується ознака «вчинене шляхом незаконних операцій із використанням електронно-обчислювальної техніки» [3, с. 159–160].

правопорушень : Закон України від 13.07.2023 № 3233-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3233-IX (дата звернення: 17.05.2025).

Мета і завдання дослідження

Метою статті є виокремлення ключових складових кримінально-правової характеристики шахрайства та стислий огляд судової практики щодо розгляду таких кримінальних правопорушень. Відповідно до поставленої мети сформульовано такі *завдання*: висвітлити основні положення щодо поняття, видів і загальної характеристики кримінальних правопорушень проти власності, зокрема ключових аспектів кримінально-правових характеристик шахрайства; приділити детальну увагу характеристиці об'єктивних ознак шахрайства шляхом аналізу способів його вчинення та матеріального складу.

Виклад основного матеріалу

Поняття, види та загальна характеристика кримінальних правопорушень проти власності

Кримінальні правопорушення проти власності чітко визначені статтями 185–198 розділу VI КК України. Зміст поняття «кримінальні правопорушення проти власності» охоплює такі категорії, як суспільна небезпечність (юридично визнається фактом включення діяння до КК України), посягання на право власності (володіння, користування, розпорядження), вина (умисел або необережність), спосіб учинення (способи завдання майнової шкоди або погроза завдання такої шкоди).

Таким чином, кримінальні правопорушення проти власності – це передбачені КК України «умисні або необережні суспільно небезпечні діяння, поєднані з посяганням на право володіння, користування або розпорядження майном шляхом викрадення чи з іншими способами заподіяння власнику (законному володільцю) майнової шкоди або з погрозою заподіянням такої шкоди» [4, с. 6].

Ці види кримінальних правопорушень можна класифікувати на групи за певними ознаками. Загальновизнаним [4, с. 7–8; 5, с. 229–230; 6, с. 72] є поділ на корисливі та некорисливі (статті 194, 194-1, 195–197, 197-1 КК України). Варто зауважити, що деякі науковці до некорисливих кримінальних правопорушень також відносять правопорушення, визначені ст. 198 КК України [5; 6]. Корисливі кримінальні правопорушення поділяються на: кримінальні правопорушення, пов'язані з викраденням, заволодінням, незаконним оберненням чужого майна на користь правопорушника чи інших осіб (статті 185–187, 188-1, 189–191 КК України); кримінальні правопорушення, не пов'язані з викраденням, заволодінням, оберненням чужого майна на власну користь або на користь інших осіб (статті 192, 193, 197-1, 198 КК України) [5, с. 8].

Небезпечність кримінальних правопорушень проти власності, важливість її охорони кримінально-правовими засобами визначається тим, що власність є найважливішою соціальною цінністю: нормальне

функціонування відносин власності забезпечує стабільність усієї економічної системи, підвищення рівня добробуту народу [5, с. 228].

Отже, у кримінальному праві родовим об'єктом правопорушень проти власності є охоронювані чинним кримінальним законодавством суспільні відносини власності [5, с. 228–229; 6, с. 72]. Предметом цих правопорушень є чуже майно, право на майно або дії майнового характеру. Об'єктивна сторона більшості таких кримінальних правопорушень характеризується спеціальним способом їх учинення, наявністю матеріальної шкоди. Щодо суб'єктивної сторони, то вона переважно містить прямий умисел, корисливі мету і мотиви [6, с. 72].

Характеристика об'єктивних ознак шахрайства

Розглядаючи об'єктивну сторону шахрайства, варто звернути увагу, що так зване родове поняття «шахрайство» охоплює не лише ст. 190, а й статті 262, 289, 308, 312, 313, 357 і 410 КК України. Тобто йдеться про шахрайські дії, що можуть бути вчинені в різних сферах суспільних відносин, не обмежуючись побутовими. Окремим аспектом є критика наявності поняття «шахрайство» у ст. 222 КК України, кримінальне правопорушення в якій більше характеризується ознаками складу правопорушень, що вчиняються шляхом обману чи зловживання довірою [7, с. 104].

Відповідно до ст. 190 КК України шахрайство є кримінальним правопорушенням із матеріальним складом, адже характеризується: вчиненням безпосередньо дії (точніше, поєднанням фізичних та інформаційних дій [8, с. 186]) для заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою як суспільно небезпечного діяння; обов'язковою наявністю причинно-наслідкового зв'язку цього діяння з настанням суспільно небезпечних наслідків у формі заподіяння майнової шкоди [9, с. 55]. Причому під «майном як предметом злочину проти власності необхідно розуміти окрему річ, сукупність речей, а також майнові права й обов'язки…» [10, с. 128], а шкода стосується матеріальної позитивної (тобто майно з власності потерпілого протиправно вилучається чи знищується або ж пошкоджується, і водночас не йдеться про другий вид можливої матеріальної шкоди – упущену вигоду, під якою маються на увазі неодержані доходи) [7, с. 122]. Щодо причинно-наслідкового зв'язку, то він проявляється саме в настанні матеріальної шкоди в потерпілого внаслідок визначеного ст. 190 КК України способу впливу правопорушника на потерпілого. Основні види причинно-наслідкових зв'язків можна охарактеризувати за швидкістю виявлення потерпілим порушення своїх майнових прав і швидкістю настання наслідків правопорушення. Наприклад, факт відмови повернення коштів чи матеріальних цінностей за договором позики або прокату виявляється не одразу з моменту передачі коштів чи матеріальної цінності.

Крім того, наслідки правопорушення характеризуються фізичною (відбуваються в реальних правовідносинах щодо речей матеріального світу), юридичною (мають певні юридичні наслідки, зокрема щодо втрати майнових прав на річ тощо) та економічною (наявність матеріальної шкоди) ознаками.

Варто звернути увагу, що в контексті кримінальних правопорушень, визначених статтями 185, 190, 191 КК України, мінімальний розмір заподіяної шкоди має перевищувати 0,2 неоподатковуваного мінімуму доходів громадян (далі про цю суму збитків буде описано більш детальніше). В іншому разі правопорушення перекваліфіковується із кримінального на адміністративне [4, с. 5].

Відповідно до примітки до ст. 185 КК України визначено таку диференціацію матеріальної шкоди, заподіяної шахрайськими діями: значна шкода; шкода у великих розмірах; шкода в особливо великих розмірах.

Сума неоподатковуваного мінімуму доходів громадян встановлена на рівні 17 грн п. 5 підрозділу 1 розділу XX Податкового кодексу України. Проте там же зазначено, що ця сума не стосується «норм адміністративного та кримінального законодавства в частині кваліфікації адміністративних або кримінальних правопорушень, для яких сума неоподатковуваного мінімуму встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, визначеної підпунктом 169.1.1 пункту 169.1 статті 169 розділу IV цього Кодексу для відповідного року»[1], який визначає її в розмірі, «що дорівнює 50 відсоткам розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому законом на 1 січня звітного податкового року»[2]. Тобто на сьогодні це становить 1 514 грн.

Таким чином, відповідно до ст. 190 КК України встановлюються такі межі шкоди: звичайна шкода – від 302,8 грн до 151 400 грн; значна шкода – від 151 400 грн до 378 500 грн; шкода у великих розмірах – від 378 500 грн до 908 400 грн; шкода в особливо великих розмірах – 908 400 грн і більше.

Способами вчинення шахрайства є обман і зловживання довірою.

Сутність обману проявляється як у наданні правопорушником завідомо неправдивої інформації потерпілому, так і в умисному приховуванні від потерпілого важливої інформації про факти, події, обставини дійсності, повідомлення якої було б обов'язковим. Така поведінка правопорушника спрямована на введення потерпілого в

[1] Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 17.05.2025).

[2] Там само.

оману або сприяння хибному розумінню юридичних фактів і має на меті заволодіння майном чи правом на майно [9, с. 55–56]. Водночас варто звернути увагу, що обман може проявлятися як у формі активної дії (наприклад, повідомлення потерпілому неправдивих відомостей про факти, події, обставини), так і у формі бездіяльності (наприклад, умисного замовчування юридично значущої інформації). В останньому випадку для кваліфікації правопорушення як шахрайства необхідно встановити причинно-наслідковий зв'язок між бездіяльністю правопорушника та помилкою потерпілого щодо ступеня обов'язковості або вигідності добровільної передачі ним майна чи права на майно правопорушнику. Водночас заволодіння чужим майном у разі використання помилки потерпілого без сприяння виникненню цієї помилки, на думку деяких науковців, не може визнаватися шахрайством [9, с. 56]. Прикладами обману можуть бути так звані псевдолотереї, коли під впливом обману зловмисники вимагають, наприклад, перерахувати певну суму грошей на вказаний рахунок, або ж пропозиції придбати товар, який насправді є неякісним.

Зловживання довірою фактично є різновидом обману [6, с. 83] і ґрунтується саме на використанні попередніх довірчих відносин, які склалися між потерпілим і правопорушником. Такі відносини останній використовує з корисливою метою наживи. Передумовами такої довірливості потерпілого можуть бути: рекомендації знайомих осіб, соціальний статус правопорушника, особливості цивільно-правових або трудових відносин, зовнішні обставини, родинні чи дружні зв'язки тощо. Причому «шахрайство шляхом зловживання довірою має місце лише тоді, коли винний вже на момент отримання майна (чи права на майно) мав намір обернути його на свою користь чи користь інших осіб за власним розсудом [9, с. 56]. Прикладами шахрайства, вчиненого шляхом зловживання довірою, можна вважати договірні правовідносини, внаслідок яких одна зі сторін, попри отримання коштів або інших матеріальних цінностей, не виконує свої зобов'язання.

Таким чином, суб'єктивна сторона обману еквівалентна суб'єктивній стороні зловживання довірою: характеризується прямим умислом, корисливою метою та корисливими мотивами.

Щодо об'єктивних складових зазначених способів шахрайства, то вони також збігаються, за винятком самих дій учинення шахрайства та ступеня активності дій при обмані: від свідомого замовчування юридично значущої інформації до повідомлення неправдивих відомостей. Натомість зловживання довірою передбачає активне використання довірчих правовідносин із метою наживи.

Насамкінець варто зазначити про таку визначальну особливість шахрайства, як заволодіння правопорушником чужим майном шляхом спонукання самого і лише самого потерпілого до передачі свого

майна чи уступки права на майно. Тобто ключовою ознакою шахрайства є добровільна передача правопорушнику потерпілим майна чи права на нього за умови перебування потерпілого у стані введення в оману [11, с. 82; 12, с. 244]. При цьому шахрайство вважається закінченим з моменту фактичного одержання винним майна чи права на нього. Саме цією ознакою шахрайство відрізняється від відкритого викрадення майна (грабежу).

Характеристика суб'єктивних ознак шахрайства

Суб'єктом учинення шахрайства як кримінального правопорушення відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України виступає «фізична осудна особа (віком від 16 років. – *С. С.*), яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність»[1].

Отже, ознаками суб'єкта кримінального правопорушення є такі:

– суб'єкт є фізичною особою (людиною – відповідно до ст. 24 Цивільного кодексу України[2], а відповідно до ст. 1 Закону України «Про громадянство» України[3] – громадянином України, іноземцем або особою без громадянства);

– суб'єкт є осудною особою. Тобто відповідно до ч. 1 ст. 19 КК України такою, що могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та керувати ними під час учинення кримінального правопорушення. Категорія «осудність» включає два основні складники – медичний (щодо стану психіки в контексті здатності людини «правильно, адекватно оцінювати (усвідомлювати) різноманітні обставини та з різних варіантів за власним розсудом вільно обирати відповідний варіант поведінки» [9, с. 58]) та юридично-психологічний (щодо здатності особи «повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) (їх фактичний зміст і суспільну небезпеку) та керувати ними під час вчинення кримінального правопорушення» [9, с. 58]);

– суб'єкт досяг відповідного віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність відповідно до КК України, а саме – з 16 років згідно із ч. 1 ст. 22 КК України. Стаття 190 не міститься в ч. 2 ст. 22 КК України в переліку кримінальних правопорушень, за які кримінальна відповідальність передбачена з 14 років.

---

1 Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 17.05.2025).

2 Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 17.05.2025).

3 Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 № 2235-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14 (дата звернення: 17.05.2025).

Отже, суб'єктом шахрайства як кримінального правопорушення виступає загальний суб'єкт кримінального права.

Загальновизнаним є факт, що шахрайство є «особливим, подекуди інтелектуальним видом кримінального правопорушення» [9, с. 62]. Враховуючи складові суб'єктивної сторони кримінального правопорушення та їх тлумачення згідно із законом про кримінальну відповідальність, беззаперечно можна погодитись із думкою, що шахрайство є умисним кримінальним правопорушенням і воно вчиняється з прямим умислом. Останній характеризується інтелектуальною та вольовою ознаками. Перша ознака містить компоненти у формі чіткого усвідомлення суспільної небезпечності діяння та передбачення суспільно небезпечних наслідків щодо потерпілої сторони. Друга ознака характеризується корисливим бажанням настання передбачених правопорушником суспільно небезпечних наслідків [13, с. 220]. Тобто при вчиненні такого кримінального правопорушення, як шахрайство, правопорушник не лише усвідомлює суспільну небезпечність обману чи зловживання довірою (фактичну сторону й об'єктивні елементи скоєного правопорушення, статус майна або права на майно, спосіб учинення та стан ошуканої особи тощо), а й передбачає та бажає за допомогою своїх протиправних дій заволодіти чужим майном / правом на майно (реальна шкода потерпілому буде завдана саме тим фактом, що в розпорядженні правопорушника опиниться майно або право на нього, яке йому не належить).

Додатковою (факультативною) складовою суб'єктивної сторони шахрайства є мотив. Він відображає спонукання і передумови рішучості особи правопорушника до вчинення суспільно небезпечного діяння. Попри його факультативність, «розгляд мотивів кримінального правопорушення має знайти місце у вченні про покарання під час розгляду обставин, що впливають на розмір покарання, що встановлюється судом, під час встановлення питання про індивідуалізацію покарання…» [9, с. 65].

Існує багато підходів щодо класифікації критеріїв. Привертає увагу думка І. М. Чайки, з якою цілком можна погодитися. Спираючись на підхід А. О. Маслоу, який систематизував мотиви залежно від їх соціального рівня, дослідниця слушно зазначає, що «під час вчинення шахрайства існує виключно корисливий мотив, як спонукання особи до заволодіння чужим майном або правом на майно. Зазначений мотив може бути сформований на підставі різного роду потреб особи» [9, с. 65–66].

Кваліфікуючі ознаки шахрайства

Кваліфікуючі / особливо кваліфікуючі ознаки визначені частинами 2–5 ст. 190 КК України. Говорячи про кваліфікуючі ознаки, варто звернути увагу на думку, що найскладнішою при кваліфікації

шахрайства є ознака, передбачена ч. 4 ст. 190 КК України, – незаконні операції з використанням електронно-обчислювальної техніки. Ця ознака відображає спосіб учинення правопорушення та стосується сфери операцій, здійснення яких неможливе без застосування електронно-обчислювальної техніки [14, с. 559–560].

Законом про кримінальну відповідальність передбачені такі види покарань за ст. 190 КК України:

– за шахрайство – штраф від 2 000 до 3 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (станом на сьогодні це від 34 000 грн до 51 000 грн), або громадські роботи на строк від 200 до 240 годин, або виправні роботи на строк до двох років, або пробаційний нагляд на строк до трьох років, або обмеження волі на той самий строк;

– за шахрайство, вчинене повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або таке, що завдало значної шкоди потерпілому, – штраф від 3 000 до 4 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (станом на сьогодні це від 51 000 грн до 68 000 грн), або виправні роботи на строк від одного до двох років, або обмеження волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк до трьох років;

– за шахрайство, вчинене в умовах воєнного чи надзвичайного стану, що завдало значної шкоди потерпілому, – штраф від 4 000 до 8 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (станом на сьогодні це від 68 000 грн до 136 000 грн) або позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років;

– за шахрайство у великих розмірах чи шахрайство, вчинене шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки, – позбавлення волі на строк від трьох до восьми років;

– за шахрайство, вчинене в особливо великих розмірах або організованою групою, – позбавлення волі на строк від п'яти до дванадцяти років із конфіскацією майна.

Висновки

Шахрайство є різновидом кримінальних правопорушень проти власності, суспільна небезпечність яких проявляється у посяганні на право власності, гарантоване Конституцією України. Воно вважається кримінальним правопорушенням у разі завдання правопорушником майнової шкоди потерпілому в розмірі понад 302,8 грн. Статтею 190 КК України чітко визначено предмет і способи вчинення шахрайства – чуже майно або право на чуже майно, а також обман або зловживання довірою (останні є саме діями). Безпосереднім об'єктом шахрайства є гарантоване законодавством України право власності в охоронюваних правовідносинах володіння, користування та розпорядження майном. Суб'єктивна сторона шахрайства характеризується корисливою метою й мотивами та прямим умислом. Суб'єктом шахрайства є загальний суб'єкт кримінального

права. Шахрайство вважається закінченим кримінальним правопорушенням з моменту фактичного одержання винним неправомірної вигоди у формі чужого майна чи права на нього.

Список бібліографічних посилань: 1. Валовий Є. В. Особливості кримінальної відповідальності за шахрайство, вчинене в умовах воєнного стану. *Правовий часопис Донбасу*. 2024. № 3 (8). С. 34–38. DOI: https://doi.org/10.32782/2523-4269-2024-88-34-38. **2.** Таран Т. Г. Запобігання шахрайству, що вчиняються жінками в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 235 с. **3.** Усманов Р. А. Шахрайство з використанням електронно-обчислювальної техніки: аналіз судової практики. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2024. № 1. С. 153–163. DOI: https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-1-19. **4.** Кондратов Д. Ю. Кримінальні правопорушення проти власності : текст лекції. Вінниця : ХНУВС, 2024. 20 с. **5.** Борисов В. І. Кримінальні правопорушення проти власності: об'єкт, предмет та види. Характеристика незаконних корисливих діянь, пов'язаних із заволодінням і (або) оберненням чужого майна. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2022. Т. 1, № 17. С. 227–245. DOI: https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.17.257291. **6.** Тютюгін В. І., Рубащенко М. А. Кримінальне право України. Особлива частина : посібник / відп. ред. В. І. Тютюгін. 7-ме вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2024. 192 с. **7.** Ємельянов М. В. Кримінально-правова характеристика шахрайства : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2013. 201 с. **8.** Ємельянов М. В. Об'єктивна та суб'єктивна сторона шахрайства. *Форум права*. 2012. № 3. С. 184–189. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_3_33.pdf (дата звернення: 17.05.2025). **9.** Чайка І. М. Кримінологічна характеристика та запобігання шахрайству в Україні : дис. … д-ра філософії : 081. Кропивницький, 2023. 296 с. **10.** Харченко В. Б. Майно як предмет злочинів проти власності та предмет суспільних відносин права власності на речі та інші речові права. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 2 (16). С. 121–131. **11.** Кришевич О. В. Шахрайство у сфері обігу банківських платіжних карток: кримінально-правовий аспект // Актуальні проблеми кримінального права : матеріали X Всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 22 листоп. 2019 р.) / МВС України, Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2019. С. 81–84. **12.** Коломійчук В. О. Окремі аспекти розмежування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 190 та 206-2 Кримінального кодексу України. *Нове українське право*. 2022. № 3. С. 240–245. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2022.3.33. **13.** Чайка І. М. Ознаки суб'єктивної сторони шахрайства як елементу складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 190 КК України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 4. С. 219–223. DOI: https://doi.org/10.32782/39221343. **14.** Резніченко Г. С., Чекмарьова І. М. Особливості кваліфікації шахрайства, учиненого шляхом незаконних операцій із використанням електронно-обчислювальної техніки. *Юридичний науковий електронний*

журнал. 2024. № 4. С. 558–560. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/133.

Надійшла до редколегії 20.05.2025

Прийнята до опублікування 11.06.2025

Serbenyuk S. O. Criminal Law Characteristics of Criminal Offences Under Article 190 of the Criminal Code of Ukraine

Fraud exists in a wide range of social relations, including domestic, economic and other relations. At the same time, the development of technology and the emergence of new areas of economic relations (for example, virtual assets (cryptocurrencies) and cashless payments) contribute to the emergence of new techniques for committing fraud, while a low level of legal culture and selfish motives are the driving force behind the spread of fraudulent activities in social relations. The problem of preventing and combating fraud is particularly relevant in conditions of economic crisis or high inflation, martial law or a state of emergency, etc. In recent years, the number of such criminal offences has been on the rise.

This article is devoted to the consideration of the main aspects of the criminal law characteristics of fraud as a criminal offence under Article 190 of the Criminal Code of Ukraine. The review includes an analysis of such components as the object, subject, objective and subjective aspects of fraud. In addition to reviewing the key characteristics of the relevant criminal offence, attention is paid to statistical data on the characteristics of the subject and quantitative indicators. In particular, statistics on combating fraud are provided in the context of the relationship between the number of registered offences, charges brought and quantitative indicators of convictions of offenders. The focus is on fraud, but additional general statistical data on offences also covered by Articles 189 and 191 of the Criminal Code of Ukraine are provided. In addition, a review of patterns identified on the basis of judicial and investigative practice using statistical methods in cases of criminal offences such as fraud committed by women has been carried out. The review of statistics is completed with a brief note on the analysis of judicial practice regarding fraud committed using electronic computing technology.

Keywords: criminal liability, criminal offences against property, fraud, review of court practice, Constitution of Ukraine.

УДК 343:349.6(477) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.23

Анастасія Андріївна Тернавська,
кандидат юридичних наук,
Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України (м. Київ),
відділ проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою (докторант);
https://orcid.org/0000-0003-2624-7645,
e-mail: ternavskaya_nastya@ukr.net

ЗАХОПЛЕННЯ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ АТОМНОЇ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ ЯК ВОЄННИЙ ЗЛОЧИН ПРОТИ РАДІОЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ МЕХАНІЗМУ ВЧИНЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню механізму індивідуальної злочинної поведінки, що проявилася в захопленні російськими військовослужбовцями Чорнобильської атомної електростанції та окупації прилеглої території. Надано характеристику складного мотиваційного комплексу детермінації цього злочину, в якому поєднуються елементи індоктринації, прагнення до визнання, а також спонуки забезпечити як соціальну, так і фізичну безпеку, підтвердити належність до соціальної групи. Виявлено й обґрунтовано, що в механізм захоплення станції інтегровані супутні воєнні злочини – завдання шкоди навколишньому природному середовищу через значне підвищення рівня радіації внаслідок пересування техніки агресора, а також жорстоке поводження з цивільними особами, посягання на власність у контексті збройного конфлікту (викрадення, незумовлене військовою необхідністю знищення чи пошкодження майна). Описано та проаналізовано роль криміногенної ситуації і посткримінальної поведінки.

Ключові слова: агресія, контекстуальний елемент, збройний конфлікт, воєнний злочин, радіоекологічна безпека, механізм індивідуальної злочинної поведінки, мотив, рішення, криміногенна ситуація.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Збройна агресія росії проти України поставила нашу державу й увесь світ перед екстраординарними викликами, спектр яких не обмежується сферою конструйованих феноменів, включаючи міжнародний правопорядок, а сягає питань збереження біологічних основ життя на планеті. Захоплення російською армією ядерних об'єктів на території України, серед яких найнебезпечнішою є Чорнобильська атомна електростанція (далі – ЧАЕС), виявило світові раніше небачені за характером цинізму й брутальності прояви воєнної злочинності. Її

© Тернавська А. А., 2025

обструктивним осердям стало не лише порушення вимог міжнародного гуманітарного права, а й створення серйозних загроз радіоекологічній безпеці. Ігнорувати цю обставину неможливо. Ці акти, зокрема захоплення ЧАЕС, вимагають найглибшого мікрокримінологічного аналізу з метою формування наукового уявлення про їхню етіологію, ключові складові механізму вчинення, вразливі місця, знання про які відкриває можливості для запобігання подібним інцидентам у майбутньому.

Стан дослідження проблеми

Різні аспекти кримінологічного забезпечення протидії радіоекологічній безпеці висвітлювались у працях М. К. Зубанського, М. О. Торбєєва, В. О. Миронової, О. О. Пащенка, В. П. Пилипенка, М. В. Піддубної, Г. С. Поліщука, Т. С. Садової, Ю. А. Турлової та деяких інших дослідників. Однак наявні напрацювання стосуються здебільшого ординарних кримінальних правопорушень та не відображають воєнний контекст їх відтворення. Наукова увага дослідників кримінології війни (І. В. Кріцак, Ю. В. Орлов, В. В. Сокуренко, В. О. Туляков та ін.) й досі не охоплює вельми специфічну проблематику воєнних злочинів проти радіоекологічної безпеки.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – надати кримінологічну характеристику особливостей механізму захоплення ЧАЕС як одиничного воєнного злочину проти радіоекологічної безпеки. Для досягнення поставленої мети визначено такі *завдання*: 1) виявити й описати структуру механізму захоплення ЧАЕС; 2) встановити основні етапи розгортання індивідуальної злочинної поведінки зі специфікацією до різних суб'єктів цього злочину; 3) пояснити особливості мотиваційного процесу, стадії ухвалення та реалізації рішення про вчинення злочину, характер посткримінальної активності і значення криміногенної ситуації.

Наукова новизна дослідження

Уперше у кримінологічній науці встановлено та надано опис складного мотиваційного комплексу детермінації акту захоплення ЧАЕС, у якому поєднуються елементи індоктринації, прагнення до визнання, а також спонуки забезпечити як соціальну, так і фізичну безпеку, підтвердити належність до соціальної групи; здійснено кримінологічний аналіз механізму захоплення ЧАЕС російськими військами; виявлено та пояснено роль супутніх злочинів, а також криміногенної ситуації.

Виклад основного матеріалу

Наукове пізнання будь-якого різновиду злочинності не може претендувати на те, щоб вважатися повним без звернення дослідницької уваги на особливості розгортання одиничного акту кримінальної активності відповідного характеру та спрямування. У зв'язку із цим

українська кримінологічна традиція послуговується вченням про механізм індивідуальної злочинної (кримінально протиправної) поведінки[1]. Відомості про цей механізм доповнюють інформаційні моделі злочинності, виконуючи як описову, так й орієнтуючу функції, націлюючи дослідника на специфічні і типові криміногенні фактори.

Для цілей дослідження складових криміногенної детермінації категорія «механізм» застосовується для аналізу динамічних, рухомих її елементів, які саме в контактних станах багатосторонніх взаємодій і безперервного діалектичного розгортання в діяльності соціальних акторів формують дисонанс у вихідних засадах, умовах, цілях та засобах її організації й реалізації [1, с. 82; 2, с. 179]. Звідси, власне, і походить розуміння механізму індивідуальної злочинної поведінки як моделі активної взаємодії особистості із зовнішнім середовищем, що реалізується у вчиненні конкретного злочину [3, с. 14; 4, с. 76].

У цьому контексті не можна не погодитися з М. Г. Максіменцевим у тому, що механізм індивідуальної злочинної поведінки не є даністю (ми б додали – онтологічною даністю). Він конструюється дослідником через процедури аналізу та синтезу; у своєму вивченні вимагає діалектично диференційованого підходу з адекватним виокремленням складових взаємодії [5, с. 219]. До останніх, як до елементів механізму індивідуальної кримінально протиправної поведінки, зазвичай відносять особистість кримінального правопорушника та умови її формування, мотивацію, конкретну життєву ситуацію (криміногенну ситуацію), ухвалення рішення про вчинення кримінального правопорушення, сам процес його вчинення (акт поведінки), посткримінальну поведінку [6, с. 112–114; 7, с. 254; 8, с. 98]. Цей сформований та апробований вітчизняною кримінологічною наукою набір елементів є виваженим, доволі повним, у зв'язку з чим немає підстав не скористатися ним і з метою дослідження механізму індивідуальної злочинної поведінки в контексті акту захоплення ЧАЕС як воєнного злочину проти радіоекологічної безпеки.

Не зайвим буде нагадати, що захоплення станції в категоріях міжнародного гуманітарного права є нападом на установки, які містять небезпечні сили[2], що відповідно до ст. 56 Додаткового протоколу (I)

---

1 Тут і надалі в цій роботі категорії «механізм злочинної поведінки» та «механізм кримінально протиправної поведінки» використовуватимуться як синонімічні, що зумовлено тотожністю їхнього змісту в контексті дослідження кримінальних правопорушень у сфері радіоекологічної безпеки.

2 На території ЧАЕС розташовано об'єкт «Укриття» (інженерно-технічний саркофаг над четвертим енергоблоком, зруйнованим у 1986 р. внаслідок вибуху), а також три зупинені енергоблоки із залишками ядерного палива.

до Женевських конвенцій 1949 р.[1] кваліфікується як грубе порушення законів війни, тобто як воєнний злочин, і за міжнародним кримінальним правом, і за національним кримінальним законодавством (ст. 438 Кримінального кодексу України, далі – КК України)[2]. Крім того, враховуючи, що цей акт відбувся в контексті як збройного конфлікту, так і (ширше) агресії з боку російської федерації проти України, аналітично-реконструктивне проникнення в його опозиційно-смислові поля варто здійснювати, по-перше, саме з перспективи дій агресора, а по-друге, з усвідомленням складноорганізованого групового характеру дій і розшаруванням мотиваційного процесу в різних осередках відтворення кримінальних практик.

Керуючись викладеними методологічними заувагами, спираючись на емпіричні дані, отримані в результаті експертних оцінок, проведеного нами контент-аналізу медіаповідомлень, результатів інтерв'ювання персоналу та інших осіб, які опинилися під контролем російських військовослужбовців на окупованій ЧАЕС і були безпосередніми очевидцями дій і подій, що розгорталися на цьому об'єкті у зв'язку з повномасштабною агресією російської федерації, можна сформувати таке бачення змісту елементів механізму індивідуальної злочинної поведінки, виявленої в акті захоплення ЧАЕС.

1. Актуалізація потреби та формування мотиву на захоплення ЧАЕС. Із кримінологічної та психологічної доктрин відомо, що будь-який поведінковий акт бере свій початок з актуалізації потреби, яка зрештою оформлюється в мотив. Утім, сама категорія «мотив» і досі залишається дискусійною.

Ю. В. Орлов, досліджуючи природу мотиву злочину, доходить висновку, що станом на сьогодні сформувалося кілька напрямів у розумінні категорії «мотив». Перший напрям представлений у працях таких учених, як О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, Б. С. Волков та ін. Визначення мотиву цими науковцями подається крізь призму усвідомлення наявної потреби (як предметованої потреби). Інша група

Крім того, на території станції розташовані сховища для зберігання відпрацьованого ядерного палива, підтримання безпечного функціонування яких вимагає дотримання технологічної дисципліни, забезпечення безперебійного електроживлення для роботи систем охолодження тощо.

[1] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 15.04.2025).

[2] Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 15.04.2025).

дослідників розкриває зміст мотиву через характеристику потреб, інстинктів, потягів (Р. Ардрі, К. Лоренц, А. Маслоу, Д. Морріс, З. Фрейд та ін.) або ж через опис процесу реагування людини на зовнішні подразники (Л. Берковіц, Р. Берон, Б. Скінер та ін.). Б. В. Харазишвілі, В. С. Чубинський та інші науковці при з'ясуванні змісту мотиву акцент роблять на емоційному стані та вольовому компоненті особистості. Мотив, як зазначається, – це емоційний стан особи, який виявляється у прояві волі, пов'язаної з розумінням необхідності певної поведінки та бажанням її здійснити [9, с. 117]. А. В. Савченко у своїй відомій праці «Мотив і мотивація злочину» визначає мотив як інтегральний психічний утвір, який спонукає особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та є його підставою [10, с. 14], чим, власне, не додає ясності в розумінні цієї проблемної категорії.

Не вдаючись, утім, надмірно в дискусію, що виходить за межі безпосереднього предмета цього дослідження, наголосимо, що перспективною та найменш вразливою до критики видається позиція Ю. В. Орлова. Згідно з нею категорія мотиву є штучною, адже не відповідає реальним нервово-психологічним процесам і дублює вже наявні поняття (потреба, воля, мета). Водночас доцільно визнавати наукову релевантність цієї категорії, відводячи їй синтетичну функцію: об'єднуючи потреби, волю та предмети діяльності (мету), мотив характеризує загальну спрямованість поведінки на основі специфічного емоційного, цілеспрямованого стану, зумовленого дією волі [2, с. 180; 9, с. 118–119]. Таким чином, стає очевидним, що мотив дійсно постає як інтегративне утворення (за А. В. Савченком – інтегральний психічний утвір), у якому комбінуються потреба, воля та мета, визначаючи, зрештою, узагальнену характеристику поведінки як симбіозу базової потреби та її спрямованості на зовнішній предмет, здатний задовольнити цю потребу. Отже, кримінальне правопорушення зароджується на етапі обрання відповідного об'єкта зовнішнього світу (як мети), здатного задовольнити потребу, а також конкретних способів і засобів її задоволення.

Утримуючи саме таке бачення мотиву загалом і мотиву кримінального правопорушення зокрема та накладаючи цю аналітичну схему на акт захоплення ЧАЕС, виявляємо декілька мотиваційних пластів, що візуалізуються в контурах агресії як такої та збройного конфлікту, системи збройних атак як реалізації агресивно-експансіоністських планів і ведення бойових дій:

– *мотив підкорення та здобуття визнання через домінування*, що проявляється в діяльності вищого військово-політичного керівництва країни-агресора – президента російської федерації та наближеного до нього за функціоналом пулу посадових осіб вищого рангу (прем'єр-міністра, керівників спеціальних служб, так званого міністерства

оборони тощо). Достеменно невідомо, але можна припустити, що в основі формування й розгортання цього мотиву лежить комплекс як особистісно патогенетичних, так і парадигмально обумовлених чинників. Щодо перших – ідеться безпосередньо про соціопатичну (цілком імовірно й психопатичну), нумінозно претензійну особистість президента росії в. в. путіна.

Спроєктована на інституцію та компенсована за рахунок неї особистісна посередність вказаної особи [11] забезпечує функціональну інтеріоризованість актів держави в особистісні підструктури. Це своєрідний акт гіперкомпенсації, трансформований у дії від імені держави, які, по-перше, набувають яскраво вираженого персоналістського характеру, а по-друге, покриваються ореолом божественного (не без підігравання з боку вищого чиновництва російської православної церкви). Спроба ж винести суто ментальну конструкцію в позаментальну реальність викликає цілком зрозумілий дисонанс із загальноприйнятими конвенціями.

Тому зрозумілими видаються експертні оцінки політичних психологів, згідно з якими путіну виразно притаманне спотворене бачення дійсності, коли у свідомості домінують уявлення, що значно віддалені від навколишньої реальності. Така особа живе вигаданими ідеями, проте не усвідомлює, що вони вигадані. Для неї ці ідеї формують переконливу й несуперечливу логічну систему. Це явище називають параноєю, маяченням, манією. Водночас у путіна воно поєднується з глибокою ідентифікацією – психологічним єднанням з ідеєю «великої росії». Можна припустити, що після важкого дитинства в підлітково-юнацькому віці він обрав саме такий спосіб тарування подальшого життєвого шляху[1].

Проте цілком імовірно, що подібна психологічна етіологія владарювання, злиття персонального та публічного конструктів, поширення меж власної особистості на державні інституції, а отже, й суб'єктивна персоніфікація публічних актів притаманна не лише путіну. Тож агресія постає як особистісне домінування, внаслідок якого, за задумом-відчуттям, має відбутися і самоактуалізація, і, що головне, зовнішнє визнання. Це класичний прояв схеми платонівської мегалотимії.

Згідно з Платоном (діалог «Держава») кожна людська душа має особливу частку – тімос, що «відповідає» за прагнення до визнання. Виходячи із цього, політика ідентичності диференціюється за двома

[1] Найімовірніше особистість і поведінку Путіна можна окреслити терміном соціопатія // Асоціація політичних психологів України : сайт. 11.03.2022. URL: https://appu.com.ua/interview/naiimovirnishe-osobystist-i-povedinka-putina/ (дата звернення: 15.04.2025).

напрямами (технологіями): 1) ідентичність гідності, що ґрунтується на платонівській ізотимії – визнанні на умовах рівності (конструктивний, інституціоналізований вияв тімосу); 2) ресентимент, що ґрунтується на платонівській мегалотимії – прагненні до виключного визнання (фактично – до позитивної дискримінації, що також може бути інституціоналізована) [12, с. 143–144]. Вимога визнання своєї ідентичності, як стверджує Ф. Фукуяма у своїй праці з промовистою назвою «Ідентичність: запит на гідність та політики ресентименту» (2018), є основною концепцією, яка об'єднує багато з того, що відбувається у світовій політиці сьогодні. Загальне визнання, на якому заснована ліберальна демократія, дедалі частіше піддається сумніву через вужчі форми визнання, що випливають з етнічної, релігійної належності тощо. І це загрозлива тенденція [12, с. 143–144; 13, p. 5].

Певна річ, опис мотиву такого штибу відсилає до дослідження мотивації злочину агресії загалом. Вдала спроба здійснити кримінологопсихоаналітичну картографію цього злочину на тлі феномена сучасного російського фашизму була зроблена спочатку Ю. В. Орловим [14], а згодом – В. В. Сокуренком [15]. У їхніх працях подано ґрунтовний аналіз як внутрішніх, особистісних психологічних спонук, так і колективно-психологічних гонів, узалежнень, устремлінь і фальсифікацій, що у своїй надскладній комбінаториці поєднання викликали до життя злочин агресії проти України. Тож у цій науковій роботі немає потреби детально зупинятися на описі та поясненні глибинних соціально-психологічних причин агресії. Достатньо, вважаємо, лише вказати на історично зумовлений, травматично фальсифікований, ресентиментарний і персоналістсько викривлений характер прагнення агресивної росії до підкорення своїх колишніх метрополій, до яких, на жаль, належить і Україна. Ця мотивація є найглибшою й проявляється як у діяльності вищого військово-політичного керівництва країни-агресора – безпосередньо розшукуваного Міжнародним кримінальним судом за підозрою у вчиненні воєнних злочинів в. в. путіна, так і в діях наближеного до нього кола осіб;

– *мотиви соціальної безпеки та належності.* Охарактеризований вище мотив підкорення та здобуття визнання через домінування формує детерміновану, своєю чергою, індоктринованістю злочинців і їхньою зануреністю в певну антигуманну парадигму державного владарювання росії, мотивацію. Утім, як ми вже зазначали і ще раз наголошуємо, це тектонічний рівень мотивації ухвалення головного рішення про вчинення агресії проти України, яке приймається вельми вузьким колом осіб. Для його реалізації з об'єктивною необхідністю було залучено сотні тисяч військовослужбовців (і не тільки), а також командирів різного рівня. Саме ці виконавці безпосередньо здійснювали захоплення ЧАЕС (що сталося вже 24 лютого 2022 р.) як

прояв акту агресії на початковому етапі розгортання її повномасштабної фази.

Цілком зрозуміло, що не можна відкидати їхньої індоктринованості. Проте здебільшого, як свідчать дослідження особливостей функціонування тоталітарних суспільств і вертикалей влади (класичний приклад – А. Айхман, тонкий психологічний портрет якого майстерно змальовано Х. Арендт у її всесвітньо відомій праці «Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла» [16]), таким особам не властива ідейна фанатичність. Вони керуються іншими, більш прагматичними мотивами. У категоріях, похідних від моделі базових потреб А. Маслоу, це мотиви соціальної безпеки й належності. Іноді у кримінологічній літературі можна зустріти їх позначення як службістські, конформні тощо. Проте, щоб не нашаровувати зайві семантичні пласти на дискурс цього дослідження, зберігатимемо задану гносеологічну межу, що спирається на викладене вище розуміння мотиву, який так чи інакше ґрунтується на потребі. При наближеному розгляді той самий службістський мотив виявляє за собою прагнення вислужитися, піднятися кар'єрними сходами, отримати визнання та його соціальні символи – посади, звання, нагороди.

Конформні мотиви детерміновані страхом бути виключеним із соціальної групи. Саме страх штовхає особу до дії за прийнятими в конкретній групі поведінковими зразками. Не важко з'ясувати, що за цією поведінкою приховані потреби та мотиви забезпечення соціальної безпеки, збереження й підтвердження належності до групи. Отже, саме ці мотиви є притаманними для більшості виконавців акту захоплення ЧАЕС;

– *мотиви безпеки* в її фізичному вимірі проявляються у військово-тактичній метриці сприйняття та аналізу ситуації. Йдеться щонайменше про два найбільш значущі аспекти цілепокладання захоплення ЧАЕС. По-перше, за оцінками військових експертів, Чорнобиль розташований на найкоротшому шляху з Білорусі до Києва. Цей напрям був одним із чотирьох, за якими здійснювала наступ російська армія у 2022 р. Отже, контроль над цією територією забезпечував російським військам важливий коридор[1]. У цьому контексті ЧАЕС виступає як логістичний хаб для перекидання військ, техніки, озброєння з метою подальшого наступу на столицю України.

По-друге, перевагою цього хабу є те, що він прикритий небезпечним об'єктом, який, якщо й не повністю виключав, то принаймні істотно мінімізував ризики атак з боку Збройних Сил України. У

[1] Навіщо російські війська захопили Чорнобильську АЕС // BBC News Україна : сайт. 25.02.2022. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-60524741 (дата звернення: 15.04.2025).

зв'язку із цим ЧАЕС фактично виконувала функцію щита для військ країни-агресора. Захищений логістичний хаб із військово-тактичної точки зору становить цінний об'єкт. Стан захищеності при цьому означає фізичний вимір безпеки – відсутність або мінімальний рівень загроз бути знищеним вогнем супротивника. Саме тому ми визначаємо мотив безпеки як один із тих, що визначально формували внутрішню, суб'єктивну панораму детермінації процесу захоплення ЧАЕС.

Таким чином, маємо констатувати складний мотиваційний комплекс акту захоплення ЧАЕС, у якому поєднуються елементи індоктринації, прагнення до визнання, а також спонуки забезпечити як соціальну, так і фізичну безпеку, підтвердити належність до соціальної групи.

2. Етап ухвалення рішення про захоплення ЧАЕС та його реалізація. Цей етап має розгалужену структуру, ускладнену різнопредметною діяльністю, поєднанням бойових і небойових (організаційних, комунікативних, забезпечувальних тощо) заходів. Хронологічно та функціонально в цій структурі можна виокремити шість ключових стадій:

1) перетин державного кордону України та висування комбінованої групи військ (включаючи танки, броньовані машини піхоти, прикриття штурмової авіації тощо) у напрямку ЧАЕС. Під час реалізації цього етапу злочинного захоплення станції, а також протягом всього періоду її окупації, відходу з неї фіксується вчинення супутнього продовжуваного воєнного злочину проти радіоекологічної безпеки, що полягав у самому факті протиправного впливу на навколишнє середовища внаслідок пересування важкої техніки зоною відчуження.

Так, за даними моніторингу, поблизу захопленої російськими військами ЧАЕС вже наприкінці 24 лютого 2022 р. було зафіксовано значний стрибок рівня радіації. Він збільшився приблизно в 20 разів. Підвищення відбулося через те, що важка військова техніка розворушила забруднений ґрунт у зоні відчуження; відбулося підняття в повітря забрудненого радіоактивного пилу. Найбільший сплеск був зафіксований поблизу об'єкта «Укриття» четвертого енергоблоку: при звичайній для тієї місцевості норми у 3 мікроЗв/год. о 21 год. 00 хв. там було зафіксовано рівень у 65 мікроЗв/год. Загалом сплеск радіації фіксувався маршрутами руху російських військових у зону, навколо реактора та із зони ЧАЕС [17]. Підвищення рівня радіації зафіксовано вперше після аварії на ЧАЕС 1986 р.[1]

[1] У Чорнобильській зоні – найвищий після аварії 1986 року рівень радіації // Укрінформ : сайт. 25.02.2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3412605-u-cornobilskij-zoni-najvisij-pisla-avarii-1986-roku-riven-radiacii.html (дата звернення: 15.04.2025).

Із цього приводу зауважимо, що внаслідок екстраординарності ситуації, що склалася в зоні відчуження, цілком закономірною видається прогалина в міжнародній конвенційній базі з питань унормування дій на радіоактивно забрудненій території в контексті збройного конфлікту. І може здатися, що ця обставина унеможливлює кваліфікацію самого заходу збройних сил російської федерації на вказану територію (а не тільки атаки на ЧАЕС) як воєнного злочину. Утім, вважаємо, що в цьому разі при кваліфікації зазначених дій за ч. 1 ст. 438 КК України (за ознакою «іншого порушення звичаїв війни») можемо послатися на норму 44 Звичаєвого міжнародного гуманітарного права: «Під час використання тих чи інших методів та засобів ведення воєнних дій слід брати до уваги вимоги захисту та збереження навколишнього природного середовища. Під час проведення воєнних операцій слід вживати всіх практично можливих запобіжних заходів для уникнення та в будь-якому разі мінімізації випадкової шкоди навколишньому природному середовищу»[1]. Порушення цієї норми полягало в тому, що при плануванні та реалізації воєнної операції в зоні відчуження російські військовослужбовці проігнорували вимогу захисту навколишнього природного середовища, шкода якому була завдана через значне підвищення рівня радіації внаслідок пересування техніки агресора. Таким чином, ці дії мають віднайти самостійну кримінально-правову оцінку й реагування;

2) оточення, розстановка сил та засобів на вогневих позиціях, підготовка до ймовірного штурму;

3) проникнення сил ворога на територію ЧАЕС через контрольно-пропускний пункт «Семиходи». Близько 15 год. 30 хв. 24 лютого 2022 р. на територію станції зайшли приблизно 200 спецназівців росгвардії, які відчинили ворота для техніки. Протягом наступних 10–15 хвилин на територію станції проникає ще декілька сотень військовослужбовців держави-агресора. Вони націлили зброю на склади з радіаційними відходами [18];

4) формування та висунення переговорної групи російських військовослужбовців до військовослужбовців Національної гвардії України, які забезпечували охорону території ЧАЕС, супроводжувалося пред'явленням ультимативної вимоги не чинити опір[2] і скласти

[1] Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми. *Український часопис міжнародного права.* 2006. № 2. С. 7–16. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/ukr-irrc_857_henckaerts.pdf (дата звернення: 19.04.2025).

[2] На підставі відкритих джерел установити достеменну інформацію про те, чи мав місце збройний опір окупаційним військам у Чорнобильській зоні відчуження, безпосередньо на ЧАЕС чи ні не видається можливим. Медійні

зброю. Вимога супроводжувалася погрозою застосування всіх наявних в агресора видів озброєння на території станції для придушення можливого опору та була підкріплена очевидними доказами несумірности сил і засобів оборони й нападу. Тобто офіцери армії країни-агресора були готові до безпосереднього застосування зброї, зокрема артилерійських систем і танків, на території атомної станції, що створювало очевидні ризики пошкодження споруд, які містили джерела іонізуючого випромінювання. І хоча ця погроза вмонтована в загальний механізм одиничного воєнного злочину – атаки на ЧАЕС, вважаємо, що її юридична фіксація має суттєве значення для індивідуалізації кримінальної відповідальності російських командирів. Відповідні дії мають неодмінно бути включені до обсягу обвинувачення;

5) проникнення до будівель і приміщень, взяття загальної території ЧАЕС під контроль, виставлення постів, груп спостереження, облаштування контрольно-пропускного пункту;

6) роззброєння та взяття в полон 169 військовослужбовців Національної гвардії України, які забезпечували охорону ЧАЕС, їх переміщення до підвальних приміщень і приставлення охорони для контрольованого утримання як військовополонених. Окрім того, було вчинено самостійний воєнний злочин – незаконне позбавлення волі (примусове утримання на території ЧАЕС, заборона її залишати) цивільних осіб, а саме: розрахунку пожежної частини Державної служби України з надзвичайних ситуацій, операторів, інженерів станції, які вранці 24 лютого 2022 р. мали змінитися з добової робочої зміни, а також медперсоналу пункту охорони здоров'я Славутинської лікарні [18]. Відповідно до ч. 1 ст. 12 Додаткового протоколу (I) до Женевських конвенцій 1949 р. медичні формування в будь-який час користуються повагою й захистом і не можуть бути об'єктом нападу[1]. Згідно з ч. 2 ст. 51 цього ж документа цивільне населення як таке, а також окремі цивільні особи не повинні бути об'єктом нападів. Таким чином, у діях військовослужбовців росії вбачаються ознаки ще одного супутнього воєнного злочину – жорстокого поводження з цивільними особами (ч. 1 ст. 438 КК України), вчинення якого вмонтоване в механізм основного – захоплення ЧАЕС.

Окрім того, перебування на території ЧАЕС аж до відступу російських військ 31 березня 2022 р. супроводжувалося вчиненням низки

повідомлення є суперечливими: різні джерела оперують відомостями протилежного характеру. У зв'язку з цим свідомо виносимо цю обставину «за дужки» нашого дослідження.

[1] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 15.04.2025).

інших супутніх воєнних злочинів, спрямованих переважно на власність: було знищено й пошкоджено майно різних категорій, розграбовано чорнобильські майстерні, лабораторії та офіси, викрадено комп'ютерну техніку, транспортні засоби тощо. Розмір матеріальних збитків, завданих станції, перевищує 1,6 млрд грн [19].

3. Посткримінальна поведінка була поєднана з відступом російських військ з території Київської області. Виведення військ із ЧАЕС супроводжувався: а) переміщенням 169 українських військовополонених нацгвардійців на територію росії; б) вивезенням та збутом майна, яке було викрадено на ЧАЕС за час окупації. Зокрема, за межі зони відчуження були вивезення джерела іонізуючого випромінювання.

За даними Державного агентства України з управління зоною відчуження, під час окупації ЧАЕС силами ворога відбулося несанкціоноване проникнення до сховища джерел іонізуючого випромінення Державного спеціалізованого підприємства «Екоцентр», у якому зберігалися зразкові радіоактивні розчини та калібрувальні джерела. Окупантами викрадено та пошкоджено 133 джерела сумарною активністю порядку 7 млн. бекерелів. Це можна порівняти із 700 кг радіоактивних відходів із наявністю бета- та гамма-випромінювання. Так само з лабораторій Інституту проблем безпеки ЧАЕС було викрадено джерела іонізуючого випромінювання та зразки паливовмісних матеріалів з об'єкта «Укриття»[1]. Такі дії, з огляду на контекст їх вчинення (збройний конфлікт), не можуть бути кваліфіковані за статтями КК України, які містять ознаки ординарних складів кримінальних правопорушень (зокрема, статтями 265, 267-1 КК України). Ці дії містять ознаки складу воєнного злочину. Водночас слід визнати, що диспозиція ч. 1 ст. 438 КК України не містить нормативного опису відповідної категорії діянь. Так само не існує спеціальної норми й на рівні конвенційної бази. Єдина норма, під дію якої потрапляє викрадення джерел іонізуючого випромінювання з подальшим вивезенням їх за межі зони відчуження, – це загальна норма, закріплена в ч. 2 ст. 33 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р.: «Пограбування забороняються»[2]. У поєднанні з іншими суміжними положеннями звичаєвого та конвенційного міжнародного гуманітарного права ця норма

[1] Продовжуємо інформувати про ядерний тероризм та наслідки перебування російських окупантів у Чорнобильській зоні // Facebook : сайт. 09.04.2022. URL: https://www.facebook.com/dazv.gov.ua/posts/продовжуємо-інформувати-про-ядерний-тероризм-та-наслідки-перебування-російських-/351817566984231/ (дата звернення: 10.04.2025).

[2] Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : від 12.08.1949 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 15.04.2025).

встановлює загальну заборону на заволодіння представниками супротивної сторони будь-яким майном, якщо це не здійснюється у військових цілях або з метою виконання правових обов'язків держави-окупанта перед місцевим населенням на окупованих територіях. Зрозуміло, що радіоактивні матеріали є майном з особливим правовим режимом обігу як джерела підвищеної небезпеки. Однак відсутність інших спеціальних норм змушує здійснювати кримінально-правову кваліфікацію таких діянь за загальною нормою. У категоріях диспозиції ч. 1 ст. 438 КК України – як «інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України»[1].

Загалом таку ситуацію не можна вважати задовільною. Виявлена прогалина у кримінально-правовому захисті радіоекологічної безпеки від специфічних проявів воєнних злочинів має бути усунена. Оптимальним, на нашу думку, способом досягнення цієї цілі є розроблення та прийняття спеціальної конвенції про ядерну безпеку під час війни саме як частини договірної бази міжнародного гуманітарного права. Чинні конвенції про ядерну безпеку та про фізичний захист ядерного матеріалу не поширюють свою дію на ситуації поводження з радіоактивними матеріалами в контексті збройного конфлікту. Тому необхідна окрема конвенція, основною ідеєю якої було би створення всеохоплюючих гарантій безпеки при поводженні з радіоактивними матеріалами, ядерними установками, атомними станціями тощо, а також абсолютна заборона на використання (зокрема, для військових цілей) радіоактивно забруднених територій, викрадення, переміщення, транспортування джерел іонізуючого випромінювання для будь-яких інших цілей, окрім запобігання ядерним інцидентам, забезпечення радіоекологічної безпеки. Однак, усвідомлюючи інертність механізмів міжнародної правотворчості, вже зараз варто на рівні національного кримінального законодавства доповнити ч. 1 ст. 438 КК України описом ознак такого суспільно небезпечного діяння: «Не пов'язане з відсіччю збройної агресії переміщення військової техніки, озброєння через радіоактивно забруднені території, а також викрадення радіоактивних матеріалів, переміщення чи транспортування джерел іонізуючого випромінювання в будь-яких інших цілях, окрім запобігання ядерним інцидентам, забезпечення радіоекологічної безпеки».

4. Криміногенна ситуація відіграла істотну роль у механізмі захоплення ЧАЕС. Нині ж немає жодних сумнівів у тому, що російська

[1] Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 15.04.2025).

армія скористалась несприятливою, криміногенною ситуацією обмежених можливостей українських сил оборони щодо захисту ЧАЕС. За отриманими нами експертними оцінками, порівняно значна частина сил і засобів із зовнішнього контуру захисту зони відчуження була відведена для посилення інших оборонних рубежів, зокрема Києва.

Характер дій військовослужбовців та правомірність їхніх наказів щодо відведення сил із зони відчуження мають бути визначені окремо, з урахуванням конкретної обстановки, що склалася на момент відведення, доцільності відповідних дій і наказів з військового погляду, а також наявності чи відсутності можливостей заздалегідь ужити заходів для зміцнення оборони станції (зокрема, на підставі завчасних розвідданих тощо). Не виключено, що ці обставини можуть стати предметом встановлення та доказування у кримінальному провадженні – чи то за фактом державної зради, чи то за фактом недбалого ставлення до військової служби. Отже, обмежимося лише констатацією їхнього значення як криміногенної ситуації, що, безперечно, сприяла захопленню ЧАЕС. У майбутньому слід ужити необхідних і достатніх заходів – організаційних, інженерно-військових, контррозвідувальних тощо – для запобігання повторній окупації станції.

Висновки

У результаті проведеного дослідження встановлено й описано складний мотиваційний комплекс, що детермінує акт захоплення ЧАЕС. У цьому комплексі поєднуються елементи індоктринації, прагнення до визнання, а також спонукання забезпечити як соціальну, так і фізичну безпеку, підтвердити належність до соціальної групи. Встановлено та обґрунтовано, що в механізм захоплення ЧАЕС інтегровані супутні воєнні злочини – завдання шкоди навколишньому природному середовищу через значне підвищення рівня радіації внаслідок пересування техніки агресора, а також жорстоке поводження з цивільними особами, посягання на власність у контексті збройного конфлікту (викрадення, незумовлене військовою необхідністю знищення та пошкодження майна). Виявлено прогалини в системі кримінально-правової охорони радіоекологічної безпеки від воєнних злочинів у частині викрадення та вивезення за межі зони відчуження джерел іонізуючого випромінювання. Запропоновано шляхи їх усунення.

Список бібліографічних посилань: 1. Перепелиця Д. І. Призонізація в механізмі криміногенної детермінації: характеристика та протидія : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2014. 214 с. **2.** Орлов Ю. В. Дискурсивно-перцептивні механізми детермінації злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2018. № 2 (19). С. 176–186. **3.** Литвинов О. М., Щербакова А. К. Механізм індивідуальної злочинної поведінки особи, яка вчиняє бандитизм: характеристика та протидія : монографія.

Харків : Панов, 2015. 236 с. **4.** Литвинов О. М. Механізм злочинної поведінки // Велика українська кримінологічна енциклопедія : у 2 т. / редкол.: В. В. Сокуренко (голова), О. М. Бандурка (співголова) та ін. ; наук. ред. О. М. Литвинов. Харків : Факт, 2021. Т. 2: М–Я. С. 76–80. **5.** Максіменцев М. Г. Протидія злочинності у сфері надрокористування : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. 488 с. **6.** Бандурка О. М., Литвинов О. М. Механізм злочинної поведінки. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2016. № 3 (14). С. 110–119. **7.** Кримінологія (Загальна частина) : навч. посіб. / І. О. Бандурка, О. М. Литвинов, Ю. В. Орлов та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Орлова ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2025. 616 с. **8.** Кримінологія. Академічний курс / за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ : Кондор, 2018. 588 с. **9.** Орлов Ю. В. Мотив як ознака суб'єктивної сторони складу злочину: сутність та питання доцільності законодавчого закріплення. *Право і безпека.* 2011. № 4. С. 116–120. **10.** Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину : монографія. Київ : Атіка, 2002. 144 с. **11.** Постернак О. Кілька слів про психологічний портрет Путіна // ГЛАВКОМ : сайт. 14.08.2023. URL: https://glavcom.ua/columns/olegposternak/kilka-sliv-pro-psikholohichnij-portret-putina-948985.html (дата звернення: 15.04.2025). **12.** Орлов Ю. В. Ресентимент: шлях від жертовності до злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2020. № 1 (22). С. 140–151. **13.** Fukuyama F. Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2018. 240 p. **14.** Орлов Ю. В. Картографія російського фашизму: кримінолого-психоаналітична розмітка. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2022. № 2 (27). С. 68–103. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2022.2.07. **15.** Сокуренко В. Кримінологічні засади протидії воєнно-агресивній злочинності в контексті збройного конфлікту в Україні : монографія. Харків : Право, 2024. 576 с. **16.** Арендт Х. Айхман в Єрусалимі. Розповідь про банальність зла / пер. з англ. А. Котенка. Вид. 2-ге, виправ. Київ : Дух і літера, 2021. 376 с. **17.** Gill V. Chernobyl: Why radiation levels spiked at nuclear plant // BBC : сайт. 25.02.2022. URL: https://www.bbc.com/news/science-environment-60528828 (дата звернення: 15.04.2025). **18.** Тараш Л., Катриченко Т. Як Росія захопила ЧАЕС: реконструкція подій та імена відповідальних // Медійна ініціатива : сайт. 22.11.2023. URL: https://mipl.org.ua/yak-rosiya-zahopyla-chaes-rekonstrukcziya-podij-ta-imena-vidpovidalnyh/ (дата звернення: 15.04.2025). **19.** Лоуренс П. Вкрали все, навіть дозиметри. Як росіяни розграбували Чорнобильську станцію // BBC News Україна : сайт. 04.06.2022. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-61689199 (дата звернення: 15.04.2025).

Надійшла до редколегії 22.04.2025

Прийнята до опублікування 07.06.2025

Ternavska A. A. The Seizure of the Chornobyl Nuclear Power Plant as a War Crime Against Radioecological Security: Criminological Analysis of the Mechanism of Commission

The article is devoted to the study of the mechanism of individual criminal behaviour, which manifested itself in the seizure of the Chornobyl nuclear power plant by russian military personnel and occupation of the adjacent territory. The characteristic of the complex motivational mechanism of this crime determination is given, which combines elements of indoctrination, the desire for recognition, as well as the desire to ensure both social and physical security, and to confirm membership in a social group. Additional arguments are presented to prove that the key decision to seize the station in the context of Russia's act of aggression against Ukraine was based on the historically determined, traumatically falsified, sentimental and personalist distorted nature of the desire for the conquest of its former metropolises, including Ukraine, by aggressive russia. This motivation is the deepest and is manifested in the activities of the top military and political leadership of the aggressor country, which is directly wanted by the International Criminal Court on suspicion of war crimes by vladimir putin and his circle of associates. Conformist motives are driven by the fear of being excluded from a social group. It is fear that pushes a person to act in accordance with behavioural patterns that are acceptable in a particular group.

It is identified and substantiated that the mechanism of the plant seizure includes related war crimes – causing damage to the environment due to a significant increase in radiation levels as a result of the movement of aggressor equipment, as well as cruel treatment of civilians, encroachment on property in the context of armed conflict (abduction, destruction and damage to property not caused by military necessity). The role of the criminogenic situation and post-criminal behaviour is described and explained.

The gaps in the system of criminal legal protection of radioecological safety from war crimes in terms of theft and export outside the exclusion zone of ionising radiation sources are identified. The ways to eliminate this gap are proposed.

Keywords: aggression, contextual element, armed conflict, war crime, radioecological safety, mechanism of individual criminal behaviour, motive, decision, criminogenic situation.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.982 **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.24

Євген Миколайович Андрущенко,
Харківський науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр МВС України,
відділ економічних досліджень (головний судовий експерт);
https://orcid.org/0009-0007-0406-0683,
e-mail: andrushchenko90@ukr.net

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЩОДО РОЗРАХУНКУ ОСНОВНИХ ФІНАНСОВИХ ПОКАЗНИКІВ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Проаналізовано особливості та принципи проведення аналізу фінансового стану і розрахунку основних фінансових показників суб'єктів господарювання, які наведені в чинних на сьогодні методологічних документах. Запропоновано трансформацію алгоритму розрахунку фінансових показників з урахуванням чинних вимог Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності». Надано рекомендації щодо проведення судової економічної експертизи з питань розрахунку та дослідження показників фінансово-економічного стану суб'єктів господарювання.

Ключові слова: фінансовий стан підприємства, фінансові показники (коефіцієнти), фінансова звітність, алгоритм розрахунку, трансформація, звітний період, джерело вихідних даних, об'єктивна оцінка.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Один із найвідоміших представників Австрійської школи економіки Людвіг фон Мізес писав: «У вільній ринковій економіці немає привілеїв, немає захисту корисливих інтересів, немає бар'єрів, які б заважали будь-кому прагнути до будь-якої нагороди» [1, с. 141]. Проте на сьогодні в Україні немає «справжньої» ринкової економіки, за умови якої більша частина господарства перебувала б у приватних руках. Українській державі, як і багатьом демократичним країнам світу, притаманна змішана економічна система, за якої важливі галузі господарювання, такі як залізничний транспорт, енергетична

© Андрущенко Є. М., 2025

галузь (ПЕК), освітня галузь, природнича галузь, галузь соціального забезпечення, належать державі, а тому уряд має значний вплив на економічні та соціальні процеси.

В умовах гібридної моделі економічних відносин усе частіше виникають суперечності між різними суб'єктами господарювання, як приватними, так і державними, що призводить до господарських правопорушень, а в окремих випадках і до кримінальних.

На сьогодні спостерігається негативна тенденція до збільшення кількості судових справ щодо невиконання договірних зобов'язань через несвоєчасну оплату (або взагалі неоплату) отриманих товарів, робіт, послуг. Сторона захисту найчастіше виправдовує таке невиконання своїх зобов'язань погіршенням платоспроможності підприємства, недостатністю обігових коштів та/або скрутним фінансовим становищем. Як правило, за таких обставин учасники досудового розслідування чи судового процесу звертаються до експертних установ для проведення судової економічної експертизи з метою отримання висновку з питань документальної обґрунтованості аналізу показників фінансового стану того чи іншого суб'єкта господарювання.

Дослідження фінансового стану показує ступінь забезпеченості підприємства необхідними ресурсами для здійснення ефективної господарської діяльності. Низька платоспроможність, зниження рентабельності, перебої у постачанні та реалізації продукції, виникнення економічних санкцій, невиконання виробничих планів – вагомі індикатори неефективного використання фінансових ресурсів підприємства. З метою встановлення причин виникнення подібних явищ та/або запобігання їх утворенню в майбутньому здійснюється фінансовий аналіз суб'єкта господарювання, основою якого є оцінка фінансового стану, проведеного за допомогою розрахунку фінансових коефіцієнтів (показників). Значення фінансових коефіцієнтів (показників) повною мірою характеризують такі важливі аспекти фінансового стану підприємства, як ліквідність, платоспроможність і рентабельність.

Отже, розрахунок та аналіз показників фінансового стану підприємства може надати вичерпну відповідь на запитання: що є або що буде предметом судового розгляду? При цьому методологія розрахунку показників фінансового стану тривалий час залишається без змін, тоді як нормативна база, яка її регулює, постійно оновлюється. У зв'язку із цим з'являється декілька суттєвих проблемних питань перед експертом-економістом під час проведення досліджень із розрахунку основних фінансових показників, одним з яких є вплив чинного законодавства на алгоритм самого розрахунку.

Стан дослідження проблеми

Загальні питання проведення фінансового аналізу та його методологічні аспекти вивчали О. О. Яцух і Н. Ю. Захарова [2], Ю. С. Цал-Цалко

[3], Н. О. Коломієць, В. М. Павліченко, О. П. Коломієць [4] та ін. Однак питання трансформації алгоритму розрахунку фінансових показників відповідно до чинного законодавства окремо не було розглянуте.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у формулюванні практичних рекомендацій щодо вирішення проблемних питань під час проведення експертних досліджень із розрахунку основних фінансових показників суб'єктів господарювання.

Завданням дослідження є аналіз особливостей методології розрахунку основних фінансових показників (коефіцієнтів), наданих у чинних методологічних документах, які затверджені на рівні міністерств.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано алгоритм розрахунку основних фінансових показників (коефіцієнтів) з урахуванням змін, що відбулись у законодавстві.

Виклад основного матеріалу

На сьогодні методологія розрахунку основних фінансових показників представлена в документах, затверджених на рівні міністерств, які на сьогодні є чинними, хоча і дещо «застарілими», зокрема це:

– Методичні рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства і ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства, затверджені наказом Міністерства економіки України від 19 січня 2006 р. № 14 (далі – Методичні рекомендації № 14)[1], остання редакція – від 26 жовтня 2010 р.;

– Методика аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств державного сектору економіки, затверджена наказом Міністерства фінансів України від 14 лютого 2006 р. № 170 (далі – Методика № 170)[2], поточна редакція – від 14 лютого 2006 р.;

– Положення про порядок здійснення аналізу фінансового стану підприємств, що підлягають приватизації, затверджене наказом Міністерства фінансів України та Фонду державного майна України

[1] Методичні рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства : затв. наказом М-ва економ. України від 19.01.2006 № 14 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0014665-06 (дата звернення: 14.04.2025).

[2] Методика аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств державного сектору економіки : затв. наказом М-ва фінансів України від 14.02.2006 № 170 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0332-06 (дата звернення: 14.04.2025).

від 26 січня 2001 р. № 49/121 (далі – Положення № 49/121)[1], остання редакція – від 19 лютого 2013 р.

Усі вищезазначені документи мають схожі загальні принципи проведення аналізу фінансового стану та розрахунку основних фінансових показників (коефіцієнтів) суб'єктів господарювання.

Так, оцінка фінансового стану передбачає розгляд кожного окремого показника, отриманого за результатами розрахунку, з точки зору належності його фактичного рівня нормальному, з'ясування чинників, що вплинули на величину коефіцієнта, визначення задовільної величини показника на майбутнє та способів її досягнення. Інформаційною базою розрахунку фінансових показників (коефіцієнтів) підприємства / організації є фінансова звітність. Фінансова звітність складається із системи показників, які відображають інформацію про фінансовий стан суб'єкта господарювання на звітну дату, а також результати її фінансової діяльності за звітний період. Тобто основними вихідними даними для проведення оцінювання та аналізу фінансового стану, фінансових результатів, ефективності використання фінансових ресурсів, кредитоспроможності, інвестиційної привабливості підприємства є його фінансова звітність, яка складається з балансу, звіту про фінансові результати, звіту про рух грошових коштів та звіту про власний капітал.

У Методичних рекомендаціях № 14[2], Методиці № 170[3] та Положенні № 49/121[4] алгоритм розрахунку фінансових показників (коефіцієнтів) представлений у вигляді формул, вихідними даними для

---

1 Положення про порядок здійснення аналізу фінансового стану підприємств, що підлягають приватизації : затв. наказом М-ва фінансів України, Фонду держ. майна України від 26.01.2001 № 49/121 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-01 (дата звернення: 14.04.2025).

2 Методичні рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства : затв. наказом М-ва економ. України від 19.01.2006 № 14 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0014665-06 (дата звернення: 14.04.2025).

3 Методика аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств державного сектору економіки : затв. наказом М-ва фінансів України від 14.02.2006 № 170 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0332-06 (дата звернення: 14.04.2025).

4 Положення про порядок здійснення аналізу фінансового стану підприємств, що підлягають приватизації : затв. наказом М-ва фінансів України, Фонду держ. майна України від 26.01.2001 № 49/121 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-01 (дата звернення: 14.04.2025).

арифметичного розрахунку яких є показники за відповідним кодом статті (рядка) фінансової звітності.

На нашу думку, найбільшим недоліком є те, що зазначені вище методики хоча і чинні на сьогодні, але так і не зазнали редагування. Формули для розрахунку показників (коефіцієнтів) містять посилання на коди статей (рядків) фінансової звітності за формами, затвердженими наказом Міністерства фінансів України «Про затвердження Положень (стандартів) бухгалтерського обліку» від 31 березня 1999 р. № 87[1], який втратив чинність 19 березня 2013 р. на підставі наказу Міністерства фінансів України «Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 "Загальні вимоги до фінансової звітності"» (далі – НП(С)БО 1) від 7 лютого 2013 р. № 73[2].

З огляду на зміст НП(С)БО 1 змін зазнали самі форми фінансової звітності, їх структура та відповідні коди статей (рядків), які передбачають більшу деталізацію показників порівняно з попередніми формами.

Так, структура балансу (звіту про фінансовий стан) зазнала суттєвих змін. Актив попередньої форми мав такі розділи: «Необоротні активи», «Оборотні активи», «Витрати майбутніх періодів» та «Необоротні активи та групи вибуття». Згідно з НП(С)БО 1 актив балансу тепер складається з трьох розділів: «Необоротні активи», «Оборотні активи», «Необоротні активи, утримувані для продажу, та групи вибуття»[3]. Розділ IV «Необоротні активи та групи вибуття» (рядок 275) наразі є постійним розділом III оновленої форми балансу. Витрати майбутніх періодів (дані зі старого розділу III) відображаються у рядку 1170 у складі оборотних активів. Також додано нову статтю «Інвестиційна нерухомість» (рядок 1015 балансу). На сьогодні пасив балансу складається з чотирьох розділів: «Власний капітал», «Довгострокові зобов'язання і забезпечення» (на заміну колишніх розділів «Забезпечення наступних витрат та платежів» і «Довгострокові зобов'язання»), «Поточні зобов'язання і забезпечення» (на заміну старого розділу «Поточні зобов'язання»), «Зобов'язання, пов'язані з необоротними активами, утримуваними для продажу, та групами вибуття» (спочатку ці дані відображались у рядку 605 розділу «Поточні зобов'язання»).

1 Про затвердження Положень (стандартів) бухгалтерського обліку : затв. наказом М-ва фінансів України від 31.03.1999 № 87 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0391-99 (дата звернення: 14.04.2025). Втратив чинність.

2 Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» : затв. наказом М-ва фінансів України від 07.02.2013 № 73 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13 (дата звернення: 14.04.2025).

3 Там само.

Інформація попереднього розділу «Доходи майбутніх періодів» наразі відображається в рядку 1665 розділу «Поточні зобов'язання і забезпечення».

Новий звіт про фінансові результати (звіт про сукупний дохід) містить такі розділи: «Фінансові результати», «Сукупний дохід», «Елементи операційних витрат», «Розрахунок показників прибутковості акцій». Порівняно з попередньою формою з'являється новий розділ «Сукупний дохід». Тобто у структурі звіту про фінансові результати, як і раніше, розкривається інформація стосовно доходів, витрат, прибутку і збитку, при цьому додано нові групи статей – сукупний дохід підприємства за звітний період та інший сукупний дохід.

Таким чином, під час проведення досліджень із розрахунку основних фінансових показників насамперед експерту-економісту необхідно усвідомлювати, які саме рядки нової форми звітності відповідають рядкам старої форми. Зазначене питання вже вирішено після прийняття рішення 28 січня 2022 р. про державну реєстрацію Методики проведення судових економічних експертиз з питань комплексного аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств (реєстраційний код 11.0.55) (далі – Методика 11.0.55), у якій докладно наводиться порівняння та відповідність рядків нової форми звітності з попередньою [5].

Наступним кроком експертного дослідження є трансформація формул розрахунку основних фінансових показників (коефіцієнтів), які представлені в Методичних рекомендаціях № 14[1], Методиці № 170[2] та Положенні № 49/121[3], відповідно до чинних вимог НП(С)БО 1[4].

---

1 Методичні рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства : затв. наказом М-ва економ. України від 19.01.2006 № 14 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0014665-06 (дата звернення: 14.04.2025).

2 Методика аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств державного сектору економіки : затв. наказом М-ва фінансів України від 14.02.2006 170 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0332-06 (дата звернення: 14.04.2025).

3 Положення про порядок здійснення аналізу фінансового стану підприємств, що підлягають приватизації : затв. М-ва фінансів України, Фонду держ. майна України від 26.01.2001 № 49/121 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-01 (дата звернення: 14.04.2025).

4 Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» : затв. наказом М-ва фінансів України від 07.02.2013 № 73 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13 (дата звернення: 14.04.2025).

На основі Положення № 49/121[1] як приклад вибірково проведемо трансформацію алгоритму розрахунку фінансових показників (коефіцієнтів), визначених у Додатку 1 до цього Положення, з метою відповідності нинішнім вимогам НП(С)БО 1[2] (таблиця 1). Основою для такої трансформації є викладене в Методиці 11.0.55 [5] порівняння «старих» і «нових» статей (рядків) звітності.

Таблиця 1

Трансформаційна таблиця алгоритму розрахунку фінансових показників (коефіцієнтів) відповідно до вимог НП(С)БО 1

Показник	**Формула для розрахунку (застаріла / трансформована)**		**Умовні позначення, застосовані у формулі**
1	2		3
Коефіцієнт покриття	ф1р.260 / ф1р.620	застаріла формула	ф1 – «Баланс»
	ф1р.1195 / ф1р.1695	трансформована формула	
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	ф1(р.220+р.230+р.240) / ф1р.620	застаріла формула	ф1 – «Баланс»
	ф1(р.1160+р.1165) / ф1р.1695	трансформована формула	
Коефіцієнт платоспроможності (автономії)	ф1р.380 / ф1р.640	застаріла формула	ф1 – «Баланс»
	ф1р.1495 / ф1р.1900	трансформована формула	
Коефіцієнт забезпеченості власними оборотними засобами	ф1(р.260–р.620) / ф1р.260	застаріла формула	ф1 – «Баланс»
	ф1(р.1195–р.1695) / ф1р.1195	трансформована формула	

[1] Положення про порядок здійснення аналізу фінансового стану підприємств, що підлягають приватизації : затв. М-ва фінансів України, Фонду держ. майна України від 26.01.2001 № 49/121 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-01 (дата звернення: 14.04.2025).

[2] Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» : затв. наказом М-ва фінансів України від 07.02.2013 № 73 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13 (дата звернення: 14.04.2025).

Продовження табл. 1

1	2		3
Коефіцієнт фінансування	ф1(р.430+р.480+р.620+р.630) / ф1р.380	застаріла формула	ф1 – «Баланс підприємства»
	ф1(р.1595+р.1695+р.1700) / ф1р.1495	трансформована формула	
Коефіцієнт оборотності активів	ф2р.035 / ф1(р.280(гр.3)+р.280(гр.4))/2	застаріла формула	ф1 – «Баланс»; ф2 – «Звіт про фінансові результати»; гр. 3 – на початок звітного періоду; гр. 4 – на кінець звітного періоду
	ф2р.2000 / ф1(р.1300(гр.3)+р.1300(гр.4))/2	трансформована формула	
Коефіцієнт оборотності власного капіталу	ф2р.035 / ф1(р.380(гр.3)+р.380(гр.4))/2	застаріла формула	ф1 – «Баланс»; ф2 – «Звіт про фінансові результати»; гр. 3 – на початок звітного періоду; гр. 4 – на кінець звітного періоду
	ф2р.2000 / ф1(р.1495(гр.3)+р.1495(гр.4))/2	трансформована формула	
Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості	ф2р.035 / ф1(S(р.150/р.210)гр.3+S(р.150/р.210)гр.4)/2	застаріла формула	ф1 – «Баланс»; ф2 – «Звіт про фінансові результати»; гр. 3 – на початок звітного періоду; гр. 4 – на кінець звітного періоду; S – сума рядків звітності
	ф2р.2000 / ф1(S(р.1120…р.1155)гр.3+S(р.1120…р.1155)гр.4)/2	трансформована формула	

Закінчення табл. 1

1	2		3
Коефіцієнт оборотності кредиторської заборгованості	ф2р.035 / ф1(S(р.520/р.600)гр.3+S(р.520/р.600)гр.4)/2	застаріла формула	ф1 – «Баланс»; ф2 – «Звіт про фінансові результати»; гр. 3 – на початок звітного періоду; гр. 4 – на кінець звітного періоду; S – сума рядків звітності
	ф2р.2000 / ф1(S(р.1605/р.1630)гр.3+S(р.1605/р.1630)гр.4)/2	трансформована формула	
Коефіцієнт оборотності матеріальних запасів	ф2р.040 / ф1(S(р.100/р.140)гр.3+S(р.100/р.140)гр.4)/2	застаріла формула	ф1 – «Баланс»; ф2 – «Звіт про фінансові результати»; гр. 3 – на початок звітного періоду; гр. 4 – на кінець звітного періоду; S – сума рядків звітності
	ф2р.2050 / ф1(S(р.1100/р.1110)гр.3+S(р.1100/р.1110)гр.4)/2	трансформована формула	
Коефіцієнт рентабельності діяльності	ф2р.220 або р.225 / ф2р.035	застаріла формула	ф2 – «Звіт про фінансові результати»
	ф2р.2350 або р.2355 / ф2р.2000	трансформована формула	
Коефіцієнт рентабельності власного капіталу	ф2р.220 або р.225 / ф1(р.380(гр.3)+р.380(гр.4))/2	застаріла формула	ф1 – «Баланс підприємства»; ф2 – «Звіт про фінансові результати»; гр. 3 – на початок звітного періоду; гр. 4 – на кінець звітного періоду
	ф2р.2350 або р.2355 / ф1(р.1495(гр.3)+р.1495(гр.4))/2	трансформована формула	

За таким принципом, використовуючи вже наведене в Методиці 11.0.55 [5] порівняння статей (рядків) звітності, можливо провести трансформацію розрахунку фінансових показників, представлених і в Методичних рекомендаціях № 14[1], і в Методиці № 170[2].

На нашу думку, крім зазначеного вище, уваги потребує ще одна ситуація під час проведення досліджень показників фінансово-економічного стану суб'єктів господарювання. Колізія може виникнути у випадку, коли перед експертом-економістом постає питання не тільки розрахунку (або підтвердження / спростування вже проведеного розрахунку) показників фінансово-економічного стану підприємства / організації, а й проведення оцінки таких показників не за повний календарний рік, а за квартал, півріччя або дев'ять місяців. Суть полягає в тому, що розрахунок більшості фінансових показників (коефіцієнтів) ґрунтується на даних фінансової звітності як на початок, так і на кінець звітного періоду.

Відповідно до п. 1 ст. 13 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16 липня 1999 р. № 996-XIV[3] саме календарний рік є звітним періодом для складання фінансової звітності, а проміжна фінансова звітність складається за результатами першого кварталу, першого півріччя, дев'яти місяців. На підставі зазначеної вище норми Закону дані фінансової звітності на початок та на кінець першого кварталу, першого півріччя, дев'яти місяців є проміжними, а дані на початок та на кінець календарного року вважаються звітними.

У Методичних рекомендаціях № 14, Методиці № 170 та Положенні № 49/121 наведені основні завдання та виділено мету оцінки фінансового стану суб'єкта господарювання, яка, зокрема, залежить від показників (коефіцієнтів) саме звітного періоду, а не показників

1 Методичні рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства : затв. наказом М-ва економ. України від 19.01.2006 № 14 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0014665-06 (дата звернення: 14.04.2025).

2 Методика аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств державного сектору економіки : затв. наказом М-ва фінансів України від 14.02.2006 170 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0332-06 (дата звернення: 14.04.2025).

3 Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні : Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14 (дата звернення: 14.04.2025).

лише проміжної звітності (п. 2.1 розд. ІІІ Методичних рекомендацій № 14[1], п. 6 розд. ІІ Методики № 170[2], п. 2.3 Положення № 49/121[3]).

Отже, загальний підхід до оцінки фінансового стану суб'єкта господарювання, наведений у зазначених вище методичних документах, ґрунтується на даних звітного періоду, які впливають на кінцеві фінансові результати суб'єкта господарювання.

Таким чином, надана оцінка розрахованим показникам (коефіцієнтам) фінансово-економічного стану підприємства/організації лише за даними проміжної звітності (за квартал, півріччя або дев'ять місяців) може бути не об'єктивною. Як наслідок, під час подальшого судового розгляду можуть виникнути сумніви щодо об'єктивності самого висновку експерта та належності його до процесуальних джерел доказів у справі.

Насамкінець необхідно ще раз звернути увагу на фінансову звітність як джерело вихідних даних у судовій економічній експертизі, предметом якої є дослідження фінансових показників. Проведений фінансовий аналіз на підставі звітності підприємства / організації є вразливим до різних схем бухгалтерського шахрайства, що, зокрема, потребує більш обережного підходу до аналізу наявної інформації. Перш ніж користуватись даними фінансової звітності, необхідно переконатися в їх достовірності, правильності їх заповнення і точності проведених арифметичних підрахунків під час виведення окремих показників. Відповідність показників різних форм звітності переважно перевіряється методом зіставлення. Окремі показники входять до різних звітних форм і за належного складання звіту обов'язково повинні збігатися.

Висновки

Якісний підхід на початковій стадії дослідження та правильна трансформація алгоритму розрахунку фінансових показників відповідно

---

1 Методичні рекомендації щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства : затв. наказом М-ва економ. України від 19.01.2006 № 14 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0014665-06 (дата звернення: 14.04.2025).

2 Методика аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств державного сектору економіки : затв. наказом М-ва фінансів України від 14.02.2006 № 170 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0332-06 (дата звернення: 14.04.2025).

3 Положення про порядок здійснення аналізу фінансового стану підприємств, що підлягають приватизації : затв. наказом М-ва фінансів України, Фонду держ. майна України від 26.01.2001 № 49/121 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-01 (дата звернення: 14.04.2025).

до вимог НП(С)БО 1 дає змогу експерту-економісту значно скоротити термін виконання судової експертизи із цього напряму і допомагає нівелювати той факт, що методологія розрахунку показників фінансового стану тривалий час не оновлюється. У результаті зазначеного ініціатор проведення експертизи має змогу отримати обґрунтовані відповіді на запитання, які є ключовими у розслідуванні.

Список бібліографічних посилань: 1. Von Mises L. Theory and History: An Interpretation of Social and Economic Evolution. Auburn, Alabama, 2007. 384 p. **2.** Яцух О. О., Захарова Н. Ю. Фінансовий стан підприємства та методика його оцінки. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління.* 2018. № 3. С. 173–179. **3.** Цал-Цалко Ю. С. Фінансовий аналіз : підручник. Київ : Центр учб. літ., 2008. 566 с. **4.** Коломієць Н. О., Павліченко В. М., Коломієць О. П. Методологічні аспекти оцінки фінансового стану як основи ефективного управління підприємством. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка.* 2017. Вип. 185. С. 223–230. **5.** Аніщенко О. В., Губанова І. В., Кудряшова С. В. Методика проведення експертиз з питань комплексного аналізу фінансово-господарської діяльності підприємств. Харків, 2020. 74 с.

Надійшла до редколегії 01.05.2025

Прийнята до опублікування 11.06.2025

Andrushchenko Ye. M. Problematic Issues in Conducting Expert Examinations for the Calculation of Key Financial Indicators of Business Entities

The article examines methodological and practical aspects of analyzing and calculating the key financial indicators (ratios) of business entities. It analyzes the specific features of the methodology for their calculation as presented in current methodological documents approved at the ministerial level. The primary focus is on problematic issues that may arise for expert economists when conducting research related to the calculation of key financial indicators, the most significant of which is the impact of current legislation on the calculation algorithm itself.

Particular attention is given to changes in the structure of financial reporting, the data of which serves as the informational basis for conducting forensic economic examinations in this area. Based on the transformation of financial statement items (lines), an algorithm is proposed for calculating the key financial indicators (ratios), taking into account the current requirements of the National Accounting Standard 1 "General Requirements for Financial Reporting".

Emphasis is placed on evaluating the calculated financial and economic indicators (ratios) of an enterprise or organization based solely on interim reporting data: for a quarter, half-year, or nine months. Attention is also drawn to the need to verify the accuracy of the financial statement data.

Thus, a qualitative approach at the initial stage of the examination and the proper transformation of the calculation algorithm for financial indicators, in accordance with the requirements of current regulatory documents, allow expert economists to significantly reduce the time needed to conduct forensic examinations in this field and help to mitigate the fact that the methodology for calculating financial indicators has not been updated for a long time.

Keywords: financial condition of the enterprise, financial indicators (ratios), financial reporting, calculation algorithm, transformation, reporting period, source data, objective assessment.

УДК 343.13(477):341.231.14 **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.25

Сергій Михайлович Данило,
кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ (докторант);
https://orcid.org/0000-0001-5135-8633,
e-mail: d.and.p@ukr.net

СИСТЕМА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Розглянуто сутність та ознаки системи міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини в контексті сучасних підходів до кримінального провадження. Акцентовано, що така система на стадії досудового розслідування має формуватися на основі комплексного підходу з урахуванням як загальних принципів, так і специфічних гарантій, які стосуються різних аспектів діяльності органів досудового розслідування та правового статусу учасників провадження. Виокремлено та систематизовано ключові міжнародно-правові стандарти, що регулюють діяльність органів досудового розслідування, з урахуванням особливостей воєнного стану та сучасних викликів у сфері правосуддя.

Ключові слова: міжнародно-правові стандарти, досудове розслідування, забезпечення прав і свобод людини, кримінальне провадження, систематизація.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Вагомий вплив міжнародно-правових стандартів на реалізацію механізму забезпечення прав і свобод людини є беззаперечним. Ба більше, постійно наголошується, що національна політика України загалом, а також у різних галузях формується та реалізується з урахуванням міжнародно-правових стандартів. Як слушно зазначає А. М. Клочко, «про це говорилося ще на початку розбудови молодої Української держави в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. і зверненні Верховної Ради України "До парламентів і народів світу" від 5 грудня 1991 р., які проголосили, що до сім'ї цивілізованих країн бажає увійти нова, демократична, правова держава, яка ставить собі за мету, зокрема, реально забезпечити права та свободи людини і громадянина й зобов'язується суворо дотримуватись загальновизнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини» [1, с. 48–49].

Проте для чіткого розуміння механізму реалізації міжнародно-правових стандартів у національному законодавстві та правозастосовній

© Данило С. М., 2025

практиці необхідно мати уявлення не лише про їхню сутність і ознаки, а й про їхню системну організацію. Адже система міжнародно-правових стандартів у сфері забезпечення прав і свобод людини є фундаментальною складовою сучасного правового порядку, зокрема у сфері кримінальної юстиції. Особливої ваги ця система набуває на стадії досудового розслідування, коли права особи можуть бути порушені через необґрунтовані процесуальні рішення, надмірне застосування заходів процесуального примусу або недієвість інституту захисту в межах кримінального провадження. У світовій практиці забезпечення прав людини визнається ключовим елементом демократичної правової системи. Основу міжнародно-правового регулювання становлять документи, як-от: Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція з прав людини (далі – ЄКПЛ) та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Їхні положення визначають стандарти, які мають бути імплементовані в національне законодавство. Це особливо актуально для стадії досудового розслідування, коли права осіб є найбільш уразливими.

Визначення та імплементація системи міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини на стадії досудового розслідування є актуальною науковою й практичною проблемою, розв'язання якої сприятиме формуванню демократичної правової системи України та її інтеграції до світового правового простору.

Стан дослідження проблеми

Сутність, ознаки та місце міжнародно-правових стандартів у механізмі реалізації прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина досліджували у своїх працях фахівці різних галузей правничої науки, зокрема: Т. В. Волошанська [2], О. В. Капліна [3], О. В. Київець [4], О. І. Коровайко [5], Г. Р. Крет [6], О. П. Кучинська [7], Л. А. Луць [8], В. П. Нагребельний [9], О. В. Пчеліна [10; 11; 12], Д. В. Сімонович [13], В. Г. Уваров [14], Т. Г. Фоміна [15], Т. І. Фулей [16], Ю. В. Циганюк [7] та ін. Попри належний рівень розробленості окресленої проблематики, вона не втрачає своєї актуальності. Навпаки, потреба у ґрунтовному дослідженні міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини у кримінальному провадженні особливо загострилася в умовах воєнного стану та масштабної збройної агресії рф проти України.

В умовах воєнного стану перед національною правовою системою, зокрема у сфері кримінальної юстиції, постали нові виклики. Особливої уваги потребує питання забезпечення балансу між захистом національної безпеки та дотриманням фундаментальних прав людини у кримінальному провадженні, зокрема на стадії досудового розслідування. Міжнародно-правові стандарти мають бути не лише теоретичним орієнтиром, а й практичним інструментом підвищення

якості кримінального провадження, зокрема за умов дії особливих правових режимів. Крім того, активна співпраця України з міжнародними судовими інституціями актуалізує потребу гармонізації національних процесуальних норм із міжнародними стандартами, що регламентують кримінальне провадження. Це стосується як процедур збирання та оцінки доказів, так і забезпечення прав усіх учасників провадження.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є комплексний аналіз та систематизація міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини на стадії досудового розслідування. Для досягнення цієї мети поставлено такі *завдання*: по-перше, проаналізувати сутність та ознаки системи міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини в контексті сучасних підходів до кримінального провадження; по-друге, виокремити і систематизувати ключові міжнародно-правові стандарти, що регулюють діяльність органів досудового розслідування, зокрема з урахуванням специфіки воєнного стану та сучасних викликів у сфері правосуддя.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано авторське тлумачення системи міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини на стадії досудового розслідування. Здійснено систематизацію та внутрішнє структурування ключових міжнародно-правових стандартів, які безпосередньо стосуються стадії досудового розслідування, з урахуванням новітніх тенденцій і практики міжнародних судових інституцій.

Виклад основного матеріалу

З огляду на те, що Україна проголосила себе правовою державою[1], а права людини, її свободи та законні інтереси визнаються найвищою цінністю, національна політика має бути спрямована на забезпечення, захист і відновлення цих прав на всіх рівнях державного управління та суспільного життя, зокрема у сфері кримінального провадження та діяльності правоохоронних органів. Це передбачає не лише законодавче закріплення міжнародних стандартів, а й їх ефективну імплементацію у правозастосовну практику, створення дієвих механізмів відповідальності за порушення прав людини та формування правової культури, де повага до особи є непохитним принципом. Отже, «головним елементом використання міжнародних

[1] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 30.04.2025).

стандартів прав людини у кримінальному процесі України є людина, а причиною їх реалізації – необхідність захисту її прав і свобод» [7, с. 52].

Зауважимо, що поняття та ознаки міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини на стадії досудового розслідування не є предметом цього дослідження. Основну увагу у статті зосереджено на характеристиці системи зазначених стандартів.

Як слушно зазначає В. З. Чорнописька, відсутність у жодному офіційному міжнародно-правовому документі як дефініції, так і вичерпного переліку правових стандартів негативно позначається як на сприйнятті та розумінні цієї правової категорії, так і на правозастосовній практиці таких стандартів. Учена наголошує, що «міжнародні стандарти здебільшого визначаються на прикладах» [17, с. 90]. Відповідно, цілком виправданою і логічною є зацікавленість з боку правової спільноти до визначення поняття та систематизації міжнародно-правових стандартів загалом і в окремих сферах суспільного життя, зокрема у сфері кримінальної юстиції. Адже беззаперечним є той факт, що такі стандарти є «загальноприйнятим базисом», необхідним для функціонування певного правопорядку [17, с. 90]. Вони створюють універсальні межі для судових систем усього світу, забезпечуючи мінімальний рівень захисту прав людини незалежно від національних особливостей. Цей базис є фундаментом довіри як усередині країни, так і на міжнародній арені, дозволяючи державам співпрацювати у сфері правосуддя та відповідальності. Зрештою, зазначені стандарти пронизують кримінальне провадження на кожному з його етапів. Вони формують наскрізну систему гарантій, що супроводжує особу від досудового розслідування й судового розгляду аж до виконання вироку, забезпечуючи постійний захист її прав і свобод.

Аналіз фахової наукової літератури свідчить, що більшість учених зосереджує увагу на характеристиці окремих міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини у кримінальному провадженні або на їх сукупності. Водночас систематизації таких стандартів приділяється недостатньо уваги, що зумовлює відсутність однозначного вирішення цього питання.

Зокрема, О. І. Коровайко, розкриваючи особливості реалізації міжнародних стандартів кримінального судочинства в судовому провадженні України, зазначає, що ці стандарти є «закріпленими в міжнародно-правових актах відповідними мінімальними вимогами (правилами, нормами, настановами тощо) до діяльності чи її результатів у галузі судочинства, ухвалені з метою досягнення оптимального ступеня впорядкованості суспільних відносин у цій галузі, охорони та захисту прав, свобод та законних інтересів учасників кримінальних процесуальних правовідносин» [5, с. 14]. Водночас

учений стверджує, що за своєю суттю зазначені стандарти є нормами права, які, своєю чергою, знаходять втілення у відповідних міжнародно-правових актах. З огляду на це науковець розкриває зміст системи міжнародних стандартів кримінального судочинства через класифікацію міжнародно-правових актів, що містять стандарти у сфері кримінального судочинства. Так, дослідник виокремлює такі елементи системи міжнародно-правових актів: 1) джерела кримінального процесуального права; 2) акти, що регулюють організаційні аспекти – допомагають упорядкувати організацію кримінальної процесуальної діяльності, проте самі по собі не є джерелами кримінального процесуального права; 3) рекомендаційні акти – мають консультативний характер і слугують орієнтиром для вдосконалення як законодавства, так і правозастосовної практики [5, с. 14–15].

Наведена позиція, хоча і є цінною для розуміння структури й ієрархії міжнародно-правових норм у національному праві, все ж викликає певні зауваження. На наш погляд, запропонований ученим поділ міжнародно-правових актів, що містять стандарти у сфері кримінального судочинства, не повною мірою відображає інтегративний характер міжнародно-правових стандартів, особливо в контексті динаміки їх імплементації. Адже на практиці норми, що регулюють організаційні аспекти кримінальної процесуальної діяльності (наприклад, стандарти поводження із затриманими, умови їх утримання тощо), часто напряму випливають із фундаментальних прав людини (наприклад, заборона катувань, право на повагу до гідності). Тому названі вченим «організаційні» аспекти є не суто процедурними рекомендаціями, а обов'язковими гарантіями прав людини, встановленими міжнародним правом, які формують зміст кримінального процесуального права. Ба більше, недотримання «організаційних» стандартів (наприклад, неналежні умови утримання в ізоляторах тимчасового тримання) може призвести до порушення права на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 ЄКПЛ) або навіть до порушення заборони катувань (ст. 3 ЄКПЛ)[1], що, своєю чергою, безпосередньо впливає на допустимість доказів і справедливість судового розгляду. Крім того, рішення Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як невід'ємна частина системи міжнародних стандартів є джерелом кримінального процесуального права[2] та часто встановлює

[1] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 30.04.2025).

[2] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV // БД «Законодавство

саме організаційні вимоги, що випливають із конвенційних прав. Відповідно, «організаційні» акти по суті стають джерелом або принаймні інтегральною частиною кримінального процесуального права в контексті його системного розуміння та застосування.

Цікавою і такою, що заслуговує на увагу, видається позиція О. П. Кучинської й Ю. В. Циганюк щодо визначення системи міжнародно-правових стандартів у кримінальному процесі України. Зокрема, вчені, виокремлюючи сутнісні ознаки, пропонують під системою міжнародних стандартів прав людини у кримінальному процесі України розуміти сукупність міжнародних договірних норм, які після імплементації в національне кримінальне процесуальне законодавство (на підставі спеціального дозволу) слугують для визначення правового статусу особи у кримінальному провадженні та формулюють вимоги до процесуальних механізмів, що гарантують охорону прав і свобод громадян. При цьому характерними ознаками такої системи стандартів є: людиноцентричність; захисна функція (основною метою реалізації цих стандартів є охорона та захист прав і свобод людини); договірна природа (стандарти містяться в міжнародних договорах, обов'язковість яких визнана Верховною Радою України); динамічність розвитку (система може доповнюватися новими стандартами з розвитком «поколінь» прав людини); комплексність (цю систему не можна поділити лише за критеріями матеріального чи процесуального права, оскільки вона охоплює норми обох видів); імплементаційний характер (система міжнародних стандартів передбачає необхідність відповідності їй норм Кримінального процесуального кодексу України та інших законів, що регулюють кримінальні процесуальні відносини) [7, с. 50–64].

З огляду на викладене зазначимо, що запропоноване О. П. Кучинською та Ю. В. Циганюк визначення системи міжнародно-правових стандартів є фундаментальним для розуміння сучасного етапу імплементації міжнародного права в національну правову систему, особливо в умовах воєнного стану та прискореної євроінтеграції України. Слід наголосити, що запропоноване вченими визначення є вичерпним і точно відображає сутність системи, вдало поєднуючи такі ключові аспекти, як: чітке визначення джерела стандартів; акцент на необхідності інтеграції цих норм у національне законодавство через «спеціальний дозвіл» (що відображає ратифікацію та подальшу

України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15 (дата звернення: 30.04.2025); Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 30.04.2025).

імплементацію); підкреслення основної мети – визначення правового статусу особи та формування вимог до процесуальних механізмів, які гарантують охорону прав і свобод. Крім того, варто відзначити вдале виокремлення сутнісних ознак міжнародно-правових стандартів у кримінальному процесі України, які є вичерпними та доволі точно відображають природу й особливості функціонування цієї системи. Водночас, на нашу думку, зазначена позиція потребує певного уточнення, особливо з огляду на сучасні реалії. Насамперед серед ознак системи міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини у кримінальному провадженні, зокрема на стадії досудового розслідування, поряд із договірною природою варто назвати пряму дію та практику ЄСПЛ. Адже, хоча ознака «договірна природа» вказує на міжнародні договори, доцільно було б ще більше акцентувати увагу на практиці ЄСПЛ. Рішення ЄСПЛ є невід'ємною частиною системи міжнародних стандартів, вони не просто тлумачать ЄКПЛ, а фактично формують нові стандарти через прецедентне право. Це особливо важливо для України, оскільки рішення ЄСПЛ є джерелом права і мають пряму дію. Крім того, з огляду на ратифікацію Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду[1] доцільно розглянути, як стандарти цього документа, зокрема щодо прав обвинувачених у міжнародних злочинах, інтегруються в зазначену систему та впливають на її загальні ознаки, особливо в контексті воєнних злочинів.

Також вважаємо, що не можна нівелювати роль «м'якого права» (*soft law*) у визначенні системи міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини. Такі стандарти закріплені не лише в міжнародних договорах, а й в актах «м'якого права», зокрема рекомендаціях, кодексах поведінки, модельних законах, принципах ООН тощо. [18, с. 412]. Хоча акти «м'якого права» і не мають прямої юридичної сили договорів, вони є важливими орієнтирами для національного законодавства та правозастосовної практики, а за своєю суттю є частиною загальної системи стандартів.

Насамперед динамічність системи міжнародно-правових стандартів у кримінальному процесі України, на чому наголошують О. П. Кучинська та Ю. В. Циганюк, особливо яскраво виявляється в умовах воєнного стану. Обмеження прав, допустимі в умовах війни, мають відповідати стандартам суворої необхідності та пропорційності. Тому вважаємо перспективними дослідження, спрямовані на поглиблення

[1] Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21.08.2024 № 3909-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20 (дата звернення: 30.04.2025).

аналізу того, як міжнародні стандарти адаптуються до таких умов і як вони запобігають можливим зловживанням навіть у кризових ситуаціях.

З урахуванням вищенаведених позицій пропонуємо під системою міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини на стадії досудового розслідування розуміти інтегрований, динамічний комплекс обов'язкових та рекомендаційних норм міжнародного права, визнаних Україною та імплементованих в її кримінальне процесуальне законодавство, які встановлюють мінімальні вимоги до діяльності органів досудового розслідування й визначають правовий статус особи у кримінальному провадженні, забезпечуючи всебічну охорону її прав і свобод, зокрема в умовах воєнного стану та з урахуванням практики міжнародних судових інституцій.

Щодо змістовного наповнення системи міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини у кримінальному провадженні, зокрема на стадії досудового розслідування, слід зазначити, що в науковій спільноті існують різні підходи до її визначення. Так, одні вчені виокремлюють міжнародно-правові стандарти шляхом характеристики нормативно-правових актів, у яких вони закріплені [18, с. 412], тоді як інші пропонують групувати такі стандарти за певними критеріями. Наприклад, О. В. Саленко систематизує міжнародно-правові стандарти за такими критеріями, як зміст і спосіб закріплення (цілі, принципи, норми); сфера дії (універсальні, регіональні, партикулярні); юридична сила (імперативні, диспозитивні); функції в механізмі міжнародно-правового регулювання (матеріальні, процесуальні); спосіб творення та форми втілення (звичаєві, договірні та такі, що містяться в рішеннях міжнародних організацій) [19, р. 265]. М. І. Ставничук класифікує міжнародно-правові стандарти за: суб'єктами їх створення (стандарти Ради Європи, ЄС, ОБСЄ тощо); галузевою належністю (конституційно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові тощо); зовнішньою формою закріплення (ті, що фіксуються у міжнародних договорах, практиці ЄСПЛ, юридичних актах міжнародних організацій, що належать до джерел права) [20, с. 15–23]. Н. М. Бакаянова міжнародно-правові стандарти групує за: суб'єктним і територіальним критеріями (загальні стандарти, що мають обов'язковий або рекомендаційний характер для всіх правоохоронних органів; універсальні або регіональні) [21, с. 228], а Р. М. Савчук – за суб'єктом та сферою міжнародної правової регламентації (стандарти у галузі прав і свобод людини та забезпечення законності і правопорядку, професійні стандарти посадових і службових осіб правоохоронних органів); за предметом правового регулювання та суб'єктом правоохоронного органу (функціональні й організаційні); залежно від рівня правового регулювання (стандарти,

закріплені в документах під егідою ООН та її структур, стандарти, закріплені в документах Ради Європи, ОБСЄ, ЄС та їхніх структур, документи, розроблені та ухвалені міжнародними професійними структурами правоохоронних органів (Інтерпол, Європол, Євроюст, Європрокуратура тощо)); за обов'язковістю їх виконання (стандарти, які підлягають обов'язковому виконанню, та стандарти, які мають рекомендаційний, необов'язковий характер) [22, с. 372].

Крім того, поширеним є підхід до виокремлення й характеристики міжнародно-правових стандартів, зокрема у кримінальному провадженні, залежно від виду прав, які вони забезпечують. Наприклад, право на професійну правничу допомогу, право на захист у кримінальному провадженні, право на інформацію [18, с. 412]. Також багато вчених класифікують та досліджують міжнародно-правові стандарти у кримінальному процесі залежно від:

– стадій (наприклад, О. І. Коровайко виокремлює й характеризує міжнародні стандарти кримінального судочинства в судовому провадженні України [5], Д. В. Сімонович – у досудових стадіях кримінального процесу [13]);

– функцій (зокрема Т. В. Волошанська, М. П. Климчук, Б. В. Стецик зосереджують увагу на особливостях реалізації міжнародно-правових стандартів захисту [2; 23]);

– виду діяльності (наприклад, Г. Р. Крет розглядає міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України [6], а Р. М. Білоконь розкриває міжнародні стандарти нагляду прокурора за дотриманням законності у кримінальному провадженні [24]);

– статусу суб'єктів, права і свободи яких забезпечуються (М. В. Гузела висвітлює міжнародні стандарти забезпечення прав підозрюваного у кримінальному провадженні [25], О. О. Кисельов – потерпілого [26], Я. С. Олійник – свідків [27], А. О. Бабешко – неповнолітніх, які потрапили у сферу дії кримінального провадження [28]).

О. П. Кучинська та Ю. В. Циганюк пропонують міжнародно-правові стандарти у кримінальному процесі України систематизувати таким чином: стандарти справедливого судового розгляду, куди віднесені переважно загальноправові принципи в цій сфері; стандарти, які застосовуються під час затримання і на стадії досудового розслідування в межах кримінального судочинства; стандарти, які застосовуються під час судового розгляду [7].

Аналіз наведених класифікацій міжнародно-правових стандартів у кримінальному провадженні показує, що кожна з них має свої переваги, проте жодна окремо не є вичерпною для детального вивчення прав людини саме на стадії досудового розслідування. Зокрема, класифікація за джерелами та юридичною силою є важливою для розуміння формального статусу норм, у яких закріплені міжнародно-правові

стандарти, але не розкриває їхнього змісту та безпосередньої сфери застосування. Групування міжнародних стандартів за суб'єктами створення чи галузевою належністю є надто загальним для глибокого аналізу конкретної стадії кримінального провадження. Систематизація міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини у кримінальному провадженні за видами прав хоча і є практичною, проте може бути неповною, оскільки одне й те саме право може реалізовуватися через різні стандарти та на різних стадіях (етапах). Водночас класифікація виключно за стадіями чи функціями кримінального процесу часто не враховує комплексності прав та їхнього наскрізного характеру.

На нашу думку, система міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини на стадії досудового розслідування має формуватися на основі комплексного підходу, з урахуванням як загальних принципів, так і спеціальних гарантій, що стосуються різних аспектів діяльності органів досудового розслідування та правового статусу учасників провадження. Крім того, зазначена система повинна бути достатньо гнучкою, щоб адаптуватися до умов особливих правових режимів, зокрема воєнного стану, водночас залишаючись непохитною у забезпеченні основоположних прав людини.

Отже, пропонуємо таку систематизацію міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини на стадії досудового розслідування:

1) стандарти, що визначають загальні засади досудового розслідування:

– законність і верховенство права – будь-які дії та рішення, навіть за умов воєнного стану, повинні ґрунтуватися на законі, а обмеження прав мають бути передбачені законом, чітко визначеними та пропорційними легітимній меті;

– повага до людської гідності й абсолютна заборона катувань – усі затримані, незалежно від їхнього статусу (військовополонені, підозрювані у співпраці з державою-агресором), мають бути захищені від катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження. Особлива увага приділяється умовам утримання в умовах дефіциту ресурсів, забезпечення доступу до медичної допомоги та психологічної підтримки;

– ефективність та оперативність розслідування кримінальних правопорушень загалом і воєнних злочинів зокрема. Держава має позитивний обов'язок проводити швидкі, неупереджені та незалежні розслідування всіх кримінальних правопорушень, особливо воєнних злочинів міжнародного характеру, з метою забезпечення відповідальності та запобігання безкарності. Це передбачає документування

злочинів відповідно до стандартів Римського статуту Міжнародного кримінального суду[1];

– презумпція невинуватості – особа вважається невинуватою, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили (ст. 6 ЄКПЛ)[2]. Це зобов'язує до об'єктивності та неупередженості під час збирання доказів навіть за умов воєнного стану;

– пропорційність і необхідність обмежень – будь-яке обмеження прав та свобод особи під час розслідування (наприклад, втручання у приватне життя, застосування примусу) має бути передбачене законом, необхідним у демократичному суспільстві та пропорційним законній меті. За умов воєнного стану законні обмеження прав можливі, проте вони мають бути чітко пропорційними ризикам, необхідними для досягнення легітимної мети, а також відповідати міжнародним зобов'язанням (ст. 15 ЄКПЛ передбачає можливість відступу від зобов'язань під час надзвичайної ситуації, зокрема війни[3]);

2) стандарти, що регулюють проведення процесуальних дій:

– стандарти, що стосуються затримання та застосування запобіжних заходів (право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 ЄКПЛ), зокрема: законність та обґрунтованість затримання, негайне повідомлення про причини затримання та права затриманого, право на негайний доступ до правничої допомоги, право на повідомлення родичів, швидке доставлення до суду, право на ефективний засіб правового захисту (*habeas corpus*) [29, с. 94–97]; стандарти застосування сили та спецзасобів, які визначають вимоги щодо чітких правил застосування, пропорційності, мінімізації шкоди тощо);

– стандарти, що стосуються проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема: право на мовчання та право не свідчити проти себе, право на перекладача (ст. 6 ЄКПЛ), право на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції (ст. 8

---

1 Римський статут Міжнародного кримінального суду : від 17.07.1998 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 30.04.2025).

2 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 30.04.2025).

3 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 30.04.2025).

ЄКПЛ)[1], загальні принципи й умови використання особливих методів розслідування[2] тощо;

3) стандарти доказування під час досудового розслідування (стандарти «достатня підстава», «обґрунтована підозра», «поза розумним сумнівом», «переконання за більшою вірогідністю», «вагоме переконання», доктрини «плодів отруєного дерева», «незалежного джерела», «срібного блюдця», теорія «асиметрія доказів») [6];

4) стандарти, що регулюють участь окремих категорій осіб (наприклад, стандарти забезпечення: прав підозрюваного, зокрема у кримінальних провадженнях про воєнні злочини, колабораціонізм; прав потерпілого, особливо жертв воєнних злочинів, сексуального насильства; прав свідків, зокрема з тимчасово окупованих територій; прав вразливих груп (неповнолітніх, осіб з інвалідністю, переміщених осіб) тощо) [12; 30];

5) стандарти ефективних засобів правового захисту та контролю. Ці стандарти закріплюють: право на оскарження дій та рішень, зокрема незважаючи на бойові дії чи перевантаження судової системи; державний та міжнародний моніторинг (забезпечення доступу до місць несвободи для національних превентивних механізмів та міжнародних організацій, особливо в конфліктних зонах та на звільнених територіях); засади та форми міжнародної співпраці (зокрема, створення та робота спільних слідчих груп, спільних оперативних груп, співпраця з Міжнародним кримінальним судом тощо), а також невідворотність відповідальності за порушення прав людини та

---

[1] Стаття 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя). Denysyuk and others v. Ukraine (№ 22790/19, № 23896/20, № 25803/20 та № 31352/20) // Огляд рішень Європейського суду з прав людини (лютий 2025 року) / відп. за вип.: Д. О. Мудрак, А. А. Петренко, Т. В. Простибоженко та ін. Київ, 2025. С. 41–44; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 30.04.2025).

[2] Огляд практики Європейського суду з прав людини з питань використання спеціальних методів розслідування злочинів [проведення негласних слідчих (розшукових) дій] та особливостей відкриття матеріалів, які стали підставою для їхнього проведення (рішення, ухвалені ЄСПЛ та внесені до бази даних HUDOC, за період з 1997 по 2021 роки) // Судова влада України : офіц. сайт. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/hcac/statistics/reviews/echr_covert.pdf (дата звернення: 30.04.2025); Рекомендация № Rec (2005) 10 Комитета министров Совета Европы государствамчленам «Об “особых методах расследования” тяжких преступлений, в том числе террористических актов» : от 20.04.2005 // Zakon Online : сайт. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/260347___260412 (дата звернення: 30.04.2025).

міжнародного гуманітарного права, незалежно від посади та статусу винних.

Висновки

Отже, система міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини на стадії досудового розслідування є фундаментальною складовою будь-якої демократичної правової держави. Водночас в умовах повномасштабного воєнного стану та з огляду на сучасні виклики правосуддя, зокрема розслідування міжнародних злочинів, цифровізацію та гібридні загрози, ці стандарти набувають особливого значення й потребують специфічної інтерпретації та застосування. Зазначена система має бути достатньо гнучкою, щоб адаптуватися до умов особливих правових режимів, і водночас залишатися непохитною в забезпеченні основоположних прав людини.

Встановлено, що система міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини на стадії досудового розслідування – це інтегрований, динамічний комплекс обов'язкових і рекомендаційних норм міжнародного права, визнаних Україною та імплементованих в її кримінальне процесуальне законодавство, які встановлюють мінімальні вимоги до діяльності органів досудового розслідування та визначають правовий статус особи у кримінальному провадженні, забезпечуючи всебічну охорону її прав і свобод, зокрема в умовах воєнного стану та з урахуванням практики міжнародних судових інституцій.

Здійснено систематизацію міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини на стадії досудового розслідування: 1) стандарти, що визначають загальні засади досудового розслідування; 2) стандарти, що регулюють проведення процесуальних дій; 3) стандарти доказування під час досудового розслідування; 4) стандарти, що регулюють участь окремих категорій осіб; 5) стандарти ефективних засобів правового захисту та контролю.

Список бібліографічних посилань: 1. Клочко А. М. Вплив міжнародно-правових стандартів на формування національної політики України у сфері правоохоронної діяльності // Шлях успіху і перспективи розвитку (до 26 річниці заснування Харківського національного університету внутрішніх справ) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 листоп. 2020 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 48–51. **2.** Волошанська Т. В. Особливості імплементації в Україні європейських стандартів щодо забезпечення права на захист у кримінальному провадженні // Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2017 р.) : у 2 т. / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Гельветика, 2017. Т. 2. С. 399–401. **3.** Капліна О. В. Імплементація міжнародно-правових стандартів у кримінальному провадженні України.

Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 3 (86). С. 98–101. **4.** Копиленко О., Київець О. Європейські стандарти в українському законодавчому процесі: можливість і доцільність // Проблеми застосування міжнародних стандартів у правовій системі України / за заг. ред. Є. Б. Кубка. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2013. С. 33–46. **5.** Коровайко О. І. Реалізація міжнародних стандартів кримінального судочинства в судовому провадженні України : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 42 с. **6.** Крет Г. Р. Міжнародні стандарти доказування у кримінальному процесі України: теоретико-правові та практичні основи : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2020. 530 с. **7.** Кучинська О. П., Циганюк Ю. В. Система міжнародних стандартів прав людини у кримінальному процесі України. *Право України.* 2019. № 9. С. 50–64. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2019-09-050. **8.** Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 565 с. **9.** Нагребельний В. П. Стандарт // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ : Укр. енциклопедія, 2003. Т. 5: П–С. С. 614–615. **10.** Pchelina O., Sezonov V., Myrhorod-Karpova V., Zherobkina Ye. Administrative and legal mechanism of execution of decisions of the European Court of Human Rights as the basis of case law application in the judicial system of Ukraine. *Asia Life Sciences*. 2019. No. 2. Pp. 117–134. **11.** Пчеліна О. В. Застосування практики Європейського суду з прав людини у вітчизняному кримінальному провадженні. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2020. № 1. С. 160–164. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2020.1.33. **12.** Пчеліна О. В. Використання практики ЄСПЛ під час розслідування воєнних злочинів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 2. С. 1058–1062. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.157. **13.** Сімонович Д. В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2011. 19 с. **14.** Уваров В. Г. Міжнародно-правові стандарти у кримінальному процесі України : монографія. Харків : НікаНова, 2014. 416 с. **15.** Фоміна Т. Г. Міжнародні стандарти здійснення медіації у кримінальному провадженні та стан їх реалізації в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2021. Вип. 2 (93). С. 313–323. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2021.2.28. **16.** Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : наук.-метод. посіб. 2-ге вид., виправ. і допов. Київ, 2015. 208 с. **17.** Чорноиська В. Правові стандарти як міжнародно-правова категорія: теоретичні основи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2022. № 4 (36). С. 88–95. DOI: http://doi.org/10.23939/law2022.36.088. **18.** Кузьмінський О. О. Міжнародні стандарти забезпечення прав людини у досудовому розслідуванні у кримінальному процесуальному законодавстві України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 8. С. 411–414. DOI: https://

doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/96. **19.** Саленко О. В. Міжнародні стандарти у сфері судоустрою та статусу суддів, їх зміст і класифікація. *National Law Journal: Theory and Practice.* 2014. No. 3. Pp. 263–269. **20.** Ставнійчук М. І. Роль міжнародних стандартів у захисті та розвитку демократичних принципів. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2010. № 2. С. 15–23. **21.** Бакаянова Н. М. Міжнародні стандарти адвокатури: поняття, система, класифікація. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2016. Вип. 2, ч. 1. С. 226–229. **22.** Савчук Р. М. Поняття та система міжнародних стандартів правоохоронної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 2. С. 369–373. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/87. **23.** Климчук М. П., Стецик Б. В. Міжнародно-правові стандарти захисту захисника чи представника особи від втручання в їх діяльність. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 4. С. 471–476. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.76. **24.** Білоконь Р. М. Міжнародні стандарти нагляду прокурора за дотриманням законності у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 78, ч. 2. С. 256–262. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.40. **25.** Гузела М. В. Міжнародні стандарти забезпечення прав підозрюваного в кримінальному провадженні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2016. № 850. С. 481–485. **26.** Кисельов О. О., Д'яченко Г. Є. Міжнародні стандарти захисту прав осіб, які є потерпілими від кримінальних правопорушень. *Право і суспільство.* 2019. № 6, ч. 2. С. 156–161. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-6-2-25. **27.** Олійник Я. Міжнародні стандарти забезпечення прав свідків у кримінальному законодавстві. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична.* 2024. Вип. 42. С. 303–310. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14572133. **28.** Бабешко А. О. Міжнародно-правові стандарти поводження з неповнолітніми, які потрапили у сферу дії кримінального провадження. *Питання боротьби зі злочинністю.* 2017. Вип. 34. С. 129–141. **29.** Байрачна Л. К., Тільна К. С. Habeas Corpus Act у нормах міжнародного та українського законодавства: проблема співвідношення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 4. С. 94–97. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/21. **30.** Гловюк І., Дроздов О., Мельченко В. Міжнародні стандарти опитування дітей-жертв і дітей-свідків та національне законодавство і практика: питання кореляції у кримінальному провадженні. *Право України.* 2022. № 12. С. 53–75. DOI: https://doi.org/10.33498/louu-2022-12-053.

Надійшла до редколегії 20.05.2025

Прийнята до опублікування 14.05.2025

Danylo S. M. System of International Legal Standards for Ensuring Human Rights and Freedoms at the Pre-trial Investigation Stage

It is emphasised that the system of international legal standards for ensuring human rights and freedoms at the pre-trial investigation stage is fundamental to any democratic state governed by the rule of law. It has been established that in conditions of martial law and against the backdrop of contemporary challenges to justice, these standards take on particular significance and require specific interpretation and application. A comprehensive analysis and systematisation of international legal standards for ensuring human rights and freedoms at the stage of pre-trial investigation was carried out. The essence and characteristics of the system of international legal standards for ensuring human rights and freedoms in the context of modern approaches to criminal proceedings have been examined. It has been proposed that the system of international legal standards for ensuring human rights and freedoms at the stage of pre-trial investigation should be understood as an integrated, dynamic set of mandatory and recommended norms of international law, which, as recognised by Ukraine and implemented in its criminal procedural legislation, establish minimum requirements for the activities of pre-trial investigation bodies and determine the legal status of a person in criminal proceedings, ensuring comprehensive protection of their rights and freedoms, in particular in conditions of martial law and taking into account the practice of international judicial institutions. It is emphasised that the system of international legal standards for ensuring human rights and freedoms at the stage of pre-trial investigation should be formed taking into account a comprehensive approach and consider both general principles and specific guarantees relating to various aspects of the activities of pre-trial investigation bodies and the legal status of participants in the proceedings. It is emphasised that the system of international legal standards for ensuring human rights and freedoms at the stage of pre-trial investigation should be flexible enough to adapt to the conditions of special legal regimes and remain steadfast in ensuring fundamental human rights. Key international legal standards governing the activities of pre-trial investigation bodies have been identified and systematised, taking into account the specifics of martial law and contemporary challenges to justice: standards defining the general principles of pre-trial investigation; standards regulating procedural actions; standards of evidence during pre-trial investigation; standards regulating the participation of certain categories of persons; standards of effective legal protection and control.

Keywords: international legal standards, pre-trial investigation, protection of human rights and freedoms, criminal proceedings, systematisation.

УДК 343:412(477) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.26

Валентина Георгіївна Дрозд,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
Національна поліція України,
Департамент забезпечення діяльності Голови,
консультативно-контрольний відділ (начальник);
https://orcid.org/0000-0002-7687-7138,
e-mail: valusha.drozd@gmail.com;

Вікторія Вікторівна Абламська,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 2,
науково-дослідна лабораторія
з проблем правового забезпечення діяльності поліції
та протидії злочинності (старший науковий співробітник);
https://orcid.org/0000-0002-2415-7235,
e-mail: ablamskaviktoria@gmail.com

ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ NON BIS IN IDEM У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

Проаналізовано правовий механізм дотримання принципу non bis in idem у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства. Наголошено, що дотримання принципу non bis in idem під час проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 126-1 Кримінального кодексу України, має важливе значення в аспекті як забезпечення прав людини, так і притягнення особи до кримінальної відповідальності в міру її вини. Проведено порівняльний аналіз нормативного закріплення принципу non bis in idem у національному та міжнародному законодавстві. Визначено основні умови дотримання принципу non bis in idem у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства.

Ключові слова: домашнє насильство, кримінальна відповідальність, кримінальне провадження, ознака систематичності, принцип non bis in idem.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Запобігання та протидія домашньому насильству залишається однією з актуальних і водночас найбільш складних сфер діяльності правоохоронних органів та суспільства в багатьох країнах, зокрема в Україні. Складно переоцінити негативний вплив цього вкрай небезпечного явища на всі сфери приватного життя особи, що в окремих випадках навіть призводить до каліцтва, вбивства, смерті внаслідок

© Дрозд В. Г.,
Абламська В. В., 2025

отриманих травм, доведення до самогубства тощо. У контексті негативного впливу домашнього насильства на державному рівні слід відмітити збільшення витрат на надання медичної допомоги та психологічну реабілітацію постраждалих осіб, підвищення навантаження на правоохоронні органи і судову систему, витрати бюджетних коштів, спрямованих на надання безоплатної правничої допомоги постраждалим особам, та багато іншого.

Статистичні дані свідчать про зменшення у 2022 році, у порівнянні з 2021 роком, кількості кримінальних правопорушень щодо домашнього насильства до 1 498, що найімовірніше було пов'язано з початком збройної агресії рф проти України. Проте у 2023 році кількість облікованих кримінальних правопорушень за ст. 126-1 Кримінального кодексу України (далі – КК України) значно збільшилась і становила вже 2 705 випадків[1]. У 2024 році спостерігалося подальше збільшення кількості облікованих кримінальних правопорушень за ст. 126-1 КК України до 2 810[2]. За січень-квітень 2025 року за ст. 126-1 КК України вже обліковано 921 кримінальне правопорушення[3]. Для більш об'єктивної оцінки статистичних показників потрібно зважати на такі фактори: по-перше, офіційні статистичні дані не враховують кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень, учинених на окупованих територіях; по-друге, зростання кількості випадків домашнього насильства може пояснюватись як підвищенням рівня агресії в суспільстві через воєнні дії, так і збільшенням кількості звернень потерпілих до правоохоронних органів. Зростання рівня домашнього насильства, звичайно, не можна пояснювати у відриві від інших негативних факторів і, ба більше, абстрагувати його від соціальних причин та сукупності негативних чинників і обставин різного характеру та спрямування, яких зазнають громадяни України впродовж останніх років через агресію рф. Та все ж таки, на нашу думку, саме воєнні дії, спричинені вторгненням рф, є визначальним фактором подальшого зростання випадків учинення домашнього насильства, хоча й не єдиним.

---

1 Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 10.05.2025).

2 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2024 року // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=260042 (дата звернення: 10.05.2025).

3 Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-квітень 2025 року // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=266425 (дата звернення: 10.05.2025).

Таким чином, наведене свідчить, що питання проведення ефективного досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства під час збройної агресії рф проти України не втрачає своєї актуальності. Потребує подальшого вдосконалення ефективність проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 126-1 КК України. У цьому контексті важливим є неухильне дотримання принципу *non bis in idem* як однієї з гарантій забезпечення як прав, свобод і законних інтересів особи, так і невідворотності притягнення винної особи до кримінальної відповідальності.

Стан дослідження проблеми

Різноаспектні проблемні питання досудового розслідування домашнього насильства у своїх наукових працях досліджували С. Є. Абламський, Н. О. Антонюк, О. С. Бакумов, А. А. Вознюк, І. В. Гловюк, Г. О. Горбова, Т. В. Іщенко, М. Г. Кузнєцов, Н. В. Лесько, Н. О. Ліщук, Ю. В. Лук'яненко, О. М. Ткаленко, К. А. Шаповал та ін. Утім, тема дотримання принципу *non bis in idem* під час розслідування домашнього насильства потребує подальшого ґрунтовного опрацювання задля формування відповідних практичних рекомендацій, спрямованих на дотримання цього принципу під час проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 126-1 КК України. У цьому аспекті, звісно, варто враховувати, що після 24 лютого 2022 року відбулося переосмислення таких дефініцій, як «справедливість» і «невідворотність покарання», які набули нового сенсу для всіх громадян України. Органи досудового розслідування стикнулись із новими викликами, адже постала необхідність проведення розслідування кримінальних правопорушень в умовах бойових дій.

До того ж порушена тематика безпосередньо стосується як науки кримінального процесу, так і судової практики, оскільки ратифікація Україною у 1997 році Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та у 2022 році Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульської конвенції) значно змінила парадигму забезпечення доступу до правосуддя та здійснення справедливого кримінального судочинства загалом.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є поглиблений аналіз правового механізму дотримання принципу *non bis in idem* у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства.

Задля реалізація окресленої мети на вирішення поставлені такі *завдання*: визначити нормативне закріплення принципу *non bis in idem* у національному та міжнародному законодавстві; проаналізувати судову

практику Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (далі – ККС ВС) та Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) з питань ефективного застосування принципу *non bis in idem* у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства.

Наукова новизна дослідження

Крізь призму наукових напрацювань, аналізу судової практики ККС ВС у та рішень ЄСПЛ проведено системний аналіз дотримання принципу *non bis in idem* у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства.

Виклад основного матеріалу

Non bis in idem (з лат. «не двічі за те саме») є одним із принципів юридичної відповідальності, який закріплено у п. 1 ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, передбачено, що «нікого не може бути вдруге притягнуто до суду або покарано в порядку кримінального провадження під юрисдикцією однієї і тієї самої держави за правопорушення, за яке його вже було остаточно виправдано або засуджено відповідно до закону та кримінальної процедури цієї держави»[1]. При цьому відповідно до п. 2 ст. 4 цього ж Протоколу вказане положення не перешкоджає повторному розгляду справи згідно із законом та кримінальною процедурою відповідної держави за наявності нових або нововиявлених фактів чи суттєвих недоліків у попередньому судовому розгляді, які могли вплинути на результати розгляду справи. Проте жодні відступи від положень цієї статті під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, не допускаються на підставі ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод[2] (п. 3 ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод[3]).

Аналогічним за змістом є п. 7 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, де встановлено, що «ніхто не повинен бути вдруге засуджений чи покараний за злочин, за який він уже був

---

1 Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : від 22.11.1984 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_804 (дата звернення: 10.05.2025).

2 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 10.05.2025).

3 Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : від 22.11.1984 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_804 (дата звернення: 10.05.2025).

остаточно засуджений або виправданий відповідно до закону і кримінально-процесуального права кожної країни»[1]. Як бачимо, у відповідних нормах міжнародних правових документів чітко простежується заборона двічі притягувати особу до відповідальності за вчинення одного й того ж суспільно небезпечного діяння. У демократичному, правову суспільстві така вимога є цілком виправданою.

У національному законодавстві, насамперед у приписах ст. 61 Конституції України, також закріплена імперативна норма про те, що «ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення»[2]. Така норма Основного Закону знайшла своє висвітлення у частинах 2, 3 ст. 2 КК України[3]. У сфері кримінальної процесуальної діяльності заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення (ч. 1 ст. 7, ст. 19 Кримінального процесуального кодексу України) входить до системи засад кримінального провадження. Це корелюється як із нормами наведених міжнародних правових актів, так і з нормами Основного Закону, що наочно свідчить про важливе значення дотримання принципу *non bis in idem*, зокрема під час розслідування домашнього насильства.

Принцип *non bis in idem* (або заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення) є одним з основних під час проведення досудового розслідування та має особливе значення під час розслідування домашнього насильства. Таке твердження зроблено з урахуванням аналізу ст. 126-1 КК України, де законодавець наголосив на такій ознаці, як систематичність, яка є вирішальною при кваліфікації діяння за вказаною статтею [1, с. 44]. Тим часом варто акцентувати увагу на тому, що запровадження положень ст. 126-1 КК України призвело до створення дуже гнучких правових норм у частині їх практичного застосування. Свідченням цього є певна правова невизначеність формулювання конструкції ст. 126-1 КК України, зокрема щодо чіткого означення поняття системності як ознаки складу цього виду кримінального правопорушення, на чому неодноразово наголошували фахівці у галузі кримінального права. Із часом така правова невизначеність

---

1 Міжнародний пакт про громадянські та політичні права : від 16.12.1966 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 10.05.2025).

2 Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 10.05.2025).

3 Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 10.05.2025).

стала предметом розгляду судами різних інстанцій, зокрема ККС ВС, знайшовши своє найяскравіше підтвердження у низці судових рішень, окремі з яких будуть наведені нами у межах цього дослідження.

Досліджуючи проблеми кримінально-правової кваліфікації домашнього насильства, Ю. В. Орлов цілком слушно зауважує, що «систематичність указує на кумулятивний ефект насильницького діяння, чим досягається його суспільна небезпечність, виражена мірою заподіюваної шкоди конкретному потерпілому (потерпілим)» [2, с. 16].

У контексті розгляду співвідношення ознаки системності і дотримання принципу *non bis in idem* у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства найперше зазначимо таке. Якщо за одні й ті ж діяння особу спершу було притягнуто до адміністративної, а потім до кримінальної відповідальності, то і принцип *non bis in idem* буде однозначно порушено. У цьому питанні беззаперечним є твердження колегії суддів ККС ВС, які у постанові від 12 жовтня 2021 року у справі № 663/3390/19 наголосили, що «притягнення особи двічі за одні і ті ж діяння, які кваліфікуються як адміністративні правопорушення, а потім – як кримінальне правопорушення, є неможливим і суперечить Конституції України та практиці Європейського суду з прав людини [3]. Така позиція вбачається цілком виправданою, адже коли стороною обвинувачення в основу обвинувального акта покладено факти стосовно попереднього притягнення особи до адміністративної відповідальності за ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення, то це є порушенням принципу *non bis in idem*. У цьому разі цілком законним і обґрунтованим буде визнання особи не винуватою у вчиненні домашнього насильства за ст. 126-1 КК України. У цьому аспекті варто брати до уваги позицію колегії суддів, викладену в постанові ККС ВС від 14 червня 2022 року у справі № 585/3184/20, де зазначено, що «попереднє притягнення особи до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства за умови подальшої повторюваності вчинення протиправних дій щодо певної потерпілої особи чи осіб і настання конкретних наслідків, які визначені законодавцем як більш тяжкі, ніж ті, що зазначені в законодавстві України про адміністративні правопорушення, не свідчить про подвійне притягнення до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення, … а підтверджує систематичність дій винуватої особи»[1]. Таке твердження

[1] Постанова Верховного Суду від 14.06.2022 : справа № 585/3184/20, провадження № 51-5266км21// Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105301745 (дата звернення: 10.05.2025).

вбачається цілком виправданим і корелюється із практикою ЄСПЛ. Наприклад, справа «Васіле Сорін Марін проти Румунії» (*Vasile Sorin Marin v. Romania*, параграфи 46–51) стосувалася дублювання проваджень – адміністративного стягнення та кримінального провадження. ЄСПЛ встановив, що виклад подій у двох провадженнях свідчить про те, що йдеться про одну й ту саму поведінку, вчинену одним і тим самим обвинуваченим, в один і той самий період часу. Залишалося встановити, чи були факти правопорушення, за яке заявника було оштрафовано в адміністративному порядку, та факти кримінального правопорушення, у вчиненні якого його було обвинувачено, ідентичними. Правова кваліфікація у цих двох провадженнях, очевидно, відрізнялася лише в одному аспекті – ступінь тяжкості вчиненого діяння. Однак, виходячи з наявних елементів, ЄСПЛ встановив, що кримінальне обвинувачення, пред'явлене заявнику, охоплювало факти адміністративного правопорушення в повному обсязі, і навпаки, факти адміністративного правопорушення не містили жодних елементів, відсутніх у кримінальному правопорушенні, у якому обвинувачувався заявник. Тому факти, що становлять ці два правопорушення, повинні були розглядатись як однакові для цілей ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод[1]. Тобто ЄСПЛ констатував притягнення особи до відповідальності двічі за одні і ті ж діяння, які кваліфікуються як адміністративне правопорушення та як кримінальне правопорушення, що є очевидним порушенням принципу *non bis in idem*.

Виходячи із судової практики ККС ВС і ЄСПЛ, що склалася на сьогодні, важливим фактором при дотриманні принципу *non bis in idem* у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства є непритягнення особи до відповідальності двічі за одні і ті ж діяння, які спочатку кваліфікуються як адміністративне, а потім як кримінальне правопорушення. Це є неприпустимим і з точки зору досягнення справедливого судочинства. Водночас попереднє притягнення особи до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства за умови подальшої повторюваності вчинення протиправних дій і настання конкретних більш тяжких наслідків, ніж ті, що зазначені в законодавстві України про адміністративні правопорушення, не свідчить про подвійне притягнення до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення, а підтверджує систематичність дій винуватої особи.

[1] Посібник зі статті 4 Протоколу № 7 до Європейської конвенції з прав людини. С. 16–17 // European Court of Human Rights : офіц. сайт. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_4_protocol_7_ukr (дата звернення: 10.05.2025).

У контексті аналізу положень ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у юридичній літературі зазначається, що принцип *non bis in idem* призначений для захисту осіб, яких уже було остаточно виправдано або засуджено. Принцип, встановлений у цьому положенні, застосовується лише після того, як особу було остаточно виправдано або засуджено відповідно до закону та кримінальної процедури відповідної держави. Тобто для того, щоб особа мала право на захист за цією статтею, одного лише остаточного рішення недостатньо, оскільки воно має також передбачати виправдання або засудження особи. Так, у кожній справі ЄСПЛ повинен визначити, чи було ухвалено рішення про виправдання або засудження особи. Якщо так, то він повинен визначити, чи було це рішення «остаточним» для цілей ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (справа «Міхалаке проти Румунії» (*Mihalache v. Romania*), параграфи 88–89)[1].

Якщо ж вести мову про конкуренцію кримінально-правових норм, кожна з яких охоплює окреме кримінальне правопорушення, то на практиці можна стикнутися із ситуацією, коли поряд із кваліфікацією за ст. 126-1 КК України діяння особи кваліфікуються додатково за різними статтями, наприклад 121, 122, 125, 126, 135, 136, 146 КК України. У такому випадку наявне порушення принципу *non bis in idem*, оскільки особа буде притягнута до відповідальності більш ніж один раз за однакові діяння. Правова позиція Верховного Суду із цього питання полягає в тому, що у випадках конкуренції між загальною та спеціальною нормами суди застосовують загальне правило: якщо злочин одночасно передбачений загальною і спеціальною нормами, то сукупність злочинів відсутня, і застосуванню підлягає спеціальна норма, яка найбільше відображає специфіку та особливості такого злочинного діяння [4, с. 324]. У межах проблематики кваліфікації фізичного домашнього насильства К. М. Плутицька наводить такий приклад: якщо домашнє насильство полягає в заподіянні легких тілесних ушкоджень (ст. 125 КК України) або завданні побоїв подружжю чи колишньому подружжю або іншій особі, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких стосунках, за наявності такої ознаки, як систематичність, такі дії потрібно кваліфікувати за ст. 126-1 КК України, адже в цьому випадку ст. 126-1 КК України є спеціальною нормою. Натомість побої, що мають характер мордування, а також скоєння систематичного катування становлять

[1] Посібник зі статті 4 Протоколу № 7 до Європейської конвенції з прав людини. С. 16–17 // European Court of Human Rights : офіц. сайт. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_4_protocol_7_ukr (дата звернення: 10.05.2025).

більшу суспільну небезпеку, тому такі дії доцільно кваліфікувати за ч. 2 ст. 126 або ч. 2 ст. 127 (за ознакою повторності) КК України [5, с. 115]. Небезпідставним убачається і твердження Ю. В. Орлова, що «проблемним питанням є розмежування кримінального домашнього насильства та ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК України) чи непрацездатних батьків (ст. 165 КК України). У науці та практиці справедливо висловлюється думка, що злісне ухилення від сплати аліментів цілком можна розглядати як прояв економічного насильства. Проте це не дає підстав уважати, що такі дії охоплюються статтею 126-1 КК України чи вимагають кваліфікації за сукупністю цієї статті зі ст. 164 чи 165 КК України. Натомість слідча та судова практика в низці випадків вдається до кваліфікації за сукупністю, порушуючи принцип неможливості подвійного інкримінування. Під час вирішення цього питання варто відштовхуватися від правила про кваліфікацію в разі конкуренції загальної та спеціальної норм. Норми статей 164 та 165 КК України є спеціальними щодо загальної, зафіксованої у ст. 126-1 КК України, а тому мають застосовуватись тільки вони, без сукупності» [2, с. 18].

Із наведеного вище можна зробити висновок, що у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства задля дотримання принципу *non bis in idem* у випадку конкуренції кримінально-правових норм, кожна з яких охоплює окреме кримінальне правопорушення, якщо злочин одночасно передбачений загальною і спеціальною нормами, то сукупність кримінальних правопорушень відсутня, і застосуванню підлягає спеціальна норма, яка найбільше відображає специфіку й особливості такого суспільно небезпечного діяння.

У судовій практиці можна віднайти позицію, згідно з якою, виходячи з принципу *non bis in idem*, попереднє притягнення особи до адміністративної відповідальності не утворює складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126-1 КК України, через відсутність такої обов'язкової ознаки об'єктивної сторони, як систематичність. На цій основі апеляційний суд прийняв рішення про закриття кримінального провадження, вважаючи, що в основу обвинувачення особи за ст. 126-1 КК України покладені ті самі факти (однакове домашнє насильство, крім епізоду від 21 жовтня 2019 року), які стали підставою для застосування адміністративних стягнень, і це вказує на те, що така особа вдруге притягається до юридичної відповідальності (адміністративною за формою, але кримінальною за суттю) за одні й ті ж правопорушення. Водночас колегія суддів Другої судової палати ККС ВС цілком справедливо не погодилась із таким рішенням, указавши, що «суд апеляційної інстанції при прийнятті рішення не зіставив фактичних обставин правопорушення в адміністративному та кримінальному провадженнях, не з'ясував наявність у даній конкретній

справі умов, які не виключають подвійного провадження в рамках кримінального та адміністративного права, не врахував, що за фактом домашнього насильства 21 жовтня 2019 року ОСОБА_6 до адміністративної відповідальності не притягувався, його систематичні дії призвели до психологічних страждань ОСОБА_9 та погіршення якості її життя, тобто до наслідків, які не охоплюються ст. 173-2 ч. 2 КУпАП»[1]. Дійсно, варто зауважити, що саме попереднє притягнення особи до кримінальної відповідальності є свідченням того, що вона систематично вчиняла домашнє насильство в одній із форм, визначених у п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», диспозиціях ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення і ст. 126-1 КК України. Тож цілком обґрунтовано зазначено у постанові ККС ВС від 21 грудня 2021 року у справі № 236/2450/20, що «будь-які попередні епізоди домашнього насильства входять до предмету доказування обвинувачення за ст. 126-1 КК і докази, що стосуються цих епізодів, є належними, оскільки стосуються обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні»[2]. З урахуванням цього колегія суддів констатувала, що «діяння ОСОБА_6 8 та 13 липня 2020 року є тотожними та були об'єднані єдиним умислом, а отже не становлять двох окремих складів злочину, передбаченого ст. 126-1 КК, а є епізодами одного триваючого кримінального правопорушення. … Враховуючи характер злочину, передбаченого ст. 126-1 КК України, який за визначенням включає ознаку систематичності і повторюваності, окремі епізоди такого насильства можуть не утворювати окремого злочину, а становлять продовження домашнього насильства у значенні ст. 126-1 КК»[3]. Подібна позиція також висловлена у постанові ККС ВС від 14 червня 2022 року у справі № 585/3184/20, зокрема щодо того, що «попереднє притягнення особи до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства за умови подальшої повторюваності вчинення протиправних дій щодо певної потерпілої особи чи осіб і настання конкретних наслідків, які визначені законодавцем як більш тяжкі, ніж ті, що зазначені в законодавстві України про адміністративні правопорушення, не свідчить про подвійне притягнення до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення, як про

1 Постанова Верховного Суду від 25.02.2021 : справа № 583/3295/19, провадження № 51-6189км20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95213443 (дата звернення: 10.05.2025).

2 Постанова Верховного Суду від 21.12.2021 : справа № 236/2450/20, провадження № 51-2306км21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102342476 (дата звернення: 10.05.2025).

3 Там само.

це вказано в ухвалі суду апеляційної інстанції, а підтверджує систематичність дій винуватої особи»[1]. Із цього питання науковці також не безпідставно підтримують позицію, що «для характеристики кримінального правопорушення за ознакою систематичності врахування вчинення адміністративних правопорушень є логічним, і саме так це відбувається на практиці. … Немає порушення засади non bis in idem у разі, якщо за останнім діянням, яке кваліфіковано за ст. 126-1 КПК України, кривдник не притягувався до кримінальної відповідальності, проте, попередні постанови судів за ст. 173-2 КУпАП враховано для кваліфікації систематичності насильства» [6, с. 72–73]. Дійсно, цілі покарання, які стосуються різних аспектів однієї і тієї ж поведінки, слід розглядати як єдине ціле, що реалізується за допомогою двох передбачуваних взаємодоповнюючих типів проваджень, які достатньо пов'язані за змістом і часом, як того вимагає прецедентна практика ЄСПЛ, щоб уважатися частиною цілісної схеми санкцій згідно із законодавством за правопорушення щодо вчинення домашнього насильства. У такому разі не можна вести мову про те, що особа зазнає непропорційної шкоди внаслідок дублювання проваджень і покарань, оскільки вона вчинює триваючі дрібні правопорушення, де окремі дії становлять невід'ємну частину моделі протиправної поведінки такої особи. Отже, не можна говорити про порушення ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [7].

Висновки

Причини такого вкрай суспільно небезпечного явища, як домашнє насильство, звичайно, не можна пояснювати у відриві від впливу інших негативних факторів та абстрагувати його від соціальних причин та сукупності негативних чинників і обставин різного характеру та спрямування, яких зазнають громадяни України протягом останніх років через агресію рф. Саме воєнні дії, що точаться на території нашої держави, є визначальним, хоча й не єдиним, фактором подальшого зростання кількості випадків учинення домашнього насильства. Відповідно, питання підвищення ефективності розслідування кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства під час збройної агресії рф, на жаль, не втрачає своєї актуальності.

Виходячи із судової практики ККС ВС і ЄСПЛ, важливим фактором при дотриманні принципу *non bis in idem* у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства є непритягнення особи до відповідальності двічі за одні і ті ж діяння, які кваліфікуються як

[1] Постанова Верховного Суду від 14.06.2022 : справа № 585/3184/20, провадження № 51-5266км21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105301745 (дата звернення: 10.05.2025).

адміністративне, а потім як кримінальне правопорушення. Водночас попереднє притягнення особи до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства за умови подальшої повторюваності вчинення протиправних дій і настання конкретних більш тяжких наслідків, ніж ті, що зазначені в законодавстві України про адміністративні правопорушення, не свідчить про подвійне притягнення до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення, а підтверджує систематичність дій винуватої особи.

Однією з основоположних цілей застосування принципу *non bis in idem* є своєрідне подолання конкуренції правових норм, що можуть мати місце під час учинення суміжних або подібних за своєю природою суспільно-протиправних дій, які за певних умов переходять від «м'яких» до більш небезпечних.

Беззаперечне дотримання принципу *non bis in idem* є своєрідним запобіжником уникнення можливого подвійного притягнення особи до відповідальності за одне й те саме суспільно небезпечне протиправне діяння, а також має важливе значення в аспекті як забезпечення прав людини, так і притягнення особи до кримінальної відповідальності в міру її вини.

Список бібліографічних посилань: 1. Абламський С. Є., Бакумов О. С. Застосування принципу non bis in idem під час розслідування домашнього насильства. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2023. № 1. С. 42–47. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2023.1.7. **2.** Орлов Ю. В. Проблеми кримінально-правової кваліфікації домашнього насильства. *Право і безпека.* 2020. № 4 (79). С. 13–19. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2020.4.01. **3.** Антонюк Н., Ліхолєтова Ю. Домашнє насильство: практика Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду // Судово-юридична газета : сайт. 24.03.2023. URL: https://sud.ua/uk/news/blog/265517-domashnye-nasilstvo-praktika-kasatsiynogo-kriminalnogo-suduu-skladi-verkhovnogo-sudu (дата звернення: 10.05.2025). **4.** Степаненко О., Агапова К. Кількісний критерій систематичності як ознака домашнього насильства. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 4. С. 323–327. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.55. **5.** Плутицька К. М. Проблеми кваліфікації фізичного домашнього насильства. *Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки.* 2018. № 3. С. 112–117. **6.** Гловюк І. В., Дроздов О. М. Деякі питання засади non bis in idem у кримінальному провадженні за ст. 126-1 КК України у аспекті практики ЄСПЛ // Застосування в національному судочинстві стандартів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 22 жовт. 2021 р.) / Хмельницьк. ун-т управління та права ім. Л. Юзькова ; Хмельницьк. місцевий осередок ГО «Всеукраїнська асоціація кримінального права» ; Євразійська асоціація правничих шкіл та правників та ін. Хмельницький : Хмельницьк. ун-т управління та права ім. Л. Юзькова,

2021. С. 69–73. **7.** Гловюк І. Тлумачення Верховним Судом засади non bis in idem у контексті домашнього насильства // ЮРФЕМ.ua : сайт. 10.10.2022. URL: https://jurfem.com.ua/tlumachennya-vs-non-bis-in-idea-domashne-nasylstvo/ (дата звернення: 10.05.2025).

Надійшла до редколегії 14.05.2025

Прийнята до опублікування 15.06.2025

Drozd V. H., Ablamska V. V. Compliance with the Principle of Non Bis in Idem in Criminal Proceedings Regarding Domestic Violence

The article analyses the legal mechanism for compliance with the principle of non bis in idem in criminal proceedings regarding domestic violence. It is emphasised that compliance with the principle of non bis in idem during the pre-trial investigation of criminal offences under Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine is important in terms of both ensuring human rights and bringing a person to criminal responsibility in proportion to their guilt. A comparative analysis of the normative consolidation of the non bis in idem principle in national and international legislation has been conducted. The main conditions for compliance with the non bis in idem principle in criminal proceedings concerning domestic violence have been identified. It is emphasised that important factors in complying with the non bis in idem principle in criminal proceedings regarding domestic violence are not bringing a person to justice twice for the same acts, which are initially classified as administrative offences and then as criminal offences. However, the previous bringing of a person to administrative responsibility for committing domestic violence, provided that the unlawful actions are repeated and specific consequences more serious than those specified in the legislation of Ukraine on administrative offences occur, does not indicate double legal liability of one type for the same offence, but confirms the systematic nature of the actions of the guilty person. It has been established that in criminal proceedings regarding domestic violence, in order to comply with the principle of non bis in idem in the event of competing criminal law provisions, each of which covers a separate criminal offence, if the offence is simultaneously covered by general and special provisions, then there is no combination of criminal offences, and the special provision that best reflects the specifics and characteristics of such a socially dangerous act shall be applied.

Keywords: domestic violence, criminal liability, criminal proceedings, systematicity, non bis in idem principle.

УДК 343.359.3:343.985(477) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.27

Юрій Юрійович Ковальов,
кандидат юридичних наук,
Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України (докторант);
https://orcid.org/0009-0003-9159-4499,
e-mail: koval.98819@gmail.com

Поняття і сутність спеціальних знань, що використовуються під час розслідування контрабанди

У статті наголошено, що поняття «спеціальні знання» має широке та вузьке значення. Зазначено, що доцільність використання цього терміна у вузькому розумінні залежить від контексту його застосування. Установлено, що під час розслідування контрабанди найбільш поширеним є використання спеціальних знань у сфері науки, техніки та мистецтва. Аргументовано, що форми участі експерта під час розслідування контрабанди охоплюють кілька процесуально врегульованих напрямів взаємодії. Визначено, що до категорії найбільш типових експертиз належать товарознавча, експертиза зброї, вибухотехнічна, мистецтвознавча, біологічна і трасологічна.

Ключові слова: досудове розслідування, кримінальне правопорушення, контрабанда, митний контроль, спеціальні знання, судова експертиза, спеціаліст.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Контрабанда як суспільно небезпечне явище породжує широкий спектр негативних наслідків, що зумовлює необхідність посилення діяльності сектору безпеки й оборони в напрямі протидії їй. За оцінками експертів, щорічні втрати державного бюджету України через контрабандну діяльність сягають 120–167 млрд грн. Це явище руйнує чесну конкуренцію на внутрішньому ринку, ускладнює діяльність сумлінного бізнесу, має суттєвий соціальний резонанс, оскільки сприяє корупції, зростанню тіньової економіки та розширенню можливостей для функціонування організованих злочинних структур. Зазначені обставини перешкоджають економічній інтеграції України до Європейського Союзу та негативно впливають на темпи соціально-економічного розвитку держави.

З огляду на складну і багаторівневу природу контрабанди у практичному середовищі домінує думка про доцільність застосування переважно репресивних методів боротьби із цим явищем. Однак,

© Ковальов Ю. Ю., 2025

попри численні ініціативи уряду та правоохоронних органів, досягти системних результатів у сфері протидії контрабанді наразі не вдалося. Водночас активна позиція інститутів громадянського суспільства та міжнародної спільноти посилює необхідність розроблення й упровадження ефективних заходів, спрямованих на протидію незаконному переміщенню товарів через кордон.

З 1 січня 2024 року в Україні набрали чинності норми законодавства, що передбачають кримінальну відповідальність за контрабанду підакцизної продукції, а з 1 липня 2024 року – за контрабанду інших товарів. Ухвалення відповідного закону стало однією з умов надання Україні макрофінансової підтримки від Європейського Союзу в обсязі 1,5 млрд євро, яку Єврокомісія затвердила 21 грудня 2023 року. Рівень ефективності досудового розслідування таких кримінальних правопорушень значною мірою залежить від науково обґрунтованого розроблення низки ключових аспектів правозастосовної діяльності. Серед них: підстави для початку розслідування, типові слідчі ситуації, тактика проведення слідчих (розшукових) дій, техніко-криміналістичне забезпечення розслідування, а також залучення спеціальних знань.

Особливу увагу слід приділити теоретико-правовим і праксеологічним аспектам застосування спеціальних знань у процесі розслідування контрабандних правопорушень. Саме через багатогранність і складність цього явища потреба в комплексному науковому осмисленні зазначеної проблематики є обґрунтованою та вкрай актуальною.

Стан дослідження проблеми

Контрабанда як форма суспільно небезпечної діяльності виникла ще на ранніх етапах формування державності. Її поява зумовлена прагненням окремих осіб уникнути сплати митних зборів та переміщувати товари поза межами офіційного державного контролю. Із метою запобігання цьому явищу в різні історичні епохи впроваджувалися відповідні правові механізми.

У період сучасного етапу розвитку законодавства та науки кримінального права і процесу питання забезпечення результативного розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою, неодноразово ставало об'єктом наукового аналізу. Питання протидії контрабандній діяльності, особливості її розслідування, а також проблеми використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні цих кримінальних правопорушень були предметом дослідження представників наук кримінально-правового циклу. Серед тих, хто в різний час присвячував увагу цій проблематиці, слід згадати А. Ю. Бугу, І. В. Гору, Л. Ю. Капітанчук, О. С. Кофанову, Х. М. Колодраса, О. В. Кузнецову, Р. В. Малюгу, А. М. Падалку, А. М. Поляха, І. Л. Рудницького, А. В. Свінцицького, В. В. Топчія, Я. В. Фурмана,

В. М. Шевчука та ін. Проте частина проведених досліджень не повною мірою відповідає актуальним положенням кримінально-правової та кримінальної процесуальної доктрини, а деякі з них обмежуються переважно описом типових судових експертиз, що призначаються в межах досудового розслідування.

З огляду на це слід констатувати, що чинний стан криміналістичного опрацювання питань застосування спеціальних знань, а також техніко-криміналістичного забезпечення розслідування контрабандних злочинів залишається недостатньо розвиненим. Це, своєю чергою, зумовлює потребу активізувати наукові дослідження в зазначеному напрямі з урахуванням сучасних викликів і потреб практики.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування поняття спеціальних знань, що застосовуються під час розслідування контрабанди, а також розкриття їх сутності.

Досягненню поставленої мети сприяло вирішення таких *завдань*: 1) визначити, які кримінальні правопорушення станом на сьогодні можуть бути віднесені до групи правопорушень, пов'язаних із контрабандою; 2) на підставі вивчення судової практики з'ясувати, які форми спеціальних знань застосовуються під час розслідування контрабанди; 3) розкрити поняття та сутність спеціальних знань, що є типовими під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою.

Наукова новизна дослідження

У статті визначено, що під спеціальними знаннями, які використовуються під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою, слід розуміти наукові та технічні знання, а також знання в галузі мистецтва, що є передумовою для вирішення тактичних завдань розслідування та судового розгляду, які виходять за межі професійної компетенції сторін кримінального провадження та суду.

Зазначено, що у структурі спеціальних знань і практичних навичок обізнаних осіб, залучених до розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою, переважають знання у галузях біології, зброєзнавства, вибухотехніки, матеріалознавства, мистецтва, природничих наук (передусім хімії та фізики) тощо. Також визначено, що більшість експертиз, призначених під час розслідування таких кримінальних правопорушень, є обов'язковими, оскільки вирішення тактичних завдань неможливе без залучення обізнаних осіб. До найбільш типових експертиз належать товарознавча, експертиза зброї, вибухотехнічна, біологічна, трасологічна та мистецтвознавча. З'ясовано, що спеціаліст найчастіше залучається для надання технічної

допомоги та консультацій під час проведення слідчих (розшукових) дій і процесуальних заходів, а також для проведення попередніх криміналістичних досліджень об'єктів.

Виклад основного матеріалу

Чинною доктриною кримінального права встановлено відповідальність за вчинення контрабанди таких об'єктів: 1) культурних цінностей; 2) вибухових речовин і радіоактивних матеріалів, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї або бойових припасів до неї), частин вогнепальної нарізної зброї; 3) спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації; 4) лісоматеріалів і цінних порід дерев; 5) товарів, зокрема підакцизних, однак за винятком електричної енергії; 6) наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів[1]. Таким чином, залежно від об'єктів, які є предметом контрабанди, можна виокремити шість підгруп кримінальних правопорушень у досліджуваній нами групі. Це важливо, оскільки стосовно деяких із зазначених об'єктів необхідно буде призначити експертне дослідження з метою підтвердження їх належності до певної групи, а щодо інших – встановити їхню вартість, адже це безпосередньо впливає на кваліфікацію. Зауважимо, що всі кримінальні правопорушення, пов'язані з контрабандою, є злочинами, а отже, висновок спеціаліста не може визнаватися процесуальним джерелом доказів у цих кримінальних провадженнях.

Розкриваючи поняття та з'ясовуючи сутність спеціальних знань, що використовуються під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою, слід зауважити, що в широкому значенні під спеціальними знаннями розуміють ті, які є основою відповідних професійних спеціальностей і галузевих компетенцій. Ці знання набуваються шляхом здобуття фахової освіти та в процесі практичної діяльності, що супроводжується формуванням відповідних спеціальних навичок. У вузькому розумінні спеціальні знання – це конкретні знання, необхідні для виконання завдань певного професійного напряму, зокрема тих, що стосуються кримінального провадження та розслідування правопорушень.

У кримінальному провадженні спеціальними знаннями володіють експерт і спеціаліст, однак форми, у яких вони беруть участь у кримінальному провадженні, суттєво відрізняються. У кримінальному процесуальному законодавстві визначено, що експерт як носій спеціальних

[1] Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 10.05.2025).

знань володіє знаннями у сфері науки, техніки, мистецтва чи інших галузей, які є необхідними для надання висновків із питань, що виникають у процесі досудового розслідування або судового розгляду (тобто сприяють вирішенню конкретних тактичних завдань розслідування).

До спеціальних знань не належать загальновідомі факти, загальнодоступні наукові відомості, повсякденні або побутові знання, а також знання в галузі матеріального чи процесуального права.

Окремі наукові дослідження присвячено аналізу використання спеціальних знань при розслідуванні окремих категорій кримінальних правопорушень. Так, деякі науковці розглядають спеціальні знання як систему наукових, технічних, криміналістичних та інших професійних знань, набутих під час навчання та практики, а також як уміння, сформовані в межах конкретної професійної діяльності. Ці знання застосовуються в поєднанні з науково-технічними засобами під час виявлення, фіксації, вилучення та дослідження слідів злочину з метою отримання доказової чи орієнтуючої інформації, необхідної для встановлення фактів, що мають процесуальне значення.

Отже, поняття «спеціальні знання» можна тлумачити як у широкому, так і у вузькому розумінні. У широкому розумінні – це сукупність знань, що забезпечують здійснення певних напрямів людської діяльності, а у вузькому – ті з них, що застосовуються в межах конкретної спеціальності.

Щодо залучення експерта до участі у кримінальному провадженні, то чинний Кримінальний процесуальний кодекс України деталізував обсяг прав та обов'язків експертів, встановив вимоги до осіб, які можуть виконувати цю функцію, та окреслив їхній статус із посиланням на положення Закону України «Про судову експертизу». Залучення експерта до провадження відповідно до чинного Кримінального процесуального кодексу України може відбуватися на будь-якому етапі кримінальної процесуальної діяльності, однак виключно після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

У контексті проблематики використання такої форми спеціальних знань, як залучення експерта для проведення експертизи, В. М. Шевчук звертає увагу на типові судові експертизи, що призначаються у справах про контрабанду, класифікуючи їх залежно від характеру правопорушення. До відповідних категорій, на його думку, належать: 1) контрабанда товарів; 2) контрабанда наркотичних засобів; 3) контрабанда зброї; 4) контрабанда виробів із дорогоцінних металів (золота); 5) контрабанда предметів історичної або культурної цінності; 6) контрабанда транспортних засобів [1, с. 30–31].

Я. В. Фурман зазначає, що під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним вивезенням культурних

цінностей, творів мистецтва й антикваріату, до процесу як спеціалістів залучають мистецтвознавців і музейних працівників, а в разі їх відсутності – представників духовенства, колекціонерів, працівників антикварних крамниць, ломбардів, комісійних магазинів тощо. Відповідно до висновків, отриманих ученим, найчастіше призначаються мистецтвознавча експертиза, технічна експертиза, біологічна експертиза волосся, потожирових слідів, слідів слини та крові людини [2].

Значну увагу використанню спеціальних знань у справах, що стосуються контрабанди наркотичних речовин, психотропів, прекурсорів, а також фальсифікованих лікарських засобів приділяє Р. В. Малюга. Він наголошує, що до типових експертиз слід відносити: судово-хімічну, судово-наркологічну, криміналістичну (трасологічну, дактилоскопічну, технічну, почеркознавчу), судово-психіатричну, судово-медичну, судово-фармакологічну та ін. [3]. Зауважмо, що більшість із цих положень застаріла, адже неодноразово змінювалися як підходи до класифікації, так і їхні види, назви тощо.

На необхідності залучення відповідних фахівців у таких провадженнях також акцентує А. Ю. Буга, який наголошує на значенні експертної участі при розслідуванні злочинів, пов'язаних з обігом медичних препаратів [4]. Таким чином, попри наявні дослідження окремих аспектів використання спеціальних знань у розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою, системних кроків до дослідження поняття і сутності типових форм застосування цих спеціальних знань упродовж останнього часу проведено не було.

Відповідно до проведеного нами узагальнення слідчої та судової практики під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою, найчастіше виникає потреба у використанні спеціальних знань у галузях науки, техніки та мистецтва. Зокрема, під час розслідування контрабанди культурних цінностей вирішальне значення має висновок експерта, складений за результатами мистецтвознавчої експертизи. Так, у справі, що розглядалася Октябрським районним судом м. Полтави така експертиза була призначена стосовно 53 скіфських наконечників для стріл і старовинного одягу. За висновком судової мистецтвознавчої експертизи, надані на дослідження об'єкти становлять археологічну колекцію скіфських наконечників стріл VII ст. до н. е. – IV ст. н. е. і належать до культурних цінностей, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення. Установити належність наданих на дослідження трьох фрагментів предметів побуту до культурних цінностей, що мають історичне, художнє, етнографічне та наукове значення, не виявилося можливим: вони є лише фрагментами побутових предметів, при

цьому не визначено місцезнаходження їхнього виявлення (археологічної знахідки). Водночас досліджувані наконечники є автентичними, належать до так званих копанок, про що свідчать природна патина та стан збереженості, що зазначено у висновку експерта[1].

Під час розслідування справ щодо контрабанди товарів і лісоматеріалів призначається товарознавча експертиза, метою якої є встановлення найменування, асортименту, походження, складу та вартості товарів. Наприклад, у справі, розглянутій Глибоцьким районним судом Чернівецької області, було призначено цей вид дослідження для визначення ринкової вартості необроблених лісоматеріалів порід «ялина звичайна» та «смерека» загальною кубомасою 8,585 м^3. Крім того, на підставі висновку експерта встановлено, що вантаж, «а саме: лісоматеріали (товар), у кількості 105 колод (об'ємом 8,585 м. куб.), які переміщувались через митний кордон України за митною декларацією… за своїми характеристиками та відповідно до пояснень до Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності з врахуванням правила 3 а) "Основних правил інтерпретації класифікації товарів (перевага надається тій товарній позиції, яка більш конкретно описує товар у порівнянні з найменуваннями товарних позицій, що дають більш загальний опис)" відповідає характеристикам товарів, які класифікуються у товарній позиції 4403 "Лісоматеріали необроблені, з видаленою або не видаленою корою або заболонню, або начорно брусовані або не брусовані", код товару (під категорія) 4403 23 10 00 "колоди"»[2]. Звертає на себе увагу, що під час проведення товарознавчої експертизи експерт використав висновок наукової експертизи щодо якості деревини, наданий залученим раніше спеціалістом, висновок якого згодом було долучено до матеріалів кримінального провадження. Таким чином, експерт уникнув вирішення питань, що виходять за межі його професійної компетенції, зокрема щодо таксономічної належності вилучених дерев (лісоматеріалів).

Важливо, що до компетенції товарознавця можуть бути віднесені ще і питання щодо походження лісоматеріалів, виготовлених із сировини, тобто з'ясування відповідності вилучених об'єктів параметрам, зазначеним у сертифікатах про походження та виготовлених із них

---

1 Вирок Октябрського районного суду м. Полтави від 09.04.2021 : справа № 554/5955/19, провадження № 1кп/554/153/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96157122 (дата звернення: 10.05.2025).

2 Вирок Глибоцького районного суду Чернівецької області від 28.07.2023 : справа № 715/987/21, провадження № 1-кп/715/3/23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112478006 (дата звернення: 10.05.2025).

пиломатеріалів[1], наявність яких є обов'язковою для здійснення експортних операцій[2].

Підакцизні товари також є об'єктом експертних досліджень. Зокрема, у справі, розглянутій Глибоцьким районним судом Чернівецької області, проводилася комплексна судово-біологічна і товарознавча експертиза від 10 червня 2024 року № 4730/24-34/5152/24-53. Згідно з висновком комплексної експертизи вміст наданих на дослідження зразків сигарет марок «Marble», «Marlboro», «Piramide», «Sobranie» складається з подрібнених листових пластинок і жилок рослин родини пасльонових, роду тютюн – «тютюну справжнього», що є тютюновими виробами, а саме сигаретами з фільтром. Надані на дослідження об'єкти входять до переліку підакцизних товарів за категорією «Сигарети з фільтром». Крім того, експерт-трасолог встановив, що маркування на пачках сигарет виконано з порушенням вимог законодавчих та нормативно-правових актів. Надані на дослідження тютюнові вироби непридатні для реалізації на території України[3].

Під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою зброї, боєприпасів, вибухових чи радіоактивних речовин, наркотичних або психотропних речовин, обов'язковим є з'ясування, чи належать виявлені об'єкти до зазначених категорій і предметів, заборонених до вільного обігу. Проведення відповідних експертиз є необхідним для точного визначення предмета злочину, у межах якого ці об'єкти були використані чи вилучені.

У контексті залучення спеціаліста до участі в досудовому розслідуванні злочинів слід зауважити, що процесуальна форма участі цього учасника кримінального провадження полягає в наданні технічної, консультаційної та інших видів допомоги під час участі у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях. Проведений аналіз судової практики дозволяє узагальнити, що здебільшого спеціалісти залучаються до оглядів місця події та оглядів предметів. Також використовуються їхні спеціальні знання у непроцесуальній формі,

---

1 Вирок Коломийського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 23.08.2024 : справа № 346/1629/24, провадження № 1-кп/346/476/24 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121190291 (дата звернення: 10.05.2025).

2 Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язаної з реалізацією та експортом лісоматеріалів : Закон України від 08.09.2005 № 2860-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2860-15 (дата звернення: 10.05.2025).

3 Вирок Глибоцького районного суду Чернівецької області від 19.11.2024 : справа № 715/3205/24, провадження № 1-кп/715/199/24 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123140946 (дата звернення: 10.05.2025).

зокрема для проведення попередніх криміналістичних досліджень об'єктів, вилучених під час оглядів.

Висновки

У теорії криміналістики поняття «спеціальні знання» має як широке, так і вузьке значення. Доцільність уживання цього терміна у вузькому розумінні зумовлена контекстом його застосування (наприклад, у межах конкретної спеціалізації або групи кримінальних правопорушень, об'єднаних на підставі певних кримінально-правових та/або криміналістично значущих ознак).

Під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою, найбільш поширеним є застосування спеціальних знань у сфері науки, техніки, мистецтва.

Форми участі експерта під час розслідування контрабанди охоплюють кілька процесуально врегульованих напрямів взаємодії з органами досудового розслідування та судом. Вони передбачають використання спеціальних знань з метою з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, і можуть реалізовуватися як у формі призначення експертизи, так і через залучення спеціаліста для консультацій або практичної допомоги, однак за таких умов судовий експерт набуває процесуального статусу спеціаліста.

Переважна більшість експертиз, які призначаються під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою, є обов'язковими, оскільки вирішити відповідні тактичні завдання іншим шляхом неможливо – вони належать до компетенції спеціально обізнаних осіб. До категорії найтиповіших експертиз належать: товарознавча, експертиза зброї, вибухотехнічна, біологічна, трасологічна та мистецтвознавча.

Спеціаліст найчастіше залучається для надання технічної та консультаційної діяльності під час проведення слідчих (розшукових) дій і процесуальних заходів, а також для проведення попередніх криміналістичних досліджень об'єктів.

У структурі спеціальних знань і практичних навичок обізнаних осіб, що беруть участь у розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою, переважають знання у галузях біології, зброєзнавства, вибухотехніки, матеріалознавства, мистецтва, природничих наук (передусім хімії та фізики) та ін.

Вважаємо, що під спеціальними знаннями, які використовуються під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із контрабандою, слід розуміти наукові й технічні знання, а також знання в галузі мистецтва, що є передумовою для вирішення тактичних завдань розслідування та судового розгляду, які перебувають поза межами професійної компетенції сторін кримінального провадження й суду.

Список бібліографічних посилань: 1. Шевчук В. М. Використання спеціальних знань під час розслідування контрабанди: проблеми та шляхи їх вирішення. *Вісник Академії митної служби України.* 2002. № 2 (14). С. 29–35. **2.** Фурман Я. В. Актуальні питання використання спеціальних знань при розслідуванні злочинних посягань на культурні цінності, твори мистецтва та предмети антикваріату. *Європейські перспективи.* 2014. № 6. С. 151–156. **3.** Малюга Р. В. Експертизи як засоби доказування в кримінальному провадженні щодо контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів. *Форум права.* 2014. № 4. С. 210–215. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_4_38.pdf (дата звернення: 10.05.2025). **4.** Буга А. Ю. Методика розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом лікарських засобів : дис. … д-ра філософії : 081. Одеса, 2020. 258 с.

Надійшла до редколегії 20.05.2025

Прийнята до опублікування 14.06.2025

Kovalov Yu. Yu. The Concept and Essence of Specialised Knowledge Used in Smuggling Investigation

The article substantiates that in the theory of forensic science the concept of "special knowledge" has a broad and narrow meaning. The expediency of using this term in a narrow sense is determined by the context of its use (for example, in terms of a specific specialisation or a group of criminal offences combined on the basis of certain criminal law and/or forensically significant features). It is found that in the course of investigation of criminal offences related to smuggling, the most common is the use of specialised knowledge in the field of science, technology and art.

It is determined that the forms of expert participation in the smuggling investigation cover several procedurally regulated areas of interaction with pre-trial investigation authorities and the court. They involve the use of specialised knowledge with a view to clarifying the circumstances relevant to criminal proceedings and can be implemented both in the form of an expert examination and by engaging a specialist to provide technical advice or practical assistance, but under such conditions, a forensic expert acquires the procedural status of a specialist.

It is established that, for the most part, all examinations appointed during the investigation of criminal offences related to smuggling are mandatory, since it is impossible to solve tactical tasks in any other way, since this is within the competence of knowledgeable persons. The most typical examinations include commodity, weapons, explosives, biological and trace evidence, art history, etc.

It is noted that the structure of special knowledge and practical skills of knowledgeable persons involved in the investigation of criminal offences related to smuggling is dominated by knowledge in the fields of biology, weapons science, explosives, materials science, art, natural sciences (mainly chemistry and physics), etc. It is recommended that the special knowledge used in the investigation of criminal offences related to smuggling should be understood as scientific and technical knowledge, as well as knowledge in the field of art, which

is a prerequisite for solving tactical tasks of investigation and trial which are beyond the professional competence of the parties to criminal proceedings and the court.

Keywords: pre-trial investigation, criminal offence, smuggling, customs control, specialised knowledge, forensic examination, specialist.

УДК 343.148(477) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.28

Юрій Володимирович Педос,
Харківський національний університет внутрішніх справ (ад'юнкт);
https://orcid.org/0009-0005-3053-5713,
e-mail: mayumayp@ukr.net

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Положення Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про судову експертизу» закріплюють правовий статус експерта як учасника кримінального провадження, що є найважливішою юридичною гарантією об'єктивності й усебічності проведення експертного дослідження. Аналіз змісту цих нормативних актів свідчить про наявність розбіжностей і неточностей у визначеннях та формулюваннях окремих положень, що не сприяє їх однозначному розумінню. У зв'язку із цим на підставі проведеного аналізу правового статусу експерта у кримінальному провадженні сформульовано і подано пропозиції щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства шляхом унесення змін і доповнень до окремих положень ст. 69 Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: експерт, права, обов'язки, кримінальне провадження, клопотання, висновок, предмет, об'єкт, дослідження.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Реалії сьогодення засвідчують, що нормативно-правове закріплення основних положень, порядку й особливостей участі експерта у кримінальному провадженні потребує визначення основних шляхів їх реалізації у правозастосовній сфері. Зокрема, недостатньо дослідженими залишаються форми участі експерта у кримінальному судочинстві, гарантії його процесуальних прав, свобод і законних інтересів, вимоги до експерта як іншого учасника кримінального процесу, правова природа висновку експерта, порядок імплементації досвіду зарубіжних країн щодо залучення експерта у кримінальне провадження, а також закріплення його правового статусу як учасника кримінального провадження.

Стан дослідження проблеми

Упродовж багатьох років аспекти залучення експерта у кримінальному провадженні були предметом дослідження вчених, що слугували основою для формування загальних положень його участі у кримінальному судочинстві. Зокрема, значний науковий доробок представлений у працях таких науковців, як В. М. Абрамова,

© Педос Ю. В., 2025

Т. В. Авер'янова, В. Д. Басай, Л. М. Головченко, А. В. Дудич, О. М. Дуфенюк, І. В. Кучинська, В. П. Молчанова, В. І. Молчанова, М. М. Михеєнко, М. М. Надіжко, В. В. Рожнова, Б. В. Романюк, П. І. Репешко, Н. М. Сенченко, А. М. Титов, Т. В. Тютюнник, Л. Д. Удалова, М. Г. Щербаковський, В. Д. Юрчишин, М. С. Ющенко та ін.

Однак у своїх працях дослідники здебільшого розглядали окремі аспекти цієї проблематики. Зокрема, увага зосереджувалася на процесуальному статусі експерта у кримінальному провадженні, питаннях експертної ініціативи, його прав на винагороду, відшкодування витрат, окремих обов'язків, а також різних видів відповідальності експерта тощо. Водночас залишається низка як практичних, так і теоретичних проблемних напрямів, що потребують ґрунтовного аналізу і теоретичного осмислення в контексті участі експерта у кримінальному провадженні.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження правового статусу експерта як учасника кримінального провадження. Основними *завданнями* дослідження є розроблення пропозицій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства в частині визначення прав та обов'язків експерта у кримінальному провадженні.

Наукова новизна дослідження

Сформульовано та надано конкретні пропозиції щодо вдосконалення положень кримінального процесуального законодавства України в частині прав та обов'язків експерта як учасника кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу

Кримінальний процес полягає в багаторівневій діяльності визначених законом учасників кримінального провадження (фізичних, юридичних, службових і посадових осіб, органів, підрозділів, відомств та організацій), які наділені відповідними правами й обов'язками та, взаємодіючи між собою, вступають у процесуальні правовідносини. Так, до учасників кримінального провадження законодавець, зокрема, відносить експерта (п. 25 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України, далі – КПК України)[1], закріплюючи його права й обов'язки положеннями статей 69 та 70 КПК

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 03.04.2025).

України, нормами Закону України «Про судову експертизу»[1] та постановами Кабінету Міністрів щодо окремих видів діяльності, наприклад оцінювання документів[2], тощо.

Водночас із метою об'єктивного дослідження певних напрямів необхідним є правильне розуміння основних понять. Так, під час вивчення та аналізу правового статусу експерта як учасника кримінального провадження постає питання щодо змісту цього терміна, оскільки у правовій літературі існує багато наукових міркувань щодо визначення поняття «правовий статус». Зокрема, автори Юридичної енциклопедії стверджують, що правовий статус суб'єкта – це сукупність його прав та обов'язків [1, с. 626]. О. Ф. Скакун визначає правовий статус як систему закріплених у нормативно-правових актах та гарантованих державою прав, свобод, обов'язків і відповідальності особи [2, с. 377]. П. М. Рабінович розмежовує загальний, спеціальний та індивідуальний правовий статус: загальний полягає в конституційних правах і обов'язках, спеціальний складається з особливих прав і обов'язків певної групи суб'єктів, а індивідуальний правовий статус охоплює права й обов'язки окремої особи, якими вона наділена тепер, тобто юридичні можливості особи в певний момент її існування [3, с. 70]. А. Стеблянко визначає сутнісною характеристикою правового статусу комплекс юридичних прав, свобод та обов'язків особи [4, с. 328] тощо. Аналізуючи дискусійні твердження науковців щодо змісту правового статусу, варто зауважити, що кожен із них розглядає категорії прав та обов'язків, що, на нашу думку, є коректним для визначення становища особи в певній сфері, тобто її належної та допустимої поведінки в межах правового поля.

Дослідження правового статусу експерта як учасника кримінального провадження потребує вивчення його прав та обов'язків, якими цей суб'єкт наділений під час кримінального судочинства. Так, стаття 69 КПК України надає експерту широке коло прав і обов'язків, що відрізняє його від інших учасників процесу, адже він є самостійним суб'єктом кримінального провадження. Водночас аналіз положень чинного кримінального процесуального законодавства свідчить про наявність низки проблемних питань, які виникають у процесі вивчення правового статусу експерта. Досліджуючи норми КПК України

---

[1] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12 (дата звернення: 03.04.2025).

[2] Про проведення експертизи цінності документів : постанова Кабінету Міністрів України від 08.08.2007 № 1004 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1004-2007-п (дата звернення: 03.04.2025).

щодо закріплення прав експерта, необхідно зупинитися та звернути увагу на такі проблемні аспекти.

Зокрема, п. 3 ч. 3 ст. 69 КПК України закріплено право експерта бути присутнім під час проведення процесуальних дій, вказуючи, що вони повинні стосуватись предметів та об'єктів дослідження, а п. 5 цієї ж частини статті законодавець окремо наділяє експерта правом ставити запитання щодо предмета й об'єкта експертизи особам, які беруть участь у кримінальному процесі.

Аналізуючи ці положення КПК України, по-перше, необхідно зауважити, що вони взаємопов'язані, адже лише під час проведення слідчих (розшукових) дій експерт має право ставити запитання учасникам цієї процесуальної дії. Автори науково-практичного коментаря до КПК України також зазначають, що коли експерт бере участь у слідчих (розшукових) діях, пов'язаних із предметами або об'єктами експертизи, зокрема під час допиту, огляду місця події, речей або документів тощо, він може ставити запитання та звертати увагу на обставини, що мають значення для його висновку, із подальшим унесенням висунутих міркувань і зауважень до протоколу проведення відповідної слідчої (розшукової) дії [5, с. 203]. У зв'язку із цим постає питання щодо доцільності формулювання цих прав як окремих пунктів ст. 69 КПК України.

По-друге, сумніви з точки зору належної законодавчої техніки викликає формулювання положення щодо суб'єктів, яким експерт може ставити запитання. Законодавець зазначає, що такими суб'єктами є учасники кримінального провадження, тобто всі особи, які беруть у ньому участь. Таке узагальнення є некоректним, адже експерт має право ставити запитання лише під час проведення слідчих (розшукових) дій, наприклад: допитуваній особі під час допиту, особі, яка впізнає або яку впізнають, під час процедури впізнання, підозрюваному під час слідчого експерименту тощо. Так, положення Закону України «Про судову експертизу» та Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень від 8 січня 1998 р. № 53/5[1] містять єдине формулювання щодо цих прав експерта з визначенням осіб, кому він може ставити запитання. Зокрема, п. 3 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу»[2] та абз. 5 п. 2.1. розд. ІІ Інструкції передбачено, що експерт з дозволу суб'єкта призначення експертизи має право бути присутнім під час

[1] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.01.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 03.04.2025).

[2] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12 (дата звернення: 03.04.2025).

проведення процесуальних дій та ставити питання учасникам процесу, що стосуються предмета або об'єкта експертизи.

У наукових колах також активно обговорюється порушена нами проблематика наділення експерта окремими правами, закріпленими в пунктах 3 і 5 ч. 3 ст. 69 КПК України. Наприклад, А. В. Дудич пропонує внести зміни до ч. 3 ст. 69 КПК України, а саме: виключити п. 5, а п. 3 цієї ж частини викласти в такій редакції: «…з дозволу особи або органу, що призначили судову експертизу, бути присутнім під час проведення процесуальних дій, ставити запитання, які стосуються предмета та об'єкта дослідження, особам, які беруть у них участь» [6, с. 219]. На нашу думку, запропоновані науковцем зміни є обґрунтованими та заслуговують на підтримку.

Зі свого боку Л. В. Максимів пропонує таку редакцію п. 5 ч. 3 ст. 69 КПК України: «…заявляти клопотання про проведення процесуальних дій із метою з'ясування питань, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, брати участь у їх проведенні та ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні» [7, с. 206]. Однак з огляду на запропоновану науковцем редакцію постає питання щодо наявності дублювання окремих аспектів пунктів 2 і 3 цієї ж частини статті, зокрема щодо подання клопотань і участі експерта у процесуальних діях. Тому, на нашу думку, подальше дослідження права експерта на участь у процесуальних діях і можливість діалогу з іншими учасниками під час таких дій щодо предмета й об'єкта експертизи, а також аналіз чинних положень КПК України та наукових підходів до їх законодавчого формулювання свідчить про необхідність унесення змін до відповідних норм.

Продовжуючи дослідження правового статусу експерта в контексті наданих йому прав, звернімо увагу на закріплене в п. 6 ч. 3 ст. 69 КПК України право експерта на відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням експертизи та викликом для надання пояснень чи показань, а також на одержання винагороди за виконану роботу лише у випадках, коли проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, залученої як експерт. Зміст цього положення визначає дві форми оплати праці експерта: відшкодування процесуальних витрат і винагороду за виконану роботу (ст. 118 КПК України). Умовою реалізації цього права є факт проведення експертизи, що не пов'язана з виконанням службових обов'язків експерта.

Так, згідно з абз. 3 п. 1 Інструкції про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплати винагороди особам, що викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим

установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів від 1 липня 1996 р. № 710[1] (далі – Інструкція) витратами, пов'язаними з участю експерта у кримінальному провадженні та проведенням відповідного експертного дослідження за межами населеного пункту його постійного проживання, є: вартість проїзду до місця виклику і назад, витрати, що пов'язані з орендою житла, та добові.

Отже, якщо експертне дослідження, що стосується предмета або об'єкта кримінального провадження, здійснюється на замовлення підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, його законного представника, захисника, потерпілого, його представника та законного представника, таку експертизу оплачує ініціатор. Однак законодавець передбачає порядок подальшої компенсації таких процесуальних витрат у разі виграшу судової справи. Коли експертне дослідження призначене судом або за постановою слідчого, дізнавача чи прокурора, то оплата здійснюється з державного бюджету з можливістю подальшої компенсації засудженою особою. Так, положення ст. 122 КПК України передбачають, що витрати, пов'язані із залученням експерта у кримінальному провадженні (зокрема, проїзд, добові та винагорода за виконану роботу), відшкодовує сторона, яка подала клопотання про його виклик. Водночас згідно з ч. 2 ст. 124 КПК України в разі ухвалення обвинувального вироку суд стягує з обвинуваченого на користь держави витрати, пов'язані із залученням експерта[2].

Крім того, процес відшкодування зазначених витрат не обмежується випадками призначення або проведення експертизи в межах кримінального провадження. Сторона, на користь якої ухвалено рішення, має право на компенсацію витрат за проведену експертизу ще до подання цивільного позову, за умови, що ці витрати були пов'язані з розглядом справи, за результатами якої суд урахував відповідний висновок як доказ[3].

---

[1] Про затвердження Інструкції про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплати винагороди особам, що викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів : постанова Кабінету Міністрів України від 01.07.1996 № 710 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-96-п (дата звернення: 03.04.2025).

[2] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 03.04.2025).

[3] Сторона, на користь якої ухвалено рішення, має право на відшкодування витрат за експертизу, проведену до подання позову, якщо такі витрати пов'язані з розглядом справи – ВП ВС // Судова влада України : офіц.

У разі виклику експерта, який працює в державній спеціалізованій установі судової експертизи, слідчим, дізнавачем, прокурором або працівником суду для залучення його як спеціаліста у кримінальному провадженні, відповідно до п. 13 Інструкції заробітна плата та витрати, пов'язані з відрядженням, відшкодовуються за рахунок державного бюджету в межах коштів, передбачених на проведення експертиз.

Стосовно винагороди за виконану роботу, що не належить до службових обов'язків експерта, положення п. 5 Інструкції визначають, що розмір такої винагороди не може перевищувати нормативну вартість проведення відповідних видів судової експертизи в науково-дослідних установах Міністерства юстиції України та встановлюється в порядку, передбаченому законом. Зазначені виплати здійснюються органом, який залучив експерта, за рахунок коштів, передбачених кошторисом на ці цілі, на підставі постанови або ухвали.

Однак постає питання щодо строків одержання винагород і відповідних відшкодувань, оскільки виплата таких процесуальних витрат здійснюється за фактом їх понесення. Звісно, такі компенсації та виплати проводяться на підставі укладеного договору між експертом та ініціатором проведення дослідження в межах цивільно-правових відносин. Водночас, на нашу думку, доцільним є доповнення відповідного положення вказівкою на необхідність здійснення виплат і відшкодувань у розумний строк.

Дослідження правового статусу експерта, як зазначалося вище, крім його прав, передбачає також вивчення його обов'язків як учасника кримінального провадження, які визначені частинами 5, 6 та 7 ст. 69 КПК України. Водночас аналіз обов'язків експерта як учасника кримінального провадження ставить питання щодо якості законодавчої техніки їх закріплення та забезпечення обов'язковості виконання відповідних положень. Зокрема, на нашу думку, доцільним є включення змісту частин 6 та 7 ст. 69 КПК України до переліку обов'язків експерта з одночасним доповненням відповідних пунктів до ч. 5 цієї ж статті.

Висновки

Проведений нами аналіз правового статусу експерта як учасника кримінального провадження спонукав до розроблення та надання пропозицій щодо запровадження таких змін задля вдосконалення кримінального процесуального законодавства:

– зміст п. 5 ч. 3 ст. 69 КПК України викласти в такій редакції: «5) ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження учасникам відповідної процесуальної дії»;

сайт. 09.01.2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1537587/ (дата звернення: 03.04.2025).

– доповнити п. 6 ч. 3 ст. 69 КПК України словами «у розумні строки» та викласти в такій редакції: «6) у розумні строки одержати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із проведенням експертизи і викликом для надання пояснень чи показань, у разі, якщо проведення експертизи не є службовим обов'язком особи, яка залучена як експерт»;

– доповнити ч. 5 ст. 69 КПК України пунктом 6 такого змісту: «6) невідкладно повідомити особу, яка його залучила, чи суд, що доручив проведення експертизи, про неможливість проведення експертизи через відсутність у нього необхідних знань або без залучення інших експертів»;

– доповнити ч. 5 ст. 69 КПК України пунктом 7 такого змісту: «7) заявити клопотання особі, яка призначила експертизу, чи суду, що доручив її проведення, у разі виникнення сумніву щодо змісту й обсягу доручення, щодо його уточнення, залучення інших експертів або повідомити про неможливість проведення експертизи за поставленими перед ним запитаннями».

Однак із метою формулювання пропозицій щодо комплексного вдосконалення кримінального процесуального законодавства в частині участі експерта у кримінальному провадженні порушені в цій статті проблемні питання правового статусу експерта як учасника кримінального провадження потребують подальшого дослідження та ґрунтовного наукового аналізу.

Список бібліографічних посилань: 1. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Укр. енциклопедія, 2002. Т. 5: П–С. 736 с. **2**. Скакун О. Ф. Теорія держави та права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с. **3.** Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 6-те. Харків : Консум, 2002. 320 с. **4.** Стеблянко А., Безвін О. Конституційно-правовий статус іноземців в Україні та деякі особливості реалізації їхніх прав і свобод. *Молодий вчений.* 2021. № 11 (99). С. 327–331. DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-11-99-72. **5.** Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ : Юстиніан, 2012. 1224 с. **6.** Дудич А. В. Права експерта у кримінальному провадженні України. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2014. № 2 (5). С. 213–223. **7.** Максимів Л. В. Процесуальний статус експерта у кримінальному провадженні: окремі аспекти. *Порівняльно-аналітичне право.* 2020. № 2. С. 205–207.

Надійшла до редколегії 08.04.2025

Прийнята до опублікування 11.05.2025

Pedos Yu. V. Procedural Status of an Expert in Criminal Proceedings

The provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Forensic Expertise" establish the legal status of an expert as a participant in criminal proceedings, which is the most important legal guarantee of the objectivity and comprehensiveness of expert research. A detailed study of the content of these regulations indicates that there are discrepancies and inaccuracies in the definitions and wording of certain provisions, which does not contribute to the unambiguousness of their understanding. Based on the results of the study of the provisions of current legislation, scientific opinion and practice of application of legislative provisions regulating the legal status of an expert as a participant in criminal proceedings, the author identifies problematic issues and formulates proposals for improving criminal procedure legislation in this area. In particular, it is proposed to amend and supplement the provisions of certain paragraphs of Article 69 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, setting out their content as follows: para. 5, part 3 – "to ask questions relating to the subject and objects of the study to the participants of the relevant procedural action"; para. 6(3) – "to receive remuneration for the work performed and reimbursement of expenses related to the examination and summons to provide explanations or testimony within a reasonable time, if the examination is not the official duty of the person involved as an expert"; clause 6(5) – "to immediately notify the person who engaged him or her or the court that commissioned the expert examination of the impossibility of conducting the examination due to the lack of necessary knowledge or without the involvement of other experts"; clause 7(5) – "to file a petition to the person who appointed the expert examination or the court that commissioned it, if there is a doubt about the content and scope of the assignment, its clarification, involvement of other experts or to notify of the impossibility of conducting the examination according to the questions posed to him or her".

Keywords: expert, rights, duties, criminal proceedings, petition, opinion, subject, object, research.

УДК 343.98:343.41(477) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.29

Володимир Юрійович Попов,
кандидат юридичних наук,
Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України (докторант);
https://orcid.org/ 0009-0003-9020-9448,
e-mail: v.iu.popov@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ВТРУЧАННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

У статті визначено, що етапізація втручання в діяльність представників органів державної влади передбачає виокремлення двох етапів – початкового та завершального. Установлено, що основними джерелами інформації про факт втручання в діяльність представників органів державної влади найчастіше є: інформація від самих потерпілих або свідків; інформація, розміщена в медіа, месенджерах або соціальних мережах; інформація, отримана під час моніторингу відкритих джерел. З'ясовано, що процесуальне оформлення інформації про втручання в діяльність представників органів державної влади найчастіше здійснюється в письмових документах. Обґрунтовано, що вихідна інформація про кримінальне правопорушення підлягає оцінюванню та перевірці.

Ключові слова: криміналістична методика, досудове розслідування, втручання в діяльність, представник органу державної влади, початковий етап розслідування, підстави відкриття кримінального провадження.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У межах криміналістичної методики процедура щодо розслідування злочину розглядається насамперед як система взаємопов'язаних і узгоджених процесуальних дій, спрямованих на виявлення, фіксацію, вилучення та використання доказів. Залежно від конкретних умов і тактичних завдань, які вирішуються на різних етапах кримінального провадження, можуть формуватися окремі підсистеми дій слідчого або органу дізнання. Із цією метою у криміналістичній методиці застосовують періодизацію досудового розслідування з виокремленням його стадій [1, с. 28–29].

Першим етапом розслідування традиційно визначають початковий. Йому притаманна низка складнощів, які зазвичай розглядаються в контексті окремих груп кримінальних правопорушень, об'єднаних за певними криміналістичними ознаками. Це стосується і

© Попов В. Ю., 2025

групи кримінальних правопорушень, пов'язаних із втручанням у діяльність представників органів державної влади. Таким правопорушенням притаманний високий рівень латентності, адже представники органів влади, перебуваючи у службовому підпорядкуванні, часто приховують факти протиправного впливу на них. Отже, вважаємо за потрібне з'ясувати, які правові й організаційні складнощі існують у забезпеченні початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень досліджуваної групи.

Актуальність окресленої проблематики зумовлена ще й тим, що правильність дій представників органів досудового розслідування на початковому етапі суттєво впливає на можливість своєчасного виконання завдань кримінального провадження. Кримінальні правопорушення, пов'язані із втручанням у діяльність представників органів державної влади, також не є винятком із цього правила. Ба більше, іманентною ознакою цієї групи деліктів є латентність, зумовлена приховуванням потерпілими фактів протиправного впливу на них.

Стан дослідження проблеми

Окремі аспекти провадження початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень у своїх роботах висвітлили В. Бесчастний та О. Одерій [2], О. Вакулік [3], В. Журавель [4], Л. Гуртієва [5], М. Погорецький [6], О. Самойленко [7], З. Топорецька [8], С. Черняв-ський [9] і багато інших.

Особливості початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із втручанням у діяльність представників органів державної влади, досі не були предметом ґрунтовних наукових досліджень. Розробленням суміжної проблематики займалася Д. Русанівська. Науковиця зазначила, що, крім відсутності чіткого процесуального регламенту щодо початку досудового розслідування стосовно осіб, які мають додаткові гарантії незалежності, чинний Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) не містить і інших норм, які б визначали процедуру правової регламентації стадії відкриття кримінального провадження. Зокрема, відсутній окремий розділ або глава, які б урегульовували цю початкову стадію [10]. Отже, з урахуванням прогалин у системі законодавчих положень, вважаємо за необхідне дослідити ці питання в аспекті кримінальних правопорушень, пов'язаних із втручанням у діяльність представників органів державної влади.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення правових та організаційних складнощів, що виникають на початковому етапі розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із втручанням у діяльність представників органів державної влади.

Визначену мету конкретизовано в таких *завданнях*: 1) на підставі узагальнення теоретичних підходів і правових положень кримінального процесуального законодавства визначити, яким чином доцільно здійснювати етапізацію розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із втручанням у діяльність представників органів державної влади; 2) з'ясувати типові підстави для початку розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії; 3) розкрити проблемні питання організаційного характеру, що виникають під час провадження початкового етапу розслідування втручання в діяльність представників органів державної влади.

Наукова новизна дослідження

Визначено, що основними джерелами інформації про факт втручання у діяльність представників органів державної влади найчастіше є: інформація від самих потерпілих або свідків; інформація, розміщена в медіа, месенджерах або соціальних мережах; інформація, отримана під час моніторингу відкритих джерел. З'ясовано, що процесуальне оформлення інформації про втручання в діяльність представників органів державної влади найчастіше здійснюється в письмових документах, серед яких: 1) заява про вчинення кримінального правопорушення; 2) протокол про прийняття заяви про вчинення кримінального правопорушення; 3) рапорт працівника правоохоронного органу; 4) повідомлення про втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя; 5) інформація, отримана від підприємств, установ, організацій, зокрема комісії з референдуму, виборчої комісії.

Обґрунтовано, що вихідна інформація про кримінальне правопорушення підлягає оцінюванню та перевірці. Оцінювання такої інформації спрямоване на встановлення достатності виявлених даних щодо подальшого планування першочергових слідчих (розшукових) дій і процесуальних заходів, а також наявності ознак кримінального правопорушення, спростування малозначності діяння. Перевірка інформації передбачає з'ясування її достовірності, адже неправдивість будь-яких фактів заперечуватиме доцільність здійснення подальших дій, тим паче з огляду на наявність об'єктивних причин.

Виклад основного матеріалу

У науковій літературі висвітлюються пропозиції щодо розгляду етапів розслідування не ізольовано від процесуальних рішень, а в їхньому тісному взаємозв'язку [1, с. 28]. Тому вважаємо, що з'ясування правових засад початкового етапу розслідування втручання в діяльність представників органів державної влади також потребує проведення системного аналізу чинних положень, які становлять правову основу діяльності органів досудового розслідування.

Відповідно до проведеного аналізу положень кримінального процесуального законодавства можна зауважити, що законодавець не використовує поняття «етап». Йому притаманне вживання терміна «стадія». Так, досудове розслідування законодавець визначає як стадію кримінального провадження (п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України). Відліковим моментом початку цієї стадії є внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР), а завершальним – одне з альтернативних рішень, пов'язане із закриттям кримінального провадження, поданням до суду клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотанням про закриття кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта[1].

Також законодавцем визначено, що притягнення особи до кримінальної відповідальності є стадією кримінального провадження, яка починається з повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення (п. 14 ч. 1 ст. 3 КПК України)[2]. Водночас у науковій літературі дослідники вказують про доцільність виокремлення таких стадій кримінального провадження, як досудове розслідування, підготовче судове засідання, судовий розгляд, а в окремих випадках – судове провадження з перегляду судових рішень і виконання судових рішень [11; 12].

Серед криміналістів переважає позиція, згідно з якою розслідування поділяється на два основні етапи: початковий і наступний [13]. Водночас існують інші підходи, які передбачають триетапну структуру досудового розслідування, зокрема: початковий, центральний і завершальний етапи [14]; або ж – етап збору та перевірки первинної інформації, початковий і наступний [15, с. 169], а іноді навіть більшу кількість стадій.

Наприклад, В. Журавель пропонує модель, що передбачає виокремлення чотирьох етапів розслідування:

1) відкриття кримінального провадження (вихідний етап);
2) початок кримінального провадження (початковий етап);
3) продовження кримінального провадження (наступний етап);
4) завершення кримінального провадження (завершальний етап) [16, с. 141–142].

З огляду на зміст завдань, які вирішуються на різних етапах розслідування, доцільним є виокремлення початкового та наступного

---

1 Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 11.05.2025).

2 Там само.

етапів. Початковий етап розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, однак і цей етап не позбавлений низки складнощів. Наступний етап розпочинається з повідомлення особі про підозру.

На початковому етапі розслідування слідчий або дізнавач зобов'язані здійснити низку дій і процесуальних заходів. Це стосується реєстрації кримінального провадження, повідомлення про початок досудового розслідування, призначення слідчого (дізнавача або слідчої групи), визначення процесуального керівника (або групи прокурорів), проведення невідкладних слідчих (розшукових) дій тощо. Здебільшого це відбувається ще до того моменту, коли буде остаточно з'ясовано, чи мала місце подія кримінального правопорушення як така, тобто чи наявний юридичний склад злочину.

Отримання заяви про втручання в діяльність або самостійне виявлення таких ознак представником правоохоронного органу зобов'язує відповідну особу вжити заходів для забезпечення розслідування, а також якомога детальніше з'ясувати відомості про джерело, з якого була отримана інформація чи на підставі аналізу якого встановлено обставини, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення. Це дозволить перевірити достовірність відомостей, що стали підставою для початку досудового розслідування, а також визначити подальші кроки зі збирання доказів і належного проведення розслідування.

У випадках, коли джерелом інформації є представник органу державної влади, необхідно з'ясувати, чи не є він потерпілим від втручання в діяльність. Також слід встановити, чи був він очевидцем цього делікту або отримав про нього відомості з чужих слів. Як і у заявника, у цієї особи потрібно встановити особисті дані, а також зібрати соціальну інформацію, зокрема відомості про сферу зайнятості, можливі зв'язки з подією, що розслідується, та рівень обізнаності щодо повідомлених обставин.

Необхідно з'ясувати, чи завдано заявнику шкоди внаслідок події, про яку він повідомив, або ж така інформація була передана ним з огляду на власну громадянську позицію. Отримані дані мають важливе значення для встановлення достовірності та значущості повідомленої інформації, а також для визначення можливого процесуального статусу цієї особи у кримінальному провадженні.

Письмова заява про вчинення кримінального правопорушення щодо конкретної особи є поширеною підставою для початку досудового розслідування за ознаками втручання в діяльність представників правоохоронних органів.

Факти втручання в діяльність представників органів правосуддя зазвичай реєструються за відповідними поданням Вищої ради

правосуддя або на підставі звернення до Офісу Генерального прокурора. Це зумовлено тим, що згідно з ч. 4 ст. 48 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суддя «зобов'язаний звернутися з повідомленням про втручання в його діяльність як судді щодо здійснення правосуддя до Вищої ради правосуддя та до Генерального прокурора»[1]. Аналіз відповідних матеріалів, що стають підставами для реєстрації і початку розслідування кримінальних проваджень, засвідчує, що типовими серед них є:

– неприпустимі висловлювання учасників судових справ на адресу суддів, які проявляються у формі прохань, вимог, вказівок, критики судді, що є неприйнятним і чинить на нього тиск із метою схилити до вчинення або невчинення певних процесуальних дій та/або ухвалення конкретного судового рішення, про що зазначається у відповідних заявах;

– пошкодження особистого майна суддів, зокрема нерухомого[2];

– факти зміни первинних матеріалів справ, у яких здійснюється перегляд за нововиявленими обставинами (наприклад, зміна нумерації аркушів справи, неохайні підчистки в документах, зроблені не секретарем судового засідання, тощо)[3];

– будь-які висловлювання незгоди з ухваленим судовим рішенням, що супроводжуються погрозами, нецензурною лайкою, факти дискредитації тощо[4]. Подання такої заяви є суттєвим кроком для ініціювання розслідування, адже фіксує факт порушення прав та інтересів особи й потенційно свідчить про наявність ознак втручання в діяльність органів правосуддя.

Відомості про втручання можуть також бути виявлені під час моніторингу відкритих джерел інформації, зокрема соціальних мереж, телеграм-каналів, інших цифрових ресурсів. У разі їх самостійного

---

1 Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1402-19 (дата звернення: 11.05.2025).

2 Протокол зборів Борзнянського районного суду Чернігівської області : від 09.10.2024 № 4 // Вища рада правосуддя : офіц. сайт. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/resolution/12078-0-8-24_.pdf (дата звернення: 11.05.2025).

3 Повідомлення про втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя судді Малиновського районного суду м. Одеси С. В. Маркарової // Вища рада правосуддя : офіц. сайт. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/resolution/3385-0-6-24_.pdf (дата звернення: 11.05.2025).

4 Повідомлення про втручання в діяльність судді судді Дніпровського районного суду м. Києва О. Дзюби // Вища рада правосуддя : офіц. сайт. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/resolution/3393-0-6-24_.pdf (дата звернення: 11.05.2025).

виявлення співробітниками органів досудового розслідування, прокуратури такі відомості також підлягають належному процесуальному оформленню, подальшій перевірці в межах кримінального провадження.

Апробованою практикою процесуальної фіксації таких матеріалів є огляд комп'ютерних даних і складання відповідного протоколу, зокрема протоколу Берклі. Вважаємо, що процесуальне оформлення таких матеріалів доцільно здійснювати лише після внесення відповідних відомостей до ЄРДР, що забезпечить дотримання процесуального порядку та надасть у подальшому можливість використовувати зібрану інформацію як доказ у кримінальному провадженні.

Зауважимо, що проведеним аналізом матеріалів слідчої та судової практики, а також повідомлень про втручання в діяльність суддів не встановлено фактів підготовки до втручання в діяльність представників органів державної влади. Усі факти реєструються на підставі виявлення ознак, що свідчать про вчинення відповідних діянь, а тому важливо своєчасно забезпечити їх реєстрацію та перевірку.

Відповідно до чинного законодавства прийом заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення здійснюється органами (підрозділами) поліції незалежно від часу, місця, де відбулася подія, повноти наданої інформації чи особи заявника. Такий прийом відбувається цілодобово, безперервно та без зволікань. Заяви можуть бути подані як усно, так і письмово. Усні звернення фіксуються службовою особою органу поліції або іншим уповноваженим поліцейським у протоколі прийняття заяви про кримінальне правопорушення чи іншу подію. Письмові заяви, подані особисто, приймаються й реєструються уповноваженою особою органу поліції.

У кожному випадку особа, яка повідомляє про кримінальне правопорушення, попереджається про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення, що передбачена ст. 383 Кримінального кодексу України, а в подальшому заява підлягає реєстрації в інформаційно-комунікаційній системі «Інформаційний портал Національної поліції України» або журналі єдиного обліку, про що заявникові видається талон-повідомлення про прийняття заяви[1].

Зауважимо, що під час виявлення фактів втручання в діяльність комісії з референдуму, виборчої комісії або члена виборчої комісії чи комісії з референдуму (ч. 4 ст. 157 Кримінального кодексу України)

[1] Порядок ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події : затв. наказом МВС України від 08.02.2019 № 100 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19 (дата звернення: 11.05.2025).

ретельному оцінюванню та перевірці підлягає статус особи, яка втручається з метою впливу на їхні дії чи рішення. Це зумовлено тим, що наявність ознак складу кримінального правопорушення буде констатовано лише за умови, якщо суб'єкт учиняє таке діяння з використанням свого службового становища.

Стосовно втручання в діяльність державних діячів слід враховувати, що щодо них зазвичай не застосовуються класичні форми втручання, такі як висловлення погроз, вказівок щодо вчинення певних дій тощо. З огляду на їхній високий статус в ієрархії представників органів державної влади втручання здебільшого здійснюється шляхом організації проплачених мітингів, поширення дискредитаційної або неправдивої інформації в медіа, а також через народних депутатів, експертів чи інших осіб.

Отже, під час прийняття заяви про вчинення кримінального правопорушення, самостійного виявлення ознак втручання в діяльність представників органів державної влади або надходження такої заяви поштою працівникові органу досудового розслідування необхідно об'єктивно оцінити: 1) чи подано заяву в межах строку давності притягнення особи до кримінальної відповідальності за відповідне діяння; 2) чи містить вона попередження про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення; 3) чи достатньо в ній відомостей про заявника для його подальшої ідентифікації тощо. Якщо таких даних недостатньо, то слід вжити заходів щодо повторного прийняття заяви, наприклад шляхом складання протоколу про прийняття заяви про вчинення кримінального правопорушення з уточненням необхідних відомостей.

Якщо ж інформація стосується правопорушення на іншій території обслуговування, вона реєструється і негайно передається до відповідного підрозділу поліції. Такий підрозділ повинен зареєструвати цю інформацію в системі «Інформаційний портал Національної поліції України», а її номер фіксується і в першому органі, що отримав повідомлення. Передавати матеріали без попередньої реєстрації в журналі єдиного обліку та внесення в ЄРДР забороняється.

Висновки

Основними джерелами інформації про факт втручання в діяльність представників органів державної влади найчастіше є: інформація від самих потерпілих або свідків; інформація, розміщена в медіа, месенджерах або соціальних мережах; інформація, отримана під час моніторингу відкритих джерел. Щодо процесуального оформлення такої інформації, то найчастіше вона відтворюється в таких письмових матеріалах, як: 1) заява про вчинення кримінального правопорушення; 2) протокол про прийняття заяви про вчинення кримінального

правопорушення; 3) рапорт працівника правоохоронного органу; 4) повідомлення про втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя; 5) інформація, отримана від підприємств, установ, організацій, зокрема комісії з референдуму, виборчої комісії.

Вихідна інформація про кримінальне правопорушення підлягає оцінюванню та перевірці. Оцінювання такої інформації передусім спрямоване на встановлення достатності виявлених даних щодо подальшого планування першочергових слідчих (розшукових) дій і процесуальних заходів, а також наявності ознак кримінального правопорушення, спростування малозначності діяння. Перевірка інформації передбачає з'ясування її достовірності, адже неправдивість будь-яких фактів заперечуватиме доцільність здійснення подальших дій, тим паче з огляду на високе навантаження працівників сил безпеки.

Список бібліографічних посилань: 1. Волобуєв А. Ф. Етапи розслідування в криміналістичній методиці. *Вісник Університету внутрішніх справ.* 1999. № 5. С. 28–37. **2.** Бесчастний В. М., Одерій О. В. Відкриття кримінального провадження (теоретико-прикладний аспект) // Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування : зб. тез наук.-практ. семінару (м. Львів, 1 груд. 2017 р.) / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2017. С. 26–30. **3.** Вакулік О. А. Реформування кримінального процесуального законодавства в частині регламентації початку досудового розслідування. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2013. № 4. С. 160–166. **4.** Журавель В. А. Початок досудового розслідування: деякі процесуальні та організаційно-тактичні проблеми. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.* 2015. № 1. С. 250–259. **5.** Гуртієва Л. М. Початок кримінального провадження України та стадії досудового розслідування. *Правова держава.* 2017. № 25. С. 155–159. **6.** Погорецький М. А. Початок досудового розслідування: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства.* 2015. № 1. С. 93–103. **7**. Самойленко О. А. Початок кримінального провадження (з позицій криміналістичної науки). *Право і суспільство.* 2019. № 2. С. 226–231. **8.** Топорецька З. М. Особливості початку кримінального провадження по фактах зайняття гральним бізнесом. *Вісник кримінального судочинства.* 2015. № 1. С. 127–132. **9.** Чернявський С. С. Законодавче удосконалення початку кримінального провадження як чинник підвищення ефективності протидії злочинності // Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення : матеріали межвуз. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 берез. 2016 р.) / МВС України, Нац. акад. внутр. справ ; Координаційне бюро з проблем кримінології НАПрН України. Київ : НАВС, 2016. С. 32–36. **10.** Русанівська Д. Д. Розслідування втручання в діяльність захисника чи представника особи : дис. … д-ра філософії : 081 Право. Київ, 2023. 260 с. **11.** Сімонович Д. В. Доктринальні засади структури та

системності кримінального процесу України: стадії та окремі провадження : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2016. 42 с. **12.** Леоненко М. І. Особливості стадійної побудови кримінального провадження за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2013. Т. 26, № 1. С. 238–242. **13.** Гусєва В. О. Теоретичні основи методики розслідування злочинів проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2021. 538 с. **14.** Лапкін А. В. Криміналістичний підхід до періодизації досудового розслідування // Інновації в криміналістиці та судовій експертизі : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 листоп. 2021 р.) / МВС України, Нац. акад. внутр. справ України. Київ, 2021. С. 35–38. **15.** Пчеліна О. Етапізація процесу розслідування злочинів у сфері службової діяльності. *Підприємництво, господарство і право.* 2016. № 3. С. 167–170. **16.** Журавель В. А. Проблеми періодизації досудового розслідування. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2014. № 2 (77). С. 136–144.

Надійшла до редколегії 20.05.2025

Прийнята до опублікування 15.06.2025

Popov V. Yu. Peculiarities of the Initial Stage of Investigation of Interference with the Activities of Public Authorities

It is determined that interference with the activities of representatives of public authorities involves the allocation of two stages – initial and final. It is established that the main sources of information about the fact of interference with the activities of public authorities are most often: information from victims or witnesses; information posted in the media, messengers or social networks, or information found during the monitoring of open sources. It is found that the procedural registration of information on interference with the activities of representatives of public authorities is most often carried out in written documents, including: a statement of a criminal offence; a protocol on acceptance of a statement of a criminal offence; a report of a law enforcement officer; a report on interference with the activities of a judge in the administration of justice; information received from enterprises, institutions, organisations, including the referendum commission and the election commission.

It is substantiated that the initial information about a criminal offence is subject to assessment and verification. The assessment of such information is aimed at establishing the sufficiency of the data revealed for further planning of priority investigative (detective) actions and procedural measures, as well as the presence of signs of a criminal offence, and refuting the insignificance of the act. The verification of information involves ascertaining its reliability, since the falsity of any facts will refute the expediency of taking further action, especially given the high workload of security forces.

It is argued that when taking a statement of a criminal offence, independently detecting signs of interference with the activities of representatives of pre-trial investigation bodies or

when it is received by mail by an employee of a pre-trial investigation body, it is necessary to objectively assess whether it was filed within the statute of limitations for bringing a person to criminal liability for the relevant act; whether it contains a warning of criminal liability for knowingly false reporting of a criminal offence; whether it contains a

Keywords: forensic methodology, pre-trial investigation, interference with activities, representative of a public authority, initial stage of investigation, grounds for opening criminal proceedings.

УДК 343:144(477) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.30

Олег Володимирович Родюк,
Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);
https://orcid.org/0009-0002-3020-3979,
e-mail: kafedraKSE@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА ДО ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ НА ЕТАПІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

У статті досліджено правові підстави та практичні аспекти залучення спеціаліста до проведення допиту на стадії досудового розслідування. Розглянуто особливості участі спеціаліста, його основні завдання як на підготовчому етапі, так і під час самого допиту. Особливу увагу приділено впливу компетентності спеціаліста на повноту й достовірність отриманої інформації, а також урахуванню індивідуальних психофізіологічних особливостей особи, яку допитують. Проаналізовано наукові підходи до цієї проблеми та обґрунтовано необхідність міждисциплінарної взаємодії в процесі розслідування кримінальних правопорушень, зокрема між криміналістичною наукою та юридичною психологією.

Ключові слова: спеціаліст, допит, досудове розслідування, спеціальні знання, криміналістика, доказова інформація, юридична психологія, залучення спеціаліста.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Ефективність допиту на стадії досудового розслідування багато в чому залежить від якості зібраної інформації, об'єктивності її сприйняття та правильної інтерпретації. Проте в процесі допиту можуть виникати різні труднощі, пов'язані з психологічними, фізіологічними та комунікативними особливостями особи, яку допитують. Для забезпечення повноти й достовірності отриманих даних виникає потреба в залученні спеціалістів – психологів, криміналістів, лікарів, викладачів або перекладачів – до такої слідчої дії, як допит. Попри наявність правових підстав для залучення спеціалістів, у практиці кримінального судочинства залишаються дискусійними питання щодо ступеня їхнього впливу на процес допиту та меж їхньої компетенції. Відсутність чітких механізмів взаємодії слідчого із залученим спеціалістом може знизити ефективність допиту й призвести до втрати важливих доказів. Тому актуальним є вивчення особливостей залучення спеціалістів до підготовки та проведення допиту.

© Родюк О. В., 2025

Стан дослідження проблеми

Питанню залучення спеціаліста до допиту присвячені наукові праці А. Амеліної, В. Гусєвої, В. Коваленка, О. Кравченка, О. Самойлової, В. Стратонова, І. Приріга, О. Шрамка, М. Щербаковського, В. Яремчук та ін. Науковцями досліджувалось використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві, зокрема на етапі досудового розслідування. Особливу увагу приділено ролі спеціалістів у процесуальних діях, зокрема під час допиту, а також правовим та організаційним аспектам їх залучення. Дослідниками проаналізовано вплив спеціальних знань на встановлення об'єктивних обставин справи, достовірність отриманих показань і ефективність слідчих дій. У науковій літературі розглянуто взаємодію слідчого зі спеціалістами різних галузей науки – криміналістики, психології, медицини, філології, інформаційних технологій тощо. Розглянуто методи, що дають змогу враховувати індивідуальні особливості особи, яку допитують, установлювати з нею психологічний контакт і підвищувати інформативність допиту. Однак, попри наявні напрацювання, у теорії та практиці залучення спеціаліста до допиту досі існують спірні питання, які потребують подальшого обговорення.

Мета і завдання дослідження

Мета запропонованої статті – розглянути правові підстави залучення спеціаліста до допиту у кримінальному провадженні, з'ясувати основні напрями його участі, а саме підготовчий етап та етап безпосереднього проведення допиту; виокремити проблемні питання, які можуть виникнути під час цієї слідчої дії.

Задля досягнення мети дослідження необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати кримінально-процесуальне законодавство та визначити підстави участі спеціалістів у кримінальному провадженні; опрацювати наукову літературу, присвячену участі спеціаліста в підготовці та проведенні допиту; дослідити роль спеціаліста, його можливості та обмеження на різних етапах допиту; розглянути критерії залучення спеціаліста, методи взаємодії з особою, яку допитують, а також вплив допомоги спеціаліста на достовірність та повноту отриманої інформації.

Наукова новизна дослідження

Проведене дослідження є комплексним аналізом правових, організаційних і методичних аспектів залучення спеціалістів до підготовки та проведення допиту у кримінальному провадженні. Визначено й систематизовано загальні функції спеціалістів у процесі допиту. Розглянуто ключові аспекти взаємодії слідчого та спеціаліста на підготовчому етапі й під час самого допиту, що сприяє підвищенню достовірності отриманої інформації.

Виклад основного матеріалу

Участь спеціаліста у кримінальному судочинстві є однією з форм використання спеціальних знань, які застосовуються для допомоги слідчому у формуванні слідчих версій, проведенні слідчих дій та слідчого експерименту у кримінальному провадженні. Найчастіше до проведення допиту залучаються спеціалісти з різних галузей науки, а саме педагоги, лікарі, перекладачі, психологи, поліграфологи, економісти, спеціалісти з інформаційних технологій та ін.

На думку О. Шрамка, спеціальні знання, що використовуються під час розслідування злочинів, охоплюють як науково-практичні відомості, так і навички, якими володіють спеціалісти. Ці знання мають відповідати сучасному рівню розвитку відповідних галузей науки, що застосовуються слідчими та судовими органами в процесі розгляду кримінального провадження [1].

У наукових дослідженнях розглядається як процесуальна, так і непроцесуальна форми використання спеціальних знань.

На думку А. Амеліної, процесуальна форма застосування спеціальних знань є найважливішою та найефективнішою, оскільки вона регламентована законодавством та має юридичне підґрунтя [2].

О. Самойленко, враховуючи положення чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), виокремлює три процесуальні форми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. До першої форми науковиця відносить залучення спеціаліста для надання письмової консультації, до другої – залучення фахівців для надання технічної підтримки під час проведення процесуальних дій, до третьої – судову експертизу, проведення якої здійснює експерт. До непроцесуальних форм, на думку О. Самойленко, належать усне консультування спеціаліста зі слідчим та усні консультації при перевірці оперативної інформації про підготовку або вчинення злочину. Вчена акцентує увагу на тому, що використання спеціальних знань у консультативній формі не є доказовою базою, проте може мати тактичне значення, а також бути корисним для формування версій у процесі розслідування правопорушення [3].

Відповідно до ст. 71 КПК України спеціаліст у кримінальному провадженні – це особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних та інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування та судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань та навичок. Він може бути залучений для надання консультацій у кримінальному провадженні, зокрема для забезпечення технічної підтримки, відбору зразків для проведення судової експертизи, фотографування,

складання схем тощо[1]. Крім того, хоча у ст. 71 КПК України прямо не визначено форму надання консультацій спеціалістом, на практиці вони можуть надаватися як усно, так і письмово – у вигляді довідок, пояснень або висновків – на запит слідчого.

Письмові пояснення спеціаліста, відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 105 КПК України, у подальшому мають бути долучені до протоколу слідчої дії[2].

Згідно з ч. 1. ст. 226 КПК України допит неповнолітньої або малолітньої особи відбувається у присутності її законного представника, психолога або педагога, а за необхідності – лікаря[3]. Педагог і психолог розглядаються як спеціалісти, залучені для забезпечення прав і законних інтересів неповнолітніх осіб, створення сприятливих психологічних та освітніх умов під час проведення допиту.

Відповідно до ч. 3 ст. 224 КПК України в разі необхідності до участі в допиті запрошують перекладача[4]. Варто зазначити, що чинне законодавство України не передбачає такої окремої категорії спеціаліста, як сурдоперекладач, під час допиту. Водночас на практиці сурдоперекладання застосовується у випадках, коли необхідно забезпечити ефективну комунікацію з особами з порушенням слуху. Це відповідає загальним принципам доступності правосуддя, закріпленим у Конституції України та міжнародних стандартах прав людини, які вимагають створення належних умов для таких осіб під час кримінального провадження.

Найчастіше спеціальні знання та залучення спеціаліста в тій чи тій науковій галузі використовуються під час допиту.

Допит є однією з найпоширеніших слідчих дій. З погляду кримінального процесу та криміналістики допит – це процес отримання доказів, а з позиції юридичної психології – специфічний вид спілкування між особою, яка допитує, та особою, яку допитують.

Допит є процесом комунікації між слідчим і допитуваним, проте їхні цілі часто не збігаються. Слідчий прагне отримати достовірні відомості для розкриття правопорушення, тоді як підозрюваний зазвичай намагається приховати відому йому інформацію, щоб уникнути відповідальності.

Під час допиту потерпілого також можуть виникати певні нюанси: під впливом стресу він може не пам'ятати окремих деталей або,

---

1 Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 23.03.2025).

2 Там само.

3 Там само.

4 Там само.

навпаки, перебільшувати під час надання інформації; намагатися приховати дані з певних причин, а також відмовитися від дачі показань.

Допит свідка кримінального правопорушення є одним з важливих процесів у його розкритті. По-перше, необхідно знайти свідка, який дійсно бачив подію та за власним бажанням братиме участь у кримінальному провадженні. По-друге, свідок не повинен бути зацікавленим у розвитку подій: він не має ставати на бік жодної зі сторін – ані підозрюваного чи обвинуваченого, ані потерпілого. Завдання свідка полягає в наданні правдивої інформації у справі. По-третє, слід звертати увагу на психоемоційний стан свідка. Іноді свідками стають особи, які насправді не бачили, як відбувалося правопорушення, а лише спостерігали незначні деталі або чули про подію з чужих слів. По-четверте, і, на наш погляд, найважливіше та найскладніше – трапляються випадки, коли свідком виявляється сам правопорушник. Іноді особа нав'язується на роль свідка і свідомо надає неправдиву інформацію з метою заплутати слідство.

У деяких випадках проведення допиту є неможливим без залучення фахівців, зокрема коли особа, яку допитують, використовує специфічну термінологію, намагаючись заплутати слідчого. У такій ситуації доцільно запросити спеціаліста з відповідної наукової галузі.

Для допомоги слідчому у встановленні довірливих стосунків із допитуваним залучається спеціаліст, передусім психолог. Ефективність допиту неможлива без налагодженого психологічного контакту. На думку В. Стратонова, важливо зауважити, що термін «психологічний контакт» позначає позитивний емоційний зв'язок, заснований на спільності інтересів і збігу цілей учасників спілкування. Однак у стосунках між слідчим і підозрюваним або обвинуваченим такі спільні інтереси переважно відсутні, а цілі часто є протилежними. Тому доцільніше використовувати термін «комунікативний контакт», який точніше відображає специфіку взаємодії слідчого з учасниками кримінального провадження. Встановлення комунікативного контакту характеризується активізацією емоційного сприйняття теми розмови, що сприяє підвищенню психологічної залученості сторін. Науковець наголошує, що така взаємодія не є рівноправним діалогом: допит ініціюється й регулюється слідчим у межах його процесуальних повноважень та відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства України [4].

Залучення спеціаліста до допиту відбувається у два окремі етапи: етап підготовки до допиту й етап безпосередньої участі в його проведенні.

На етапі підготовки до допиту слідчий має визначити, з якої наукової галузі необхідно залучити спеціаліста, а це залежить від характеру

кримінального провадження. Після цього слідчий повинен окреслити завдання, які постануть перед спеціалістом. Також слід надати залученому фахівцеві інформацію про особу, яку допитують, і обставини вчиненого правопорушення. На практиці під час підготовчого етапу спеціаліст надає слідчому консультації щодо оптимального проведення допиту, допомагає сформулювати запитання, вибудувати сам процес допиту (наприклад, у формі бесіди чи інтерв'ю або шляхом поєднання обох форматів). Крім того, спеціаліст може рекомендувати залучення іншого фахівця в разі, якщо питання виходять за межі його компетентності.

М. Щербаковський зазначає, що залучення спеціаліста до допиту значно підвищує його ефективність: фахівець допомагає слідчому коректно інтерпретувати спеціальну термінологію, яку використовує допитуваний, надає роз'яснення щодо інструкцій чи нормативних актів (якщо діяльність особи пов'язана з ними), а також сприяє визначенню доцільності призначення подальшої судової експертизи. Це дає змогу уникнути помилок інтерпретації та забезпечує об'єктивність процесу [5].

На етапі безпосереднього проведення допиту спеціаліст може бути присутнім під час його здійснення. Водночас слід зауважити, що спеціаліст у цьому разі виконує роль спостерігача й консультанта – сам допит проводить слідчий. Завдання залученого спеціаліста полягають у спостереженні за поведінкою допитуваного, перекладі або поясненні термінів, незрозумілих для слідчого, якими користується допитуваний, а також у контролі за психоемоційним і загальним станом здоров'я допитуваного.

На думку І. Пирога, на етапі проведення допиту завданням спеціаліста є звернення уваги на специфічні запитання та відповіді, а за потреби – фіксація відповідної інформації. Науковець наголошує, що залучений спеціаліст не повинен втручатися в сам процес допиту, навіть у випадках, коли допитуваний свідомо спотворює інформацію [6].

Протилежною є думка В. Яремчук, яка стверджує, що спеціаліст, залучений до самого етапу допиту, має право роз'яснювати слідчому показання, які надає допитуваний, ставити запитання тощо. Однак науковиця наголошує, що це повинно відбуватися під час вільної розповіді або ж на етапі питання / відповіді з дозволу слідчого [7]. Ми підтримуємо думку науковиці, але, на наш погляд, це краще робити саме під час вільної розповіді.

З вищевикладеного можемо зробити висновок, що під час проведення допиту, який є процесуальною слідчою дією, задіяні не лише слідчий і допитуваний, а й третя особа – спеціаліст. Серед науковців існує думка, що присутність третьої особи під час допиту може негативно вплинути на його результат. Це аргументується такими міркуваннями:

присутність третьої особи може ускладнювати процес встановлення психологічного контакту між слідчим і допитуваним; наявність більш обізнаної в певних питаннях особи (мається на увазі спеціаліст), ніж сам слідчий, може негативно вплинути на подальшу співпрацю в межах кримінального провадження між слідчим і допитуваним; недоцільно отримувати інформацію відразу від двох осіб одночасно. Ми підтримуємо цю думку лише в тій частині, що залучений спеціаліст може завадити встановленню психологічного контакту між слідчим і допитуваним. Однак, вважаємо, за умови належної підготовки до проведення допиту цього можна уникнути, і саме залучений спеціаліст може цьому посприяти.

В. Яремчук пропонує диференціювати залучення спеціалістів до проведення допиту за такими критеріями: за місцем роботи спеціалістів – їх можуть залучати з державних або недержавних підприємств, установ та організацій; за метою залучення спеціалістів під час допиту; за видом допомоги, яку надає спеціаліст (вибір спеціаліста здійснює слідчий залежно від потреб); за категорією допитуваної особи – залучення спеціаліста для допиту іноземних громадян, осіб із психічними або фізичними порушеннями, неповнолітніх; залежно від професії – до спеціалістів з особливими знаннями належать лікарі, перекладачі, хіміки, мистецтвознавці, ІТ-фахівці, економісти, будівельники, товарознавці, екологи, військові експерти та інші [8].

Ми частково погоджуємося з такою диференціацією. Щодо допиту неповнолітніх, то законодавець чітко визначив норми, у яких передбачено обов'язкове залучення спеціалістів і конкретизовано, які саме фахівці повинні бути присутніми під час допиту малолітньої чи неповнолітньої особи [9]. Щодо обрання спеціаліста для участі в допиті залежно від його професії, на нашу думку, у цьому випадку має місце дублювання дій слідчого. Залучення спеціаліста до допиту повинно здійснюватися залежно від матеріалів кримінального провадження і тих питань, у вирішенні яких спеціаліст має надати допомогу. Спеціаліст, залучений до допиту, повинен мати відповідну освіту, науково-практичний досвід і навички, які можуть бути корисними слідчому в його професійній діяльності.

Висновки

Проведений нами аналіз дозволив визначити, що роль залученого спеціаліста у підготовці та проведенні допиту є дуже значущою на етапі досудового розслідування. Спеціаліст повинен не лише фахово застосовувати свої знання, а й сприяти тому, щоб слідчий ефективно скористався ними. Як засвідчує вищевикладене, думки науковців щодо участі спеціалістів у допиті розділилися, тому це питання залишається дискусійним, що відкриває перспективи для подальших наукових досліджень.

Список бібліографічних посилань: 1. Шрамко О. Види спеціальних знань, що використовуються під час розслідування корупційних злочинів. *Актуальні проблеми правознавства.* 2019. Вип. 2. С. 176–180. **2.** Амеліна А. С. Форми використання спеціальних знань у процесі збирання доказів по податкових злочинах // Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 листоп. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 21–23. **3.** Самойленко О. А. Основи методики розслідування злочинів, вчинених у кіберпросторі : монографія / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Одеса : ТЕС, 2020. 371 с. **4.** Стратонов В. М. Психологічний контакт як засіб спілкування. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2002. Вип. 19. С. 290–295. **5.** Щербаковський М. Г. Консультативна функція спеціаліста у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза.* 2017. Вип. 62. С. 43–51. **6.** Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія Дніпропетровськ : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2015. 432 с. **7.** Яремчук В. О. Організація і тактика залучення спеціаліста при проведенні слідчих (розшукових) дій : монографія / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Апостіль, 2015. 228 с. **8.** Яремчук В. О. Роль спеціаліста у проведенні допиту. *Проблеми законності.* 2016. Вип. 135. С. 204–211. **9.** Макарова О. П. Участь психолога в підготовці та проведенні допиту неповнолітньої жертви сексуального насильства // Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 черв. 2020 р.) / редкол.: В. В. Чернєй, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, В. В. Корольчук. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 170–174.

Надійшла до редколегії 12.04.2025

Прийнята до опублікування 17.05.2025

Rodiuk O. V. Peculiarities of Involving a Specialist in the Preparation and Conduct of Interrogation at the Stage of Pre-Trial Investigation

The article provides a comprehensive analysis of the legal and practical framework for involving specialists in interrogation at the pre-trial investigation stage. It is noted that in the current conditions of crime investigation, the requirements for the quality of information collected and the objectivity of evidence are increasing. This necessitates the involvement of specialists from various fields of knowledge – criminologists, psychologists, doctors, linguists, teachers and others – with a view to improving the effectiveness of investigative actions. Specialists not only provide technical and methodological support for interrogation, but also contribute to a deeper understanding of the individual characteristics of the person being interrogated, which

allows for adaptation of communication tactics and minimisation of the risks of obtaining distorted information.

The specifics of legal regulation of the participation of specialists, including their procedural status, powers and responsibilities, are considered. The author analyses the stages of interaction between an investigator and a specialist: from preparation for interrogation to recording its results.

Particular attention is paid to the impact of the qualifications and level of competence of specialists on the reliability, completeness and evidentiary value of the information obtained. It is emphasised that taking into account the psychophysiological and psychological characteristics of the person being interrogated helps to reduce pressure, increase the informative value of testimony and respect for human rights.

The article substantiates the importance of an interdisciplinary approach in pre-trial proceedings based on the interaction of forensic science, legal psychology, psychophysiology and other related sciences. The methodological problems and organisational features of involving specialists, as well as the criteria by which the expediency of their participation is determined, are considered.

It is concluded that integration of expert knowledge into investigative practice is a relevant direction of increasing the efficiency of crime detection and strengthening the evidence base in criminal proceedings.

Keywords: specialist, interrogation, pre-trial investigation, special knowledge, forensics, evidentiary information, legal psychology, involvement of a specialist.

УДК 343.983.4 **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.31

Олена Миколаївна Сердега,
Харківський науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр МВС України,
відділ дослідження матеріалів, речовин і виробів,
сектор дослідження наркотичних засобів,
психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів (судовий експерт);
https://orcid.org/0009-0003-8271-8699,
e-mail: o.serdega@karazin.ua

ФАРМАКОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ СИНТЕТИЧНИХ КАНАБІНОЇДІВ, ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ВИЯВЛЕННЯ ТА ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Проаналізовано позитивні та негативні аспекти взаємодії синтетичних канабіноїдів із рецепторами ендоканабіноїдної системи організму, а також їхній вплив на психофізіологічний стан людини залежно від умов використання. Розглянуто ризики рекреаційного вживання цих сполук. Надано оцінку тенденціям зростання кількості виявлених випадків їхнього нелегального обігу. Сформульовано рекомендації для співробітників установ судової експертизи щодо виявлення та експертного дослідження зазначених психотропних речовин у складі розчинів або рослинних сумішей.

Ключові слова: синтетичні канабіноїди, психотропні речовини, ендоканабіноїдні рецептори, суміші для куріння, судова експертиза, якісний аналіз, кількісне визначення.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Актуальність дослідження проблеми рекреаційного вживання синтетичних канабіноїдів у складі різноманітних сумішей для куріння – спайсів – зумовлена поширеним переконанням, що ці речовини не завдають шкоди організму людини, а тому їхнє необмежене використання вважається цілком безпечним. Сучасні наукові дослідження, присвячені цим психотропним сполукам, надають значний обсяг знань із цієї тематики, однак залишаються істотні прогалини: обмеженість даних щодо їхнього довгострокового впливу, нестача специфічних методик ідентифікації, відсутність комплексного підходу до криміналістичного аналізу.

З огляду на це зберігається потреба в дослідженні впливу синтетичних канабіноїдів на гомеостаз організму при їх тривалому вживанні, вдосконаленні алгоритмів виявлення, якісної ідентифікації та кількісного визначення цих психотропних сполук. Для вирішення зазначених питань необхідне поглиблення наукових знань про структуру й

© Сердега О. М., 2025

фармакологічні властивості вказаних органічних сполук. Інтеграція міждисциплінарних зусиль медиків, фармакологів і криміналістів є ключовим аспектом для їх вирішення.

Стан дослідження проблеми

Фармакологічні властивості синтетичних канабіноїдів вивчали А. М. Скрипніков, Л. О. Герасименко, В. О. Рудь, П. В. Кидонь, А. А. Чумак, А. Г. Бердишева, Г. В. Косякова, В. В. Талько [1; 2]. Особливості виявлення і дослідження розглядали В. В. Вартузов, О. М. Барікова, О. О. Посільський, С. А. Дуброва [3]. Однак зберігається потреба у вивченні наслідків впливу зазначених психотропних речовин на організм людини в довгостроковій перспективі, зокрема їхньої нейротоксичності та мутагенного потенціалу.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є вивчення даних про фармакологічні властивості синтетичних канабіноїдів, визначення особливостей їх виявлення та методів експертного дослідження. *Завданнями* статті є аналіз особливостей впливу синтетичних канабіноїдів на стан здоров'я людини та формулювання алгоритмів дій під час їх експертного дослідження.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано найбільш ефективні методи якісної ідентифікації та кількісного визначення синтетичних канабіноїдів в органічних розчинах і рослинних матрицях із використанням сучасних засобів інструментального аналізу. Сформульовано рекомендації для судових експертів з урахуванням динаміки змін структури цих сполук, що дає змогу підвищити швидкість аналізу та надійність отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу

Більшість синтетичних канабіноїдів була розроблена академічними та промисловими дослідниками як аналоги природних компонентів канабісу з терапевтичною або дослідницькою метою (створення більш потужних похідних із меншою кількістю побічних ефектів і коротшою тривалістю дії, одержання патентів на нові молекули). Згодом ці речовини були адаптовані для рекреаційного вживання. Нині їх масове виготовлення та використання в неконтрольованих умовах призвели до суттєвих ризиків для здоров'я населення та стали викликом для системи кримінальної юстиції. Спайси стали одними з найдешевших, а отже, найдоступніших наркотичних засобів, які майже відкрито розповсюджуються серед молоді через інтернет і соціальні мережі. Їхня небезпека полягає у швидкому розвитку залежності, яку неможливо виявити на початковій стадії. Усе їхнє різноманіття поділяється на дві категорії: трав'яні суміші для куріння та розчини, що використовуються в електронних пристроях для куріння.

Існують два типи трав'яних сумішей для куріння:

1) суміші, що складаються виключно з натуральних рослинних компонентів, змішаних у певних пропорціях, уживання яких чинить стимулювальну, розслаблювальну або навіть галюциногенну дію;

2) суміші, у яких рослинні компоненти оброблені синтетичними (дизайнерськими) психотропними речовинами з непередбачуваною формулою, дозуванням і впливом на організм.

Перші публічні згадки про синтетичні канабіноїди датуються 1960 роком, коли було синтезовано низку класичних канабіноїдів, які містять у своїй структурі дибензопіранове кільце: набілон, дронабінол, HU-210. Останній було створено ізраїльським хіміком Рафаелем Мешуламом і названо на честь Єврейського університету в Єрусалимі (Hebrew University). Ці препарати застосовували під час хіміотерапії як протиблювотні засоби. У 1970-х роках фармацевтичною компанією Pfizer було створено цілу серію циклогексилфенолів, а пізніше, у 1995 році, американський хімік Джон Хаффман, досліджуючи взаємодію канабідіолу та Δ9-тетрагідроканабінолу (далі – Δ9-ТГК) з рецепторами ендоканабіноїдної системи, винайшов формулу синтетичного канабіноїда JWH-018. Назву сполука отримала за ініціалами його імені (англ. *John William Huffman*). Саме JWH-018 було вперше виявлено у грудні 2008 року у складі продукції найпоширеніших брендів спайсів: Spice Gold, Silver та Diamond.

Поява в обігу зазначених сполук ознаменувала початок ери синтетичних канабіноїдів. Чорна піар-кампанія проти коноплі, організована в міжнародному масштабі й особливо агресивно лобійована американськими олігархами у сфері видобутку та переробки нафти й деревини, сприяла зростанню попиту на ці речовини. Завдяки інтернет-мережам і повідомленням у медіа, де ці сполуки називали «легальними альтернативами» канабісу, фактично пропагуючи їх уживання, популярність цих психотропних речовин невпинно зростала.

За даними лабораторних досліджень, синтетичні канабіноїди можна класифікувати за хімічною структурою таким чином [1]: 1) класичні канабіноїди – група терпенфенольних сполук, похідних 2-заміщеного 5-амілрезорцину, а саме: Δ9-ТГК і низка його ізомерів, які входять до складу канабісу, та їхні синтетичні аналоги, які мають споріднену з ними хімічну структуру; 2) некласичні канабіноїди – циклогексилфеноли або 3-арилциклогексаноли; 3) гібридні канабіноїди – комбінації структурних особливостей класичних і некласичних канабіноїдів; 4) аміноалкіліндоли – нафтоіліндоли, фенілацетиліндоли, бензоіліндоли, циклопропоіліндоли, адамантоіліндоли; 5) ейкозаноїди – анандамід (N-арахідоноїлетаноламін, АЕА) і споріднені з ним сполуки, які є похідними поліненасичених жирних кислот, наприклад, синтетичний аналог анандаміду – метанандамід (AM-356); 6) інші

канабіноїди – ця група охоплює такі структурні види, як діарилпіразоли, нафтоілпірроли, нафтилметиліндени, індазолкарбоксаміди.

Дані сучасних нейробіологічних досліджень, присвячених синтетичним канабіноїдам, свідчать про їхню високу афінність до канабіноїдних рецепторів, що зумовлює потужні психотропні ефекти, значно інтенсивніші, ніж у природних канабіноїдів. Наприклад, фізіологічна дія HU-210 майже в 100 разів перевищує відповідний показник для природного Δ9-ТГК [3]. Структурна будова молекул синтетичних канабіноїдів дає змогу їм зв'язуватись із рецепторами ендоканабіноїдної системи: CB1, CB2, CB3, GPR55, 5-HT3, унаслідок чого виникають психотропні ефекти, подібні до дії природнього Δ9-ТГК – частковий агоністичний, інверсний агоністичний або антагоністичний ефекти.

Ендоканабіноїдна система є універсальною ліпідною сигнальною системою, яка зазвичай перебуває в пасивному, «німому» стані, а в разі активації виконує низку регуляторних функцій, спрямованих на відновлення гомеостазу після стресу. Її функціонування забезпечує клітинний та емоційний захист організму, сприяє розслабленню (зменшенню болю і тривожності, терморегуляції, синтезу гормонів, зниженню тонусу гладкої мускулатури та артеріального тиску), відпочинку (інгібування моторної активності й заспокоєнню), забуванню (усуненню неприємних спогадів), харчовій поведінці (модуляції афектів, що стимулюють апетит і посилюють задоволення від їжі). Вона бере участь у регуляції функціонування імунної, гормональної та травної систем, а також процесів метаболізму адипоцитів, функціонування мезолімбічної системи та гіпоталамуса, що в окремих випадках може сприяти формуванню галюцинаторних розладів [4]. Її активують біль та збудження, а в курців і хворих із надлишковою масою тіла вона постійно активується під впливом надлишку їжі та нікотину [1].

Найвищу концентрацію CB1-рецепторів зафіксовано в центральній нервовій системі. У меншій кількості вони присутні в периферичній нервовій системі, гіпофізі, надниркових залозах, репродуктивних органах, серці, легенях, тканинах шлунково-кишкового тракту та сечовому міхурі. Нерівномірний розподіл CB1-рецепторів зумовлює різноманітність психотропних ефектів від уживання синтетичних канабіноїдів і ускладнює прогнозування цих ефектів лише на підставі аналізу молекулярної структури цільової сполуки [1]. Анальгетичні властивості синтетичних канабіноїдів при взаємодії з периферичними CB1-рецепторами мають перевагу через відсутність психотропного ефекту за місцевої дії. За інтраспінального введення вони, незалежно від походження, виявляють швидку антиноцицептивну та анальгетичну дію [4].

CB2-рецептори локалізуються переважно в мембранах імунокомпетентних клітин: В-лімфоцитів, субпопуляцій Т-лімфоцитів (Т4 і Т8),

тучних клітин, клітин мікроглії та макрофагів, де вони опосередковують імуносупресивний ефект і впливають на механізм розвитку як місцевої, так і загальної запальної реакції. Найвищий рівень СВ-2-рецепторів зафіксований на В-лімфоцитах, найнижчий – на Т8- і Т4-лімфоцитах [1]. Взаємодія СВ2-рецепторів із синтетичними канабіноїдами сприяє формуванню різних видів імунної відповіді.

СВ3-рецептори присутні в ендотеліоцитах, а GPR55-рецептори локалізовані в надниркових залозах, селезінці та тонкому кишківнику. Обидва типи рецепторів виявляють високу спорідненість до ендогенного анандаміду та його синтетичного аналога – метанандаміду [1]. Ендогенний анандамід був першим описаним ендогенним лігандом канабіноїдних рецепторів [2]. У 2004 році було ідентифіковано ще один ендогенний ліганд – олеамід [1]. Анандамід і олеамід належать до ендогенних канабіноїдів. Анандамід утворюється в організмі людини та тварин у разі потреби шляхом рецептор-стимульованого розщеплення мембранних ліпідних прекурсорів і негайно вивільняється з клітин завдяки специфічному механізму зворотного захоплення в нейронах і астроцитах. Він бере участь у формуванні больового синдрому та депресії, активації антипроліферативних механізмів у пухлинних клітинах, модулюванні імунної відповіді, функціонуванні репродуктивної системи. Анандамід також підвищує стійкість серця до аритмогенного впливу коронарооклюзії та реперфузії [1; 4], стимулює харчову поведінку, регулюючи процеси, що лежать в основі формування відчуття задоволення від їжі, бере участь у нейропротекції, регуляції рухової активності та контролі окремих фаз обробної пам'яті, впливає на артеріальний тиск і бронхіальні функції. Під час нервової активності анандамід і олеамід знижують м'язову гіперактивність, секрецію пролактину, лютеїнізуючого гормону та гормону росту [2]. Судомна активність створює ідеальні умови для їх синтезу, а введення цих сполук ззовні спричиняє ефекти, подібні до дії екзогенних канабіноїдів, але менш тривалі через їхній гідроліз. Найтиповіші ефекти Δ9-ТГК та анандаміду – зменшення рухової активності, каталепсія, аналгезія і зниження температури тіла – відомі як канабіноїда тетрада [1].

Дані досліджень щодо взаємодії синтетичних канабіноїдів із 5-НТ3-рецепторами свідчать про їхній терапевтичний потенціал для усунення нудоти й блювання в пацієнтів, які проходять хіміотерапію. Останні дослідження також засвідчують вплив цих речовин на регуляцію експресії генів нейронів, зумовлений активацією або супресією транскрипційного апарату, змінами у структурі хроматину, гістонів і метилюванням ДНК. Існують також дані про взаємодію синтетичних канабіноїдів із системою циклооксигенази, внаслідок чого відбувається пригнічення синтезу простагландинів у центральній

нервовій системі. Аномально низька кількість канабіноїдних рецепторів або недостатнє вивільнення ендогенних канабіноїдів може сприяти формуванню посттравматичного синдрому, фобій і деяких форм хронічного психосоматичного болю [4].

Проблеми експертного дослідження синтетичних канабіноїдів пов'язані з такими чинниками.

1. Широка варіативність молекулярних структур синтетичних речовин у межах обмеженої кількості структурних груп органічних сполук. Виробники постійно модифікують молекулярну формулу своїх продуктів із метою ускладнення їх ідентифікації як речовин, що підлягають державному контролю.

2. Складність виявлення та ідентифікації через відсутність у розпорядженні лабораторій судової експертизи достатніх аналітичних даних та еталонних зразків зазначених сполук. Наявні методи ідентифікації потребують удосконалення з метою забезпечення швидкого й надійного отримання результатів під час аналізу складних матриць (крові, сечі та інших біоматеріалів).

3. Брак систематизованих даних. Відповідно до ст. 1 *Закону України* «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» від 15 лютого 1995 № 60/95-ВР аналогами наркотичних засобів і психотропних речовин є заборонені до обігу на території України речовини синтетичні чи природні, не включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, хімічна структура та властивості яких подібні до хімічної структури та властивостей наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких вони відтворюють[1]. Питання подібності хімічної структури вирішується під час проведення хімічних експертних досліджень психотропних речовин. Натомість питання відтворення ними психоактивної дії на організм людини виходить за межі спеціальних знань експертів-хіміків, оскільки потребує залучення фахівців із медичною освітою та проведення тривалих клінічних випробувань. У цьому контексті слід звернути увагу на останні зміни в законодавстві, які регулює обіг наркотичних засобів і психотропних речовин в Україні. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 року № 1306 до Таблиці І Списку № 2 «Особливо небезпечні психотропні речовини, обіг яких заборонено» Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів було внесено синтетичний канабіноїд

[1] *Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори : Закон України* від 15.02.1995 № 60/95-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-вр (дата звернення: 03.03.2025).

MDMB-BUTINACA[1], випадки виявлення якого, зокрема в Харківській області, значно зросли протягом останніх двох років. Про це свідчать дані статистичного аналізу, проведеного Харківським науково-дослідним експертно-криміналістичним центром МВС України, що наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Кількість експертиз із дослідження синтетичних канабіноїдів у 2023–2024 роках

Речовина	Рік	
	2023	2024
MDMB-4en-PINACA (MDMB-PENINACA)	1	40
CUMYL-4CN-BINACA (CUMYL-CB-PINACA; 4-cyano CUMYL- BUTINACA; CUMYL-CYBINACA)	1	0
5-Fluoro AB-PINACA (5F-AB-PINACA)	7	0
MMB-CHMICA	1	0
MDMB-BUTINACA (MDMB-BINACA)	2	8
Загальна кількість	12	48

Особливості виявлення синтетичних канабіноїдів зумовлені постійною модифікацією їхньої молекулярної будови та залежать від способу виготовлення спайсів. На дослідження до установ судової експертизи вони можуть надходити у вигляді подрібненої речовини рослинного походження, безформних грудочок, спресованої пластичної речовини у формі паличок чи пігулок зеленого, темно-зеленого чи темно-коричневого кольорів, іноді з вираженим фруктовим запахом, а також у вигляді в'язких сиропів із диспергованими в них рослинними компонентами високого ступеня подрібнення [3]. Зазвичай спайси виготовляються шляхом обробки рослинного матеріалу розчином синтетичних канабіноїдів і натуральних або штучних ароматизаторів в органічному розчиннику до повного його просочування цим розчином. Після ретельного перемішування та просушування канабіноїди рівномірно розподіляються в рослинній сировині. Іноді в нижній частині наданих на дослідження упаковок спостерігаються нашарування кристалічної або порошкоподібної речовини, що виникають унаслідок простого змішування рослинної маси із синтетичними канабіноїдами у вигляді сухих реагентів. У такому випадку розподіл

[1] Про внесення змін до переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів : постанова Кабінету Міністрів України від 15.11.2024 № 1306 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2024-п (дата звернення: 03.03.2025).

активної речовини в рослинній матриці є дискретним. Останніми роками набирають популярності спайси у вигляді рідини. Ця форма є розчином синтетичних канабіноїдів в органічному розчиннику, який зручно застосовувати в електронних пристроях для куріння. Найрідше трапляються тверді форми спайсів, виготовлені шляхом концентрування суміші біологічно активних речовин і синтетичних канабіноїдів. Такі форми можуть додаватися до трав'яних сумішей для куріння або розчинятися для перорального вживання [3]. Із метою консервування та маскування основної діючої речовини до спайсів додають токоферол і олеамід. Токоферол чинить антиоксидантну дію, а олеамід є лігандом канабіноїдних рецепторів і спричиняє поведінкові реакції, подібні до ефектів Δ9-ТГК. Його введення до складу продукту має на меті модифікацію психотропного впливу основної діючої речовини. Як ароматизатори зазвичай використовують етилванілін, евгенол та інші терпеноїди, що не виявляють значного фармакологічного ефекту.

Експертний аналіз синтетичних канабіноїдів потребує інтеграції знань із хімії, фармакології та криміналістики. Для надійної ідентифікації цільової сполуки необхідно застосовувати такий аналітичний підхід, що дає змогу визначити щонайменше два незалежні параметри, які надають інформацію про структурну будову молекули аналіту. Вибір аналітичного методу в кожному конкретному випадку залежить від виду психотропної сполуки та лабораторних ресурсів, які є в розпорядженні судового експерта, але він має відповідати основним вимогам: селективність, швидкість виконання аналізу, відсутність хибних результатів, висока чутливість та економічність.

Серед методів якісного аналізу таким критеріям найбільше відповідають: метод тонкошарової хроматографії; метод молекулярної інфрачервоної спектрометрії; метод ядерного магнітного резонансу; методи газової та газорідинної хроматографії з мас-селективним або інфрачервоним детектором; метод високоефективної рідинної хроматографії з ЯМР-спектрометром. Як екстрагенти доцільно використовувати середньополярні або неполярні вуглеводневі розчинники (метанол, етанол, ацетонітрил, етилацетат, ацетон чи ізооктан)[1].

Для швидкого скринінгового аналізу найпридатнішими є методи тонкошарової хроматографії та молекулярної інфрачервоної спектрометрії. У разі необхідності ідентифікації регіоізомерів або в ситуаціях, коли в реакційному середовищі наявні токофероли, жирні кислоти чи їхні похідні, здатні виконувати функції маскувальних агентів

[1] Recommended methods for the Identification and Analysis of Synthetic Cannabinoid Receptor Agonists in Seized Materials. Manual for use by national drug analysis laboratories United Nations, New York, May 2013.

або ініціювати перебіг конкуруючих хімічних реакцій, доцільно застосовувати методи рідинної хроматографії в поєднанні з інфрочервоним або мас-селективним детектуванням. Метод ядерного магнітного резонансу є незамінним для дослідження молекулярної структури нових синтетичних канабіноїдів. Метод високоефективної рідинної хроматографії із застосуванням ЯМР-спектрометра є потужним і високоселективним методом, перевагами якого є висока технологічність і абсолютна точність результатів, а недоліком – значна вартість обладнання та його обслуговування. Для кількісного визначення синтетичних канабіноїдів добре зарекомендували себе методи газової хроматографії з полум'яно-іонізаційним чи інфрачервоним детектуванням. Також доцільним є використання методів газової та газорідинної хроматографії з мас-селективним детектором і високоефективної рідинної хроматографії з ЯМР-спектрометром.

До позитивних аспектів впливу синтетичних канабіноїдів на психофізіологічний стан людини належать анальгетичні, протиблювотні, імуномодулювальні та протипухлинні ефекти, а також здатність цих речовин пригнічувати розвиток психосоматичного больового та постравматичного синдромів. До негативних наслідків зловживання зазначеними речовинами належать швидке формування залежності, виникнення неврологічних порушень (зниження когнітивних функцій, погіршення пам'яті, галюцинаторні розлади), а також розвиток нейродегенеративних і мутагенних процесів за умов тривалої експозиції.

Методи газової та рідинної хроматографії у поєднанні зі спектрометрією забезпечують необхідний рівень селективності, чутливості й точності під час дослідження синтетичних канабіноїдів. Подальше вдосконалення наявних методик є необхідним для зменшення витрат, скорочення часу аналізу та спрощення процедур дослідження.

Висновки

Завдяки своїм специфічним фармакологічним властивостям синтетичні канабіноїди мають вищу афінність до рецепторів ендоканабіноїдної системи порівняно із природними канабіноїдами, що призводить до швидкого формування стану залежності. Динамічні зміни хімічної структури цих сполук і різноманітність способів виготовлення спайсів ускладнюють застосування загальних принципів експертного дослідження під час аналізу таких психотропних речовин. Серед найбільш ефективних методів скринінгового якісного аналізу зарекомендували себе: тонкошарова хроматографія, молекулярна інфрачервона спектроскопія, газова та газорідинна хроматографія з мас-селективним детектором, а також високоефективна рідинна хроматографія з ЯМР-спектрометром. Для кількісного визначення зазначених сполук доцільно застосовувати методи газової хроматографії з

інфрачервоним або полум'яно-іонізаційним детектуванням, високоефективної рідинної хроматографії з мас-селективним або ЯМР- спектрометром.

Перспективи подальших досліджень передбачають вивчення наслідків довготривалого впливу синтетичних канабіноїдів на психофізіологічний стан організму, зокрема їхньої нейротоксичності та мутагенного потенціалу. Крім того, важливими напрямами є розроблення специфічних методик ідентифікації цих речовин у лабораторних і польових умовах, а також створення автоматизованих систем аналізу для скорочення часу дослідження й мінімізації ризику помилок. Подальший розвиток цього напряму має суттєве значення для ефективного реагування на виклики, пов'язані з незаконним обігом синтетичних канабіноїдів, і забезпечення безпеки суспільства.

Список бібліографічних посилань: 1. Скрипніков А. М., Гераськенко Л. О., Рудь В. О., Кидонь П. В. Канабіс та канабіноїди : навч. посіб. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2020. 120 с. **2**. Чумак А. А., Бердишев А. Г., Косякова Г. В., Талько В. В., Гула Н. М. Потенційні можливості використання n-стеароїлетаноламіну в радіаційній медицині *Проблеми радіаційної медицини та радіобіології.* 2015. Вип. 20. С. 137–146. **3.** Вартузов В. В., Барікова О. М., Посільський О. О., Дуброва С. А. Дослідження синтетичних канабіноїдів : метод. рек. Київ : ДНДЕКЦ, 2011. 22 с. **4.** Каджарян В., Соловьюк А., Бидзиля П. Эндогенная каннабиноидная система: роль в развитии эндокринной патологии. *Запорізький медичний журнал.* 2013. № 2. С. 62–66.

Надійшла до редколегії 13.03.2025

Прийнята до опублікування 20.04.2025

Serdega O. M. Pharmacological Properties of Synthetic Cannabinoids, Specifics of Their Detection and Forensic Examination

The illegal circulation of synthetic cannabinoids intensifies criminal threats and negatively impacts vulnerable segments of the population due to their specific effects on the human psychophysiological state. This article examines the historical background of the recreational use of synthetic cannabinoids and their emergence in the illicit drug market. It presents data from contemporary neurobiological studies dedicated to these compounds.

The article analyzes both the therapeutic potential of synthetic cannabinoids and the adverse effects of their misuse in uncontrolled settings. It identifies key issues that must be addressed to resolve challenges in the forensic examination of objects containing these psychotropic substances and outlines the specific features of their detection and seizure.

Recommendations are provided for forensic experts in the field of narcotic drugs and psychotropic substances regarding the selection of chemical analysis methods for solutions or herbal mixtures that may contain synthetic cannabinoids. The article evaluates the applicability of instrumental analysis techniques for the qualitative identification and quantitative

determination of target compounds, especially in the presence of masking agents or interfering processes during sample preparation and analysis.

Based on the study, both the positive and negative aspects of synthetic cannabinoid use are outlined, along with the most effective methods for their examination in laboratory and field conditions. The article also highlights prospects for further research into the long-term effects of synthetic cannabinoids on human physiological and mental health, their neurotoxicity, and mutagenic potential.

Overall, the findings contribute to the integration of pharmacological and forensic research data into practical application.

Keywords: synthetic cannabinoids, psychotropic substances, endocannabinoid receptors, smoking mixtures, forensic examination, qualitative analysis, quantitative determination.

УДК 343.1(477) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.32

Людмила Василівна Церкуник,
Національна академія внутрішніх справ (аспірант), м. Київ;
https://orcid.org/0009-0007-8183-0362,
e-mail: Lvc201411@gmail.com

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ЗУПИНЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Здійснено порівняння та висвітлено окремі підстави зупинення та відновлення кримінального провадження в умовах воєнного стану. Акцентовано увагу на тому, що метою інституту зупинення досудового розслідування є збереження строку досудового розслідування за обставин, визначених кримінальним процесуальним законодавством. Зроблено висновок, що визначення підстав зупинення досудового розслідування в умовах воєнного стану в окремих розділах Кримінального процесуального кодексу України є недоцільним і таким, що може призводити до проблем під час практичної реалізації, а різні наслідки скасування прийнятих рішень про зупинення досудового розслідування та зупинення строку досудового розслідування можуть призвести до зловживань.

Ключові слова: досудове розслідування, зупинення кримінального провадження в умовах воєнного стану, наслідки скасування рішень про зупинення досудового розслідування і зупинення строку досудового розслідування, відновлення кримінального провадження, Кримінальний процесуальний кодекс України.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Під час прийняття рішення про зупинення досудового розслідування в умовах воєнного стану уповноважена кримінальним процесуальним законом особа повинна встановити і чітко визначити у постанові про зупинення досудового розслідування підстави для такого рішення, виконати низку умов, без чого вказане рішення може бути визнане незаконним і необґрунтованим, а його скасування матиме вкрай негативні наслідки, зокрема у вигляді закінчення строків досудового розслідування. Проблематика підстав та умов зупинення досудового розслідування завжди була актуальною як у контексті системного дослідження зупинення досудового розслідування, так і під час вивчення окремих підстав для прийняття такого рішення.

Одним із завдань кримінального провадження є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду для того, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнений до відповідальності в міру своєї вини. Як

© Церкуник Л. В., 2025

зазначає Є. Расчотнов, «належно організована професійна діяльність слідчого та прокурора має забезпечити виконання цього завдання. Водночас унаслідок низки об'єктивних обставин, передбачених статтею 280 КПК України, слідчі не завжди можуть закінчити розслідування в установлені законом строки. Для заощадження процесуальних строків у кримінальному провадженні діє інститут зупинення досудового розслідування» [1, с. 1].

Відповідно до офіційних статистичних даних Офісу Генерального прокурора за січень-грудень 2024 р. у звітному періоді обліковано 492 479 кримінальних правопорушень, у 194 688 кримінальних правопорушеннях особам вручено повідомлення про підозру, у 5 382 кримінальних правопорушеннях досудове розслідування зупинено відповідно до статей 280, 615 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України). Зокрема, із зупинених за:

– п. 1 ч. 1 ст. 280 КПК України (підозрюваний захворів на тяжку хворобу, яка перешкоджає його участі у кримінальному провадженні, за умови підтвердження цього відповідним медичним висновком) – 17;

– п. 2 ч. 1 ст. 280 КПК України (оголошено в розшук підозрюваного) – 5 048;

– п. 3 ч. 1 ст. 280 КПК України (наявна необхідність виконання процесуальних дій у межах міжнародного співробітництва) – 24;

– інші 293 провадження зупинено з підстав, передбачених пунктами 2-1 (слідчий суддя відмовив у задоволенні клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування), 4 (наявні об'єктивні обставини, що унеможливлюють подальше проведення досудового розслідування в умовах воєнного стану), 5 (уповноваженим органом прийнято рішення про передачу підозрюваного для обміну як військовополоненого та підозрюваним надано письмову згоду на проведення такого обміну) ч. 1 ст. 280 та п. 3 ч. 1 ст. 615 (відсутня об'єктивна можливість подальшого проведення, закінчення досудового розслідування та звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності) КПК України[1].

Розглянемо детальніше положення чинних норм кримінального процесуального законодавства, які визначають підстави, порядок зупинення і відновлення кримінального провадження з двох окремих

[1] Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2024 року // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 15.05.2025).

підстав, а саме передбачених п. 4 ч. 1 ст. 280 (наявні об'єктивні обставини, що унеможливлюють подальше проведення досудового розслідування в умовах воєнного стану) та п. 3 ч. 1 ст. 615 (відсутня об'єктивна можливість подальшого проведення, закінчення досудового розслідування та звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності) КПК України[1].

Стан дослідження проблеми

Питання щодо визначення поняття зупинення досудового розслідування досліджували такі науковці, як А. Дубинський, Л. Рєпкін, І. Малютін та ін. Водночас Є. Расчотнов у дисертаційному дослідженні запропонував нове визначення поняття зупинення досудового розслідування як «основане на визначених у законі підставах, обґрунтоване процесуальне рішення прокурора або слідчого за погодженням із прокурором, що зупиняє перебіг процесуальних строків і проведення окремих слідчих (розшукових) дій, за умов ужиття всіх можливих процесуальних і непроцесуальних заходів задля усунення наявних обставин, що перешкоджають закінченню розслідування» [1, с. 7].

Однак питання практики застосування положень кримінального процесуального законодавства України, якими врегульовано зупинення кримінального провадження в умовах воєнного стану, а також проблемні питання, які виникають під час їх реалізації, на сьогодні не є достатньо дослідженими. Як влучно зазначив Н. Бобечко, «актуальним напрямом дослідження залишається поглиблення наукової розвідки та вивчення правозастосовного досвіду дотримання умов зупинення досудового розслідування стосовно двох нових підстав – за наявності об'єктивних обставин, що унеможливлюють подальше проведення досудового розслідування в умовах воєнного стану» [2, с. 30].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження питання змісту понять зупинення досудового розслідування і зупинення строку досудового розслідування в умовах воєнного стану.

Завданням дослідження є висвітлення правового та практичного аспектів застосування норм кримінального процесуального законодавства України щодо зупинення кримінального провадження в умовах воєнного стану, проведення порівняльного аналізу норм різних

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 15.05.2025).

розділів КПК України із зазначеного питання, а також дослідження проблемних питань, які виникають під час прийняття таких рішень, і шляхів їх вирішення.

Наукова новизна дослідження

У статті висвітлено практичний аспект застосування норм кримінального процесуального законодавства України під час прийняття рішення про зупинення досудового розслідування в умовах воєнного стану, окремі обставини прийняття такого рішення, наслідки прийняття рішення про відновлення досудового провадження, скасування постанови про зупинення досудового розслідування та про зупинення строку досудового розслідування. Крім того, у статті надано пропозиції щодо нормативно-правового врегулювання проблемних питань застосування підстав зупинення досудового розслідування в умовах воєнного стану, а також наголошено на необхідності врегулювання питання щодо правових наслідків скасування постанов про зупинення досудового розслідування і зупинення строку досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу

Слід зазначити, що ч. 1 ст. 280 КПК України законодавцем доповнено п. 4 згідно із Законом № 2201-IX від 14 квітня 2022 р., яким також у розділі IX-1 КПК України назву та п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України викладено в редакції, що була вказана в постановці проблеми. Таким чином законодавець одним законом встановив різні кримінальні процесуальні норми, що стосуються прийняття рішення про зупинення досудового розслідування в умовах воєнного стану, і розмістив їх у різних розділах КПК України, а саме в розділах III «Досудове розслідування» і IX-1 «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану».

У процесі вивчення практики зупинення кримінального провадження в умовах воєнного стану виявлено низку проблемних питань, які виникали і виникають у прокурорів, слідчих, дізнавачів під час застосування норм кримінального процесуального законодавства України, яким регулюється зазначене питання. Як свідчить практика, підставою для прийняття указаного рішення часто була фізична втрата доступу до матеріалів кримінального провадження, речових доказів, зв'язку з місцем тримання підозрюваного під вартою тощо через окупацію території, на якій розташовувався орган досудового розслідування. Так, тимчасово, у зв'язку з наявністю на момент початку повномасштабного вторгнення російських військ на територію України окупаційних дій, у низці кримінальних проваджень щодо осіб, підозрюваних у вчиненні тяжких і особливо тяжких злочинів, до яких застосовано запобіжний захід у вигляді тримання

під вартою, зв'язок із місцями утримання котрих через окупаційні дії було втрачено, приймалися рішення про зупинення досудового розслідування кримінальних проваджень із підстав, передбачених п. 2 ч. 1 ст. 280 КПК України, тобто у зв'язку з розшуком підозрюваного.

Така практика, звісно, була вимушеною, адже відповідно до положень ч. 1 ст. 281 КПК України якщо під час досудового розслідування місцезнаходження підозрюваного невідоме або він виїхав та/або перебуває на тимчасово окупованій території України чи за межами України та не з'являється без поважних причин на виклик слідчого, прокурора за умови належного повідомлення про такий виклик, слідчий, прокурор оголошує розшук такого підозрюваного. Тобто вказана норма процесуального закону потреб досудового розслідування в реаліях воєнного стану належно не задовольняла. У подальшому, після доповнення ч. 1 ст. 280 КПК України п. 4 та редакції п. 3 ст. 615 відповідно до Закону № 2201-IX від 14 квітня 2022 р., досудове розслідування в таких кримінальних провадженнях відновлено та повторно зупинено вже з указаних вище підстав.

Водночас застосування нових норм і врегулювання питання зупинення досудового розслідування в умовах воєнного стану різними положеннями і статтями КПК України призвели до неоднозначного їх застосування на практиці. Так, часто після обґрунтування підстав для прийняття рішення відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України рішення прокурором сформульовано як «зупинення кримінального провадження», тобто відповідно до положень п. 4 ч. 1 ст. 280 КПК України, а не як «зупинення строку досудового розслідування». Крім того, є випадки, коли спочатку рішення у кримінальному провадженні приймалося про зупинення строку досудового розслідування відповідно до вимог п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України, після чого відновлювалося досудове розслідування з метою вирішення питання про продовження строку тримання підозрюваного під вартою, а в подальшому прийнято рішення відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 280 КПК України. На сьогодні часто в умовах воєнного стану обґрунтовуються і приймаються рішення з посиланням одночасно і на положення п. 4 ч. 1 ст. 280, і на положення п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України.

Слід звернути увагу на те, що на практиці також трапляються випадки зупинення досудового розслідування у кримінальних провадженнях із підстав, передбачених п. 4 ч. 1 ст. 280 КПК України, без вжиття заходів, передбачених п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України щодо обов'язкового вирішення питання про продовження строку тримання під вартою.

Ухвалення рішень про зупинення досудового розслідування (строку досудового розслідування) послідовно з різних підстав (оголошення розшуку, відсутня об'єктивна можливість подальшого проведення,

закінчення досудового розслідування тощо) реалізовано, зокрема, у зв'язку з можливістю відновлення кримінального провадження відповідно до положень ст. 282 КПК України в редакції Закону № 2201-IX від 14 квітня 2022 р. (наявна можливість подальшого проведення досудового розслідування за таких умов, а також у разі потреби проведення слідчих (розшукових) чи інших процесуальних дій).

Водночас застосування двох підстав для рішення про зупинення досудового розслідування в умовах воєнного стану створює неоднозначність у розумінні їх значення та призводить до фактичного дублювання підстав, а у подальшому створює підстави для оскарження прийнятого рішення. У цьому аспекті важливе значення має положення ч. 4 ст. 280 КПК України, відповідно до якого копія постанови про зупинення надсилається стороні захисту, потерпілому, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, які мають право її оскаржити слідчому судді.

Оскільки ст. 615 КПК України такої вимоги, зобов'язання щодо вручення прокурором постанови про зупинення строку досудового розслідування не містить, то виникає потреба у застосуванні положень ч. 4 ст. 280 КПК України. У цьому аспекті одночасне посилання на дві різні норми кримінального процесуального законодавства України може бути доцільним, однак потребує нормативного врегулювання.

Звісно, у ч. 3 ст. 7 КПК України визначено, що «зміст та форма кримінального провадження в умовах воєнного стану повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, зазначеним у частині першій цієї статті, з урахуванням особливостей здійснення кримінального провадження, визначених розділом IX-1 Кодексу»[1]. Водночас внесені законодавцем зміни на практиці можуть створити ситуацію, коли за тих самих обставин в умовах воєнного стану уповноваженими суб'єктами обґрунтовано будуть прийматися різні рішення, а за результатами їх прийняття та скасування наставатимуть різні наслідки. Саме для з'ясування того, за яких обставин, як саме повинно прийматися рішення про зупинення кримінального провадження в умовах воєнного стану, якими є підстави прийняття та наслідки скасування таких рішень, слід порівняти зазначені норми.

Порівняльним аналізом змісту кримінальних процесуальних норм про зупинення досудового розслідування з підстав, передбачених п. 4 ч. 1 ст. 280 КПК України та п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України, виявлено низку відмінностей щодо того, ким саме може бути прийняте таке

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 15.05.2025).

рішення, яке саме рішення може бути прийняте, якими є підстави прийняття рішення, якими є наслідки скасування прийнятого рішення.

Так, для початку слід звернути увагу на те, яким чином законодавцем сформульовано саме рішення про зупинення досудового розслідування. Адже відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 280 КПК України «досудове розслідування може бути зупинене після повідомлення особі про підозру у разі, якщо … наявні об'єктивні обставини, що унеможливлюють подальше проведення досудового розслідування в умовах воєнного стану»[1]. Натомість у п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України визначено, що «у разі введення воєнного стану та якщо … відсутня об'єктивна можливість подальшого проведення, закінчення досудового розслідування та звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності – строк досудового розслідування у кримінальному провадженні зупиняється на підставі вмотивованої постанови прокурора з викладом відповідних обставин та підлягає поновленню, якщо підстави для зупинення перестали існувати»[2]. У зазначеній нормі сформульовано поняття зупинення строку досудового розслідування у кримінальному провадженні, а не зупинення досудового розслідування, як сформульовано у змісті ст. 280 КПК України.

Щодо суб'єкта, який уповноважений приймати такі рішення, також є відмінності, а саме те, що відповідно до ч. 4 ст. 280 КПК України «досудове розслідування зупиняється вмотивованою постановою прокурора або слідчого, дізнавача за погодженням з прокурором», водночас відповідно до змісту положень п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України «строк досудового розслідування в кримінальному провадженні зупиняється на підставі вмотивованої постанови прокурора»[3]. Таким чином, слідчий і дізнавач, які здійснюють досудове розслідування у кримінальному провадженні, не уповноважені приймати рішення про зупинення строку досудового розслідування в порядку, передбаченому положеннями п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України, за погодженням із прокурором.

Таке обмеження вважаємо необґрунтованим, адже саме дізнавач і слідчий є службовими особами, які уповноважені в межах компетенції, передбаченої КПК України, здійснювати досудове розслідування кримінальних проступків та кримінальних правопорушень,

---

1 Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 15.05.2025).

2 Там само.

3 Там само.

тобто виконувати повноваження, передбачені розділом ІІІ КПК України, зокрема положення ст. 280 КПК України. Крім того, дізнавачу, слідчому, прокурору необхідно встановити наявність об'єктивних обставин, що унеможливлюють подальше проведення досудового розслідування в умовах воєнного стану, для прийняття рішення про зупинення досудового розслідування в порядку, передбаченому п. 4 ч. 1 ст. 280 КПК України, а для зупинення строку досудового розслідування в порядку, передбаченому п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України, прокурору необхідно встановити відсутність об'єктивної можливості подальшого проведення, закінчення досудового розслідування та звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Таким чином, і встановлення наявності об'єктивних обставин, що унеможливлюють подальше проведення досудового розслідування в умовах воєнного стану, і встановлення відсутності об'єктивної можливості подальшого проведення, закінчення досудового розслідування та звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, на нашу думку, має тотожне значення та окремого визначення в розділі ІХ-1 КПК України не потребує. Навпаки, сформулювавши підстави та умови зупинення досудового розслідування у кримінальному провадженні, лише у ст. 280 КПК України законодавець міг уникнути неоднозначності її застосування на практиці. Як зазначає Н. Бобечко, «умови зупинення досудового розслідування є невід'ємним елементом процесуальної форми цього кримінального процесуального інституту. Їх виконання забезпечує законність та обґрунтованість ухвалення рішення про зупинення, дотримання прав і законних інтересів підозрюваного, потерпілого, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється кримінальне провадження, цивільного позивача, а також дієвість кримінальної процесуальної діяльності після відновлення досудового розслідування» [2, с. 30].

Наступним питанням, на яке слід звернути увагу, є питання підстав та наслідків відновлення досудового розслідування. Так, відповідно до положень ст. 282 КПК України «зупинене досудове розслідування відновлюється постановою слідчого, прокурора, якщо підстави для його зупинення перестали існувати (підозрюваний видужав, його місцезнаходження встановлено, завершено проведення процесуальних дій у межах міжнародного співробітництва, припинено чи скасовано воєнний стан, обмін підозрюваного як військовополоненого проведено або такий обмін не відбувся), або наявна можливість подальшого проведення досудового розслідування за таких умов, а також

у разі потреби проведення слідчих (розшукових) чи інших процесуальних дій… Зупинене досудове розслідування також відновлюється у разі скасування слідчим суддею постанови про зупинення досудового розслідування»[1]. Водночас відповідно до положень п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України строк досудового розслідування підлягає поновленню, якщо підстави для зупинення перестали існувати.

Ураховуючи, що зазначене формулювання підстави поновлення строку досудового розслідування «підстави для зупинення перестали існувати» є тотожним за змістом формулюванню підстав відновлення кримінального провадження, закріпленому у ст. 280 КПК України, вважаємо недоцільним її наведення. Водночас відповідно до положень ч. 5 ст. 219 КПК України «строк із дня винесення постанови про зупинення кримінального провадження до дня її скасування слідчим суддею включається у строки, передбачені цією статтею, крім випадків винесення такої постанови у порядку, встановленому статтею 615 цього Кодексу»[2].

Таким чином, у разі скасування слідчим суддею постанови дізнавача, слідчого, прокурора про зупинення досудового розслідування кримінального провадження у порядку, передбаченому п. 4 ч. 1 ст. 280 КПК України, тобто у разі наявності об'єктивних обставин, що унеможливлюють подальше проведення досудового розслідування в умовах воєнного стану, строк із дня винесення постанови про зупинення кримінального провадження до дня її скасування слідчим суддею включається у строки досудового розслідування, передбачені ст. 219 КПК України. Натомість при зупиненні строків досудового розслідування з підстав, передбачених п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України, а саме у разі введення воєнного стану та якщо відсутня об'єктивна можливість подальшого проведення, закінчення досудового розслідування та звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, строк із дня винесення постанови про зупинення кримінального провадження до дня її скасування слідчим суддею у строки досудового розслідування, передбачені ст. 219 КПК України, не включається. Тобто законодавець фактично розділив одне за змістом поняття зупинення досудового розслідування у кримінальному провадженні на зупинення досудового розслідування та зупинення строків досудового розслідування і надав цим двом поняттям, які по суті

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 15.05.2025).

[2] Там само.

мають однакове значення, різний процесуально-правовий зміст у вигляді наслідку скасування цих рішень слідчим суддею, а саме врахування та неврахування строку зупинення до строків досудового розслідування, визначених у ст. 219 КПК України. Загалом слід звернути увагу, що ст. 219 КПК України чітко визначено, що «строк із дня винесення постанови про зупинення кримінального провадження до винесення постанови про відновлення кримінального провадження не включається у строки, передбачені цією статтею, крім дня прийняття відповідної постанови»[1].

Таким чином, під час відновлення досудового розслідування слідчим, дізнавачем чи прокурором у порядку ст. 282 КПК України, а також у випадку скасування слідчим суддею постанови прокурора про зупинення строків досудового розслідування в порядку п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України строк зупинення до строків досудового розслідування, визначених у ст. 219 КПК України, не включається. І єдиним випадком, коли строк зупинення включається у строк досудового розслідування, є випадок скасування слідчим суддею постанови дізнавача, слідчого, прокурора, винесеної відповідно до вимог ст. 280 КПК України. Указане може негативно впливати на те, що, наприклад, у разі скасування слідчим суддею постанови дізнавача, слідчого, прокурора, винесеної з підстав, передбачених п. 4 ч. 1 ст. 280 КПК України, фактично втрачається строк досудового розслідування, під час якого слідчі (розшукові) дії не проводилися, і часто призводить до вимушеного прийняття рішення про закриття кримінального провадження у зв'язку із закінченням строку досудового розслідування, неможливості звернення з клопотанням про продовження строку досудового розслідування та інших пов'язаних із цим негативних наслідків.

Як зазначає Л. Карплюк, за результатами аналізу судової практики щодо обґрунтованості підстав для зупинення досудового розслідування з підстав, передбачених п. 4 ч. 1 ст. 280 КПК України та п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України, встановлення безпідставності такого зупинення може мати наслідком сплив строків досудового розслідування та наявність підстав для його закриття на підставі п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України [3]. Крім того, детально проаналізував окремий приклад судової практики із зазначеного питання О. Бондаренко, у якому рішення судів продемонстрували важливість обґрунтованості рішень прокурора (постанова прокурора про зупинення досудового розслідування визнана необґрунтованою та скасована слідчим суддею,

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 15.05.2025).

оскільки прокурор не включив жодних формулювань, передбачених п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України, щодо підстав та причин застосування цієї норми) та наслідки їх необґрунтованості для подальшого провадження справи (Верховний Суд, розглядаючи касаційну скаргу прокурора, підтвердив рішення нижчестоящих інстанцій; було встановлено, що прокурор не дотримався процесуальних строків для звернення з обвинувальним актом до суду, що стало підставою для закриття справи згідно з п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України) [4].

З урахуванням зазначеного вважаємо за доцільне виключити зі змісту ч. 5 ст. 219 КПК України положення про те, що строк із дня винесення постанови про зупинення кримінального провадження до дня її скасування слідчим суддею включається у строки, передбачені цією статтею.

Як слушно зазначає І. Малютін, інститут зупинення попереднього розслідування у кримінальному судочинстві існує для збереження строку слідства, прийняття остаточного рішення у справі [5]. Дійсно, процесуальні строки є однією з гарантій належної правової процедури під час здійснення кримінального провадження. Законність ухвалення процесуальних рішень учинення процесуальних дій учасниками кримінального провадження залежить від того, чи були дотримані встановлені законом строки.

Судову практику питання відмінностей між поняттями «скасування постанови про зупинення досудового розслідування» та «винесення постанови про відновлення кримінального провадження» досліджено І. Глушком і К. Кольчинською під час аналізу постанови Верховного Суду від 6 червня 2023 р. у справі № 343/828/22 про те, що процесуальні наслідки після скасування як слідчим суддею, так і прокурором постанови слідчого про зупинення досудового розслідування повинні бути однаковими. Також Верховний Суд наголосив, що стороною обвинувачення було прийнято процесуальне рішення не про відновлення досудового розслідування, а саме про скасування раніше прийнятої постанови слідчого, якою було зупинено досудове розслідування [6]. Із цим, звісно, слід погодитися, однак такий підхід викликає нові запитання щодо того, чи можуть бути однозначними підстави для того, щоб прокурором було винесено постанову саме про відновлення досудового розслідування кримінального провадження, а не про скасування постанови про зупинення досудового розслідування. Наявність альтернативності таких рішень, які може прийняти прокурор, а також різних наслідків таких рішень, що стосуються врахування строку досудового розслідування, на нашу думку, також не сприяє ефективному прийняттю рішень у кримінальних провадженнях.

Продовжуючи розгляд питання щодо формулювань зупинення досудового розслідування з підстав, передбачених п. 4 ч. 1 ст. 280

КПК України, та зупинення строків досудового розслідування з підстав, передбачених п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України, слід звернути увагу і на те, що відповідно до змісту п. 2 ч. 1 ст. 303 КПК України на досудовому провадженні можуть бути оскаржені рішення слідчого, дізнавача, прокурора про зупинення досудового розслідування потерпілим, його представником чи законним представником, підозрюваним, його захисником чи законним представником, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. Із цього можна зробити формальний висновок, що оскарження постанови прокурора про зупинення строків досудового розслідування чинним КПК України не передбачено. Водночас з урахуванням положень ст. 219 КПК України про те, що строк із дня винесення постанови про зупинення кримінального провадження до дня її скасування слідчим суддею включається у строки, передбачені цією статтею, крім випадків винесення такої постанови у порядку, встановленому статтею 615 цього Кодексу, можна зробити висновок, що законодавець ототожнює поняття «винесення постанови про зупинення досудового розслідування» і «винесення постанови про зупинення строку досудового розслідування».

Висновки

Визначення підстав зупинення досудового розслідування в умовах воєнного стану одночасно в п. 4 ч. 1 ст. 280 та п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України є недоцільним, оскільки поняття зупинення досудового розслідування та зупинення строків досудового розслідування є тотожними, тому надавати їх визначення в окремих статтях не є доцільним. Зокрема, скасування постанови про зупинення кримінального провадження, винесеної на підставі ст. 280 КПК України, у вигляді врахування строків зупинення досудового розслідування у строки досудового розслідування, передбачені ст. 219 КПК України, на практиці може мати низку негативних наслідків, наприклад у вигляді закінчення строків досудового розслідування та вимушеного прийняття рішення про закриття кримінального провадження з підстав, передбачених п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України.

Список бібліографічних посилань: 1. Расчотнов Є. В. Зупинення досудового розслідування у кримінальному провадженні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 20 с. 2. Бобечко Н. Р. Умови зупинення досудового розслідування. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2023. № 1. С. 26–30. DOI: https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2023-1-4. **3.** Карплюк Л. Зупинення досудового розслідування через обставини, зумовлені воєнним станом: вплив на строки // Юридична Газета online : сайт. 30.12.2024. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/zupinennya-dosudovogo-rozsliduvannya-cherez-obstavini-zumovleni-voennim-stanom-vpliv-na-stroki.html (дата звернення: 15.05.2025). **4.** Бондаренко О. Розмежування

підстав зупинення досудового розслідування в умовах воєнного стану // LIGA ZAKON : сайт. 28.05.2024. URL: https://jurliga.ligazakon.net/aktualno/14464_rozmezhuvannya-pdstav-zupinennya-dosudovogo-rozslduvannya-pd-chas-d-vonnogo-stanu (дата звернення: 15.05.2025). **5.** Малютін І. А. Підстави та процесуальний порядок зупинення попереднього розслідування : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2000. 19 с. **6.** Глушко І., Кольчинська К. Наслідки скасування прокурором постанови про зупинення досудового розслідування: нова позиція Верховного Суду // GOLAW : сайт. 18.07.2023. URL: https://golaw.ua/ua/insights/publication/naslidki-skasuvannya-prokurorom-postanovi-pro-zupinennya-dosudovogo-rozsliduvannya/ (дата звернення: 15.05.2025).

Надійшла до редколегії 20.05.2025

Прийнята до опублікування 14.06.2025

Tserkunyk L. V. Certain Aspects of Suspending Pre-Trial Investigations in Criminal Proceedings Under Martial Law

The article compares and highlights some of the grounds for suspending and resuming criminal proceedings under martial law. It has been established that, under the legal regime of martial law, the legislator has defined in certain sections of the Criminal Procedure Code of Ukraine the grounds for suspending pre-trial investigations and suspending the term of pre-trial investigations, and has also provided for the possibility of such decisions being taken by various authorised participants in criminal proceedings. The article highlights the practical aspect of applying the norms of criminal procedural legislation of Ukraine when deciding to suspend pre-trial investigations under martial law, in particular, citing as circumstances for such a decision the physical loss of access to criminal proceedings materials, material evidence, communication with the place of detention of the suspect, etc. At the same time, attention is focused on the practice of resolving the issue of extending the term of detention of a suspect until a decision is made to suspend criminal proceedings under martial law. Particular attention is paid to the consequences of the decision to resume pre-trial proceedings, as well as the cancellation of the decision to suspend the pre-trial investigation and to suspend the term of the pre-trial investigation. Emphasis is placed on the fact that the purpose of the institution of suspension of pre-trial investigation is to preserve the term of pre-trial investigation under the circumstances specified by criminal procedural law. It is concluded that the definition of the grounds for suspension of pre-trial investigation under martial law in separate sections of the Criminal Procedure Code of Ukraine is inappropriate and may lead to problems during practical implementation, create additional grounds for appealing such decisions, and the various consequences of cancelling decisions to suspend pre-trial investigations or suspend the term of pre-trial investigations may lead to abuse.

Keywords: pre-trial investigation, suspension of criminal proceedings under martial law, consequences of revoking decisions to suspend pre-trial investigations and suspend the pre-trial investigation period, resumption of criminal proceedings, Criminal Procedure Code of Ukraine.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО; ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

УДК 351.746:004.056.5(477) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.33

Віктор Михайлович Василенко,
доктор юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ (перший проректор);
https://orcid.org/0000-0002-9313-861X,
e-mail: Vasylenko_Viktor@ukr.net

НАЦІОНАЛЬНА КІБЕРБЕЗПЕКА В УМОВАХ ДИДЖИТАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА: РОЛЬ ПОЛІЦІЇ В ЗАХИСТІ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

У статті акцентовано увагу на тому, що в сучасних умовах цифрової трансформації національна кібербезпека набула особливого значення як один із пріоритетних напрямів державної політики, спрямованої на захист суспільства, економіки та національних інтересів. У контексті воєнної агресії проти України, масових кібератак на державні органи й об'єкти стратегічного значення питання ефективного функціонування національної системи кібербезпеки стає особливо актуальним. Дослідження присвячене аналізу ролі поліції як одного із ключових суб'єктів системи кібербезпеки, що здійснює правоохоронну діяльність у кіберпросторі, запобігає кіберзлочинам і розслідує їх, взаємодіє з іншими органами державної влади, командами реагування на інциденти, суб'єктами приватного сектору та громадянським суспільством. Сформульовано висновки щодо необхідності впровадження системних підходів до підвищення ефективності діяльності поліції у сфері кібербезпеки з урахуванням європейських стандартів і міжнародного досвіду, що є важливим чинником формування національної стійкості перед кіберзагрозами.

Ключові слова: національна кібербезпека, критична інфраструктура, поліція, кіберзлочинність, кіберзагрози, CERT, взаємодія, цифрова трансформація, Будапештська конвенція про кіберзлочинність, NIS2.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Сучасна епоха характеризується стрімким переходом до цифрової форми організації суспільних процесів, що відкриває перед державою та громадянами як нові можливості, так і нові ризики. Активне впровадження цифрових технологій у системи державного управління, фінансовий сектор, енергетику, транспорт і комунікаційні мережі призводить до істотного зростання залежності критичної інфраструктури

© Василенко В. М., 2025

від кіберпростору. Водночас кількість і складність кібератак на об'єкти цієї інфраструктури зростають у геометричній прогресії. Актуальність проблеми посилюється ще й тим, що Україна перебуває у стані збройної агресії з боку російської федерації, у межах якої кіберпростір використовується як один з інструментів ведення гібридної війни. За таких умов забезпечення стійкості критичної інфраструктури до кіберзагроз постає питанням національної безпеки. Одним із ключових елементів реагування на ці виклики є правоохоронна система держави, зокрема поліція, яка виконує функції попередження, виявлення, фіксації кіберзлочинів та розслідування інцидентів у кіберпросторі. Однак виникає низка системних проблем. По-перше, рівень цифрової зрілості та технічної спроможності правоохоронних органів у багатьох випадках не відповідає швидкості розвитку кіберзагроз. По-друге, законодавча й нормативно-правова база у сфері кібербезпеки не завжди дозволяє поліції ефективно діяти в міжвідомчому форматі, зокрема у взаємодії з іншими суб'єктами системи кібербезпеки (CERT, Службою безпеки України, Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України, приватними компаніями – операторами критичної інфраструктури). По-третє, спостерігається фрагментарність координації зусиль, відсутність чітких регламентів обміну інформацією між поліцією, спеціалізованими командами реагування та приватним сектором. Крім того, відсутність належної підготовки кадрів, недостатнє фінансування підрозділів кіберполіції, брак сучасного програмно-аналітичного забезпечення негативно впливають на спроможність поліції ефективно реагувати на складні, багатоетапні та транснаціональні кібератаки. Особливу складність становить також проблема збору, обробки та використання цифрових доказів, що потребує оновлення методологічної бази криміналістики та слідчої практики.

Важливим аспектом є і правова колізійність у питаннях юрисдикції та процедурної взаємодії, зокрема в умовах транскордонної кіберзлочинності. Без узгодження національних стандартів із міжнародними інструментами (такими як Директива ЄС NIS2, Будапештська конвенція про кіберзлочинність) Національна поліція України не зможе повноцінно інтегруватися у глобальні механізми кібербезпеки й ефективно брати участь у міжнародних розслідуваннях.

На цьому тлі постає проблема формування ефективної, інтегрованої, технологічно оснащеної моделі діяльності поліції у сфері кібербезпеки як складової загальнодержавної системи захисту критичної інфраструктури. Це вимагає не лише модернізації технічної бази та підготовки персоналу, а й глибокого перегляду організаційних структур, механізмів міжвідомчої взаємодії та процедур правового регулювання. Актуальним також є завдання побудови стійкої комунікації

між поліцією, суб'єктами критичної інфраструктури та громадянським суспільством з метою підвищення рівня кіберстійкості національної економіки загалом. Таким чином, проблема, що потребує наукового осмислення, полягає не лише в підвищенні спроможності поліції до протидії кіберзагрозам, а й у створенні цілісної моделі інтегрованої взаємодії поліції з іншими суб'єктами кібербезпеки в контексті сучасної диджиталізації держави з урахуванням стандартів європейського та міжнародного права.

Стан дослідження проблеми

Проблематика національної кібербезпеки, зокрема в контексті цифровізації суспільства та діяльності правоохоронних органів у сфері захисту критичної інфраструктури, в останнє десятиліття привертає дедалі більшу увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Активізація кіберзагроз, особливо в умовах гібридної війни проти України, зумовила появу великої кількості наукових праць, які аналізують як технічні, так і правові й організаційні аспекти протидії кіберзлочинності.

У вітчизняному правознавчому дискурсі важливе місце посідають праці, присвячені нормативному забезпеченню кібербезпеки (О. В. Волощук, П. В. Пашко), у яких розглядаються проблеми імплементації європейських стандартів у національне законодавство. Науковці наголошують на необхідності системної гармонізації української правової бази з положеннями Директиви ЄС NIS2 та Будапештської конвенції про кіберзлочинність з урахуванням реалій воєнного часу.

Значний внесок у розроблення організаційних моделей взаємодії правоохоронних органів із суб'єктами кібербезпеки зроблено у працях А. С. Барановського та І. М. Чепурного, які акцентують увагу на важливості створення ефективної міжвідомчої платформи для обміну оперативною інформацією між поліцією, CERT-структурами, підрозділами Служби безпеки України та приватними операторами критичної інфраструктури. Дослідники наголошують на наявності проблем у забезпеченні єдності стандартів реагування та уніфікації протоколів взаємодії.

Серед досліджень, зосереджених на практичних викликах діяльності кіберпідрозділів поліції, варто відмітити праці В. О. Дьяченка та С. В. Коваля, у яких аналізуються сучасні методи документування цифрових доказів, питання доказової сили таких матеріалів у кримінальному процесі, а також необхідність оновлення криміналістичних методик для розслідування складних кібератак. Окрема увага в цих дослідженнях приділяється проблемі збереження балансу між ефективністю оперативної діяльності та дотриманням прав людини в умовах використання електронних засобів контролю та спостереження.

У контексті європейського досвіду цифрової трансформації правоохоронних органів слід згадати публікації Х. Ріхтера та Д. Левіса, які аналізують практики взаємодії поліції із приватним сектором у країнах ЄС, механізми забезпечення прозорості використання алгоритмічних систем у правоохоронній діяльності, а також стандарти підготовки поліцейських кадрів до роботи в умовах цифрового середовища.

Попри наявність цінних наукових напрацювань, варто зазначити, що в літературі домінує фрагментарний підхід до розгляду проблеми: здебільшого аналізуються окремі аспекти (правові, технічні або організаційні) без цілісного бачення взаємозв'язку між діяльністю поліції та загальнодержавною системою кібербезпеки в умовах диджиталізації. Недостатньо опрацьованими залишаються питання ефективної інтеграції правоохоронної діяльності в єдину національну систему кіберзахисту критичної інфраструктури, розроблення процедур міжвідомчої взаємодії в умовах кібератак великого масштабу, а також ролі поліції в забезпеченні правової визначеності під час роботи із цифровими доказами. Крім того, у більшості публікацій поки що недостатньо враховано унікальний досвід України, набутий під час відбиття кіберзагроз у період повномасштабної агресії рф, а також необхідність адаптації світових стандартів до реалій воєнного та постконфліктного середовища. Саме тому подальший розвиток наукових досліджень у цьому напрямі залишається актуальним, із фокусом на створенні комплексної моделі участі поліції в системі національної кібербезпеки як в умовах кризи, так і з метою довгострокового підвищення кіберстійкості держави.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є наукове обґрунтування ролі та місця поліції в системі забезпечення національної кібербезпеки в умовах активної диджиталізації суспільства, а також виявлення правових, організаційних і практичних механізмів ефективного залучення поліції до захисту критичної інфраструктури від кіберзагроз. У центрі дослідження перебувають такі *завдання*: розроблення концептуальної моделі міжвідомчої взаємодії поліції з іншими суб'єктами кібербезпеки – командами CERT, Службою безпеки України, органами сектору оборони та безпеки, а також операторами об'єктів критичної інфраструктури; оцінка сучасного стану нормативно-правового регулювання участі поліції у сфері кібербезпеки, визначення його відповідності міжнародним стандартам та актуальним загрозам; аналіз кадрових і технологічних чинників, що впливають на готовність поліції до виконання завдань у сфері кібербезпеки, зокрема визначення потреб у розвитку цифрової компетентності працівників, оновленні методів слідчої та оперативної діяльності, використанні сучасних аналітичних платформ.

Виклад основного матеріалу

Сучасна епоха позначена стрімкою диджиталізацією, яка проникає в усі сфери суспільного життя. Державні послуги дедалі активніше переходять у формат електронного врядування, економічні процеси стають залежними від цифрових платформ, а повсякденна діяльність громадян – від інформаційно-комунікаційних технологій. Однак поряд з очевидними перевагами цього процесу формуються й серйозні виклики: зокрема, кібератаки на критичну інфраструктуру держави стали одним із найнебезпечніших чинників загрози національній безпеці. Порушення стабільної роботи енергетичних об'єктів, транспортної мережі, фінансової системи може мати катастрофічні наслідки як для економіки, так і для суспільства загалом. Тому питання кіберзахисту цифрової інфраструктури закономірно перетворюється на один із ключових національних пріоритетів. За таких умов успішне протистояння кіберзагрозам потребує цілісної системи кібербезпеки, у межах якої відбувається об'єднання зусиль державних інституцій, приватного сектору та громадянського суспільства. Особливе місце в цій системі посідають органи поліції. Як структура, наділена повноваженнями щодо захисту прав громадян, охорони суспільного порядку та розслідування правопорушень, поліція відіграє важливу роль у забезпеченні законності в кіберпросторі. Її діяльність охоплює розслідування кіберзлочинів, притягнення винних до відповідальності, профілактику злочинних посягань у цифровому середовищі. Проте ефективність правоохоронної діяльності в цій сфері значною мірою залежить від здатності діяти у взаємодії з іншими суб'єктами кібербезпеки. Поліція не може працювати у відриві від фахових технічних структур, які мають відповідні ресурси для виявлення, аналізу та нейтралізації кіберінцидентів у режимі реального часу. Насамперед це стосується співпраці з урядовими командами реагування на інциденти (CERT/CSIRT), які виконують ключові функції з технічного захисту інформаційних систем і об'єктів критичної інфраструктури.

Важливим елементом системи кібербезпеки є взаємодія поліції з приватним сектором. Саме приватні компанії володіють значною часткою критичних IT-ресурсів і технологій, а отже, першими стикаються з кіберзагрозами. Для ефективного захисту необхідний постійний обмін інформацією між поліцією, бізнесом і технічними структурами щодо новітніх загроз, методів атак, шляхів нейтралізації. Таке партнерство дає змогу оперативніше реагувати на інциденти, підвищувати стійкість об'єктів критичної інфраструктури та формувати єдиний фронт боротьби з кіберзлочинністю. Не менш важливою є роль громадянського суспільства в системі кібербезпеки. Підвищення цифрової грамотності населення, формування культури кібергігієни, активна участь у спільних ініціативах із забезпечення

кібербезпеки сприяють зменшенню вразливості суспільства перед кіберзагрозами. Довіра між громадянами, бізнесом і державними органами стає запорукою ефективного функціонування кібербезпекового середовища. Практика розвинених країн демонструє: лише завдяки комплексному підходу і тісній взаємодії всіх зацікавлених сторін можна досягти належного рівня захисту цифрової інфраструктури. Досвід держав Європейського Союзу, США та інших країн підтверджує, що синергія зусиль правоохоронних органів, CERT-структур, приватного сектору і громадськості є ключовим чинником у протидії сучасним кіберзагрозам. Це відображено й у новітніх стратегічних документах ЄС, зокрема в Директиві NIS2, яка закріплює зобов'язання держав щодо розвитку багаторівневої системи кібербезпеки з урахуванням ролі поліції.

В українському контексті така модель також поступово формується. Законодавство України, зокрема закони «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» (2017) та «Про критичну інфраструктуру» (2021), визначає основні підходи до захисту цифрового простору та структурує взаємодію суб'єктів кібербезпеки. При цьому міжнародні зобов'язання України, зокрема участь у Будапештській конвенції про кіберзлочинність, забезпечують узгодженість національної системи з європейськими та світовими стандартами. У сучасних умовах кіберпростір перетворився на новий театр загроз, що потребує адекватної відповіді з боку всіх інституцій суспільства. Поліція як орган, що стоїть на сторожі законності, має відігравати в цьому процесі активну й координуючу роль, спираючись на партнерство з технічними структурами, бізнесом і громадськістю. Саме така модель здатна забезпечити належний рівень національної кіберстійкості в умовах глобальної цифрової трансформації.

Цифрова трансформація держави у XXI столітті суттєво змінила як механізми публічного управління, так і характер взаємодії між державою та громадянами. Упровадження електронного врядування, концепції «держава в смартфоні», цифрового документообігу та онлайн-сервісів забезпечило новий рівень прозорості, доступності й ефективності державних послуг. Водночас стрімкий розвиток цифрових технологій призвів до появи нових викликів і вразливостей. Критично важливі елементи функціонування держави та суспільства дедалі більше залежать від стабільності кіберпростору. Відсутність належного кіберзахисту або несанкціоноване втручання в роботу інформаційних систем можуть спричинити масштабні збої, паралізувати діяльність органів державної влади, бізнесу та соціальних інституцій[1]. Саме тому кібербезпека сьогодні розглядається як

[1] Critical Infrastructure Protection: National Cybersecurity Strategy Needs to Address Information Sharing Performance Measures and Methods // U.S.

невід'ємна складова національної безпеки, а захист критичної інформаційної інфраструктури визначено одним із пріоритетних напрямів державної політики у сфері безпеки. Критична інфраструктура охоплює найважливіші сектори життєзабезпечення держави: енергетику, транспорт, зв'язок, фінансову систему, охорону здоров'я, водопостачання, державне управління та оборону. Будь-які кіберінциденти у цих сферах можуть мати серйозні наслідки не лише для економіки, а й для громадської безпеки та соціальної стабільності. Забезпечення стійкості критичної інфраструктури в умовах сучасних кіберзагроз вимагає комплексного підходу, який передбачає не лише технічне зміцнення цифрових систем, але й ефективне правове регулювання, координацію дій усіх суб'єктів національної системи кібербезпеки, а також інтеграцію національних зусиль у міжнародну безпекову систему.

В Україні створено базові правові засади для розвитку національної системи кібербезпеки. Ключовим нормативно-правовим актом у цій сфері є Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». Цей Закон закріплює понятійний апарат, визначає принципи державної політики у сфері кібербезпеки, коло відповідальних суб'єктів та їхні повноваження. Національна система кібербезпеки має багаторівневу структуру, яка охоплює органи державної влади, правоохоронні органи, сили оборони, регуляторні установи, суб'єктів господарювання – операторів критичної інфраструктури, а також громадські організації, що діють у сфері кібербезпеки. Координація державної політики у сфері кібербезпеки покладена на Раду національної безпеки і оборони України, яка здійснює її через Національний координаційний центр кібербезпеки [1, с. 328]. Відповідно до чинного законодавства всі суб'єкти зобов'язані: запобігати використанню кіберпростору у злочинних цілях, своєчасно виявляти та реагувати на кіберінциденти, усувати їх наслідки, впроваджувати превентивні заходи та брати участь у міжвідомчому обміні інформацією.

Окрему роль у законодавчому забезпеченні кібербезпеки відіграє Закон України «Про критичну інфраструктуру», який заклав нормативну основу для класифікації об'єктів за рівнем критичності та встановив вимоги до їх кіберзахисту. Практична реалізація цих вимог деталізується в постановах Кабінету Міністрів України, які регламентують стандарти захисту мереж, систем, підходи до управління ризиками, а також процедури моніторингу безпеки. Крім внутрішнього законодавства, важливу роль у формуванні національної кіберполітики

Government Accountability Office : сайт. URL: https://www.gao.gov/products/gao-23-105468 (дата звернення: 18.05.2025).

відіграють міжнародні правові акти. Україна активно гармонізує національні стандарти з європейськими нормами, зокрема з Директивою ЄС NIS2. Цей документ висуває високі вимоги до кіберстійкості операторів критичної інфраструктури, зобов'язує створювати ефективні механізми державного нагляду та регламентує оперативний обмін інформацією між суб'єктами кібербезпеки на національному й міжнародному рівнях [2, с. 132]. Особливу увагу приділено формуванню команд реагування на кіберінциденти (CSIRTs), які повинні стати ядром системи швидкого реагування на масштабні загрози в кіберпросторі. Міжнародним правовим інструментом, що становить основу боротьби з кіберзлочинністю, є Будапештська конвенція про кіберзлочинність, до якої Україна приєдналася у 2005 році. Ця конвенція зобов'язує держав-учасниць установити кримінальну відповідальність за ключові види кіберзлочинів, а також сприяє розвитку міжнародного співробітництва між правоохоронними органами в розслідуванні кіберінцидентів, екстрадиції правопорушників і забезпеченні правової допомоги.

Таким чином, національна система кібербезпеки України ґрунтується на комплексному поєднанні внутрішніх правових норм і міжнародно-правових зобов'язань, що дозволяє державі вибудовувати ефективну модель реагування на кіберзагрози в тісній взаємодії з європейськими та глобальними партнерами. Питання практичної імплементації цієї моделі значною мірою залежить від ефективної діяльності правоохоронних органів, зокрема Національної поліції України, яка є одним із ключових суб'єктів системи кібербезпеки. Її роль і завдання у сфері захисту критичної інфраструктури потребують окремого ґрунтовного дослідження.

Національна поліція України, зокрема її спеціалізований Департамент кіберполіції, є одним із ключових суб'єктів забезпечення кібербезпеки держави. Згідно із Законом України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» на поліцію покладаються завдання із захисту прав і свобод людини, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань у кіберпросторі, вжиття заходів із запобігання, виявлення, припинення та розкриття кіберзлочинів, а також підвищення обізнаності громадян щодо безпеки в кіберпросторі. Таким чином, поліція виконує як правоохоронну, так і профілактичну функції у сфері кібербезпеки: розслідує злочини, вчинені з використанням інформаційних технологій, і водночас інформує населення про нові кіберзагрози, попереджає кіберзлочинність [3, с. 37].

Департамент кіберполіції було утворено у 2015 році у структурі кримінальної поліції, що стало свідченням усвідомлення державою критичної необхідності мати спеціалізований підрозділ, орієнтований

на боротьбу з ІТ-злочинністю. Кіберполіція є міжрегіональним територіальним органом, її підрозділи діють по всій території України, а також вона інтегрована в міжнародні мережі співробітництва правоохоронців у сфері кібербезпеки. До основних завдань Департаменту кіберполіції належать: 1) реалізація державної політики у сфері протидії кіберзлочинності; 2) своєчасне інформування населення про появу новітніх кіберзлочинів і шахрайських схем; 3) впровадження сучасних програмно-технічних засобів для моніторингу кіберінцидентів, аналізу кіберзагроз і кіберзлочинів; 4) взаємодія з іноземними партнерами через цілодобову мережу контактних пунктів (24/7) для термінового обміну інформацією; 5) участь у підвищенні кваліфікації працівників поліції з використання інформаційних технологій та забезпечення діяльності глобальної мережі контактних пунктів, що об'єднує понад 90 країн світу; 7) безпосереднє запобігання кіберзлочинам та їх розслідування. Фактично ці напрями охоплюють як внутрішню діяльність (розкриття злочинів, профілактика в межах країни), так і зовнішню – активну міжнародну співпрацю[1]. Особливо важливою є інтеграція української кіберполіції у глобальні механізми міжнародного правоохоронного співробітництва. Вона є активним учасником міжнародної мережі 24/7 Network, створеної відповідно до положень Будапештської конвенції про кіберзлочинність, співпрацює з Європолом (зокрема, через Європейський центр з протидії кіберзлочинності – ЕС3) та Інтерполом, а також бере участь у спільних транснаціональних кібероперераціях. Таке співробітництво забезпечує можливість швидкого реагування на транскордонні кіберзагрози в режимі реального часу, адже злочинці часто діють поза межами юрисдикції, використовуючи мережу Інтернет, і лише колективні дії можуть їх зупинити.

На нашу думку, роль поліції у сфері національної кібербезпеки полягає в тому, щоб стояти на сторожі закону в кіберпросторі – своєчасно виявляти та припиняти злочинні посягання, розслідувати інциденти, притягати винних до відповідальності, а також профілактувати нові загрози через взаємодію із суспільством. Поліція виконує функцію ключової ланки між технічною сферою кіберзахисту та правовою системою: трансформуючи технічний факт кіберінциденту в юридичну площину, тобто в межі кримінального провадження. Водночас ефективність цієї діяльності значною мірою залежить від співпраці з іншими підрозділами.

З огляду на комплексний характер сучасних кіберзагроз жоден суб'єкт – ні держава, ні бізнес, ні, тим більше, окремі громадяни – не

[1] Кіберполіція : офіц. сайт. URL: https://cyberpolice.gov.ua/ (дата звернення: 18.05.2025).

здатен самостійно гарантувати кібербезпеку. Для ефективної протидії кіберзагрозам необхідна синергія зусиль усіх учасників кіберпростору. Ключову роль у цьому процесі відіграють урядові команди реагування на комп'ютерні надзвичайні події, такі як CERT-UA в Україні чи національні CSIRT у країнах Європейського Союзу. Вони відповідають за моніторинг і технічне реагування на кіберінциденти: відслідковують атаки, надають рекомендації щодо ліквідації їх наслідків, підвищують готовність систем до атак[1]. Поліція ж здійснює кримінальне розслідування і переслідування зловмисників. Ці функції різні, але доповнюють одна одну[2]. Ефективна протидія серйозним інцидентам потребує спільної роботи CERT і поліції: технічні фахівці повинні швидко інформувати правоохоронців, якщо атака має злочинний характер, а поліцейські – надавати зворотну інформацію про потрібні докази, координувати дії для збереження слідів злому [4, с. 105]. В українських реаліях така співпраця закріплена нормативно. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» прямо вказує, що одним із завдань CERT-UA є взаємодія із правоохоронними органами та своєчасне їх інформування про кібератаки [5, с. 120]. Коли CERT-UA (функціонує при Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України) фіксує атаку на об'єкт критичної інфраструктури, вона негайно повідомляє про це Департамент кіберполіції та Службу безпеки України[3]. Показовим прикладом ефективної міжвідомчої взаємодії стала масована кібератака, здійснена 15 лютого 2022 року на українські банки та органи державної влади (через DDoS та деструктивні malware). Урядова команда реагування CERT-UA оперативно зафіксувала інцидент і залучила Департамент кіберполіції для розслідування, зокрема відслідковування каналів управління ботнетами, що здійснювали DDoS-атаки[4]. У Європейському Союзі тема співпраці між CSIRT і правоохоронними органами вважається одним із ключових пріоритетів кіберстратегії. Європейське агентство

---

1 Про критичну інфраструктуру : Закон України від 16.11.2021 № 1882-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20 (дата звернення: 18.05.2025).

2 Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19 (дата звернення: 18.05.2025).

3 Урядова команда CERT-UA в 2023 році опрацювала 2543 кіберінциденти // Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України : офіц. сайт. 08.02.2024. URL: https://cip.gov.ua/ua/news/uryadova-komanda-cert-ua-v-2023-roci-opracyuvala-2543-kiberincidenti (дата звернення: 18.05.2025).

4 Інформація щодо кібератак 15 лютого 2022 року // CERT-UA : сайт. 18.02.2022. URL: https://cert.gov.ua/article/37139 (дата звернення: 18.05.2025).

з кібербезпеки ENISA підготувало низку рекомендацій та аналітичних звітів, спрямованих на покращення координації між цими двома групами суб'єктів. ENISA наголошує, що традиційно команди реагування і поліція мають відмінності в культурах реагування: технарі фокусуються на нейтралізації інциденту «тут і зараз» (відновити роботу, закрити уразливість), а слідчі – на зборі доказів для суду, що може вимагати більше часу і формальностей [6, с. 857]. Тому важливо вибудувати довіру і зрозуміти потреби одне одного. Одним з успішних прикладів є створення у країнах ЄС спільних платформ обміну інформацією про інциденти, доступних як для CSIRT, так і для поліції. Такі платформи дозволяють у режимі реального часу ділитися інформацією про нові види атак, IoC (індикатори компрометації), підозрілі домени тощо [7, с. 175]. Учасники співпраці виробляють протоколи: які саме дані команди CERT можуть передавати поліції без порушення вимог конфіденційності, як ці дані можуть бути використані правоохоронними органами у кримінальному провадженні, як поліція, у свою чергу, може надавати зворотну аналітичну інформацію CERT. В Україні важливим кроком у цьому напрямі стало створення Національної телекомунікаційної платформи кібербезпеки – проєкту під координацією Ради національної безпеки і оборони України. Ця платформа фактично є інформаційною системою обміну кіберінформацією, до якої входять державні органи, Національна поліція та низка великих приватних компаній – операторів критичної інфраструктури [8, с. 601]. Очікується, що цей механізм дозволить забезпечити скоординованість дій і своєчасне вжиття заходів для запобігання або нейтралізації атак.

Ми переконані, що синергія між поліцією, CERT, приватним сектором і громадянським суспільством є наріжним каменем національної кіберстійкості. Кожен із цих учасників відіграє унікальну роль: поліція привносить свої особливі повноваження та компетенції – право на примус, досвід проведення розслідувань, можливість притягнення до відповідальності; CERT забезпечує технічну глибину та швидкість реагування; приватний сектор володіє ресурсами, інфраструктурою, ноу-хау та як основна мішень кібератак має пряму зацікавленість у співпраці; громадянське суспільство додає гнучкості, інноваційності та легітимності державним діям (через суспільний контроль і просвіту). Коли всі ці елементи взаємодіють злагоджено й скоординовано – кібербезпека держави виходить на якісно новий рівень. Український та міжнародний досвід переконливо доводять правдивість цього твердження.

Висновки

Підсумовуючи, можна констатувати: в умовах стрімкої цифровізації національна кібербезпека стає одним із ключових елементів

загальної системи безпеки держави. Захист критичної цифрової інфраструктури потребує постійного оновлення правових механізмів, розвитку міжвідомчої взаємодії та залучення всіх суб'єктів – як державних, так і недержавних. У цьому процесі роль поліції є фундаментальною: саме вона забезпечує правозастосовний вимір боротьби з кіберзлочинністю, проводить розслідування кіберінцидентів і виступає гарантом дотримання законності в кіберпросторі. Для ефективного виконання цих функцій необхідно забезпечити: високий кадровий потенціал, використання сучасних технологій і тісну координацію з іншими органами системи кібербезпеки. Водночас забезпечення належного рівня кіберзахисту неможливе без партнерства із приватним сектором, який володіє ресурсами, інфраструктурою та експертизою, а також без активної участі громадянського суспільства, яке сприяє формуванню культури кібергігієни, відповідальності та прозорості. Підвищення стійкості національної кібербезпеки вимагає не лише впровадження сучасних міжнародних стандартів, а й гнучкої адаптації до динамічно змінюваних загроз, зокрема складних багаторівневих атак із використанням новітніх технологій. Правоохоронна система має діяти гнучко, випереджально і скоординовано, демонструючи здатність ефективно реагувати на виклики нового цифрового середовища. У цьому контексті важливим є подальший розвиток міжвідомчих протоколів взаємодії, вдосконалення правових підходів до використання електронних доказів, розширення міжнародного співробітництва та підтримка постійного професійного розвитку персоналу поліції. Сталий розвиток кібербезпеки можливий лише за умови інтегрованого підходу, коли поліція, інші державні органи, бізнес та громадяни об'єднують зусилля для формування єдиного безпечного кіберпростору. Саме цей підхід має стати основою державної політики у сфері кібербезпеки, здатної гарантувати надійний захист національних інтересів в епоху цифрових трансформацій.

Список бібліографічних посилань: 1. Бережной С. М. Завдання Служби безпеки України як суб'єкта захисту державного суверенітету та територіальної цілісності. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2023. № 2 (80). С. 326–330. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.2.57. **2.** Гора І. В., Батюк О. В. Окремі питання захисту об'єктів критичної інфраструктури: зарубіжний досвід. *Соціально-правові студії.* 2021. Вип. 1 (11). С. 132–139. **3.** Джафарова О. В., Лещенко Д. С. Національна поліція України в системі суб'єктів забезпечення національної безпеки // Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 берез. 2024 р.) : у 2 ч. / МВС України ; Нац. поліція України ; Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ та ін. Дніпро : ДДУВС, 2024. Ч. 1.

С. 36–38. **4.** Зінченко Д. А. Стратегія боротьби з кіберзлочинністю в умовах глобалізації інформаційних просторів // Застосування інформаційних технологій у правоохоронній діяльності : матеріали круглого столу (м. Харків, 14 груд. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2023. С. 105–107. **5.** Зінченко Д. А., Макарова О. П. Аналіз ризиків і стратегій захисту від кібератак у сучасному цифровому світі // Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 31 трав. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця, 2023. С. 118–121. **6.** Лучик С. Д., Лучик В. Є. Кібербезпека в умовах війни: соціальні аспекти. *Наука і техніка сьогодні.* 2024. № 7 (35). С. 857–870. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-7(35)-857-870. **7.** Макарова О. П. Використання цифрових технологій в діяльності поліції для боротьби зі злочинністю // Правова наука і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції : матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 21–22 трав. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Сумська філія. Суми : Ельдорадо, 2021. С. 174–176. **8.** Ширяєв Д. О. Кібербезпека та сучасний світ // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 17 трав. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця, 2023. С. 600–602.

Надійшла до редколегії 20.05.2025

Прийнята до опублікування 13.06.2025

Vasylenko V. M. National Cybersecurity in the Context of Society Digitalization: the Role of Police in Protecting Critical Infrastructure

In the modern context of accelerated digital transformation, national cybersecurity has become a critical element of state policy aimed at protecting society, the economy, and national interests. The active integration of information and communication technologies into all spheres of public administration, economic processes, and everyday life not only generates new opportunities but also creates significant risks associated with cybercrime and the resilience of critical infrastructure. Against the backdrop of military aggression against Ukraine and large-scale cyberattacks targeting government agencies and strategic facilities, the effective operation of the national cybersecurity system is of particular relevance. This study focuses on analyzing the role of the police as a key actor within the cybersecurity system, responsible for law enforcement activities in cyberspace, prevention and investigation of cybercrime, and cooperation with other government bodies, incident response teams (CERT/CSIRT), private sector entities, and civil society organizations. The purpose of the research is to identify current approaches to shaping an effective model of police interaction in ensuring national cybersecurity and to explore legal, organizational, and practical aspects of police engagement in protecting critical infrastructure. The study reviews the current legal framework in Ukraine on cybersecurity, including the Law of Ukraine "On Basic Principles of Ensuring Cybersecurity of

Ukraine", the Law "On Critical Infrastructure", as well as European and international documents such as the NIS2 Directive and the Budapest Convention on Cybercrime. The research methodology is based on systemic, comparative-legal, analytical, and formal-legal methods. The scientific novelty lies in the comprehensive examination of the legal regulation of police activities in cybersecurity and the identification of key directions for improving interagency cooperation amid growing cyber threats. The theoretical significance of the study lies in enhancing the academic understanding of the police's role in ensuring cybersecurity and in developing legal mechanisms for their activities. The practical significance lies in formulating recommendations for improving legal regulations and enhancing collaboration between the police, CERT structures, private companies, and civil society. The research concludes that systemic approaches must be adopted to increase the effectiveness of police work in cybersecurity, aligned with European standards and international best practices, as a crucial factor in strengthening national resilience against cyber threats.

Keywords: national cybersecurity, critical infrastructure, police, cybercrime, cyber threats, CERT, cooperation, digital transformation, Budapest Convention, NIS2.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 159.9:351.74(477) **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.34

Вадим Іванович Барко,
доктор психологічних наук, професор,
Державний науково-дослідний інститут МВС України (м. Київ),
наукова лабораторія психологічного
забезпечення (головний науковий співробітник);
https://orcid.org/0000-0003-4962-0975,
e-mail: barkoua@ukr.net;

Олена Олександрівна Євдокімова,
доктор психологічних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра соціології та психології (завідувач);
https://orcid.org/0000-0003-4211-7277,
e-mail: elena25eva@gmail.com;

Ольга Михайлівна Смірнова,
кандидат психологічних наук, доцент,
Одеський державний університет внутрішніх справ,
кафедра психології та педагогіки (професор);
https://orcid.org/0000-0002-3680-353X,
e-mail: weider60@ukr.net;

Вадим Вадимович Барко,
доктор психологічних наук,
Національна академія Національної гвардії України (м. Харків),
кафедра психології (доцент);
https://orcid.org/0000-0002-3836-2627,
e-mail: barkowork@ukr.net

ПСИХОДІАГНОСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОПИТУВАЛЬНИКА ЗАГАЛЬНОГО СТАНУ ЗДОРОВ'Я ТА ЙОГО УКРАЇНОМОВНА АДАПТАЦІЯ

У статті здійснено комплексний аналіз психодіагностичних можливостей зарубіжного опитувальника загального стану здоров'я GHQ-28, розробленого в 1979 році Д. Голдбергом і В. Хіллієром. У структурі опитувальника на основі факторного аналізу визначено чотири субшкали – соматичні симптоми, тривожність / безсоння, соціальна

© Барко В. І., Євдокімова О. О.,
Смірнова О. М., Барко В. В., 2025

дисфункція і важка депресія, кожна з яких містить сім пунктів. Показано, що опитувальник широко застосовується за кордоном для оцінювання здатності людини виконувати нормальні функції та діагностики певних відхилень дистресового характеру у стані психічного здоров'я. Наголошено, що актуальним завданням є україномовна адаптація GHQ-28. Проведено емпіричне дослідження за участю поліцейських і курсантів закладів вищої освіти Міністерства внутрішніх справ України зі специфічними умовами навчання, у межах якого розроблено україномовну версію опитувальника, а також встановлено його психометричні показники та середньостатистичні норми. Показано, що україномовний варіант опитувальника характеризується задовільними показниками внутрішньої узгодженості шкал, надійності (ретестової і паралельних форм), а також критеріальної валідності.

Ключові слова: опитувальник загального стану здоров'я, психологічна діагностика, психометричні показники, стандартизація, статистичні норми, надійність, валідність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Опитувальник загального стану здоров'я – 28 (General Health Questionnaire, далі – GHQ-28) є суб'єктивним опитувальником для самооцінки, який використовується для діагностики психологічного благополуччя, емоційної стабільності та виявлення можливих незначних психічних розладів серед населення загалом і пацієнтів непсихіатричних клінічних установ зокрема [1]. GHQ-28 визначає дві основні проблеми: нездатність людини виконувати нормальні функції та появу певних відхилень дистресового характеру у стані психічного здоров'я. Опитувальник вважається чутливим інструментом для визначення тимчасових розладів, які можуть зникнути без спеціального лікування. Автори зазначають, що опитувальник може використовуватися як у категоріальній, так і в континуальній моделях розладу. У першому випадку це означає, що обстежуваного за результатами тестування буде віднесено до групи хворих або здорових осіб. Використання GHQ-28 відповідно до цієї моделі може бути корисним для оцінювання поширеності захворювання в певній популяції, а також для виявлення прихованого психіатричного захворювання [1]. Ті дослідники, які надають перевагу континуальній моделі, використовують показники GHQ-28 для визначення місця індивіда на осі «хвороба – здоров'я» [2; 3].

GHQ-28 є скороченою версією оригінального англомовного опитувальника загального стану здоров'я, який містив 60 пунктів. Факторний аналіз оригінального GHQ-28 проводився на вибірці з 523 осіб, які зверталися до закладу первинної медичної допомоги, у результаті чого була розроблена ця версія, що містить чотири субшкали (по сім пунктів кожна) [1].

Стан дослідження проблеми

GHQ-28 містить 28 запитань, призначених для визначення того, чи відрізняється поточний психічний стан людини від її типового (нормального) функціонування. Наведемо приклади запитань. Останнім часом Ви почуваєте себе цілком здоровим і в гарній фізичній формі? Останнім часом Ви втрачали сон через хвилювання? Останнім часом Ви постійно зайняті й активні? Останнім часом Ви відчуваєте, що життя безнадійне? [1].

Факторний аналіз GHQ-28 виокремив у структурі опитувальника визначив чотири субшкали, кожна з яких містить сім пунктів: соматичні симптоми (пункти 1–7); тривожність / безсоння (пункти 8–14); соціальна дисфункція (пункти 15–21); важка депресія (пункти 22–28). Відзначається висока кореляція між субшкалою тривожності та загальним балом опитувальника GHQ-28, що свідчить про те, що тривожність є обов'язковим симптомом психічних розладів [1]. Крім того, отримані за субшкалами бали не слід використовувати для постановки конкретних діагнозів (тривожність, депресія тощо). Показники кожної субшкали зазвичай застосовують для визначення наявності певних симптомів відхилень порівняно з нормою [2].

Для підрахунку балів респондента просять оцінити, як він (вона) почувається щодо кожного поставленого запитання. Зазвичай використовується чотирибальна порядкова шкала. Прикладом є поширена шкала Лайкерта, яка передбачає виставлення балів від 0 (ніколи) до 3 (набагато більше, ніж зазвичай), що забезпечує загальний можливий діапазон оцінок від 0 до 21 за окремою субшкалою і від 0 до 84 у підсумку [1]. Альтернативний метод передбачає двійкову систему оцінювання: 0 балів за перший і другий варіанти відповіді (краще, ніж зазвичай; так само, як зазвичай) і 1 бал за третій і четвертий варіанти відповіді (гірше, ніж зазвичай; набагато гірше, ніж зазвичай). Деякі дослідники зазначають, що така система оцінювання є недостатньо чутливою до осіб із хронічними захворюваннями [3]. Більша сума балів вказує на високу ймовірність відхилень у стані психічного здоров'я та накопичення ознак емоційного стресу. Повідомлялося, що бал ≥ 5 за окремою субшкалою вказує на ймовірність наявності психічного розладу [4]. Нині GHQ-28 доступний багатьма мовами [5] і має міжкультурну застосовність [6].

Дослідження свідчать про високу ретестову надійність GHQ-28. Також отримано факти, що підтверджують валідність опитувальника: встановлено значні коефіцієнти кореляції між загальним балом GHQ-28 і шкалою самооцінки депресії Цунга, а також між загальним балом і шкалою депресії Гамільтона. Науковці Р. Г. Робінсон і Т. Р. Прайс досліджували надійність тесту шляхом ретестового обстеження за GHQ-28 на вибірці з 20 осіб і повідомили про високу надійність опитувальника

при повторному обстеженні через два місяці (r = 0,90). У 1982 році вони також дослідили критеріальну валідність GHQ-28 на вибірці зі 103 осіб, повідомивши про досить високі показники критеріальної валідності між загальним балом GHQ-28 і шкалою самооцінки депресії Цунга (r = 0,86), шкалою депресії Гамільтона (r = 0,88) і тестом поточного стану (r = 0,94) [7]. Крім того, отримано дані про те, що пацієнти з гострим і хронічним інсультом, у яких була діагностована депресія (відповідно до критеріїв Міжнародної статистичної класифікації хвороб ICD-10), продемонстрували значно вищі загальні бали за опитувальником GHQ-28, ніж пацієнти без діагностованої депресії. Також встановлено, що бал, який перевищує 4 за певною субшкалою GHQ-28, корелює з показниками депресії, отриманими за іншими діагностичними методиками [6; 8].

Інші дослідники повідомили про конвергентну валідність GHQ-28 у вибірці зі 123 осіб із депресією порівняно зі шкалою депресії Бека (BDI). Особи з легкою депресією демонстрували середній бал за опитувальником GHQ-28 у межах 27,0–28,0, тоді як особи з тяжкою депресією мали підвищені бали (44,0 і 48,0) [9]. GHQ-28 є також неінвазивним і швидким у застосуванні: оцінювання можна провести оперативно, воно потребує мінімального спеціального обладнання або підготовки психолога [10].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є розкриття психодіагностичного потенціалу та здійснення україномовної адаптації оригінального тексту опитувальника загального стану здоров'я GHQ-28. Відповідно до мети було поставлено такі *завдання*: 1) здійснення послідовних перекладів опитувальника GHQ-28 згідно з міжнародними стандартами; 2) забезпечення відповідності оригіналу і кінцевої версії опитувальника; 3) адаптація опитувальника до етнолінгвістичних особливостей популяції; 4) оцінювання валідності і надійності отриманого інструмента, а також його стандартизація.

Наукова новизна дослідження

Вперше проведено україномовну адаптацію опитувальника GHQ-28 та виявлено психометричні показники його української версії.

Матеріали та методи досліджень

У процесі експериментального дослідження на різних етапах адаптації над методикою працювали: фахівець із романо-германської філології, доктор психологічних наук, професор Д. Супрун та фахівці перекладацької компанії «Лега Лаб» (м. Київ) (незалежні переклади оригіналу з англійської та іспанської мов); головний науковий співробітник лабораторії психологічного забезпечення Державного науково-дослідного інституту МВС України, доктор психологічних наук

В. Барко (узгодження незалежних перекладів і розроблення попередньої версії опитувальника); викладач кафедри мовної підготовки Київського національного університету будівництва та архітектури Н. Харчук (зворотні переклади англійською та іспанською мовами).

Як методи дослідження застосовувалися вивчення й аналіз літературних джерел, присвячених питанням валідності й надійності опитувальника GHQ-28, порівняння, класифікація та узагальнення основних підходів до його застосування, психологічна діагностика, статистична обробка отриманих результатів. Емпіричне дослідження проводилося в жовтні-грудні 2024 року. Для вирішення поставлених завдань на різних етапах адаптації опитувальника GHQ-28 здійснювалося тестування та інтерв'ювання респондентів. У дослідженні взяли участь 63 особи – курсанти Харківського національного університету внутрішніх справ, віком від 18 до 20 років (M = 18,8; SD = 1,75). З них 35 осіб, які володіють двома мовами (українською та англійською), увійшли до групи для перевірки еквівалентности перекладу; решта – до групи для перевірки відтворюваності методом паралельних форм і ретесту, а також для оцінювання валідності, у результаті якого було внесено зміни в опитувальник і створено його остаточну версію. Опитування проводилося у груповій та індивідуальній формах на добровільних засадах. Одним із мотивів участі в дослідженні була зацікавленість респондентів в отриманні результатів тестування. Оцінювання надійності GHQ-28 як діагностичного інструмента виконувалося шляхом визначення коефіцієнта α-Кронбаха (оцінювання внутрішньої узгодженості) та застосування ретестового методу (оцінювання ретестової надійності або відтворюваності).

Об'єктом дослідження є опитувальник загального стану здоров'я GHQ-28, а предметом – його адаптація та психодіагностичні можливості україномовної версії.

Результати досліджень

Наведемо тексти Інструкції та Опитувальника загального стану здоров'я (далі – ОЗСЗ) українською мовою.

Інструкція. Уважно прочитайте кожне твердження опитувальника, наведене в табл. 1, щодо Вашого стану здоров'я на теперішній час і поставте знак «+» під тим варіантом відповіді, який найточніше його характеризує.

Таблиця 1

Опитувальник загального стану здоров'я

Твердження	**Останнім часом Ви**	**Ніколи (0 балів)**	**Іноді (як зазвичай) (1 бал)**	**Більше (частіше, ніж зазвичай (2 бали)**	**Значно більше (частіше, ніж зазвичай (3 бали)**
1	2	3	4	5	6
А1	Почуваєтеся цілком здоровим і в гарній фізичній формі				
А2	Відчуваєте потребу в тонізуючому засобі				
А3	Відчуваєте себе виснаженим і знесиленим				
А4	Відчуваєте себе хворим				
А5	Страждаєте від головного болю				
А6	Відчуваєте скутість або тиск у голові				
А7	Відчуваєте припливи жару або ознобу				
В1	Втрачаєте сон через переживання				
В2	Важко засинаєте вночі				
В3	Відчуваєте постійний стан напруження або пригнічення				
В4	Відчуваєте себе напруженим і роздратованим				
В5	Відчуваєте безпричинну тривогу, страх або паніку				
В6	Відчуваєте, що все валиться на Вас				
В7	Почуваєтесь постійно знервованим, на межі зриву				

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6
C1	Постійно зайняті справами й активні				
C2	Витрачаєте більше часу на виконання роботи				
C3	Відчуваєте, що Ви все вчиняєте правильно				
C4	Задоволені тим, як працюєте				
C5	Відчуваєте, що є корисними у справах				
C6	Відчуваєте себе здатним ухвалювати рішення				
C7	Насолоджуєтесь звичайними повсякденними справами				
D1	Відчуваєте власну нікчемність				
D2	Відчуваєте життя безнадійним				
D3	Відчуваєте, що життя нічого не варте				
D4	Маєте бажання покінчити із собою				
D5	Іноді нічого не можете зробити через нервове напруження				
D6	Маєте бажання все покинути і бути подалі від усього				
D7	Помічаєте, що думка накласти на себе руки Вас переслідує				

Примітка: Субшкали опитувльника: A – соматичні симптоми; B –тривожність / безсоння; C – соціальна дисфункція; D – важка депресія. Бали, отримані за № A1, C1, C3, C4, C5, C6, C7, є реверсними, тобто при підрахунку 0 змінюється на 3; 1 – на 2; 2 змінюється на 1; 3 – на 0.

Бали за кожною шкалою і загальна сума фіксуються за наведеною в табл. 2 схемою для підрахунку.

Таблиця 2

Схема підрахунку

Субшкали опитувальника	Бали
A (соматичні симптоми)	
B (тривожність / безсоння)	
C (соціальна дисфункція)	
D (важка депресія)	
Загальна сума балів	

Як бачимо, інтервал значень для кожної з чотирьох субшкал становить від 0 до 21 бала; інтервал підсумкових значень – від 0 до 84 балів.

Для зручності нами запропоновано представляти результати за шкалами та підсумковий показник загального стану здоров'я у вигляді порядкової п'ятибальної шкали: від 1 бала (високого рівня за кожною субшкалою і загальним станом здоров'я) до 5 балів (низького рівня). Дані отримані на основі проведення нелінійної стандартизації результатів опитування курсантів (див. табл. 3).

Таблиця 3

Показники для визначення рівня загального стану здоров'я курсантів (N = 63)

Субшкали	1 бал – високий рівень	2 бали – вищий за середній рівень	3 бали – середній рівень	4 бали – нижчий за середній рівень	5 балів – низький рівень
A	0–5	6–10	11–16	17–19	20–21
B	0–6	7–11	12–16	17–19	20–21
C	0–7	8–12	13–17	18–19	20–21
D	0	1	2	3–4	5–21
Загалом	0–18	19–34	35–51	52–61	62–84

Як видно з табл. 4, більшість обстежених курсантів виявили вищий за середній і високий рівні загального стану здоров'я (88 %). Близько 8 % респондентів виявили середній стан і тільки 4 % – нижчий за середній. З низьким рівнем загального стану здоров'я не виявлено жодної особи.

Таблиця 4

Показники загального стану здоров'я курсантів, %

Рівень показника	Субшкали				Середній рівень (загалом)
	A	B	C	D	
Високий	11	12	15	15	13
Вищий за середній	71	73	75	80	75
Середній	12	10	5	5	8
Нижчий за середній	6	5	5	–	4
Низький	–	–	–	–	–

Групі курсантів, які володіють двома мовами, почергово пред'являвся один із варіантів опитувальника: спочатку україномовна версія методики, а наступного дня – англомовний оригінал. Різномовні версії опитувальника розглядалися нами як паралельні форми. Відповідно, у кожній послідовності інструкція надавалася тією мовою, якою був викладений текст методики. Як видно з табл. 5, середні підсумкові показники для україномовного варіанту та англомовного оригіналу добре співвідносяться між собою.

Таблиця 5

Середні значення і стандартне відхилення шкал методики, отримані в результаті застосування паралельних форм опитувальника (українського варіанту й оригіналу)

Назва субшкали	Варіанти			
	український		англійський	
	M	SD	M	SD
Соматичні симптоми	5,68	1,672	5,89	1,742
Тривожність / безсоння	7,33	2,547	7,47	2,593
Соціальна дисфункція	10,51	3,612	11,03	3,492
Важка депресія	1,59	0,607	1,560	0,428

Примітка: M – середнє арифметичне; SD – стандартне відхилення.

Про еквівалентність паралельних форм опитувальника свідчать досить високі коефіцієнти кореляції між результатами першого та другого опитувань, а також відсутність статистично значущих відмінностей між однойменними шкалами, отриманими внаслідок різномовного пред'явлення (див. табл. 6).

Таблиця 6

Коефіцієнти кореляції та значення t-критерію Стьюдента між однойменними шкалами українського варіанту опитувальника та його оригіналу

Назва субшкали	Коефіцієнт кореляції r-Пірсона, p < 0,01	Значення t-критерію Стьюдента	
		t-value	Рівень значущості
Соматичні симптоми	0,89	0,401	0,01
Тривожність / безсоння	0,85	0,830	0,05
Соціальна дисфункція	0,91	1,352	0,05
Важка депресія	0,82	0,042	0,01

Як бачимо з табл. 6, коефіцієнти кореляції між однойменними шкалами оригіналу та українського варіанту опитувальника є доволі високими – від 0,82 до 0,91 ($p < 0,05$; $p < 0,01$). Отже, на основі отриманих результатів можна зробити висновок про еквівалентність україномовного варіанта методики ОЗСЗ англомовному оригіналу і досить високу надійність паралельних форм опитувальника.

Для додаткової перевірки надійності опитувальника також оцінювалися внутрішня узгодженість кожної шкали та їхня відтворюваність (ретестова надійність). Внутрішню узгодженість визначали шляхом розрахунку коефіцієнта α-Кронбаха, а відтворюваність – методом повторного тестування. Коефіцієнт α-Кронбаха для кожної шкали обчислювався окремо для україномовної версії та оригінальної англомовної версії опитувальника. Отримані показники за кожною шкалою наведено в табл. 7.

Таблиця 7

Значення коефіцієнта α-Кронбаха для шкал ОЗСЗ (показники україномовної версії опитувальника та оригіналу)

Назва субшкали	Коефіцієнти α-Кронбаха	
	Україномовна версія	Оригінал
Соматичні симптоми	0,82	0,81
Тривожність / безсоння	0,80	0,79
Соціальна дисфункція	0,74	0,77
Важка депресія	0,71	0,80

Отже, значення коефіцієнта α-Кронбаха є досить високими для кожної шкали, що дозволяє зробити висновок про їхню гомогенність.

До групи досліджуваних для перевірки відтворюваності (ретестової надійності) шкал увійшли ті самі 63 особи. Повторне опитування проводилося з інтервалом у два тижні; результати порівнювали за допомогою оцінювання коефіцієнта кореляції r-Пірсона та t-критерію Стьюдента. Дані про ретестову надійність наведено в таблицях 8 та 9.

Таблиця 8

Показники ретестової надійності україномовної версії методики ОЗСЗ

Назва субшкали	**Коефіцієнти кореляції r-Пірсона**
Соматичні симптоми	0,90
Тривожність / безсоння	0,88
Соціальна дисфункція	0,90
Важка депресія	0,87

Коефіцієнти кореляції між результатом першого опитування обстежуваних та балами, набраними при другому (ретесті), коливаються від 0,87 до 0,90 ($p < 0,01$), що свідчить про високу ступінь ретестової надійності діагностичного інструмента. При перевірці відтворюваності за допомогою t-критерію Стьюдента (*t-test, dependent samples*) за всіма показниками однойменних шкал значущих відмінностей при першому і повторних опитуваннях також не було виявлено (див. табл. 9).

Таблиця 9

Показники ретестової надійності україномовної версії методики ОЗСЗ, отримані за допомогою t-критерію Стьюдента

Назва субшкали	**Значення t-критерію Стьюдента**	
	t-value	**Рівень значущості**
Соматичні симптоми	0,600	0,05
Тривожність / безсоння	–0,287	0,05
Соціальна дисфункція	1,686	0,01
Важка депресія	0,780	0,05

Отже, всі шкали україномовної версії ОЗСЗ мають достатньо високі показники ретестової надійності, а вимірювані ними феномени є стабільними і стійкими до повторного тестування.

Дані, отримані за допомогою україномовної версії ОЗСЗ, були піддані факторному аналізу з використанням методу головних компонент і ортогональним обертанням осей Varimax. Рішення про кількість факторів приймалося на основі діаграми «Кам'яного насипу» і власних значень. У результаті аналізу було прийняте чотирифакторне рішення, яке узгоджується із загальною концепцією опитувальника. Виокремлені ті самі чотири фактори, що описують 33,69 % дисперсії (для порівняння: оригінал методики пояснює 36,0 % дисперсії) [1].

Проведено також дослідження, спрямоване на встановлення критеріальної валідності ОЗСЗ. Остання *зазвичай визначається кореляцією між результатами тестування й зовнішньою критеріальною змінною, зокрема показниками, отриманими в результаті застосування інших тестів, валідність яких відома. У цьому дослідженні валідність встановлювалась* шляхом порівняння даних тестування з результатами виконання інших психодіагностичних методик, спрямованих на визначення сформованості певних компонентів стану здоров'я особи. Так, проведено порівняння даних, отриманих на основі ОЗСЗ, із результатами виконання завдань Опитувальника ментального здоров'я (далі – ОМЗ) (адаптація Л. Карамушки, К. Терещенко і О. Креденцер), Методики діагностики когнітивних аспектів суб'єктивного благополуччя (далі – МДКАСБ) (О. Савченко), Шкали депресії (В. Осьодло), Опитувальника видів екзистенційної тривоги (О. Кучиної), Гісенського опитувальника соматичного здоров'я (далі – ГОСЗ).

Обговорення результатів

У таблиці 10 подані коефіцієнти кореляції між шкалами і загальним рівнем стану здоров'я, а також між шкалами і показниками деяких інших психодіагностичних методик. Як видно з даних табл. 10, зафіксовано значущі коефіцієнти кореляції між загальним рівнем здоров'я (за україномовною версією ОЗСЗ) і ГОСЗ (0,51); загальним рівнем ментального здоров'я (–0,49); загальним рівнем суб'єктивного благополуччя (–0,30); шкалою депресії (0,23). Позитивні кореляції свідчать про прямий зв'язок незадовільного рівня загального здоров'я із завищеними показниками депресії та загальних соматичних проблем за ГОСЗ. Негативні кореляції підтверджують зворотний зв'язок незадовільного стану здоров'я з рівнем суб'єктивного благополуччя та ментального здоров'я. Також встановлено негативні кореляції субшкал А, В та С ОЗСЗ з підсумковим балом МДКАСБ (–0,13; –0,53 і –0,10 відповідно), ОМЗ (–0,16; –0,57; –0,18 відповідно), а також позитивні кореляції за субшкалою депресії (0,21; 0,51; 0,13 відповідно) і ГОСЗ (0,42 і 0,58 для шкал А і В). Більшість субшкал ОЗСЗ і МДКАСБ негативно корелюють між собою (хоча абсолютні значення коефіцієнтів є невеликими: від –0,10 до –0,21; лише зв'язок субшкали В ОЗСЗ і шкали «Задоволення життям» МДКАСБ становить –0,67).

Таблиця 10

Кореляційні зв'язки між показниками ОЗСЗ і шкалами деяких психодіагностичних методик

Субшкали ОЗСЗ	Суб'єктивне благополуччя (О. Савченко)				Опитувальник ментального здоров'я	Шкала депресії	Опитувальник видів екзистенційної тривоги (О. Кучина)					Гісенський опитувальник соматичного здоров'я				
	Задоволення життям	Невдоволення собою	Задоволення відносинами з іншими	Загалом	Загалом	Загалом	Страх смерті	Страх втрати сенсу	Страх ідентичності	Страх самотності	Провина	Виснаження	Шлункові проблеми	Ревмочинник	Серцеві проблеми	Загалом
A	–0,10	0,27	0,16	*–0,13*	–0,16	*0,21*	0,15	0,21	0,007	–0,015	–0,26	0,52	*0,39*	*0,26*	*0,31*	*0,42*
B	*–0,67*	0,11	–0,14	–0,53	*–0,57*	0,51	*0,33*	–0,05	0,29	*0,58*	0,08	0,53	*0,53*	*0,21*	*0,57*	*0,58*
C	–0,12	–0,21	0,18	–0,10	–0,18	0,13	0,07	0,34	0,04	–0,11	–0,24	0,28	–0,05	–0,17	–0,12	–0,007
D	–	–	–	–	–	–	–		–	–	–	–	–		–	–
Загалом	*–0,48*	0,08	0,09	*–0,30*	*–0,49*	*0,23*	*0,29*	0,24	0,18	*0,25*	–0,19	*0,67*	*0,44*	0,06	*0,40*	*0,51*

Примітка: курсивом виділено коефіцієнти при p = 0,01

Також виявлено позитивні кореляції між загальним рівнем та окремими субшкалами ОЗСЗ і деякими видами екзистенційної тривоги за ГОСЗ. Так, коефіцієнт кореляції між загальними рівнями ОЗСЗ і ГОСЗ становить 0,51; загальним рівнем здоров'я і шкалою виснаження – 0,67; шкалою шлункових проблема – 0,44, серцевих проблем – 0,40. Субшкали А і В ОЗСЗ тісно корелюють з усіма шкалами ГОСЗ (r = 0,31; –0,58). Усе зазначене є підтвердженням конкурентної валідності україномовної версії ОЗСЗ.

Результати респондентів за субшкалою D (тяжка депресія) ОЗСЗ виявились мінімальними (переважна більшість продемонстрували високий (80 %) і середній (20 %) рівень стану здоров'я за цим показником (знижені і низькі показники відсутні). Тому підрахунок кореляцій показників цієї субшкали зі шкалами інших опитувальників виявився неможливим. Субшкала D ОЗСЗ за структурою стимульного матеріалу дуже відрізняється від інших субшкал цього опитувальника через явно клінічний характер її тверджень. Можливо, від використання цієї шкали психологами варто відмовитись.

Висновки

Отже, проведено адаптацію методики GHQ-28 українською мовою, у результаті якої отримані надійні, внутрішньо узгоджені шкали нового ОЗСЗ, що мають високий рівень відтворюваності. Для усіх чотирьох субшкал ОЗСЗ коефіцієнт α-Кронбаха є більшим за 0,70. Коефіцієнти кореляції між результатом першого опитування респондентів та балами, набраними під час ретесту, коливаються від 0,87 до 0,90 ($p < 0,01$). Корельованість української версії ОЗСЗ та оригіналу також висока, коефіцієнти кореляції між однойменними шкалами досить високі і становлять від 0,82 до 0,91 ($p < 0,05$ і $p < 0,01$). Результати факторного аналізу показали, що факторна структура української версії повністю відтворює структуру оригіналу, всі пункти адаптованого опитувальника потрапили до відповідних факторів.

Дослідження критеріальної валідності свідчить про те, що ОЗСЗ має задовільні показники валідності (на основі порівняння результатів з іншими опитувальниками з відомою валідністю), показники критеріальної валідності становлять від 0,42 до 0,67. Проведена також стандартизація ОЗСЗ, встановлені середньостатистичні норми та стандартні відхилення для окремих субшкал і загального показника стану здоров'я. Результати респондентів за субшкалою D (тяжка депресія) ОЗСЗ виявились мінімальними (95 % продемонстрували високий і вищий за середній рівні стану здоров'я за цим показником). Тому підрахунок кореляцій показників цієї субшкали зі шкалами інших опитувальників виявився неможливим. Субшкала D ОЗСЗ за структурою стимульного матеріалу дуже відрізняється від інших субшкал цього опитувальника через явно клінічний характер

її тверджень. У перспективі подальших досліджень передбачено перевірку конвергентної та дискримінантної валідності адаптованого інструмента шляхом оцінки кореляцій із зовнішніми критеріями – іншими опитувальниками чи їхніми шкалами, які прогностично прямо або обернено пов'язані зі шкалами опитувальника загального стану здоров'я.

Список бібліографічних посилань: 1. Goldberg D., Hillier V. A scaled version of the General Health Questionnaire. *Psychological Medicine.* 1979. Vol. 9, Iss. 1. Pp. 139–145. DOI: https://doi.org/10.1017/S0033291700021644. **2.** Salter K., Campbell N., Richardson M., Mehta S., Jutai J., Zettler L., Moses M., McClure A., Mays R., Foley N., Teasell R. Outcome Measures in Stroke Rehabilitation // Canadian Partnership for Stroke Recovery : сайт. 2013. URL: http://www.ebrsr.com/sites/default/files/Chapter%2020_Outcome%20Measures.pdf (дата звернення: 11.03.2025). **3.** O'Rourke S., MacHale S., Signorini D., Dennis M. Detecting psychiatric morbidity after stroke: Comparison of the GHQ and HAD Scale. *Stroke.* 1998. Vol. 29, Iss. 5. Pp. 980–985. DOI: https://doi.org/10.1161/01.str.29.5.980. **4.** Failde I., Ramos I., Fernandez-Palacín F. Comparison between the GHQ-28 and SF-36 (MH 1-5) for the assessment of the mental health in patients with ischaemic heart disease. *European Journal of Epidemiology*. 2000. Vol. 16, Iss. 4. Pp. 311–316. DOI: https://doi.org/10.1023/a:1007688525023. **5.** Sterling M. General Health Questionnaire – 28 (GHQ-28). *Journal of Physiotherapy.* 2011. Vol. 57, Iss. 4. DOI: https://doi.org/10.1016/S1836-9553(11)70060-1. **6.** Kilic C., Rezaki M., Rezaki B., Kaplan I., Ozgen C., Sagduyu A., Ozturk M. O. General Health Questionnaire (GHQ12 & GHQ28): psychometric properties and factor structure of the scales in a Turkish primary care sample. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology.* 1997. Vol. 32, Iss. 6. Pp. 327–331. DOI: https://doi.org/10.1007/BF00805437. **7.** Robinson R. G., Price T. R. Post-stroke depressive disorders: A follow-up study of 103 patients. *Stroke.* 1982. Vol. 13, Iss. 5. Pp. 635–641. DOI: https://doi.org/10.1161/01.str.13.5.635. **8.** Sakakibara B. M., Miller W. C., Orenczuk S. G., Wolfe D. L. A systematic review of depression and anxiety measures used with individuals with spinal cord injury. *Spinal Cord.* 2009. Vol. 47, Iss. 12. Pp. 841–851. DOI: https://doi.org/10.1038/sc.2009.93. **9.** Lincoln N. B., Nicholl C. R., Flannaghan T., Leonard M., Van der Gucht E. The validity of questionnaire measures for assessing depression after stroke. *Clinical Rehabilitation.* 2003. Vol. 17, Iss. 8. Pp. 840–846. DOI: https://doi.org/10.1191/0269215503cr687oa. **10.** Thomas S. A., Lincoln N. B. Factors relating to depression after stroke. *British Journal of Clinical Psychology.* 2006. Vol. 45, part 1. Pp. 49–61. DOI: https://doi.org/10.1348/014466505X34183.

Надійшла до редколегії 17.03.2025

Прийнята до опублікування 30.04.2025

Barko V. I., Yevdokimova O. O., Smirnova O. M., Barko V. V. The Psychodiagnostic Potential of the General Health Questionnaire and its Ukrainian-Language Adaptation

The article provides a comprehensive analysis of the psychodiagnostic capabilities of the foreign questionnaire on general health GHQ-28, developed in 1979 by D. Goldberg and W. Hillier. The structure of the questionnaire, based on factor analysis, includes four subscales, each of which contains seven items: somatic symptoms; anxiety; social dysfunction and severe depression. It is shown that the questionnaire is widely used abroad to determine a person's ability to perform normal functions and diagnose certain distress-related deviations in the state of mental health.

An empirical study was conducted with the participation of police officers and cadets of higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine with specific training conditions, in the course of which the Ukrainian version of the questionnaire was developed, and its psychometric indicators and average statistical norms were established. The study resulted in reliable, internally consistent scales with a high level of reproducibility. Thus, for all four scales of the questionnaire, the Cronbach's a coefficient is greater than 0.70. The correlation coefficients between the results of the first survey and the scores obtained during the retest range from 0.87 to 0.90 ($p < 0.01$). The correlation between the Ukrainian version of the questionnaire and the original is also high, with correlation coefficients between the scales of the same name ranging from 0.82 to 0.91 ($p < 0.05$ and $p < 0.01$). The results of the factor analysis showed that the factor structure of the Ukrainian version fully reproduces the structure of the original, all items of the adapted questionnaire were included in the relevant factors. The study of criterion validity shows that the general health questionnaire has satisfactory indicators of the latter (based on the comparison of results with other questionnaires with known validity), the indicators of criterion validity range from 0.42 to 0.67. The questionnaire was also standardised, with average norms and standard deviations for individual scales and the overall health status indicator. The results scored by respondents on scale D (severe depression) of the questionnaire were minimal (100 % of the surveyed demonstrated a high level of health according to this indicator). Therefore, it was not possible to calculate correlations of this scale with the scales of other questionnaires. Scale D is very different from the other scales of this questionnaire in terms of the structure of the stimulus material due to the clinical nature of its statements.

Consequently, the Ukrainian version of the questionnaire is characterised by satisfactory indicators of internal consistency of scales, reliability (retest and parallel forms), and criterion validity.

Keywords: general health questionnaire, psychological diagnostics, psychometric indicators, standardisation, statistical norms, reliability, validity.

УДК 159.9:376 **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.35

Ірина Вікторівна Кущенко,
кандидат психологічних наук, доцент,
Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна» (м. Київ),
кафедра психології, соціальної роботи та педагогіки (завідувач);
https://orcid.org/0009-0003-2215-6006,
e-mail: imasljanikova@ukr.net;

Ольга Леонідівна Мацюк,
магістр психології,
Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна» (м. Київ),
відділ виховної роботи (начальник);
https://orcid.org/0000-0003-0883-9073,
e-mail: Olga23071999@ukr.net

АДАПТАЦІЯ НАВЧАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН «ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ» ТА «ПРАКТИКУМ З ПСИХОЛОГІЇ» ДЛЯ СТУДЕНТІВ З ІНВАЛІДНІСТЮ НА ПРИКЛАДІ УНІВЕРСИТЕТУ «УКРАЇНА»

Розглянуто питання адаптації навчальних дисциплін «Загальна психологія» та «Практикум з психології» для студентів з інвалідністю на прикладі Університету «Україна». Проаналізовано основні труднощі, з якими стикаються студенти з інвалідністю та викладачі під час навчання, та визначено ефективні методи їх подолання. Особливу увагу приділено використанню мультимедійних засобів, адаптації навчальних матеріалів та індивідуалізації підходів до викладання. Наведено результати анкетування студентів першого курсу спеціальності «Психологія» та викладачів, залучених до викладання, яке дало змогу оцінити рівень задоволеності існуючими адаптаційними заходами. Визначено перспективи вдосконалення навчального процесу для забезпечення доступності й ефективності вищої освіти для студентів з інвалідністю.

Ключові слова: інклюзивна освіта, адаптація навчальних дисциплін «Загальна психологія» та «Практикум з психології», студенти з інвалідністю, Університет «Україна».

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Серед провідних завдань сучасної системи вищої освіти є гарантування рівних можливостей навчання для всіх здобувачів, зокрема студентів з інвалідністю. Однак на практиці їхня повна інтеграція у навчальний процес стикається з низкою перешкод [1]. Це особливо відчутно під час адаптації курсів, що потребують активної взаємодії,

© Кущенко І. В.,
Мацюк О. Л., 2025

глибокого аналізу психологічних явищ і використання практичних методик, таких як «Загальна психологія» та «Практикум з психології».

Однією з ключових проблем інклюзивної вищої освіти є обмежена доступність навчальних матеріалів для здобувачів освіти з різними формами порушень здоров'я (зору, слуху, опорно-рухового апарату тощо), відсутність адаптованих методичних підходів до викладання, а також недостатній рівень підготовки викладачів до роботи в інклюзивному освітньому середовищі. Усе це підсилює потребу в розробленні й реалізації ефективних стратегій адаптації навчальних дисциплін, що сприятиме формуванню безбар'єрного освітнього простору, забезпеченню академічної успішності та повноцінній соціалізації студентів з інвалідністю [2].

Актуальність дослідження зумовлена потребою вдосконалення освітнього процесу в умовах інклюзивного навчання та формування адаптованих навчальних програм, що відповідатимуть як академічним стандартам, так і особливим освітнім потребам студентів з інвалідністю.

Стан дослідження проблеми

Проблема адаптації навчальних дисциплін для студентів з інвалідністю є предметом активних наукових досліджень у сфері інклюзивної освіти. В Україні цей напрям розвивається відповідно до міжнародних стандартів, таких як Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, що передбачає рівний доступ до освіти для всіх громадян[1].

Вітчизняні науковці, зокрема І. Є. Котелянець, Л. М. Шипіцька, О. В. Топузов, досліджують методи адаптації освітнього середовища для студентів з особливими освітніми потребами. У їхніх роботах висвітлено питання інклюзивного навчання, необхідності розробки спеціальних методик викладання та використання адаптованих технологій у навчальному процесі. В. В. Ткачук та Ю. В. Ткачук працюють над розробкою теоретичних і методичних засад проєктування й використання освітніх порталів для студентів з особливими освітніми потребами. Їхні дослідження спрямовані на інтеграцію адаптаційних засобів інформаційно-комунікаційних технологій у навчальний процес.

У зарубіжних дослідженнях (Т. Бут, М. Ейнскоу, С. Бургшталер) також акцентована увага на важливості індивідуального підходу до навчання студентів з інвалідністю, розвитку універсального дизайну в освіті та впровадженні цифрових технологій для покращення доступності освітнього контенту.

[1] Конвенція про права осіб з інвалідністю : від 13.12.2006 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71 (дата звернення: 02.04.2025).

У контексті Університету «Україна» адаптація навчальних дисциплін є важливим напрямом роботи, адже цей заклад є одним із лідерів у сфері інклюзивної освіти. Зокрема, розробляються спеціальні методичні рекомендації, адаптуються навчальні матеріали та запроваджуються інноваційні форми навчання, що відповідають потребам студентів із різними нозологіями / порушеннями [3].

Інклюзивне викладання – це викладання, яке є максимально корисним для широкого кола студентів із різними фізичними та психічними особливостями, різними навичками, ентузіазмом, культурним фоном, світоглядом. На думку Л. М. Шипіцької та І. Є. Котелянець, розуміти різноманіття студентів важливо, тому що викладачі повинні знати, з ким працюють. Оскільки здобувачі можуть класифікуватися за такими ознаками, як попередній рівень освіти, кваліфікація, навички, знання, освітній, життєвий, трудовий досвід, все це варто враховувати під час пошуку підходів до навчання [4].

Водночас, незважаючи на наявні здобутки у сфері інклюзивного навчання у закладах вищої освіти, актуальними залишаються низка питань, зокрема розроблення ефективних підходів до адаптації навчальних курсів «Загальна психологія» та «Практикум з психології» для студентів з інвалідністю, вдосконалення методичного супроводу та підвищення рівня готовності викладачів до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз і розробка адаптаційних підходів до викладання навчальних дисциплін «Загальна психологія» та «Практикум з психології» для студентів з інвалідністю на прикладі Університету «Україна» задля підвищення ефективності навчального процесу, забезпечення доступності та створення інклюзивного освітнього середовища.

Завданнями є:

1) теоретичний аналіз наукових підходів до адаптації освітнього середовища для студентів з інвалідністю;

2) дослідження особливостей викладання дисциплін «Загальна психологія» та «Практикум з психології» у контексті інклюзивної освіти;

3) визначення основних труднощів, з якими стикаються студенти з інвалідністю під час вивчення зазначених дисциплін;

4) розробка методичних рекомендацій щодо адаптації навчальних матеріалів, оцінювання знань та організації навчального процесу;

5) аналіз ефективності запропонованих адаптаційних заходів на основі отриманих емпіричних даних;

6) формування рекомендацій для викладачів щодо підвищення якості навчального процесу для студентів з особливими освітніми потребами.

Наукова новизна дослідження

Розроблено й обґрунтовано підходи до адаптації змісту, форм і методів викладання навчальних дисциплін «Загальна психологія» та «Практикум з психології» для студентів з інвалідністю в умовах інклюзивного освітнього середовища в закладах вищої освіти. Вперше на матеріалі діяльності Університету «Україна» проаналізовано практичні аспекти забезпечення доступності психологічної освіти для здобувачів з різними нозологіями, а також запропоновано ефективні адаптаційні рішення, орієнтовані на індивідуальні освітні потреби студентів.

Виклад основного матеріалу

З метою дослідження проблеми адаптації навчальних дисциплін «Загальна психологія» та «Практикум з психології» для студентів з інвалідністю на прикладі Університету «Україна» були використані такі методи наукового пізнання:

– теоретичні: аналіз та узагальнення наукової літератури – вивчення сучасних підходів до адаптації освітнього середовища для студентів з особливими освітніми потребами; систематизація та класифікація – виокремлення основних принципів адаптації дисциплін для студентів із різними видами інвалідності;

– емпіричні: анкетування студентів з інвалідністю – для виявлення труднощів у навчальному процесі та визначення рівня їхньої задоволеності адаптаційними заходами; опитування викладачів – для оцінки ефективності адаптованих методик викладання та їхнього впливу на засвоєння матеріалу студентами;

– методи математичної та статистичної обробки даних: кількісний та якісний аналіз результатів анкетування й опитування – для виявлення основних тенденцій та закономірностей у навчанні студентів з інвалідністю.

Адаптація навчальних дисциплін «Загальна психологія» та «Практикум з психології» для студентів з інвалідністю є важливим завданням сучасної інклюзивної освіти. Університет «Україна» вже багато років упроваджує інноваційні підходи до навчання осіб з особливими освітніми потребами, створюючи доступне освітнє середовище та використовуючи сучасні методики викладання[1].

Із метою дослідження зазначеної теми було проведено анкетування 30 студентів з інвалідністю першого курсу спеціальності «Психологія». Питання анкети були подані у гугл-формі та розміщені на

[1] Стратегія розвитку // Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» : сайт. URL: https://uu.edu.ua/strategy (дата звернення: 02.04.2025).

навчальній платформі Moodle в розділах дисциплін «Загальна психологія» та «Практикум з психології». Оскільки дисципліни є базовими для студентів першого курсу за спеціальністю «Психологія», виявлення труднощів у засвоєнні як теоретичного, так і практичного матеріалу вкрай важливо для подальшого професійного зростання студентів з інвалідністю.

Узагальнено представимо результати проведеного дослідження.

1. Труднощі щодо засвоєння навчального матеріалу

Результати свідчать, що студенти стикаються з різними труднощами під час вивчення дисциплін:

– проблеми з доступністю навчальних матеріалів – 10 %;

– складність сприйняття теоретичного матеріалу без додаткових пояснень – 47 %;

– обмеженість практичних занять, адаптованих до потреб студентів, – 13 %;

– відсутність індивідуального підходу під час оцінювання – 8 %.

2. Рівень задоволеності адаптаційними заходами

Оцінка заходів підтримки та адаптації освітнього процесу показала:

– задоволені рівнем адаптації – 45 %;

– частково задоволені (потребують додаткових заходів) – 50 %;

– незадоволені (наявні значні труднощі у навчанні) – 5 %.

3. Основні побажання студентів:

– додати більше аудіо- та відеоматеріалів (70 %);

– збільшити кількість консультацій із викладачами (55 %);

– запровадити тьюторський супровід (43 %).

Отже, аналіз анкетування свідчить, що попри наявні адаптаційні заходи, студенти з інвалідністю все ще стикаються із труднощами щодо засвоєння дисциплін.

Наступним етапом дослідження було проведення опитування серед 10 викладачів дисциплін «Загальна психологія» та «Практикум з психології» в Університеті «Україна». Дослідження спрямоване на оцінку ефективності адаптованих методик викладання та їхній вплив на засвоєння матеріалу студентами з інвалідністю.

Узагальнено представимо результати дослідження.

1. Використання адаптованих методик:

– використовують мультимедійні матеріали (аудіо-, відеолекції, презентації) – 80 %;

– застосовують спрощені пояснення та приклади, адаптовані до потреб студентів, – 70 %;

– використовують індивідуальний підхід у навчанні – 60 %;

– залучають студентів до інтерактивних методів навчання (групові дискусії, кейс-методи) – 50 %;

– забезпечують додаткові консультації для студентів з інвалідністю – 40 %.

2. Оцінка ефективності адаптованого викладання:

– вважають, що адаптовані методики допомагають студентам краще засвоювати матеріал – 65 %;

– помічають покращення у розумінні теми студентами після застосування спеціальних методів – 55 %;

– скаржаться на нестачу методичних матеріалів для викладання студентам з особливими освітніми потребами – 45 %.

3. Основні труднощі, з якими стикаються викладачі:

– відсутність достатньої кількості адаптованих підручників і матеріалів із зазначених дисциплін (60 %);

– обмежена кількість годин для додаткових консультацій, яка передбачена навчальним навантаженням (50 %);

– недостатність спеціальної педагогічної підготовки щодо роботи зі студентами з інвалідністю (40 %).

4. Пропозиції викладачів щодо покращення адаптації навчального процесу:

– внесення у план видання навчально-методичної літератури методичних рекомендацій для викладання зазначених дисциплін студентам з інвалідністю;

– збільшення кількості годин для дистанційних консультацій для груп зі студентами з інвалідністю;

– проведення тренінгів для викладачів щодо особливостей роботи зі студентами з інвалідністю із залученням фахівців у галузі спеціальної психології та корекційної педагогіки;

– збільшення годин для індивідуальної роботи зі студентами з інвалідністю.

Отже, опитування показало, що викладачі використовують різні адаптовані методики викладання, проте стикаються з певними труднощами, зокрема відсутністю методичних матеріалів та недостатньою кількістю годин, відведених на консультування студентів з інвалідністю. Більшість викладачів підтримують подальший розвиток адаптаційних заходів та пропонують удосконалення навчального процесу для студентів з інвалідністю.

Ураховуючи отримані результати, вбачаємо за потрібне впровадити у навчальний процес студентів з інвалідністю такі дієві рекомендації:

– розширити для студентів з інвалідністю доступ до навчальних матеріалів у різних форматах до кожної теми навчального курсу (текст, аудіо, відео);

– покращити супровід викладачів і запровадити додаткові консультації;

– оптимізувати систему оцінювання, враховуючи індивідуальні потреби студентів;

– посилити технічну підтримку навчального процесу та доступ до спеціального обладнання.

Розширимо рекомендації щодо викладання дисциплін психологічного блоку «Загальна психологія» та «Практикум з психології», враховуючи потреби та можливості студентів з інвалідністю першого курсу:

– особливості адаптації навчального процесу: чітка логічна структура – матеріал подавати блоками з підсумками й основними висновками; використання коротких текстових блоків – мінімізувати перевантаження інформацією; підкріплення матеріалу прикладами з життя – для легшого розуміння абстрактних понять. Для опрацювання академічного матеріалу доцільно застосовувати таку послідовність почергових кроків: запитання для стимулювання мислення студентів; ретельне пояснення навичок мислення та відпрацювання на практиці; ознайомлення з графічними організаторами, що унаочнюють перебіг думок; навчання студентів умінню ставити запитання вищого рівня;

– модифікація змісту дисциплін – додаткове пояснення складної термінології, використання мультимедійних засобів для полегшення сприйняття матеріалу (анімаційні презентації – для спрощення складних понять, відеолекції із субтитрами та мовою жестів – для студентів із порушенням слуху; віртуальні та доповнені реальності (VR/AR) – для наочного вивчення матеріалу); інтерактивних платформ (Coursera, Prometheus – адаптованих онлайн-курсів та Kahoot!, Quizizz – інтерактивних тестів та ігор для засвоєння знань). Серед методик, що використовуються для формування когнітивних стратегій: «розмірковування у групах», графічні організатори (схеми-павутинки, дерева сортування, ланцюжки послідовностей, кругові діаграми, матриці для категоризації тощо), «Знаємо – Хочемо дізнатись – Дізналися», мнемічні / ейдетичні прийоми тощо;

– спеціалізоване програмне забезпечення: екранні зчитувачі (NVDA, JAWS) – для студентів із порушенням зору; програми для голосового введення тексту (Dragon Naturally Speaking) – для студентів із порушенням моторики; програми для створення інтелект-карт (XMind, MindMeister) – для структуризації знань; адаптовані електронні підручники, тексти зі змінним розміром шрифту та кольором фону – для покращення читабельності; PDF із можливістю озвучення (Adobe Acrobat Reader, ClaroRead). Навчати людину з розладами мовлення слід за допомогою спеціальних методичних прийомів, зокрема: завдання ставте логічно й послідовно. Використовуйте слова, що позначають певну послідовність виконання дій, наприклад, «спочатку», «потім», «нарешті». Використовуйте наочність і письмові вказівки, щоб

підкріпити їхню усну подачу. Наголошуйте на ключових словах під час говоріння, особливо під час надання нової інформації. Ефективними стануть також попередні вказівки з акцентом на основних ідеях, що презентуватимуться пізніше. Використовуйте жести, що допомагають зробити усне мовлення зрозумілішим. Для привертання уваги змінюйте інтонацію й силу голосу. Перевіряйте, як студенти зрозуміли вас: ставте їм запитання або попросіть коротко переказати інформацію після того, як були зазначені ключові моменти;

– індивідуалізація навчального процесу – коригування темпу навчання, можливість обирати альтернативні способи виконання завдань, адаптація методів оцінювання (використання адаптованих тестів і завдань відповідно до можливостей студента, персоналізованих завдань, інтерактивних вправ, дискусій та групових обговорень, проєктів, презентацій тощо);

– гнучкий графік здачі контрольних та залікових робіт.

Висновки

Дослідження адаптації навчальних дисциплін «Загальна психологія» та «Практикум з психології» для студентів з інвалідністю на прикладі Університету «Україна» дало змогу визначити ключові виклики, з якими стикається зазначена категорія студентів і викладачі, залучені до навчального процесу, й оцінити ефективність адаптованих методик викладання.

Отже, дослідження показало, що сучасне освітнє середовище потребує вдосконалення інклюзивного підходу, що враховує різноманітні потреби студентів з інвалідністю та виклики сьогодення. Впровадження адаптованих методик викладання (використання мультимедійних засобів, гнучких форм контролю знань, індивідуалізованих завдань) позитивно впливає на навчальний процес.

Основними труднощами, з якими стикаються студенти, є обмежений доступ до навчальних матеріалів у зручному форматі та недостатня інтеграція цифрових технологій. Основними труднощами, з якими стикаються викладачі, є недостатня кількість годин для проведення консультацій.

Використання мультимедійних ресурсів (аудіокниги, інтерактивні платформи, адаптовані електронні підручники) значно покращує доступність навчальних матеріалів. Гнучкі методи оцінювання знань (індивідуальні консультації, тестування в різних форматах) сприяють об'єктивнішому оцінюванню рівня знань студентів.

Співпраця викладачів і студентів дає змогу краще адаптувати навчальний процес, хоча залишається потреба в додатковому навчанні викладачів методикам інклюзивної освіти.

Зазначене дослідження має подальші перспективи, а саме у напрямах: розширення можливостей дистанційного навчання для студентів

з інвалідністю, розробки спеціалізованих навчальних матеріалів та інтеграції сучасних цифрових технологій у викладання психологічних дисциплін, посилення психологічної підтримки студентів через консультаційні програми та групові тренінги.

Таким чином, адаптація навчальних дисциплін «Загальна психологія» та «Практикум з психології» сприяє підвищенню ефективності освіти студентів з інвалідністю, робить навчання доступним та комфортним для всіх категорій студентів.

Список бібліографічних посилань: 1. Сучасні засоби ІКТ підтримки інклюзивного навчання : навч. посіб. / А. В. Гета, В. М. Заіка, В. В. Коваленко та ін. ; за заг. ред. Ю. Г. Носенко. Полтава : ПУЕТ, 2018. 261 с. **2.** Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Інклюзія: покроково для педагогів : навч.-мет. посіб. Київ, 2023. 232 с. **3.** Методичні рекомендації з організації освітнього процесу для осіб з інвалідністю в Університеті «Україна» / за заг. ред. В. І. Назаренка. Київ : Ун-т «Україна», 2021. 56 с. **4.** Шипіцька Л. М., Котелянець І. Є. Інклюзивна освіта у вищій школі: досвід, проблеми, перспективи : монографія. Київ : Інтерсервіс, 2020. 132 с.

Надійшла до редколегії 06.04.2025

Прийнята до опублікування 15.05.2025

Kushchenko I. V., Matsiuk O. L. Adaptation of the Academic Disciplines "General Psychology" and "Psychology Workshop" for Students with Disabilities: A Case Study of the "Ukraine" University

This article is dedicated to the study of the problems and strategies for adapting the academic disciplines "General Psychology" and "Psychology Workshop" for students with disabilities, using the example of "Ukraine" University, a leading institution in the field of inclusive education.

The paper identifies existing barriers faced by these students, including limited accessibility of learning materials, difficulties in understanding theoretical concepts, and the inadequacy of adapted practical tasks and assessment methods.

Based on a survey of 30 first-year psychology students with disabilities and a poll of 10 instructors of the relevant disciplines, the effectiveness of current adaptation measures is analyzed, and areas requiring improvement are identified.

Students expressed a need for more diverse learning materials (audio, video), an increased number of consultations, and tutoring support. Instructors, while using various adapted teaching methods, emphasized the lack of specialized resources and insufficient time for individual student support.

Based on the data obtained, the article proposes practical recommendations for improving the educational process, including expanding access to materials in various formats, enhancing instructor support, optimizing the assessment system, and strengthening technical provision. Specific adaptations for teaching psychological disciplines are suggested, such as the

logical structuring of content, the use of multimedia, the application of specialized software, the individualization of learning, and flexible deadlines for tasks.

The study confirms the progress of "Ukraine" University in inclusive education but underscores the importance of further development and the implementation of individual adaptation strategies to ensure equal access and a comfortable learning environment for all students, which will ultimately increase the effectiveness of higher education for persons with disabilities.

Prospects for further research include expanding opportunities for distance learning, developing specialized educational materials, integrating digital technologies, and strengthening psychological support for students.

Keywords: inclusive education, adaptation of academic disciplines, students with disabilities, general psychology, psychology workshop, "Ukraine" University.

УДК 159.9:364-786.4 **DOI:** https://doi.org/10.32631/v.2025.2.36

Наталя Едуардівна Мілорадова,
доктор психологічних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 3,
кафедра психології, соціології та педагогіки (професор);
https://orcid.org/0000-0002-0716-9736,
e-mail: natashaM69@ukr.net;

Вікторія В'ячеславівна Доценко,
кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 3,
кафедра психології, соціології та педагогіки (професор);
https://orcid.org/0000-0001-7757-2793,
e-mail: valakh@meta.ua

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОГРАМИ РЕАБІЛІТАЦІЇ ПСИХОЛОГІВ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ УКРАЇНИ

У статті представлено оцінку ефективності програми реабілітації психологів сектору безпеки та оборони України «Шлях до перемоги». Оцінка ефективності програми реабілітації є комплексним процесом, що охоплює аналіз різних аспектів: задоволеності учасників, змін у їхньому психологічному стані (рівень стресу, тривожності, самопочуття, активності), а також застосування набутих знань у професійній діяльності. Результати дослідження демонструють позитивну динаміку: зниження тривожності, покращення самопочуття та загальне підвищення задоволеності програмою. Отримані дані підтверджують ефективність програми реабілітації та її позитивний вплив на психофізичний стан психологів сектору безпеки та оборони.

Ключові слова: оцінка ефективності, соціально-психологічна реабілітація, програма, професійне вигорання, стрес, техніки відновлення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Психологи сектору безпеки та оборони відіграють критично важливу роль у підтримці ментального здоров'я військовослужбовців та їхніх родин, допомагаючи впоратися зі стресом, травмами та емоційними викликами, пов'язаними зі службою. Їхня робота сприяє підвищенню бойового духу, стійкості та ефективності особового складу, що безпосередньо впливає на обороноздатність країни. Фахівці надають психологічну допомогу як під час виконання службових обов'язків, так і у процесі реабілітації після повернення із зони бойових дій.

© Мілорадова Н. Е., Доценко В. В., 2025

Завдяки їхній підтримці зменшується ризик розвитку посттравматичного стресового розладу та інших психологічних проблем, що сприяє збереженню кадрового потенціалу. Врешті-решт, їхня професійна діяльність є запорукою психологічної стабільності та благополуччя тих, хто стоїть на захисті національної безпеки.

Варто наголосити, що самі психологи сектору безпеки та оборони також піддаються значному емоційному навантаженню, оскільки постійно стикаються із травматичним досвідом інших. Регулярна супервізія, індивідуальна чи групова терапія допомагає їм опрацьовувати власні переживання, запобігаючи професійному вигоранню та вторинній травматизації. Надання якісної психологічної підтримки самим психологам забезпечує їхню здатність зберігати емпатію, об'єктивність і професійну ефективність у складних умовах. Інвестиції в їхнє ментальне здоров'я є запорукою якісної допомоги тим, хто її потребує найбільше, створюючи стійку систему психологічної підтримки в усьому секторі безпеки та оборони України.

Стан дослідження проблеми

Програми соціально-психологічної реабілітації для психологів сектору безпеки та оборони є надзвичайно важливими з кількох поглядів:

1) запобігання професійному вигоранню та вторинній травматизації. Постійний контакт із травматичним досвідом військовослужбовців робить самих психологів вразливими до емоційного виснаження та розвитку симптомів, подібних до тих, з якими вони працюють. Реабілітаційні програми надають інструменти для опрацювання цих переживань та відновлення емоційного ресурсу;

2) зміцнення особистісної та професійної стійкості. Програми містять елементи самодопомоги, навчання технік стресостійкості та емоційної регуляції, що допомагає психологам зберігати власне психологічне здоров'я й ефективно справлятися зі стресовими ситуаціями на службі, зберігаючи при цьому професійну об'єктивність;

3) ознайомлення з новими знаннями та опанування навичок роботи з травмою. Війна та її наслідки вимагають від психологів постійного навчання й підвищення кваліфікації. Психологи мають знати й володіти сучасними методами психологічного консультування та реабілітації, щоб надавати якісну й ефективну допомогу;

4) покращення якості надання психологічної допомоги. Психолог, який сам перебуває в ресурсному стані та отримує необхідну підтримку, здатен надавати якіснішу й емпатійнішу допомогу своїм клієнтам. Його власне ментальне благополуччя безпосередньо впливає на ефективність роботи;

5) створення культури взаємопідтримки та розуміння. Участь у реабілітаційних програмах може сприяти формуванню спільноти психологів, де панує атмосфера взаєморозуміння, підтримки, обміну

досвідом та знаннями між фахівцями, а також створенню платформи для підтримки і співпраці;

б) забезпечення довгострокової професійної ефективності. Інвестиції у психологічне здоров'я психологів є запорукою їхньої здатності тривалий час якісно виконувати важливі функції в секторі безпеки та оборони, сприяючи збереженню кадрового потенціалу й ефективності системи психологічної підтримки загалом.

Упровадження програм реабілітації для психологів сектору безпеки та оборони є важливим кроком на шляху підтримки їхнього ментального здоров'я та професійної стійкості. Однак, щоб переконатися, що ці програми дійсно досягають своїх цілей і є цінною інвестицією, необхідно обов'язково оцінювати їхню ефективність. Це дає змогу визначити, наскільки програма впливає на психологічний стан психологів, чи покращує їхню здатність справлятися зі стресом і запобігає вигоранню. Зібрані дані допомагають виявити сильні та слабкі сторони програми, акцентують увагу на її найбільш корисних елементах і сприяють удосконаленню. Без ретельного оцінювання неможливо об'єктивно визначити користь програми, оптимізувати її зміст і методи, а також обґрунтувати подальші кроки для підтримки ментального здоров'я цих важливих фахівців.

Оцінювання ефективності програми реабілітації – це комплексний процес, що охоплює аналіз різних аспектів. Не існує єдиного правильного способу оцінювання, адже вибір критеріїв залежить від цілей, змісту, цільової аудиторії та організаційного контексту програми. Так, І. Гольдштейн та Дж. К. Форд зробили значний внесок у розуміння процесів навчання та передачі знань в організаційному контексті. Їхні праці підкреслюють, що ефективність тренінгу залежить не лише від змісту навчання, а й від характеристик учнів і організаційного середовища, у якому вони застосовуватимуть нові знання та навички [1].

Зазвичай для комплексної оцінки ефективності навчання використовують багаторівневу модель, найпопулярнішою з яких є модель Кіркпатріка [2], що охоплює чотири рівні:

1) реакція, тобто задоволеність учасників тренінгом, зокрема наскільки сподобався їм формат, зміст, діяльність, інструктор. Оцінюється за допомогою анкетування, опитування, усних відгуків одразу після тренінгу;

2) навчання – нові знання, покращення навичок, зміна ставлення учасників. Оцінюється методами тестування (до і після тренінгу), оцінка виконання завдань, симуляції, самооцінка знань та навичок;

3) поведінка – ступінь, до якого учасники застосовують здобуті знання та навички у своїй роботі. Оцінюється методом спостереження за роботою, оцінювання керівником, самозвітів, аналізу робочих

показників, зворотного зв'язку від колег та клієнтів. Оцінювання проводиться через певний час після тренінгу;

4) аналіз результатів – вплив тренінгу на ключові показники організації, зокрема: збільшення прибутку, зниження витрат, підвищення якості, покращення задоволеності клієнтів, зменшення плинності кадрів тощо. Визначається шляхом аналізу статистичних даних компанії та порівняння показників до і після тренінгу.

На основі зазначених теорій нами було розроблено критерії оцінювання програми реабілітації психологів, спрямованої на актуалізацію ресурсів, оволодіння новими методами відновлення та покращення якості життя. Оцінка має бути комплексною й охоплювати різні аспекти впливу програми.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є висвітлення результатів оцінки ефективності програми соціально-психологічної реабілітації психологів сектору безпеки та оборони, спрямованої на відновлення психологічного здоров'я і професійної спроможності фахівців, які працюють із людьми, що пережили травматичні події або мають психологічні проблеми.

Для досягнення мети були сформульовані такі *завдання*: 1) здійснити психодіагностику учасників до участі у програмі реабілітації та після її завершення; 2) оцінити ефективність програми шляхом визначення змін, що відбулися у процесі реабілітації за спеціально розробленими критеріями.

Наукова новизна дослідження

Уперше представлено оцінку ефективності програми соціально-психологічної реабілітації психологів сектору безпеки та оборони «Шлях до перемоги». Отримані висновки можуть бути корисними для розроблення соціально-психологічних програм реабілітації працівників допоміжних професій – психологів, соціальних працівників, освітян, медиків, правозахисників, журналістів, волонтерів тощо.

Виклад основного матеріалу

Оцінку ефективності програми соціально-психологічної реабілітації психологів сектору безпеки та оборони здійснено за критеріями, що охоплювали як кількісний, так і якісний аналіз отриманих результатів.

1. Оцінювання реакції учасників, рівень їх задоволеності участю в програмі. Методи: анкетування одразу після завершення програми. Анкета містила чотири запитання: що мені сподобалось у програмі; як можна покращити програму, чого саме Вам не вистачило; що з отриманого досвіду я використовуватиму для себе особисто й у професійній діяльності; які теми є для мене важливими для розгляду в майбутньому. Критерії: загальний рівень задоволеності програмою,

її змістом, форматом, ведучими; оцінка корисності окремих вправ; зручність організації та проведення; рекомендації щодо покращення програми.

2. Оцінка результатів (вплив на якість життя і психологічне здоров'я). Методи: використання стандартизованих психологічних опитувальників до та після програми, зокрема: скринінгу гострого стресового розладу (за DSM-5) [3]; методики самооцінки функціонального стану «САН» (автори – В. А. Доскін та ін.) для оперативного оцінювання самопочуття, активності та настрою [4]; методики шкалованої самооцінки психофізіологічного стану (автор – О. М. Кокун) для швидкого і доволі точного оцінювання різних складових психофункціонального стану, дає можливість достатньо легко діагностувати самопочуття, активність, настрій, емоційний, мотиваційний та інші компоненти психофункціонального стану людини [4]; шкали оцінки тривожності Спілбергера – Ханіна для самооцінки рівня тривожності на цей момент (реактивна тривожність як стан) та особистісної тривожності (як стійка характеристика людини) [5]. Критерії: зниження рівня стресу, тривожності, покращення психофункціонального стану (самопочуття, настрою, активності). Суб'єктивна оцінка учасниками позитивних змін у їхньому емоційному стані та загальному функціонуванні.

3. Оцінка поведінки (застосування отриманих знань і навичок у житті). Методи: анкетування. Критерії: суб'єктивна оцінка учасниками ефективності застосування нових методів для підвищення стресостійкості та відновлення; спостережувані зміни в поведінці, що свідчать про зростання рівня самопіклування та відновлення.

Під час обробки результатів дослідження було використано методи математичного і статистичного аналізу: *φ*-критерій кутового перетворення Фішера – для виявлення статистично значущих відмінностей між відсотковими частками порівнюваних показників у досліджуваних групах; *t*-критерій Стьюдента для незалежних вибірок – для визначення статистично значущих відмінностей між середніми значеннями порівнюваних показників у групах дослідження.

За підтримки громадської організації «Ініціатива Е+» у межах проєкту «Пошук майбутнього» з листопада 2023 року по квітень 2025 року нами було розроблено й проведено чотири шестиденні програми соціально-психологічної реабілітації психологів сектору безпеки та оборони. У попередніх публікаціях ми представили алгоритм реалізації програми соціально-психологічної реабілітації з описом вправ і технік відновлення, які використовувалися у процесі реабілітації [6; 7]. Загалом у програмах взяли участь 78 психологів сектору безпеки та оборони України.

За першим критерієм оцінювання ефективності програми ми проаналізували відповіді учасників на запитання анкети.

1. Що мені сподобалось у програмі?

Більшість учасників (80 %) високо оцінили гармонійне поєднання відпочинку й навчання, а також баланс між тренінгом і активним дозвіллям, що сприяло як розвантаженню, так і наповненню ресурсом. Значна частина респондентів (75 %) відзначила високий рівень викладання та професійну підтримку з боку тренерів, їхнє вміння адаптуватися до потреб групи. Чудовий вибір місця проведення позитивно оцінили 45 % учасників. Атмосферу безпеки та екологічності, а також цікаву програму відзначили 50 % учасників. Майже всі аспекти програми – місце, організація, прийом, дозвілля, атмосфера, вправи, робота тренерів і координатора, а також баланс активностей та навчання – отримали найвищу оцінку від 85 % учасників.

2. Як можна покращити програму, чого саме Вам не вистачило?

Чверть опитаних (25 %) не висловили зауважень або не побачили потреби в покращеннях. Серед конкретних пропозицій учасників звучали ідеї щодо збільшення тривалості тренінгу до 10 днів (25 %), забезпечення окремого проживання (10 %), а також надання більше вільного часу для відпочинку та спілкування з колегами з метою обміну досвідом (15 %). Десять відсотків учасників зазначили, що «все чудово, краще бути не може».

Загалом учасники переважно були задоволені програмою, відзначаючи можливість відпочити, налагодити спілкування з колегами та здобути корисні знання й навички для особистого та професійного розвитку.

Ще одним критерієм оцінювання корисності програми стало вимірювання її впливу на самопочуття та психологічний стан учасників. Для цього використовували спеціальні опитування до та після участі у програмі.

У табл. 1 відображено динаміку гострого стресового розладу серед 78 психологів сектору безпеки та оборони України до та після проходження шестиденної програми соціально-психологічної реабілітації.

До початку програми понад половина учасників (59,0 %) не виявляли ознак гострого стресу. Водночас значна частина психологів демонструвала окремі ознаки (34,6 %), а в 6,4 % було діагностовано гострий стрес.

Після завершення програми спостерігалося суттєве покращення: кількість психологів без ознак гострого стресу зросла до 89,7 %. Водночас частка тих, хто демонстрував ознаки стресу, значно зменшилася до 10,3 %. Дані щодо наявності діагнозу «гострий стрес» після завершення програми відсутні.

Статистичний аналіз підтверджує значущі позитивні зміни у стані учасників програми за показниками «Відсутні ознаки гострого стресу» ($p \geq 0,01$) та «Ознаки гострого стресу» ($p \geq 0,01$). Порівняння

категорії «Гострий стрес» до початку програми із групою без ознак стресу на старті також виявило статистичну значущість (p ≥ 0,01).

Таблиця 1

Скринінг гострого стресового розладу в учасників програми реабілітації

Показники гострого стресу	До початку програми, %	Після участі в програмі, %	φ	p
Відсутні ознаки гострого стресу	59,0	89,7	4,61	0,01
Ознаки гострого стресу	34,6	10,3	3,78	0,01
Гострий стрес	6,4	–	3,19	0,01

За допомогою методики самооцінки функціонального стану «САН» (автори – В. А. Доскін та ін.) учасники програми оцінили власне самопочуття, активність і настрій (див. табл. 2). З'ясовано, що у групі психологів на початку програми показник самопочуття мав середнє значення (3,44 ± 1,65), яке перебуває на нижній межі діапазону середніх значень (3–5 балів) і може свідчити про задовільний, але дещо знижений рівень самопочуття. Це може вказувати на відчуття втоми або дискомфорту. Середній показник активності (2,96 ± 1,39) також перебував на нижній межі середніх значень, наближаючись до низьких показників (1–3 бали), що свідчить про знижений рівень енергії, пасивність і, можливо, уповільнення реакцій. Середній показник настрою (3,76 ± 1,99) залишався в межах середніх значень і був ближчим до верхньої межі, що свідчить про задовільний, відносно стабільний настрій, хоча й не виключає наявності певних негативних емоцій у частини групи.

Таблиця 2

Оцінка функціональних станів учасників програми реабілітації (M ± SD)

Функціональні стани	До початку програми	Після участі в програмі	t	p
Самопочуття	3,44 ± 1,65	5,46 ± 1,86	2,02	0,05
Активність	2,96 ± 1,39	2,43 ± 1,25	0,92	–
Настрій	3,76 ± 1,99	4,73 ± 2,80	1,04	–

Після участі у програмі середній показник самопочуття (5,46 ± 1,86) значно зріс і тепер перебуває в діапазоні високих значень (5–7 балів),

що свідчить про суттєве покращення самопочуття учасників програми після реабілітації. Вони відчувають себе більш бадьорими та повними сил. Середній показник активності (2,43 ± 1,25) дещо знизився після програми, залишившись у діапазоні низьких та середніх значень. Це може вказувати на відсутність значних змін або навіть деяке зниження рівня енергії та активності після участі у програмі. Середній показник настрою (4,73 ± 2,80) також продемонстрував позитивну динаміку, наблизившись до високих значень. Це свідчить про покращення емоційного стану та більш позитивний настрій у психологів після проходження реабілітації (див. табл. 2).

Встановлено, що показник самопочуття демонструє статистично значуще зростання після участі у програмі ($p \geq 0,05$). Це свідчить про позитивний вплив програми на фізичний стан та відчуття бадьорості психологів. Зміни в показниках активності та настрою не є статистично значущими, тобто можуть бути випадковими і не обов'язково пов'язані з впливом програми. Важливо також звернути увагу на зауваження авторів методики про те, що за умов зростання втоми спостерігається відносне зниження самопочуття й активності порівняно з настроєм. Така тенденція простежувалася в учасників на початку програми. Після завершення програми, зі значним покращенням самопочуття, співвідношення між показниками змінилося.

У результаті психодіагностики, проведеної за методикою шкалованої самооцінки психофізіологічного стану (автор – О. М. Кокун), було визначено параметри не лише традиційних станів – самопочуття, активності й настрою, а й інших показників, що характеризують специфічний психофізіологічний стан людини. З огляду на обмеження обсягу дослідження, у табл. 3 подано показники учасників першої і четвертої програм реабілітації.

Таблиця 3

Самооцінка психофізіологічного стану учасників першої і четвертої програм реабілітації

Психофізіологічні стани	**Учасники першої програми, %**		**Учасники четвертої програми, %**	
	до	**після**	**до**	після
Самопочуття	70	90	62	76
Активність	68	88	56	73
Настрій	72	92	63	77
Працездатність	68	87	55	74
Заінтересованість	71	80	68	69
Бажання діяти	65	80	65	73
Упевненість у власних силах	73	88	69	78

Як видно з даних табл. 3, після проходження шестиденної програми реабілітації спостерігається чітка позитивна динаміка психоемоційного стану учасників. Учасники першої програми продемонстрували суттєве покращення за всіма ключовими параметрами – самопочуттям, енергійністю, настроєм, продуктивністю, зацікавленістю, мотивацією до діяльності та вірою у власні можливості, які зросли в середньому на 18–20 відсоткових пунктів. Це свідчить про відчутний відновлювальний ефект програми.

Учасники четвертої програми також зазнали позитивних змін, хоча менш виражених. Найбільший приріст зафіксовано у працездатності (майже на 20 %), активності та настрої (приблизно на 15 %). Інші показники, зокрема бажання діяти та впевненість у собі, також продемонстрували зростання, хоч і менш виражене. Не виключено, що такі результати пов'язані із загальним рівнем втоми психологів.

Середні рівні тривожності, виміряні за шкалою Спілберга – Ханіна до початку програми реабілітації, дають важливе розуміння емоційного стану групи психологів сектору безпеки та оборони (див. табл. 4)

Таблиця 4

Самооцінка рівнів тривожності учасників програми реабілітації (M ± SD)

Рівні тривожності	До початку програми	Після проходження програми	t	p
Реактивна тривожність	40,80 ± 10,75	33,07 ± 7,42	4,39	0,001
Особистісна тривожність	41,28 ±8,79	36,57 ± 7,75	3,06	0,05

Середній рівень реактивної тривожності (40,80 ± 10,75) свідчить про те, що на момент обстеження учасники загалом відчували помірний рівень ситуативного занепокоєння, хвилювання та емоційної напруги. Такий стан міг бути реакцією на актуальні стресові чинники, пов'язані з їхньою професійною діяльністю. Водночас середній рівень особистісної тривожності (41,28 ± 8,79) вказує на помірно високу схильність групи до переживання тривоги як сталої риси особистості. Це може відображати загальну тенденцію до занепокоєння, імовірно зумовлену специфікою професійного середовища.

Після проходження шестиденної програми соціально-психологічної реабілітації зафіксовано суттєве зниження середнього рівня реактивної тривожності – до 33,07 ± 7,42, що свідчить про позитивний вплив програми на зменшення ситуативного емоційного напруження. Водночас слід зазначити, що наведене значення є усередненим для

всієї групи, тоді як індивідуальні рівні реактивної тривожності могли варіюватися в широкому діапазоні (це підтверджує початкове стандартне відхилення – 10,75). Деякі учасники могли відчувати низький рівень ситуативної тривоги, тоді як інші – значно вищий.

Зниження середнього рівня особистісної тривожності до 36,57 ± 7,75 є менш вираженим, однак також свідчить про потенційно позитивний вплив програми на загальну емоційну стійкість учасників. Як і у випадку з реактивною тривожністю, важливо враховувати варіативність індивідуальних значень, про що свідчить початкове стандартне відхилення (± 8,79).

Результати психодіагностики демонструють позитивну динаміку зниження як реактивної (ситуативної), так і особистісної тривожності у психологів сектору безпеки та оборони після проходження програми реабілітації. Це може свідчити про ефективність розробленої програми у покращенні психоемоційного стану фахівців як у конкретних стресових ситуаціях, так і на рівні сталих особистісних характеристик.

Третім критерієм оцінювання ефективності програми стала оцінка поведінки учасників. Із цією метою було проаналізовано відповіді на третє запитання анкети: «Що з отриманого досвіду я використовуватиму для себе особисто й у професійній діяльності?» та здійснено спостереження за змінами в поведінці учасників. Оцінювалися такі аспекти: інформативність, відкритість і довіра у спілкуванні, трансформація комунікативних стратегій, рівень активності, поступове зростання зацікавленості, вмотивованості, готовності до співпраці та відвертості у взаємодії тощо.

Найбільш затребуваними інструментами для особистого та професійного використання стали метафоричні асоціативні карти – їх обрали 60 % учасників. Чверть респондентів планують застосовувати техніки арттерапії (робота з фольгою, пластиліном), вправу «Синквейн», а також вправу на визначення шести копінгів. Значна частина учасників (68 %) відзначила важливість тем, присвячених стресу, втратам і горюванню, професійному вигоранню та відновленню ресурсів. Своїх прихильників також знайшли такі вправи, як «Зміна ідентичності», «Шрамування місця болю», «Афірмація», «Ікігай», техніка «Мандала», «Особиста зона відповідальності» та «Колесо життєвого балансу» – їх відзначили від 5 % до 60 % учасників. Усі ці вправи докладно описані в наших попередніх публікаціях [6; 7].

Загалом можна стверджувати, що програма соціально-психологічної реабілітації отримала переважно позитивні відгуки. Учасники високо оцінили організацію, атмосферу та професіоналізм тренерів. Отримані знання й навички були визнані корисними як для подальшої професійної діяльності, так і для особистого розвитку. Запити щодо майбутніх тем відображають специфічні потреби різних груп

психологів, що є важливим для врахування під час планування майбутніх навчальних заходів.

Висновки

Результати оцінки ефективності програми реабілітації психологів сектору безпеки та оборони України «Шлях до перемоги» демонструють її позитивний вплив на психоемоційний стан учасників.

По-перше, аналіз відповідей на анкети показав високий рівень задоволеності учасників програмою. Більшість психологів відзначили гармонійне поєднання відпочинку та навчання, професіоналізм тренерів, сприятливу атмосферу та корисність отриманих знань і навичок. Це свідчить про те, що програма була добре сприйнята цільовою аудиторією, а її зміст і формат відповідали потребам учасників.

По-друге, результати психодіагностики виявили істотні позитивні зміни у психологічному стані учасників після проходження програми. Спостерігалося зниження рівня гострого стресу, покращення самопочуття, активності та настрою. Крім того, значно зменшилися показники реактивної та особистісної тривожності. Ці дані підтверджують, що програма сприяє відновленню психологічного здоров'я й зменшенню негативних наслідків професійного стресу у психологів.

По-третє, оцінка поведінкових змін засвідчила, що учасники активно застосовують здобуті знання та навички у професійній діяльності й особистому житті. Це свідчить про практичну цінність програми та її вплив на формування нових стратегій подолання стресу й відновлення ресурсу.

Отже, результати дослідження підтверджують високу ефективність програми реабілітації психологів сектору безпеки та оборони України. Програма позитивно впливає на різні аспекти їхнього функціонування – від емоційного стану до професійної діяльності.

Списки бібліографічних посилань: 1. Goldstein I. L., Ford J. K. Training in organizations. 4th ed. Pacific Grove, CA : Wadsworth ; Thomson Learning, 2002. 432 p. **2.** Kirkpatrick J. D., Kirkpatrick W. K. Kirkpatrick Then and Now: A Strong Foundation for the Future. Oklahoma City, Oklahoma : Kirkpatrick Publishing, 2009. 146 p. **3.** Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навч. посіб. : у 2 т. / Л. Царенко, Т. Вебер, М. Войтович та ін. ; за заг. ред. Л. Царенко. Київ. : ОБСЄ, 2018. Т. 2. 240 с. **4.** Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів : метод. посіб. / О. М. Кокун, І. О. Пішко, Н. С. Лозінська та ін. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2011. 281 с. **5.** Психодіагностика в клінічній психології : навч. посіб. / уклад. Л. М. Співак, А. М. Османова. Київ : Ун-т «Україна», 2023. 146 с. **6.** Мілорадова Н. Е., Доценко В. В. Програма реабілітації психологів сектору безпеки та оборони України «Шлях до перемоги»: зміст та особливості проведення // Підтримка психологічного здоров'я особистості в умовах війни: міжнародний досвід та

українські реалії : зб. тез доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 квіт. – 1 трав. 2024 р.) / Донецьк. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти ; Укр. ін-т позитивної крос-культурної психотерапії та менеджменту ; Литовськ. фонд. розвитку співробітництва та гуманітарної допомоги та ін. Київ, 2024. С. 485–489. **7.** Мілорадова Н. Е., Доценко В. В. Технології психореабілітації особистості після травматичних подій (на прикладі програми реабілітації психологів сектору безпеки і оборони України). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2024. Вип. 4 (107). С. 267–281. DOI: https://doi.org/10.32631/v.2024.4.24.

Надійшла до редколегії 17.04.2025

Прийнята до опублікування 30.05.2025

Miloradova N. E., Dotsenko V. V. Evaluation of the Effectiveness of the Rehabilitation Programme for Psychologists in the Security and Defence Sector of Ukraine

The article presents an evaluation of the effectiveness of the rehabilitation programme for psychologists in the security and defence sector of Ukraine aimed at restoring the psychological health and professional capacity of specialists working with people who have experienced traumatic events or have psychological problems.

The research highlights the critical role of psychologists in the security and defence sector in maintaining the mental health of military personnel and their families, as well as the significant emotional stress that psychologists themselves are exposed to when they are constantly faced with the traumatic experiences of others. Therefore, rehabilitation programmes are extremely important for preventing professional burnout, strengthening personal and professional resilience, acquiring new knowledge and skills in dealing with trauma, improving the quality of psychological care, creating a culture of mutual support and ensuring long-term professional effectiveness.

Evaluating the effectiveness of a rehabilitation programme is a complex process that includes an analysis of various aspects: participants' satisfaction, changes in their psychological state (stress, anxiety, well-being, activity) and the application of the knowledge gained in their professional activities.

The study showed positive dynamics in reducing anxiety, improving well-being and overall satisfaction with the programme. The majority of psychologists noted the harmonious combination of leisure and training, the professionalism of the trainers, the favourable atmosphere and the usefulness of the knowledge and skills gained. The results of the psychodiagnostics revealed significant positive changes in the psychological state after completing the programme: there was a decrease in the level of acute stress, improvement in health, activity and mood. In addition, the indicators of reactive and personal anxiety decreased significantly. The assessment of behavioural changes showed that the participants actively apply the acquired knowledge and skills in their professional and personal lives.

Keywords: evaluation of effectiveness, social and psychological rehabilitation, programme, professional burnout, stress, recovery techniques.

НАШІ АВТОРИ

Абламська В. В. ➢ Харківський національний університет внутрішніх справ (далі – ХНУВС), навчально-науковий інститут № 2, науково-дослідна лабораторія з проблем правового забезпечення діяльності поліції та протидії злочинності (старший науковий співробітник)

Андрущенко Є. М. ➢ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ економічних досліджень (головний судовий експерт)

Барко В. В. ➢ Національна академія Національної гвардії України (м. Харків), кафедра психології (доцент), д-р психол. наук

Барко В. І. ➢ Державний науково-дослідний інститут МВС України (м. Київ), наукова лабораторія психологічного забезпечення (головний науковий співробітник), д-р психол. наук, проф.

Бугайчук К. Л. ➢ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 2, науково-дослідна лабораторія з проблем правового забезпечення діяльності поліції та протидії злочинності (завідувач), д-р юрид. наук, проф.

Вавіло Д. О. ➢ Сумський державний університет, навчально-науковий інституту права (студентка)

Василенко В. М. ➢ ХНУВС (перший проректор), д-р юрид. наук, доц.

Васильєв С. В. ➢ Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, кафедра історії, археології та гуманітарних дисциплін (доцент), канд. юрид. наук, доц.

Гайдар М. В. ➢ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (викладач)

Головко Б. Г. ➢ ХНУВС, кафедра теорії та історії держави та права (професор), канд. іст. наук, доц.

Гром Н. О. ➢ ХНУВС (аспірант)

Данило С. М. ➢ ХНУВС (докторант), канд. юрид. наук

Доценко В. В. ➢ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 3, кафедра психології, соціології та педагогіки (професор), канд. психол. наук, доц.

Дрозд В. Г. ➢ Національна поліція України, Департамент забезпечення діяльності Голови, консультативно-контрольний відділ (начальник), д-р юрид. наук, проф., заслужений юрист України

Євдокімова О. О. ➢ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра соціології та психології (завідувач), д-р психол. наук, проф.

Жеребцов Д. Є. ➢ ХНУВС (докторант), д-р філос. за спец. 081 «Право»

Іванов Ю. Ф. ➢ Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, відділ права на працю (начальник відділу), канд. юрид. наук, доц.

Іванова М. В. ➢ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ), відділ соціокультурної діяльності (науковий співробітник)

Кириченко В. Є. ➢ ХНУВС, кафедра теорії та історії держави та права (професор), д-р юрид. наук, проф.

Ковальов Ю. Ю. ➢ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (докторант), канд. юрид. наук

Колеснікова М. В. ➢ Сумський державний університет, навчально-науковий інститут права, кафедра адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки (доцент), канд. юрид. наук, доц.

Константінов С. Ф. ➢ Національна академія Служби безпеки України (м. Київ), навчально-науковий гуманітарний інститут, кафедра загальноправових дисциплін (професор), д-р юрид. наук, проф.

Король Н. П. ➢ Апарат Вінницького апеляційного суду (керівник), д-р філос. з держ. управ. та адмін.

Король О. В. ➢ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 3, кафедра адміністративної діяльності (доцент), канд. юрид. наук

Кущенко І. В. ➢ Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (м. Київ), кафедра психології, соціальної роботи та педагогіки (завідувач), канд. психол. наук, доц.

Марченко М. Ю. ➢ Акціонерне товариство «Закритий недиверсифікований венчурний корпоративний інвестиційний фонд «Джерело» (директор), м. Київ, канд. юрид. наук

Мацюк О. Л. ➢ Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (м. Київ), відділ виховної роботи (начальник), магістр психології

Мельник Д. С. ➢ Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика (м. Миколаїв), кафедра права (доцент), канд. юрид. наук, доц.

Мельник К. Ю. ➢ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 1, кафедра цивільного, трудового та господарського права (професор), д-р юрид. наук, проф.

Мілорадова Н. Е. ➢ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 3, кафедра психології, соціології та педагогіки (професор), д-р психол. наук, проф.

Орлов Ю. В. ➢ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 1, кафедра кримінального права і кримінології (завідувач), д-р юрид. наук, проф.

Педос Ю. В. ➢ ХНУВС (ад'юнкт)

Попов В. Ю. ➢ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (докторант), канд. юрид. наук

Попович І. М. ➢ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (провідний науковий співробітник), канд. юрид. наук

Родюк О. В. ➢ ХНУВС (аспірант)

Савченко В. О. ➢ Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кафедра цивільно-правових дисциплін (доцент), канд. юрид. наук, доц.

Сербенюк С. О. ➢ ХНУВС, відділ організації наукової діяльності (науковий співробітник)

Сердега О. М. ➢ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ дослідження матеріалів, речовин і виробів, сектор дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів (судовий експерт)

Слинько Д. В. ➢ ХНУВС, кафедра конституційного і міжнародного права та прав людини (професор), д-р юрид. наук, проф.

Смірнова О. М. ➢ Одеський державний університет внутрішніх справ, кафедра психології та педагогіки (професор), канд. психол. наук, доц.

Татарінов Р. В. ➢ Державний університет інтелектуальних технологій і зв'язку (м. Одеса), кафедра національної безпеки та управління суспільним розвитком (доцент), канд. юрид. наук

Теремецький В. І. ➢ Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України» (м. Київ), відділ проблем модернізації господарського права та законодавства, сектор проблем реалізації господарського законодавства (завідувач), д-р юрид. наук, проф.

Тернавська А. А. ➢ Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України (м. Київ), відділ проблем кримінального права, кримінології та судоустрою (докторант), канд. юрид. наук

Церкуник Л. В. ➢ Національна академія внутрішніх справ (аспірант), м. Київ

Чалий Ю. І. ➢ ХНУВС, навчально-науковий інститут № 5, кафедра цивільного права та процесу (доцент), канд. юрид. наук, доц.

Шуміло О. М. ➢ ХНУВС, Сумська філія, кафедра юридичних дисциплін (завідувач), канд. юрид. наук, проф.

Щебетун С. В. ➢ Головне управління Національної поліції в Харківській області, полк поліції особливого призначення (командир)

Яковенко Ю. В. ➢ Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (викладач), м. Харків

ДО УВАГИ АВТОРІВ

ПЕРІОДИЧНІ НАУКОВІ ВИДАННЯ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Крім збірника наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», Університет є засновником і видавцем ще трьох періодичних наукових видань – збірника наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**», наукового журналу «**Право і безпека**» та електронного видання «**Форум права**».

Вісник Кримінологічної асоціації України

Збірник наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**» видається з 2012 року. У 2016 році збірник став переможцем конкурсу на краще видання в системі МВС України. у 2018 р. збірник посів І місце у номінації «Періодичні видання» на Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання.

Основні завдання: Оприлюднення основних результатів наукових досліджень у галузі кримінальної юстиції; концентрація інтелектуальних ресурсів для вирішення гострих проблем злочинності в умовах воєнного стану; висвітлення теоретичних і практичних проблем кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права у світлі реформування кримінальної юстиції; вдосконалення національного кримінального законодавства, правового регулювання, інформаційно-аналітичного та організаційно-управлінського забезпечення протидії злочинності в Україні тощо.

Категорії читачів: науковці, юристи, курсанти, слухачі та студенти закладів вищої освіти МВС України, юридичних закладів вищої освіти, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 3 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/index.

Право і безпека

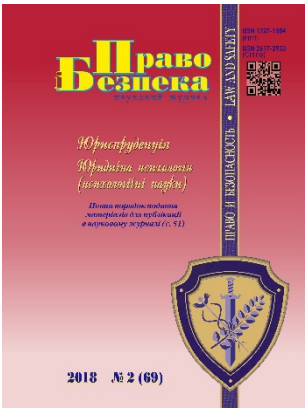

Науковий журнал «**Право і безпека**» видається з 2002 року. 17 березня 2020 р. Наказом МОН України № 409 журналу було присвоєно категорію «Б». У 2023 р. науковий журнал «Право і безпека» посів 1-е місце у Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання у номінації «Періодичні видання», а також 1-е місце у Всеукраїнському (національному) конкурсі наукових і навчальний видань із права, безпеки та євроінтеграції «Юридика» в номінації «Науковий журнал із права».

Основні завдання: сприяння дослідникам у здійсненні наукової діяльності, поширення новітніх наукових знань, оприлюднення досліджень з актуальних питань права і юридичної психології, протидії злочинності, забезпечення національної безпеки та прав людини, захисту інтелектуальної власності, кібербезпеки, реформування законодавства тощо.

Категорії читачів: усе населення.

Періодичність випуску видання: 4 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: http://pb.univd.edu.ua.

Форум права

Електронне видання «**Форум права**» видається з 2005 року. Входить в ТОП-100 журналів України за версією Google Scholar в 2019 році. Посідає 22–26 місця (h5-індекс=20) Рейтингу наукових періодичних видань, що мають бібліометричні профілі

Призначення журналу: досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в сучасних знаннях у галузі права.

Категорії читачів: науковці-юристи, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 5 разів на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: http://forumprava.pp.ua.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Редагування *Н. Й. Михайличенко, С. С. Тарасової*
Внесення правок *Н. Й. Михайличенко, С. С. Тарасової*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *І. Є. Єсіної*

Зареєстровано в Національній раді України з питань телебачення
та радіомовлення рішенням № 1739 від 23.05.2024
(ідентифікатор медіа R30-05240)

Підп. до друку 25.06.2025. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 26,37. Тираж 50 прим. Зам. № 2025-

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
visnyk.hnuvs@ukr.net; сайт: http://visnyk.univd.edu.ua.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.